

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Маријана Р. Ђукић

**ЗАСТАРЕЛЕ ФРАЗЕОЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

Докторска дисертација

Београд, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Marijana R. Đukić

**OUTDATED PHRASEOLOGICAL UNITS IN
THE SERBIAN LANGUAGE**

Doctoral Dissertaion

Belgrade, 2023

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Марияна Р. Джукич

**УСТАРЕВШИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ЕДИНИЦЫ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ**

Докторская диссертация

Белград, 2023

Ментор:

Проф. др Рајна Драгићевић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

1. _____
2. _____
3. _____

Датум одбране: _____

Изјаве захвалности

Огромну захвалност дугујем својој менторки, проф. др Рајни Драгићевић, пре свега на омогућеној самосталности и слободи у раду. Хвала јој на детаљном читању рукописа, на свим коментарима и сугестијама, који су учинили да рад добије на квалитету. Хвала јој на топлој људској речи и искреном дивљењу које има за све *мајке* у времену док њихове дисертације не угледају светлост дана, а и после тога.

Велико хвала и проф. др Александру Милановићу, мом професору и ментору на мастер студијама, што ме је подстицајним речима и похвалама, на многим часовима и на самој одбрани мастер рада, осмелио да се упустим у свет науке.

Изузетну захвалност изражавам и др Наташи Вуловић Емонтс, драгој колегиници, на смерницама које ми је дала на почетку писања рада. Хвала јој што ствара научно дело из којег учимо о фразеологији, дело које мотивише и свима нама заинтересованим за ову област представља пример ревносних фразеолошких промишљања.

Изузетну подршку и помоћ у сваком тренутку пружиле су ми колеге, и пре свега драги пријатељи, из Института за српски језик САНУ, на чему им срдачно захваљујем. Кад год бих замолила да ми се слика нешто из литературе из наше институтске библиотеке, зачас бих ту слику добила.

Хвала и Весни Николић, мојој цимерки из студентских дана и великом пријатељу, на сваком савету и разговору који ми је помогао да лакшем прођем кроз овај напоран животни период. Поносна сам на нас – на то што су из једне мале собе у Студењаку изашла два доктора наука.

Ову докторску дисертацију посвећујем својој породици, којој дугујем огромну захвалност на бодрењу, стрпљењу, разумевању и свесрдној помоћи. У нади да сам их све учинила поносним, посебно се захваљујем својим родитељима, Станији и Радивоју, сестри Марији и супругу Александру, који су све моје друге обавезе преузели на своја леђа. А највише хвала Војину и Јакову, мојим синовима, уз извињење за сваки тренутак који нисам била са њима јер сам „морала да учим”. За њих двојицу и јесте све ово!

У Београду, јула 2023.

ЗАСТАРЕЛЕ ФРАЗЕОЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Сажетак

Предмет истраживања докторске дисертације јесу застареле фразеолошке јединице у српском језику.

Истраживани корпус фразеологизама који су из перспективе савременог српског језика застарели броји око 600 фразеолошких јединица. У оквиру њега доминантно место заузимају архаични фразеологизми који у својој структури садрже застареле лексичке компоненте. Даље, ексцерпирани корпус архаичне фразеологије садржи и фразеологизме који су као целина застарели иако њихове компоненте припадају активном лексичком фонду, као и оне застареле фразеологизме чије компоненте нису у језику потврђене у самосталној употреби, већ само у оквиру фразеолошке структуре.

Истраживање је вршено са савременог синхронијског становишта, уз комбинацију дијахронијског екскурса, а у складу са интердисциплинарним карактером фразеологије, коришћене су теоријске поставке и методе других научних дисциплина, попут лексикологије, лексикографије, лингвокултурологије, когнитивне лингвистике.

Застареле лексема које се јављају у структури фразеолошких јединица класификоване су на основу лексичког значења у одговарајуће тематске групе, како би се увидело којим доменима стварности оне припадају. Циљ је био и да се испита фразеолошки потенцијал застареле лексике српског језика, односно да се утврди који типови застарелих лексема (историзми, односно различити типови архаизама) показују највећу фразеолошку продуктивност, као и да се размотри структура застарелих фразеолошких компонената по пореклу.

У једном сегменту рада уведен је и објашњен појам и термин *потенцијално уникална фразеолошка компонента* (односно компонента која у језику није потврђена у самосталној употреби, већ само у оквиру фразеолошке структуре). Издвојени су одређени примери за илустрацију и указано на специфичности овог типа лексике (везане за њихово порекло и творбу).

На корпусу фразеологизама са застарелим лексичким компонентама разматран је феномен фразеолошке варијантности. Циљ је био да идентификују и класификују фразеолошке варијанте у којима је застарела лексема из структуре супституисана компонентом из активног лексичког фонда, те тиме потврди теза о лексемној природи фразеолошких компонената.

Један од примарних циљева рада био је да се установе узроци због којих одређене фразеолошке јединице застаревају и постају делом пасивног фразеолексикона. У раду су идентификовани и на одабраним примерима показани потенцијални разлози архаизације фразеолошке грађе српског језика. Унутар спроведене анализе, посебан циљ је био да се на српском фразеолошком корпусу провери хипотеза по којој застарела лексичка компонента утиче на застаревање фразеологизма у целини, што је потврђено у многим другим језицима.

Застареле фразеолошке јединице су у раду разматране и са структурног аспекта. Структурна анализа фразеолошких архаизама обухватила је њихову класификацију у оквирима традиционалне поделе, која подразумева издвајање три основна структурна типа: предлошко-падежни, синтагматски и реченични, при чему су, при издвајању ужих подтипова, узете у обзир и морфолошке карактеристике компонената (врста речи).

Семантичка класификација фразеолошких архаизама извршена је у оквиру когнитивно-концептуалног приступа фразеологији, тако што су фразеологизми груписани у одређена концептуална поља. Анализом издвојених концептуалних поља осветљен је један фрагмент језичке слике света српског народа – онај фрагмент који нам пружа архаична српска фразеологија.

У раду је разматрана и могућност разумевања значења застарелих фразеолошких јединица из угла теоријских постулата когнитивне лингвистике. Полазећи од претпоставке да је говорницима непозната семантика фразеолошких јединица које су означене као застареле, јер се оне у савременом језичком тренутку не налазе у активној употреби – спроведена је анкета у којој је учествовало 100 испитаника, студентског узраста, од којих је тражено да претпоставе шта би значили изабрани фразеолошки архаизми. Основни циљ анкетног испитивања био је да се провери у којој мери су говорници способни да предвиде и интерпретирају значења застарелих фразеологизама, полазећи од идеје менталних слика, као специфичних концептуалних структура које посредују између лексичке структуре фразеологизама и њиховог фигуративног значења.

Последње поглавље у раду посвећено је лексикографском аспекту. Основни циљ овог сегмента докторске дисертације био је да се установе општа начела која ће бити од помоћи при што систематичнијем издвајању корпуса фразеолошких архаизама српског језика, те при њиховом адекватнијем лексикографском опису.

Кључне речи: *застарела фразеолошка јединица, фразеолошки архаизам, застарела лексичка јединица, потенцијално уникална фразеолошка компонента, тематска група, фразеолошко варирање, структурно-семантичка анализа, концептуално поље, семантички дескриптор, ментална слика, културна информација, фразеографија.*

Научна област: *лингвистика, србистика.*

Ужа научна област: *фразеологија.*

OUTDATED PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

The subject of research of this doctoral dissertation represents outdated phraseological units in the Serbian language.

The analyzed corpus of phraseologisms that are outdated from the viewpoint of the contemporary Serbian language amounts to around 600 phraseological units. Predominant in the corpus are archaic phraseologisms whose structure includes outdated lexical components. Furthermore, the corpus of archaic phraseology under examination also contains phraseologisms that are as a whole outdated, even though their components belong to the active lexical stock, as well as the outdated phraseologisms whose component parts are not confirmed to be used independently, but only as part of the given phraseological structure.

The research was conducted from the contemporary synchronic point of view, combined with the diachronic excursus, and in accordance with the interdisciplinary character of phraseology, we applied the theoretical framework and methods of other linguistic fields of study, such as lexicology, lexicography, linguoculturology, and cognitive linguistics.

The outdated lexemes that occur in the structure of phraseological units are classified according to their lexical meaning into respective thematic groups, so that it can be determined to which domains of reality they belong. The aim was also to investigate the phraseological potential of outdated lexis of the Serbian language, that is, to determine which types of outdated lexemes (historicisms, i.e., various types of archaisms) demonstrate the highest phraseological productivity, as well as to consider the structure of outdated phraseological components according to origin.

One section introduces and explains the concept and term *potentially unique phraseological component* (i.e., a component that is not confirmed to be used independently, but only as part of a phraseological structure). Example sentences that illustrate them are excerpted and specific features of this type of lexis are pointed out (concerning their origin and word formation).

Based on the corpus of phraseologisms with outdated lexical components we analyzed the phenomenon of phraseological variation. The aim was to identify and classify phraseological variants in which the outdated lexeme in their structure was replaced by a component from the active lexical stock, and thereby confirm the thesis on the lexical character of phraseological components.

One of the main aims of this dissertation was to establish the reasons why certain phraseological units are rendered outdated and become part of the passive phraseolexicon. Potential causes of archaization of the phraseological stock of the Serbian language are identified and illustrated by selected example sentences in the thesis. In the analysis, a special objective was to test, using the Serbian phraseological corpus, the hypothesis according to which outdated lexical component has an impact on the whole phraseologism's becoming outdated, which was confirmed in many other languages.

The outdated phraseological units were considered in this thesis from the aspect of their structure, as well. The structural analysis of phraseological archaisms included their classification within the traditional division, according to which one can distinguish between three fundamental structural types: prepositional case form, phrasal and clausal type, along with considering the morphological features of components (parts of speech) when making a further division into subtypes.

The semantic classification of phraseological archaisms was made within the cognitive-conceptual approach to phraseology, by grouping phraseologisms into specific conceptual fields. The analysis of the classified conceptual fields shed light on a fragment of the language worldview of the Serbian people – the fragment presented to us by the archaic Serbian phraseology.

The thesis also considers the possibility of understanding the meaning of outdated phraseological units from the viewpoint of the theoretical tenets of cognitive linguistics. Starting from

the assumption that speakers are not familiar with the semantics of phraseological units that are labelled as outdated, since they are currently not actively used – a survey was conducted in which participated 100 respondents, university students, who were asked to guess what the selected phraseological archaisms could mean. The basic objective of the survey was to verify to what degree the speakers are capable of predicting and interpreting the outdated phraseologisms, starting from the concept of mental images, as specific conceptual structures that act as intermediaries between the lexical structure of phraseologisms and their figurative meaning.

The last chapter deals with the lexicographical aspect of this issue. The main aim of this segment of the doctoral dissertation was to establish the general principles that would be conducive to a more systematic excerption of the corpus of phraseological archaisms of the Serbian language, as well as to their more adequate lexicographical description.

Keywords: *outdated phraseological units, phraseological archaism, outdated lexical unit, potentially unique phraseological component, thematic group, phraseological variation, structural-semantic analysis, conceptual field, semantic descriptor, mental image, cultural information, phraseography.*

Scientific fields of interest: *linguistics, Serbian studies.*

Scientific field of special interest: *phraseology.*

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Предмет истраживања. Напомене о фразеолошким јединицама које представљају корпусни материјал.	1
1.2. Устаљени вишелексемни спојеви који нису ушли у истраживање	2
1.3. Критеријуми за ексцерпцију	3
1.4. Извори за ексцерпцију грађе. Фазе при ексцерпцији	5
1.5. Структура рада. Циљеви истраживања	7
1.6. Методе коришћене у истраживању	9
1.7. Области примене резултата истраживања	10
2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА ПИТАЊА АРХАИЗАЦИЈЕ НА ФРАЗЕОЛОШКОМ ЈЕЗИЧКОМ НИВОУ	13
2.0. Увод у поглавље	13
2.1. Преглед литературе о питању у словенским језицима	13
2.1.1. Преглед литературе о питању у српском и хрватском језику	13
2.1.2. Преглед литературе о питању у руском језику	19
2.1.3. Преглед литературе о питању у осталим словенским језицима	34
2.2. Преглед литературе о питању у несловенским језицима	47
2.3. Закључак поглавља	59
3. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА И ПОЈМОВНО-ТЕРМИНОЛОШКА ОДРЕЂЕЊА	61
3.0. Увод у поглавље	61
3.1. Из теорије фразеологије као научне дисциплине	61
3.1.1. Категоријалне особине фразеолошких јединица	62
3.1.2. Опсег фразеолошког система једног језика	64
3.1.3. Закључни коментар	66
3.2. Појмовно-терминолошка одређења важна за ово истраживање	67
3.2.1. О појму и термину <i>застарела лексичка јединица</i>	67
3.2.1.1. Дефиниције и класификације застарелих лексичких јединица	67
3.2.1.2. Начини квалификације застареле лексике у лексикографској пракси	70
3.2.1.3. Новине из руске лингвистике у истраживањима застарелих лексичких јединица	72
3.2.2. О појмовима и терминима <i>активни и пасивни фразеолошки фонд</i>	74
3.2.3. О појму и термину <i>фразеолошки историзам</i>	77

3.2.4. О појму и термину <i>фразеолошки архаизам</i>	81
--	----

4. ФРАЗЕОЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ СА ЗАСТАРЕЛИМ ЛЕКСИЧКИМ КОМПОНЕНТАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

85

4.0. Увод у поглавље.....	85
4.1. Застареле лексичке јединице као компоненте фразеолошких јединица: уводне напомене	85
4.2. Семантичка класификација застарелих фразеолошких компонената	86
4.2.1. Тематска група 'новац'	87
4.2.2. Тематска група 'административно-социјално уређење и државна управа'	97
4.2.3. Тематска група 'апстрактни појмови'	100
4.2.4. Тематска група 'мере'	102
4.2.5. Тематска група 'природа и околина'	106
4.2.6. Тематска група 'предмети различите намене'	108
4.2.7. Тематска група 'писање'	110
4.2.8. Тематска група: 'војска и оружје'	111
4.2.9. Тематска група 'одећа и лични предмети'	112
4.2.10. Тематска група 'објекти и њихови делови'	114
4.2.11. Тематска група 'религија и обичаји'	116
4.2.12. Тематска група: 'животиње'	117
4.2.13. Тематска група 'занимања и занати'	119
4.2.14. Тематска група 'особине и својства која се односе на човека'	119
4.2.15. Тематска група 'земље, места, народи'	120
4.2.16. Тематска група: 'трговина'	121
4.2.17. Тематска група: 'говорна активност'	123
4.2.18. Тематска група 'време'	124
4.2.19. Тематска група 'пловна возила'	124
4.2.20. Неразврстани примери.....	125
4.3. Закључци у вези са застарелим лексемама као компонентама фразеолошких јединица	126
4.3.1. Структура застарелих фразеолошких компонената према пореклу.....	126
4.3.2. Поредак тематских група застарелих фразеолошких компонената према бројности	127
4.3.3. Фразеолошки потенцијал застареле лексике	129
4.3.4. Историзми као компоненте фразеолошких јединица	129
4.3.5. Архаизми као компоненте фразеолошких јединица	131
4.4. Застареле фразеолошке јединице са потенцијално уникалним компонентама	132
4.5. Закључак поглавља.....	139

5. ФРАЗЕОЛОШКА ВАРИЈАНТНОСТ НА КОРПУСУ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА СА ЗАСТАРЕЛИМ ЛЕКСИЧКИМ КОМПОНЕНТАМА.....142

5.0. Увод у поглавље	142
5.1. Појам фразеолошке варијантности	143
5.2. Типови фразеолошке варијантности.....	145
5.3. Варијантност фразеолошких јединица са застарелим лексичким компонентама: опште напомене	145
5.3.1. Лексичке фразеолошке варијанте	146
5.3.1.1. Варијанте фразеолошких јединица са компонентом историзмом	147
5.3.1.2. Варијанте фразеолошких јединица са компонентом лексичким архаизмом	151
5.3.1.2.1. Група 1: Компонента-замена јесте савремени синоним компоненте лексичког архаизма.....	155
5.3.1.2.2. Група 2: Компонента-замена није савремени синоним компоненте лексичког архаизма.....	156
5.3.1.3. Закључни коментар у вези са лексичким фразеолошким варирањем	157
5.3.2. Фонетске фразеолошке варијанте.....	158
5.3.3. Творбене фразеолошке варијанте	159
5.3.4. Квантитативне фразеолошке варијанте.....	159
5.4. Фразеолошке варијанте са супституисаном застарелом лексичком компонентом као потврда тезе о лексемном карактеру фразеолошких компонената.....	160
5.5. Закључак поглавља.....	163

6. РАЗЛОЗИ ЗАСТАРЕВАЊА ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ.....165

6.0. Увод у поглавље	165
6.1. Застареле фразеолошке јединице као резултат временског раслојавања фразеолошког фонда.....	165
6.2. Разлози застаревања фразеолошких јединица у српском језику: опште напомене	166
6.2.1. Лексичко-семантичка архаизација фразеолошке компоненте.....	167
6.2.1.1. Поставка хипотезе: Застарела лексичка компонента утиче на архаизацију фразеологизма у целини.....	167
6.2.1.2. Фразеологизми са застарелим лексичким компонентама као део пасивног фразеолошког фонда.....	170
6.2.1.2.1. Закључни коментар	174
6.2.1.2.2. Како застарела компонента утиче на архаизацију фразеологизма у целини?	175
6.2.1.3. Фразеологизми са застарелим лексичким компонентама као део активног фразеолошког фонда.....	178
6.2.1.3.1. Зашто одређени фразеологизми са застарелим лексичким компонентама опстају у језику као део активног фразеолошког фонда?.....	181

6.2.1.4. Архаично секундарно значење општепознате фразеолошке компоненте као узрок застаревања фразеологизма у целини	182
6.2.1.4.1. Закључни коментар	185
6.2.2. Маркираност фразеолошке структуре архаичним граматичким обележјем	185
6.2.2.1. Архаизација падежног облика фразеолошке компоненте	185
6.2.2.2. Архаизација синтаксичке структуре фразеолошких јединица	186
6.2.3. Супституција фразеолошком варијантом	187
6.2.4. Супституција фразеолошким синонимом	189
6.2.5. Архаизација културне информације одражене на денотативном нивоу фразеолошке јединице	191
6.3. Закључак поглавља	198

7. СТРУКТУРНА АНАЛИЗА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

201

7.0. Увод у поглавље	201
7.1. Структурни типови фразеолошких јединица: уводне напомене	201
7.2. Структурна анализа застарелих фразеолошких јединица	202
7.2.1. Предлошко-падежне конструкције	203
7.2.2. Синтагматске конструкције	203
7.2.2.1. Именичке конструкције	203
7.2.2.2. Глаголске конструкције	204
7.2.3. Реченичне конструкције	207
7.2.4. Закључни коментар	207
7.3. Поредбене фразеолошке јединице	207
7.3.1. Просте поредбене фразеолошке јединице	208
7.3.2. Двоструке поредбене фразеолошке јединице	209
7.3.3. Поредбене фразеолошке јединице с реченичном структуром	210
7.2.4. Закључни коментар	210
7.4. Закључак поглавља	211

8. СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

213

8.0. Увод у поглавље	213
8.1. Анализа значења фразеолошких јединица – концептуална поља и дескриптори	213
8.2. Семантичко-концептуални опис застарелих фразеолошких јединица српског језика	215
8.2.1. Фразеологизми који се односе на човека	215
8.2.1.1. Концептуално поље ОСОБИНЕ ЧОВЕКА	215
8.2.1.2. Концептуално поље СТАЊА ЧОВЕКА	220

8.2.1.3. Концептуално поље ЖИВОТНЕ ОКОЛНОСТИ, СИТУАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈИ ЧОВЕКА	224
8.2.1.4. Концептуално поље АКТИВНОСТИ, ПОСТУПЦИ, ПОНАШАЊЕ ЧОВЕКА	227
8.2.1.5. Концептуално поље ЧОВЕКОВ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА	232
8.2.2. Фразеологизми који се не односе на човека	236
8.2.2.1. Концептуално поље АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ	236
8.2.2.2. Концептуално поље ВРЕМЕ / МЕРА ВРЕМЕНА	238
8.2.2.3. Концептуално поље НАЧИН	240
8.2.2.4. Концептуално поље КОЛИЧИНА/МЕРА	241
8.2.2.5. Концептуално поље УСЛОВ	241
8.2.2.6. Концептуално поље МЕСТО	242
8.3. Фразеолошка слика света: закључци на основу семантичко-концептуалне анализе застарелих фразеолошких јединица српског језика	242
8.4. Закључак поглавља	247

9. МОГУЋНОСТ СЕМАНТИЧКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА: АНКЕТНО ИСТРАЖИВАЊЕ.

..... 249

9.0. Увод у поглавље	249
9.1. О мотивисаности и разумевању значења фразеолошких јединица из угла когнитивне лингвистике	249
9.2. Когнитивнолингвистичка експериментална истраживања о мотивисаности фразеологизама и разумевању фразеолошког значења	252
9.3. Могућност семантичке интерпретације застарелих фразеолошких јединица српског језика: методологија и циљ анкетног испитивања	257
9.4. Резултати и дискусија	258
9.4.1. Фразеологизам <i>метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари на нос</i>	259
9.4.2. Фразеологизам <i>пасти на душек</i>	260
9.4.3. Фразеологизам <i>покрити крилом (крилима)</i>	262
9.4.4. Фразеологизам <i>висити о нечијем туру</i>	263
9.4.5. Фразеологизам <i>вршљати трње (над нечијом главом, над неким)</i>	264
9.4.6. Фразеологизам <i>наложити десницу</i>	266
9.4.7. Фразеологизам <i>бити нечија подлога</i>	267
9.4.8. Фразеологизам <i>кројити мачке пред очима</i>	268
9.5. Закључак поглавља	269

10. ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА..

..... 273

10.0. Увод у поглавље	273
-----------------------------	-----

10.1. Захтеви фразеографске кодификације	273
10.1.1. Стилистичка квалификација фразеолошких јединица	276
10.2. Хронолошки параметар при одабиру грађе за израду фразеолошких речника.....	280
10.3. Статус застареле фразеолошке грађе у руској фразеографији.....	282
10.4. Обрада застарелих фразеолошких јединица у РСАНУ.....	285
10.4.1. Извори којима су потврђене застареле фразеолошке јединице.....	286
10.4.2. Модели семантизације застарелих фразеолошких јединица	290
10.5. Препоруке за унапређење лексикографске обраде застарелих фразеолошких јединица	293
10.6. Допуна корпуса фразеолошких архаизама српског језика: ка формирању корпуса за речник застареле фразеологије савременог српског језика.....	295
10.7. Закључак поглавља.....	299
11. ЗАКЉУЧАК	301
12. ЛИТЕРАТУРА	311
1. Стручна литература	311
2. Лексикографска дела (речници, збирке, енциклопедије)	329
13. БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	332

1. УВОД

Први корак у сваком истраживачком процесу подразумева прецизно одређивање параметара за ексцерпцију јединица које ће представљати релевантан корпус за планирано истраживање. Стога приказ критеријума којима смо се водили при дефинисању и конституисању репрезентативног корпуса, као и приказ извора за ексцерпцију и фаза ексцерпције – захтевају нешто шири осврт.

1.1. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА. НАПОМЕНЕ О ФРАЗЕОЛОШКИМ ЈЕДИНИЦАМА КОЈЕ ПРЕДСТАВЉАЈУ КОРПУСНИ МАТЕРИЈАЛ.

Предмет истраживања ове докторске дисертације представљају фразеолошке јединице које се сврставају под атрибутивно одређење „застареле”. Истраживања јединица које припадају ранијем саставу фразеолошког система једног језика припадају домену историјске фразеологије (исп. Назарјан 1987: 21).

Поступак добијања релевантног корпуса фразеолошких јединица које су из перспективе савременог српског језика¹ застареле отежавала је чињеница да се архаичност као обележје може односити како на целе фразеолошке јединице, које независно од лексичког статуса појединачних компонената припадају пасивном фразеолошком фонду, тако и само на један сегмент фразеолошке структуре – на одређене компоненте које су као самосталне лексеме застареле. Имајући у виду наведену чињеницу, за потребе истраживања ексцерпирани смо следеће типове фразеолошких јединица:

(1) фразеологизме који су као целина застарели, иако су им све компоненте део активног лексичког фонда. У највећем броју случаја испред тих фразеологизама у лексикографским изворима стоји квалификатор *заст.* (застарело) (нпр. *везати на нос нешто некоме* заст. ’кази(ва)ти некоме нешто непријатно, сувишно’; *покрити крилом (крилима)* заст. ’заузети покровитељски став према некоме или нечему, узети у заштиту, заштитити’).

(2) фразеологизми који у својој структури садрже застареле лексичке компоненте (архаизме и историзме) (нпр. *наследити нечију одмарачу* ’заузети у каквом примамљивом послу, звању, власти и др. претходников положај’ *знати некога као стару плету* ’одлично знати некога, сасвим га добро познавати’). Овај сегмент корпусне грађе превасходно је формиран у циљу провере хипотезе потврђене у словенској и несловенској литератури по којој се као општа тенденција јавља чињеница да застаревањем лексичке компоненте у самосталној употреби постепено долази и до застаревања целог фразеологизама чији су интегрални чланови такве лексичке јединице. (в. нпр. Јавор 2011, Тринка 2016, Попов 1976а и др.). Друкчије речено, поставља се питање у којој мери, према корпусу фразеолошког материјала српског језика, компонентска застарелост условљава застарелост целог фразеологизма.

(3) фразеологизми који у свом саставу садрже компоненте које се у језику не јављају у самосталној и слободној употреби, већ се остварују искључиво као структурни чланови фразеолошких јединица (у литератури се такве лексичке јединице најчешће именују термином

¹ У вези са одређењем појма *савремени српски језик* позваћемо се на следеће наводе. Како истиче Д. Гортан-Премк, савременим српским језиком обично се сматра језик од Вука до данас, дакле језик у трајању од пуних 200 година; међутим, данас би се савремени стандардни језик могао везати само за период од Другог светског рата до данашњих дана, и то је период који треба покрити речницима (Гортан-Премк 2017: 304–305). Годину дана након ове ауторкине констатације, у Матици српској покренут је пројекат израде вишетоног речника савременог српског књижевног језика. Говорећи о корпусу за овај речник, Р. Драгићевић, руководац пројекта, истиче да ће у њиму бити описана управо лексика српског језика друге половине XX века, а нарочито прве две деценије XXI века (Драгићевић 2018б: 203).

уникалне компоненте – фразеолошки везане компоненте). Речено лексикографским метајезиком, те се лексичке компоненте јављају „(само) у изразу” (нпр. *озирка* заст. у изразу: *на озирке (ићи, радити и др.)* ’с предострожношћу, веома опрезно, пажљиво (ићи, радити и др.)’; *валтовати* заст. само у изразу: *шалтовати и валтовати* ’вршљати, неограничено господарити’).

1.2. УСТАЉЕНИ ВИШЕЛЕКСЕМНИ СПОЈЕВИ КОЈИ НИСУ УШЛИ У ИСТРАЖИВАЊЕ

Главнину корпуса чине фразеологизми у ужем смислу. У истраживање је, међутим, ушао и одређен број јединица које се традиционално убрајају у фразеологију у ширем смислу. То су јединице из паремолошког фонда (пословице и изреке), и то оне у чијој структури се налази застарела лексичка компонента, ексцерпиране пре свега због чињенице да је у литератури често истицано присуство застарелих лексема управо у саставу пословица. Паремijske јединице ипак у нашој грађи нису бројне, у односу на целокупан корпус више представљају спорадичну појаву, која је испитивана, пре свега, у циљу што прецизнијег увида у фразеолошки потенцијал застареле лексике српског језика.

У прегледаним изворима пронађени су различити застарели устаљени вишелексемни спојеви, међутим, у обзир нису узети они који, одмерени према прецизним критеријумима, не спадају у домен проучавања фразеологије као науке. У српској фразеологији, критеријална својства фразеологизама дефинисана су, пре свега, у монографији Д. Мршевић-Радовић (1987), те монографији Н. Вуловић (2015). Управо су ове две књиге уџбеници српске фразеолошке теорије и ми смо се, у теоријском погледу, у највећој мери ослањали на њих.

У истраживање ове дисертације нису ушли следећи застарели вишелексемни спојеви:

а) разноврсне термилошке синтагме, које иако се одликују својеврсном мотивисаношћу, те сликовиташћу, имају искључиво номинационо значење, те будући да функционишу као примарни денотати, припадају термилошком језичком систему: *бећарски данак* заст. ’порез који су плаћали нежењени’; *наклена кошуља* заст. ’кошуља натопљена катраном у којој су спаљиване обично неверне супруге’; *тврди лежај* заст. ’казна затворенику да спава на даскама, без икакве простирке’; *право прве ноћи* ист. ’право феудалног господара на интимни однос с невестом потчињеног пре њене прве брачне ноћи’; *женидбена кауција* ист. ’одређена сума новца коју су полагали нижи официри приликом женидбе с девојком без сталног запослења’; *болесник на Босфору* ист. ’ослабљено Турско царство у последњем раздобљу свог постојања’ итд.;

б) поздравни, узречице, узвици и сл.: *повољно здравље* заст. у различитим поздравима и здравицама у значењу: ’добро здравље’; *слуга покорни* заст. ’убичајен поздрав при сусрету (обично по положају нижега према вишем)’; *до беса* заст. ’узвик у љутини’;

в) клетве: *пријатељила неког и гора и вода* заст. ’клетва упућена оном ко се огрешио о пријатељство или оном с којим се не жели орођавање, пријатељство’; *кумила се с неким и гора и вода* заст. ’клетва упућена оном ко се огрешио о кумство’ итд.;

г) разноврсне перифрастичне конструкције са општим термилошким значењем: *учинити се повин(им)* правн. заст. ’учинити кривично дело у судском поступку, штитећи окривљеног, лажно сведочећи и сл.’; *ставити, стављати (некога) у стање покоја* адм. заст. ’отпремити, отпремати у пензију, пензионисати (некога)’; *отићи у беглук* заст. ’бити заплењен у корист државе’; *узети у беглук* заст. ’заплени, конфисковати у корист државе’, *на кметство узети, узимати земљу, на (у) кметство доселити (доћи, прећи)* ’ступити, ступати у кметски однос, постајати кмет на нечијој земљи’; *под кметију дати (или узети) земљу* ’дати (или узети) у рад земљу под условима кметства’ итд.;

д) различити нефразеологизирани изрази, перифрастични вишелексемни спојеви и сл.: *предати заборављењу* заст. 'бацити у заборав, заборавити'; *пасти у подозрење* заст. 'постати сумњив властима', *стајати у подозрењу* заст. 'бити осумњичен, сумњив због нечега, бити под сумњом'; *бити у подозренију* 'в. стајати у подозрењу (под подозрење изр.)'; *бити у занемар* заст. 'бити занемарен, запуштен'; *бацити се у немар* заст. 'занемарити се, запустити се'; *ићи у маске* заст. 'учествовати на маскенбалу, ићи у маскараду' итд.

ђ) различити глаголски изрази који представљају калкове са других језика, понајвише турског: *резил (у)чинити* (тур. *rezil etmek*) '(о)срамотити, (о)брукати' (*резил* заст. 'осрамоћен, обрукан, понижен, посрамљен'); *рахат се учинити* (тур. *rahat etmek*) 'раскомотити се; расположити се, постати безбрижан' (*рахат* заст. 'задовољан, спокојан, миран, расположен'); *(у)чинити деф* (према тур. *def + etmek*) 'смири(ва)ти; ублажити, ублажавати; одбаци(ва)ти'; *правити кур* (фр. *faire la cour*) 'указивати посебну пажњу женској особи, удварати се' (*кур* заст. 'указивање посебне пажње женској особи, удварање').

1.3. КРИТЕРИЈУМИ ЗА ЕКСЦЕРПЦИЈУ

Приликом ексцерпције грађе која ће бити предмет овог истраживања водили смо се неколиким, унапред дефинисаним, критеријумима.

1) Када су посредни фразеологизми који садрже застарелу лексему као компоненту израза, важно је дати следеће напомене.

У анализу су укључене фразеолошке јединице са лексичком компонентом која је у лексикографским изворима маркирана неким од квалификатора за означавање старог лексичког материјала: *заст.*, *арх.*, *ист.*, *рсл.*, *цсл.*, *ссл.*, *стсл.* и *сткњ*². Формални критеријум за ексцерпцију овог сегмента грађе, дакле, био је да лексема која је саставни део фразеологизма буде обележена неким од набројаних квалификатора у следећим општим дескриптивним речницима: *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, *Речнику српскохрватског књижевног језика МС*, једнотомном *Речнику српског језика МС* и *Речнику савременог српскохрватског језика с језичким саветником Милоша Московљевића*³.

Корпусни материјал представљају и фразеологизми са застарелим компонентама страног порекла (турцизмима, романизмима, германизмима итд.), које често у наведеним речницима немају квалификацију о застарелости, већ само етимолошки квалификатор. У овом случају, потврду о застарелости лексеме из састава фразеологизма тражили смо у *Великом речнику страних речи и израза* Ивана Клајна и Милана Шипке, у којем је страна лексичка грађа врло прецизно одмерена према критеријуму временског раслојавања (око 550 лексема, или само неких њихових значења, у овом речнику има квалификатор *заст.*, а око 850 квалификатор *ист.*)⁴.

С обзиром на чињеницу да међу застарелим лексемама страног порекла које фигуришу као компоненте ексцерпираних фразеологизама доминантан слој представљају турцизми, од великог значаја била нам је дисертација Марије Ђинђић *Турцизми у савременом српском књижевном језику*, у којој је извршена брижљива провера теоријске претпоставке о губљењу

² Последње четири скраћенице (*рсл.*, *цсл.*, *ссл.*, *стсл.*) у Речнику САНУ су од XI тома замењене уопштемним квалификатором за означавање лексике из дела старе српске књижевности – *сткњ*.

³ „Иако много оскуднији од РСЈ, и по броју одредница и по разгранатости значења, Московљевићев речник би био подухват вредан пажње у време када је изашао (1966) да га није задесила злосрећна судбина. Он је због, у то време познате „неподобности“, био забрањен, а касније, када је изашло поновљено издање (1990), није задовољавао потребе тренутка” (Стијовић Р. 2014а: 409, у фусноти).

⁴ Овај речник у неким случајевима даје и квалификацију самих фразеологизама. Тако су на, пример, фразеологизми *узео Бог ушур од њега* 'Бог га обележио маном, тј. није при чистој памети' и *стара фрајла* 'девојка које је прешла године у којима се, по онадашњи обичајима, морала удати, стара девојка' маркирани као застарели (Клајн и Шипка 2006, под *ушур* и *фрајла*).

турцизама из српског језика, тј. њиховом застаревању и преласку у пасивни лексички фонд. Корпус турцизама у неведеној дисертацији представљен је у форми *Семантичко-деривационог речника турцизама*, где је велики број одредница обележен квалификатором *заст.* или *ист.*, те смо ту пронашли потврду застарелости турцизма који се јавља као компонентни члан фразеолошких јединица из нашег корпуса.⁵ Треба напоменути, иако сасвим очекивану, чињеницу да иста лексичка јединица није процењена као застарела у свим побројаним изворима, већ само у неким од њих.⁶

Изузетак од примене наведеног формалног критеријума при ексцерпцији представљају ређи примери евидентно застарелих лексема које смо системски уврстили у корпус иако су остале без квалификатора за временску маркираност у свим консултованим речницима (нпр. лексеме *педаљ* и *аршин*, за значењем 'стара мера за дужину'). Или, на пример, значења лексеме *грош* 'ковани новац од 20 пара (једна петина динара) у Србији до 1918. године' и лексеме *талир* 'старински сребрни новац у разним европским земљама (назван према имену чешког града у којем је први пут кован, у XVI ст.)' – ни у једном консултованом извору нису квалификована као застарела. Међутим, лексеме које означавају различите ишчезле новчане јединице традиционално се убрајају у историзме. У неким, ређим, случајевима пак одређене лексеме нису у речницима маркиране као застареле, али је „њихов архаични карактер у односу на савремену реч као синоним несумњив” (Радовић-Тешић 1982: 259) (нпр. *вражда* 'свађа, завада, непријатељство'; *узао* 'чвор'; *буђелар* 'новчаник'; *хатар* 'воља'; *селамент* 'спас, спасење'; *кошар* 'корпа'. Неки од фразеологизама са наведеним застарелим саставницама у РСАНУ обележени су квалификатором *заст.* (нпр. *Гордијев узао*; *пазити (на) (нечији) (х)атар*; *известити на селамент*; *повући кошар*), а главни разлог маркирања наведених фразеологизама као застарелих засигурно јесте временска маркираност самих лексичких компонената, које у систему савременог српског језика имају одговарајуће немаркиране синониме.

На овом месту упутно је цитирати Б. Ћорића, који констатује да је „*rečnik delo na kome se dugo radi, a da između pojedinih izdanja prođu i decenije. Ono što nekad, u vreme jednog izdanja nije bilo arhaizam, kasnije, u vreme drugog izdanja, to lako može biti*” (Ћорић 1989: 122). С овим у вези стоји чињеница да се речници тезаурусног типа, какав је Речник САНУ, раде у дугом временском периоду, па је јасно да одређене језичке јединице које се обрађују у првим томовима речника временом могу променити свој статус, како у систему књижевног језика,

⁵ Осим наведених референтних речника у којима се даје податак о статусу лексема у вези са временским раслојавањем језика, морамо поменути и један – у србистици практично први – речник архаизама, који је, истина, у лингвистичким истраживањима остао донекле маргинализован. У питању је *Речник архаизама* Симе Ћирковића, који је 2006. г. објављен у издавачкој кући „Народна књига – Алфа”. Разлог маргинализације и недовољног коришћења овог речника у научне сврхе лежи пре свега у чињеници да аутор није школовани лингвиста, те да и сам речник није израђен у складу са традиционалним лексикографским принципима. Приказујући ово лексикографско дело, С. Степанов (2012: 67–73) указује на различите типове недостатака који се у њему уочавају (непостојање података о изворима за ексцерпцију грађе, у неким случајевима неразликовање покрајинске (дијалекатске) лексике од застареле, недостатак граматичке обраде речи итд.), али ипак своја проматрања завршава констатацијом „да је потреба за речником архаизама српског језика очита (уосталом, србистици недостаје још увек одређен број специјализованих речника разних врста) и да је Ћирковићево дело први корак у том правцу. Што је још важније, наведени речник може користити својим читаоцима у одгонетању и раскривању значења некада актуелних и модерних а сада заборављених и „успаваних” речи, али би била заиста штета уколико се уочени пропусти (пре свега они који се односе на недостатак граматичких информација у леми и прегледнију систематизацију у случајевима полисемије и хомонимије) не би исправили у (евентуалном) другом издању и тиме сам речник побољшао” (Степанов 2012: 72–73). Сматрамо да је при анализи застарелог лексичког фонда српског језика осврт на овај речник, уз критички приступ, свакако потребан и користан.

⁶ Такође, понекад се дешавало да иста лексема у речницима има различите квалификаторе. Тако, на пример, лексема *крајцара* у РСАНУ има квалификатор *заст.*, а у РМС квалификатор *ист.* С обзиром да дата лексема означава стару новчану јединицу, данас неактуелну, јасно је да прецизније одређење подразумева употребу квалификатора *ист.* Слично, лексема *мацке* 'колица или клупа на коју се стављала лица осуђена на казну батинања' обележена је квалификатором *заст.*, а с обзиром на ишчезлост денотата из савременог живота (на шта указује и употреба претериталног глаголског облика у дефиницији), прикладније би било ову лексему обележити квалификатором *ист.*

тако и у дијалектима (првих десет томова Речника САНУ је објављено у периоду од 1959. до 1978).

2) С друге стране, корпусни материјал чине фразеологизми који су као целина застарели иако њихове саставнице не спадају у застарели лексички фонд, већ су део општег и актуелног лексичког вокабулара. У највећем броју случајева, такви фразеологизми су у лексикографским изворима квалификовани знаком *заст.* Такође, у корпусу су се нашли и одређени фразеологизми који су као застарели маркирани у референтној фразеолошкој (и лексиколошкој) литератури.

Поред грађе ексцерпирани према системском критеријуму претраге по квалификатору за временску маркираност, у корпус су укључене и фразеолошке јединице које у лексикографским изворима не носе експлицитан маркер за застарелост, али који су са становишта савременог српског језика евидентно застареле. Допуна корпуса застарелих фразеологизама детаљно је представљена (уз навођење примера и критеријума за издвајање) у тачки 10.6. овога рада.

У одређеним деловима рада, у складу са конкретним задатком истраживања, консултовали смо електронске корпусе српског језика (на пример, како бисмо проверили употребни статус фразеолошких јединица са застарелим лексичким компонентама и хипотезу да управо архаизације лексеме у слободној употреби утиче на архаизацију фразеологизма чији је она интегрални члан или у циљу проналажења варијаната у којима је застарела саставница супституисана лексемом из активног вокабулара).⁷

Истраживачи застарелог лексичког фонда указивали су да један од валидних критеријума за утврђивање застарелости лексема, односно фразеологизама, јесте управо њихова заступљеност у електронском корпусу (уп. Милановић 2007: 96; Жолобова 2005; Федоров 1972: 85 и др.).⁸

1.4. ИЗВОРИ ЗА ЕКСЦЕРПЦИЈУ ГРАЂЕ. ФАЗЕ ПРИ ЕКСЦЕРПЦИЈИ.

Грађа за ово истраживање прикупљена је из разноврсних извора: постојећих лексикографских и фразеографских дела, различитих зборника са пословичком и фразеолошком грађом, коришћене и консултоване фразеолошке (и лексиколошке) литературе. У корпусу су се нашли и поједини примери из ауторове личне архиве.

⁷ У питању су *Корпус савременог српског језика*, који се израђује на Математичком факултету у Београду, под руководством проф. Душка Витаса (доступан на линку: <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/>) и корпус интернетског језика *SrWaC*. О структури *Корпуса савременог српског језика* в. Утвић 2013: 253 (табела 5.3), а о веб-корпусу *SrWaC* (Serbian Web-based Corpus), тј. *Корпусу српског језика заснованом на језику на интернету*, в. Батановић и др. 2020.

Осим у два представљена електронска корпуса, преко мрежног сервиса за претраживање Гугл (Google), може се пронаћи огромна количина језичког материјала, али при коришћењу те грађе мора се поступати с одређеном опрезношћу. То се пре свега односи на чињеницу везану за „трајност” пронађеног језичког материјала, будући да се интернет као медиј одликује константном променљивошћу (уп. Вујовић 2011: 408–409).

Такође, поједине примере смо пронашли у Гугловој књижној бази података, у оквиру језичка *Гугл књиге* (*Google books*). Приликом текстуалног уноса, *Гугл књига* отвара страницу датог дела (углавном су у питању књижевно-уметничка дела и публицистика) на којој се дати језички унос налази.

⁸ Уп. и следеће наводе: „Уколико се електронски корпус узме као узорак језичке продукције уопште, подаци о фреквенцији и дистрибуцији лексема у корпусу могу да се узму као емпиријски показатељи заступљености одређених појава. Наиме, одлучујући о томе који садржај да укључи у речник, лексикограф је често у позицији да оцењује у којој мери је одређена појава, заправо, заступљена у језику. Субјективна процена заступљености одређених појава може да буде тешка и непоздана и може да доведе до нежељене некonzистентности у опису. Фреквенцијски подаци који се добијају из електронског корпуса могу значајно да олакшају овакве процене, чинећи их истовремено објективнијим ” (Самарџић 2011: 418).

Рад на ексцерпцији примера одвијао се у неколико фаза. Најпре су системски пописане, у складу са напред изнетим критеријумима, фразеолошке јединице из следећих извора, које због чињенице да главнина корпусног материјала потиче из њих сматрамо примарним изворима грађе за ово истраживање:

- *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (1–21. том)
- *Речник српскохрватског књижевног језика* МС;
- *Фразеолошки рјечник хрватског или српског језика* Јосипа Матешаћа;
- *Фразеолошки речник српског језика* Ђорђа Оташевића;
- *Српске народне пословице* Вука Стефановића Караџића⁹;
- *Семантичко-деривациони речник турцизама* Марије Ђинђић¹⁰.

Друга фаза подразумевала је израду допунског и контролног корпуса. У ту сврху су ишчитани су различити секундарни извори и из њих забележена драгоценна грађа – како нове фразеолошке јединице, које нису регистроване у првој фази ексцерпције, тако и варијанте већ ексцерпираних фразеологизама.

За ексцерпцију допунске и контролне грађе користили смо следеће изворе:

- збирку пословица Јована Мушкатировића *Причте или ти по простому пословице, тјемже сентениције или ти рјеченија* (издање из 2011. г.);
- књиге *Српске народне изреке 1 и 2* Ђоке Стојичића (издања из 2006. г.);
- збирку пословица Вука Врчевића *Србске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*.¹¹
- збирку пословица под називом *Старинный сборник сербских пословиц*, коју је издао руски слависта А. Гилфердинг у Санкт Петербургу 1868. године.¹²

⁹ Пун назив Вукове збирке гласи *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Како је у литератури истакнуто, синтагма *друге различне као оне у обичај узете ријечи* „експлицирано замјењује назив за оне језичке јединице које се у савременој науци о језику називају фразеолошким” (Пејановић 2013: 88–89).

За потребе истраживања, ми смо користили дело *Вукове српске народне пословице*, које је приредио и регистар кључних речи израдио Михаило Шћепановић (2015). У даљем раду, за овај извор користимо скраћеницу Нпосл. Вук.

¹⁰ Овај речник, који се налази у оквиру необјављене дисертације *Турцизми у савременом српском књижевном језику*, био нам је веома користан јер је, како смо већ напоменули, у њему велики број одредница обележен је квалификаторима *заст.* или *ист.*, те смо ту пронашли потврду застарелости турцизма који се јавља као компонентни члан фразеолошких јединица из нашег корпуса. Како истиче М. Ђинђић (2013: 159), „фразеологизми који садрже овакве лексеме су неретко и сами застарели и припадају категорији такозваних фразеолошких архаизама”.

¹¹ Реч је о рукописној збирци пословица коју је сачинио Вук Врчевић, а која, према нашим сазнањима, никада није штампана. Рукопис се налази у Архиву Српске академије наука и уметности (у секцији Етнографска збирка, број 142). Пун назив збирке готово је идентичан називу Вукове књиге пословица – *Србске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи. Скупио их Вуко Врчевић ц. к. дјеловителни Чинovníк Далматинског Намјестничества, а сада Агент Консул у Требињу (у Херцеговини). Године 1868-те*. У Предговору ове збирке, у вези са односом према књизи пословица Вука Ст. Караџића, Врчевић наводи следеће: „Колико се гођ у овој књизи пословица и ријечи налази (чини ми се) нијесам ни једну написао која је наштампана у Вуковој (у Бечу 1849^{те} године) јер сам сваки пут у њу завирио, али ће их се наћи много сличније као н. п. Пок. Вук записао је: Брдо се с’ брдом не састаје а човек с’ човеком може, а моја је: Гора се с’ гором не састаје а човек с’ човек састаје.”

За упознавање са овом збирком, која представља драгоцен извор материјала за истраживање фразеолошког и паремиолошког фонда српског језика, захвалност дугујемо Ненаду Ивановићу.

¹² О овом у српској науци недовољно познатом зборнику пословица писао је Ђ. Даничић у чланку објављеном у *Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (XII) из 1870. године: „У овој књијци [...] обзнанјује учени, за нап народ заслужни Рус, госр. А. Gilferding poslovice našega naroda, koje se nahode u biblioteci male braće u Dubrovniku u rukopisu pisanoj godine 1697. [...] Тко је ове пословице сабрао и први popisao, не зна се; а не зна се ни тко их је у садашњи rukopis prepisao: ро pismu uvjerava izdavač да су prepisivala тројца” (Даничић 1870: 201). У овом чланку Ђ. Даничић указује и на различите штампарске грешке у зборнику, те истиче потребу за његовим поновним редигованим издањем.

Приликом ексцерпције грађе имали смо у виду чињеницу да је богат корпус српских народних пословица и фразеологизама расут по старој српској књижевној периодици.

Стога смо, у другој фази ексцерпције, ишчитали и забележили вредне примере из следећих извора:

– збирке од 7246 народних пословица (записи Ђорђа Натошевића и Ђорђа Рајковића у часопису *Летопис Матице српске*) коју је приредио Милорад Радевић, а која се налази у оквиру књиге М. Клеут, М. Матицког, С. Самарџије и М. Радевића *Народне умотворине у Летопису Матице српске* (стр. 401–571).

– монографије М. Радевића *Пословице и изреке у српској периодици 1818–1887*, која је објављена 2018. године, а у којој је обједињен значајан фразеолошко-паремиолошки материјал расут по часописима из XIX века;

Читав процес ексцерпције наведених извора пратила је израда сопствене картотеке. Формирање картотеке одвијало се на различите начине: током читања литературе (где смо налазили констатације о застарелости одређених фразеологизама) или, понекад, претрагом преко одговарајуће кључне речи (у нашем случају, застареле лексичке компоненте) *Гугловог* језичка *Books* (углавном из књижевних дела или периодике). Осим тога, картотеку смо допуњавали и фразеологизмима које смо спорадично проналазили током рада на Речнику САНУ.

Грађа за ово истраживање, ексцерпирана према наведеним критеријумима и из побројаних извора, броји око 600 фразеолошких јединица. Јасно је да овај списак није комплентан, а по својој природи не може ни бити, због константних динамичких промена у друштву и језику, те објективне немогућности да се правовремено забележе све промене употребне вредности одређених језичких јединица. Ипак, сматрамо да корпус обухвата репрезентативне примере, који су довољни да се категорија застарелих фразеолошких јединица сагледа у целини и извуку релевантни закључци везани за различите аспекте проучаваног питања.

1.5. СТРУКТУРА РАДА. ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Рад је организован у десет поглавља (не рачунајући Закључак и сегмент посвећен попису коришћене литературе и извора). У сваком поглављу одговара се на неки од циљева који су унапред постављени пред ово истраживање. При одабиру теме докторске дисертације, затим при осмишљавању начина приступа теми, те током саме израде рада, водили смо следећим циљевима:

Прво. При избору саме теме истраживања, водили смо се чињеницом да феномен архаизације на фразеолошком језичком нивоу у србистичкој (па и кроатистичкој) литератури остаје готово потпуно маргинализован. С друге стране, упознавањем са литературом словенских, али и несловенских језика, увидели смо да је дато фразеолошко питање у истраживањима страних лингвиста завредило посебну пажњу, што је са своје стране условило базични циљ овога рада – а то је да се и у фразеолошком фонду српског језика истражи феномен архаизације и тиме подстакну даља истраживања везана за ову проблематику.

Друго. У оквиру другог поглавља овога рада дат је опширнији приказ словенске, пре свега руске и пољске, и несловенске литературе посвећене разматрању фразеолошког питања. Циљ детаљнијег осврта на историјат истраживане проблематике јесте да се, управо због неистражености датог питања у оквирима србистичких фразеолошких анализа, у што већој мери представе погледи страних аутора на различите аспекте овог феномена, те прикажу и одређени термини за које се може рећи да су у нашој науци недовољно познати (пре свега, термин *фразеолошки архаизам*, али и други термини, као што је нпр. термин *уникална фразеолошка компонента*.)

Треће. Треће поглавље ове дисертације посвећено је приказу теоријског оквира истраживања и одређеним терминолошким разграничењима. Примарни циљ тумачења у датом поглављу јесте да се одреди обим појма *фразеолошки историзам* и *фразеолошки архаизам* с обзиром на у литератури уочену изузетну неуједначеност типова јединица које се под опсеге ових појмова подводе.

Четврто. Основни циљеви истраживања у оквиру четвртог поглавља овога рада, које је посвећено фразеолошким јединицама са застарелим лексичким компонентама, јесу следећи: извршити семантичку класификацију застарелих фразеолошких саставница како би се увидело којим доменима стварности оне припадају, испитати фразеолошки потенцијал застареле лексике српског језика, те даље – утврдити који типови застарелих лексема (историзми, односно различити типови архаизама) показују највећу фразеолошку продуктивност, као и размотрити структуру застарелих саставница по пореклу. У засебној тачки овог поглавља у српску фразеолошку теорију уведен је и детерминисан појам *потенцијална уникална фразеолошка компонента* и дат приказ једне групе застарелих фразеологизама српског језика у чијој се структури налази овај тип компонената.

Пето. Пето поглавље ове докторске дисертације посвећено је феномену варијантности на корпусу фразеологизама са застарелим лексичким компонентама. Циљ тог дела рада јесте да се идентификују и класификују фразеолошке варијанте у којима је застарела лексема из структуре супституисана компонентом из активног лексичког фонда.

Шесто. Један од најважнијих циљева који је постављен на самом почетку рада био је да се установе узроци због којих одређене фразеолошке јединице застаревају и постају делом пасивног фразеолексикона. Ово питање предмет је разматрања шестог поглавља ове докторске дисертације, у којем су идентификовани и на одабраним примерима показани потенцијални разлози архаизације фразеолошке грађе српског језика. Унутар спроведене анализе, посебан циљ јесте да се на српском корпусу провери хипотеза по којој застарела лексичка компонента утиче на застаревање фразеологизма у целини, што је потврђено у многим другим језицима.

Седмо. У седмом поглављу рада бавили смо се формалном типологизацијом архаичне фразеолошке грађе. Корпус застарелих фразеологизама класификован је на основу структурних карактеристика. Циљ те анализе јесте да се издвоје структурни типови архаичних фразеологизама и уочи њихова пропорционална заступљеност. Анализа грађе по структури заснована је на традиционалној класификацији која подразумева синтаксичке параметре, када се издвајају три основна структурна типа: предлошко-падежни, синтагматски и реченични, при чему је, при издвајању ужих подтипова, узет у обзир и морфолошки критеријум какав је врста речи којој припадају лексеме које се налазе у структури застарелих фразеолошких јединица.

Осмо. Анализа застарелих фразеолошких јединица са семантичког аспекта спроведена је у осмом поглављу рада. Семантичка класификација је извршена у оквиру когнитивно-концептуалног приступа фразеологији, тако што су фразеологизми груписани у одређена концептуална поља. Циљ групације фразеологизама по семантичко-концептуалној основи јесте да се представи мрежа концепата који представљају различите домene стварности, те да се кроз анализу издвојених концептуалних поља осветли фрагмент језичке слике света српског народа у прошлости (онај фрагмент који нам пружа ексцерпирани корпус архаичне фразеологије, чије потврде махом долазе из XIX века).

Девето. У овом поглављу бавили смо се мотивисаношћу застарелих фразеолошких јединица и могућности разумевања њиховог глобалног значење из угла теоријских постулата когнитивне лингвистике. Како бисмо открили у којој мери је говорницима српског језика предвидљива семантика застарелих фразеологизама, спровели смо анкету у којој је учествовало 100 испитаника, студентског узраста. Будући да је, претпостављамо, говорницима непозната семантика фразеолошких јединица које су означене као застареле, јер се оне у

савременом језичком тренутку не налазе у активној употреби – од испитаника је тражено да претпоставе шта би значили изабрани фразеолошки архаизми. Основни циљ анкете је био да се провери у којој мери су говорници способни да предвиде и интерпретирају значења застарелих фразеологизама, полазећи од идеје менталних слика, као специфичне концептуалне структуре која посредује између лексичке структуре фразеологизма и његовог фигуративног значења.

Десето. Десето поглавље овога рада посвећено је лексикографском аспекту застарелих фразеолошких јединица. Основни циљ анализа спроведених у овом сегменту рада јесте да се установе и опишу општа начела и параметери за идентификацију архаичних фразеологизама, како би се овај слој фразеологизама лакше препознавао и систематичније и доследније квалификовао у српској лексикографској пракси. У том циљу смо најпре приказали какав је третман застареле фразеолошке грађе у руским фразеолошким речницима, а потом смо се бавили начинима обраде застареле фразеолошке грађе у српском тезаурусном речнику јединица, те, коначно, на основу свих изнетих параметара за процену архаичности фразеолошке грађе, дали мали прилог корпусу потенцијалног речника застареле фразеологије савременог српског језика.

Једанаесто. Последење поглавље у раду посвећено је систематизацији закључака до којих се дошло спроведеним истраживањем.

Коначно, у целини гледано, истраживање има за циљ да покаже промене које су се одиграле у дијахронијском развоју фразеолошког система српског језика у периоду нешто већем од два века, како би се показао, с једне стране, део фразеолошког фонда српског језика који је стабилан, који у језику опстаје упркос смени друштвено-историјских околности и цивилизацијским променама а, са друге стране – онај део фразеолошког фонда који је нестабилан, који је застарео и изгубио употребну вредност. Центар фразеолошког система представљају стабилне јединице, док застареле припадају његовој периферији.

1.6. МЕТОДЕ КОРИШЋЕНЕ У ИСТРАЖИВАЊУ

Интердисциплинарни карактер фразеолошких проучавања, природа ексцерпираних фразеолошке грађе, те циљеви постављени на почетку рада – формирали су методолошки оквир за спровођење истраживања у оквиру ове докторске дисертације. Интердисциплинарност је битно обележје фразеологије као науке, те се и ово истраживање, поред основних теоријских поставки фразеологије, ослања на теоријске и методолошке постулате других дисциплина, попут лексикологије, когнитивне лингвистике, историје језика, лингвокултурологије.

У целини, истраживање је засновано на аналитичко-дескриптивном приступу и индуктивној методи закључивања, а базирано је на синтези синхронијског и дијахронијског становишта при разматрању различитих сегмената испитиване фразеолошке теме. На пример, када су у питању фразеологизми код којих је мотивациона база затамњена (због застарелости фразеолошке компоненте или из неког другог разлога) истраживање, природно, добија дијахрону димензију. Такође, постулати дијахронијске лингвистике коришћени су при заснивању теоријског апарата везаног за питања лексичке и граматичке архаизације која карактерише компоненте фразеолошких јединица.

Још 1975. године В. Л. Архангелски, пишући о задацима изучавања фразеолошког састава руског језика, нагласио потребу проучавања фразеолошких сраслица (термин В. Виноградова) и са дијахронијског и са синхронијског аспекта, како би се могао открити

механизам застаревања фразеолошких јединица и на плану израза и на плану садржаја.¹³ Комбинација дијахронијског екскурса са перцепцијом фразеологизама из савремене визуре омогућава нам да на нов начин осветлимо функционални и комуникативни потенцијал фразеологизама са изгубљеном сликом (Алефиренко и Семененко 2009: 49).¹⁴

С обзиром на различите сегменте испитиваног проблема који су у раду разматрани, методолошки поступци су разноврсни. Избор методологије зависио је од конкретног циља постављеног за сваки део истраживања. Тематска класификација застарелих фразеолошких компонената заснована је на постулатима компоненцијалне анализе. С обзиром да је за фразеологизме карактеристична кумулација културолошких информација, истраживање се у појединим сегментима заснива на постулатима лингвокултурологије. За семантичку анализу застарелог фразеолошког материјала одабран је когнитивно-концептуални опис, који је подразумевао групацију фразеологизама у одређена концептуална поља. Једно поглавље рада засновано је на анкетном испитивању, а посвећено је могућности разумевања глобалног значење архаичних фразеологизама из угла теоријских постулата когнитивне лингвистике. Такође, при анализама лексикографске дескрипције застарелих фразеолошких јединица водили смо се основним практичним и теоријским принципима фразеографије, као посебне научне дисциплине. Коначно, у неким сегментима рада давани су и статистички подаци при приказивању одређених резултата, те извлачењу закључака.

У раду, јасно, није могла бити детаљно анализирана свака појединачна фразеолошка јединица, већ су као објекат посебне пажње извојени они фразеологизми на основу којих је могуће извући одређене закључке везане за комплексан феномен архаизације фразеолошке грађе, односно у општим оквирима описати природу фразеолошких јединица које су застареле и позиционирани у пасивном фразеолошком фонду савременог српског језика.

1.7. ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Интердисциплинарни карактер спроведеног истраживања, који је нужен када су у питању истраживања фразеолошког језичког нивоа – консеквентно шири број области у којима се спроведене анализе, те добијени резултати, могу применити.

Застарела фразеолошка грађа од несумњивог је значаја као предмет проучавања и описивања у оквиру лингвокултурологије, када се фразеологизмима као језичким јединицама приступа у категоријама културе. Корпус застарелих фразеолошких јединица који је формиран за потребе овога рада, као и одређени подаци из рада у вези са културолошким потенцијалом анализираних грађе – могу користити у будућим лингвокултуролошким истраживањима. Наиме, мотивациона подлога различитих архаичних фразеологизама захтева разматрања у категоријама културе. Управо фразеологизација архаичних фрагмената културе из ранијих епоха у развоју једне друштвене заједнице (застареле обичајне праксе, веровања, ритуали и сл.) – отежава могућност адекватног поимања фразеолошког прототипа од стране данашњег носиоца језика и културе, што се показало као један од разлога због којих фразеологизам може изгубити своју употребну вредност и постати делом пасивног фразеолексикона.

¹³ Уп. констатацију у оригиналу: „Некоторые очень важные структурно-семантические типы фразеологических единиц и закономерности их образования почти не изучены. Например, категория фразеологических сращений нуждается в тщательном исследовании и в диахроническом, и в синхронном аспектах, чтобы раскрыть механизм «устаревания» таких единиц в плане выражения и в плане содержания” (Архангелски 1975: 129).

¹⁴ Овде напомињемо и изузетно значајне наводе В. Мокијенка о међусобном утицају синхронијског и дијахронијског аспекта у фразеолошким истраживањима, изложене у последњем поглављу његове књиге *Славянская фразеология*, под називом „Синхронија – дијахронија у фразеологији (уместо закључка)” (у оригиналу: „Синхрония – диахрония во фразеологии (вместо заключения)”) (стр. 233–246).

Одређене анализе и добијени подаци могу служити истраживањима у области историјске лексикологије. У раду је формиран један корпус застарелих лексичких једница – оних који се остварују као интегрални чланови фразеологизама – те дата њихова семантичка класификација. Резултати таквих анализа, иако ограничени на застарелу лексику са функцијом фразеолошке компоненте – могу указати на системске промене везане за процес застаревања лексема српског језика. У раду су издвојени домени стварности којима припадају застареле фразеолошке компоненте, те би дате податке било занимљиво упоредити се резултатима такве анализе спроведене на корпусу целокупне застареле лексичке грађе (не само оне која је фразеолошки продуктивна).

Како су предмет анализе у овом раду маркиране језичке јединице (обележене хронолошким квалификатором, који се даје према критеријуму временског раслојавања) – истраживање, јасно, може имати значај и за стилистику српскога језика, пре свега у анализама језика писаца чији језички израз карактерише фразеологија која је, са данашње тачке гледишта, застарела. Питања стилистичке квалификације фразеолошких јединица у српској фразеологији још увек нису добила своју теоријску разраду, те се ово истраживање може сматрати доприносом и фразеостилистици – и, пре свега, служити као подстицај да се ова грана развије у оквиру проучавања фразеологије српског језика.

Апликативни значај овог истраживања везује се за лексикографску делатност, при изради општих или специјалних речника. Подаци везани за индикаторе архаичног статуса фразеолошке грађе који се у раду доносе могу допринети систематичнијој и доследнијој квалификацији застарелих фразеологизама у српској лексикографској пракси. Корпус застарелог фразеолошког материјала који је оформљен за потребе овог истраживања може служити као основа за израду речника архаичне фразеологије, али, у одређеној мери, и многих других типова речника – као што су лингвокултуролошки речник, речник језика писаца, речник библизама, аксиолошки речник (у којем се представља вредносни систем једне језичке заједнице, чији су најбољи репрезент управо јединице фразеолошког језичког нивоа) и др.

Резултати спроведеног истраживања могу бити од посебног значаја за теорију превођења и преводну лексикографију. Истраживање застарелог фразеолошког фонда једног језика, кроз одређивања статуса фразеолошких јединица према критеријумима разумевања тј. транспарентности значења, те фреквентности употребе, важну примену може имати за преводну (транслатолошку) фразеографију. То се огледа у чињеници да је неопходна фиксација застареле фразеологије у речницима и њена прецизна семантизација и квалификација, како се не би јављају различите грешке при преводу због неразумевања значења и стилске функције оних јединица које, у данашњем тренутку, представљају сегмент пасивног фразеолексикона.¹⁵ Коначно, за фразеографију (пре свега, двјезичну) значајна су

¹⁵ На значај истраживања архаичних фразеолошких јединица са аспекта двојезичне лексикографије и теорије превођења већ је у литератури указано. Тако је, на пример, осветљен проблем превођења дела руске класичне књижевности, која се иначе преводје широм света, а која обилује застарелим фразеолошким материјалом. У чланку ауторке М. Моради (2020) идентификују се проблеми приликом превођења застарелих фразеолошких спојева (рус. *фразеологические сочетания*, по терминологији В. Виноградова) из дела руске књижевности на персијски језик. У раду је истакнуто да до грешака при преводу може доћи због непознавања старе руске обичајне праксе на којој су засновани неки фразеологизми, потом због неразумевања застарелих лексема које се често налазе у структури архаичних фразеологизама, као и због неадекватне процене стилске функције коју имају такви фразеологизми. Наглашава се да је основни корак за побољшање превода руских класика, у овом случају на персијски језик, уношење застарелих фразеологизама у двојезичне руско-персијске речнике и њихова адекватна обрада.

М. Поповић (2006) кроз анализу фразеолошког материјала у француско-српским и српско-француским речницима установио је да су многи фразеологизми у испитиваним речницима данас застарели. То намеће потребу да се у новим речницима грађа актуализује и одмери са савремене синхронијске тачке гледишта, маркирајући неактуелне фразеологизме као застареле, а унесећи нове фразеолошке јединице.

У вези са наведеним, додајмо и податак да је у докторској дисертацији *Фразеологизми у Његошевим дјелима и њихови преводни кореспонденти на енглеском језику* аутоке Ј. Мркајић указано на различите примере

проучавања фразеолошких јединица са застарелим лексичким компонентама, будући да би овај фразеолошки слој требало да има посебан третман у фразеолошким речницима, који би подразумевао допуну у виду одређених етимолошких и културолошких података везаних за такву компоненту, како би се корисницима речника (превасходно онима који уче неки језик као страни) указало на архаичан статус дате лексичке компоненте у слободној употреби (в. о томе у Шершунович 2014).

неподударности фразеолошких преводних кореспондената која подразумева употребу енглеског израза који је маркиран као архаичан.

2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА ПИТАЊА АРХАИЗАЦИЈЕ НА ФРАЗЕОЛОШКОМ ЈЕЗИЧКОМ НИВОУ

2.0. УВОД У ПОГЛАВЉЕ

Са развојем фразеологије као науке, у словенској и несловенској научној средини ће, у мањој или већој мери, пажња бити посвећивана и проблему архаизације на фразеолошком језичком нивоу. У неким научним срединама аутори су се само успутно дотицали ове теме, а у неким пак она је размотрена систематичније, у виду посебних научних радова или монографија. Наиме, према нашем увиду у литературу у различитим језицима, приметна је прилично неуједначена ситуација везана за дату фразеолошку тему, како у погледу бројности радова који се овом темом баве, тако и у погледу приступа анализи и теоријских одређења.

У овом поглављу рада биће изнети резултати досадашњих истраживања која су посвећена феномену архаизације фразеолексикона различитих језика, али и разноврсна запажања везана за ову тему која су изношена, понекад више узгредно, при проучавању разних других језичких, пре свега, фразеолошких питања. Најпре ће бити дат преглед литературе о питању у словенским језицима, а потом преглед несловенске литературе. Приказ славистичке литературе започеће представљањем србистичких и кроатистичких радова који су, у мањој или већој мери, у вези са истраживаним фразеолошким питањем, потом следи дужи осврт на истраженост дате теме у русистици и на крају преглед истраживања разматраног феномена у осталим словенским језицима. Што се тиче литературе која је посвећена питању архаизације на фразеолошком материјалу несловенских језика, биће презентоване релевантне референце из германистичке, хиспанистичке, румунске, мађарске и англосаксонске литературе.

Поред успутног коментарисања, поглавље ће бити заокружено и сумарним коментаром везаним за степен истражености датог фразеолошког питања у различитим језицима, разноврсност приступа теми, коришћену терминологију и остале уочене релевантне појединости.

2.1. ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ О ПИТАЊУ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Приказ литературе започећемо представљањем референци из словенских језика.

2.1.1. Преглед литературе о питању у српском и хрватском језику

Проблематика архаизације у фразеолексикону српског и хрватског језика до сада није третирана у виду свеобухватног истраживања, премда су различити проучаваоци обрађали пажњу на поједине сегменте датог проблема, било узгредно, обично приликом описа категорије језичких архаизама, било нешто шире – у оквиру засебних научних чланака.

Када је посреди србистичка литература, на архаична обележја фразеолошког материјала српског језика указано је у радовима неколицине аутора.

Милица Радовић-Тешић (1982: 260), у оквиру класификације језичких архаизама, издваја и групу тзв. фразеолошких архаизама, али не дајући дефиницију самог појма. Категорија фразеолошких архаизама је у наведеном раду егземплификована следећим фразеологизмима: *од кона до кона (од кон до кон)* 'од краја до конца', *ићи (некоме) у год* 'ићи у прилог, ићи на руку', *го као шешана* 'без игде ичега, пуки сиромах', *кренути душом* 'неправично поступити, криво пресудити, огрешити се'. Наведене фразеолошке јединице су у РСАНУ маркиране квалификатором *заст.*, осим јединице *го као шешана*, која још увек није обрађена. Међу примерима застарелих фразеологизама три јединице у својој структури садрже застареле лексеме (архаизме *кон* и *год*, односно историзам *шешана*), док у застарелој фразеолошкој јединици *кренути душом* компоненте представљају лексеме из активног

лексичког фонда. У раду М. Радовић-Тешкић, како смо видели, издваја се и потврђује примерима категорија фразеолошких архаизама, али се не даје дефиниција самог појма.

На постојање *фразеолошких неологизама* и *фразеолошких архаизама*, као занимљивих фразеолошких феномена, указано је и у Шипка 2006: 137, али и овде изостају констатације везане за то шта се све подводи под опсег наведених термина. На једном месту Д. Шипка истиче и чињеницу да одређени фразеологизми имају посебне граматичке и формалне особине, те констатује следеће: „Тако је могуће *odsustvo člana u jezicima koji ga imaju, ili pojavljivanje zastarjelih padežnih oblika, kao u primjeru o Mitrovu dne, sa oblikom dne, a ne danu, i značenjem 'nikad'*” (Шипка 2006: 135).

Драгана Мршевић-Радовић, у раду посвећеном фразеологији Симе Милутиновића Сарајлије, констатује да „крз 'филтер' књижевнојезичке норме нису прошли у модеран језик бројни изрази различитог порекла, и народни и књишки, који су било из лингвистичких, било из нелингвистичких разлога, застарели” (Мршевић-Радовић 1993: 154). Ауторка даље истиче да прихвата разлику између „застарелог” (нормативног аспекта речи) и „архаичног” (стилског) и да застарелим назива речи и изразе чија је „застарелост”, углавном на формалном плану, код С. Милутиновића дуг непостојању кодификације (*Србијанка* је објављена 1826), али и временом измењеној језичкој пракси (нпр. код Милутиновића израз *Метузалемишки век* гласи *Матусалска љета*). У раду се даље констатује: „Другачије је природе „застарелост” из нелингвистичких разлога, када означени референт појединих речи (израза) нестане из употребе, па његов номинациони знак нестане из активног лексичког фонда. Нпр. војнички израз „паша од три туга” („паша од три репа”) [...], као знак војничког признања, данас припада историјском фразеолошком фонду” (Мршевић-Радовић 1993: 154). Дакле, у фразеолошком корпусу једног песника из прве половине 19. века, ауторка издваја групу застарелих фразеологизама, у којој се налазе јединице застареле из лингвистичких разлога (које су из савремене перспективе неусаглашене са актуелном језичком нормом, углавном на формалном нивоу) и ванлингвистичких разлога (које означавају појмове који више нису у употреби и припадају историји).

Студија Дејана Ајдачића и Лидије Непоп Ајдачић (2015) посвећена поредбеној српско-украјинској фразеологији садржи једно крако поглавље под насловом „Застарели, активно коришћени и нови фразеологизми”. У тексту су изнета за наше истраживање веома подстицајна запажања везана за проблематику застарелих фразеологизама. Аутори најпре истичу како је данас анализа фреквенције коришћења фразеологизама знатно олакшана појавом дигиталних корпуса националних језика, као и да је податке о учесталости могуће добијати и путем анкетирања говорника о познавању и коришћењу одабраних фразеолошких јединица (Ајдачић и Непоп Ајдачић 2015: 34). Наведене методе омогућују прецизнију процену о томе да ли је неки израз застарео или не. У тексту су наведене различите констатације релевантне за феномен застарелања фразеолошких јединица. Наиме, аутори истичу неколико важних чињеница: а) постојање различитих разлога који доприносе нестанку неких израза из активне језичке употребе, б) постојање застарелих фразеологизама конституисаних од речи које се и данас употребљавају, али је сам израз изгубио своје фразеолошко значење, в) постојање фразеологизама чије су компоненте постале „несхватљиве”, па се и сам израз више не употребљава, г) постојање фразеологизама који се активно употребљавају иако садрже речи којима се означавају застареле реалије и које се у самосталној употреби више не користе (Ајдачић и Непоп Ајдачић 2015: 34–35). За егзимпликацију категорије застарелих фразеолошких јединица наводе се следећа два фразеологизма: *пије као Тудешак* 'пије веома много' (етноним Тудешак је у Далмацији означавао Немца) и *бити (остати) атер* 'бити (некоме) криво, жао, расрдити се'. Као пример фразеологизама који се активно употребљавају, а садрже лексику која се данас више не користи, аутори наводе следеће јединице: *ни педља, ни стопу* 'нимало', *не вреди ни пола гроша (крајцаре)* 'безвредан је', *дотерати [притерати] (некога) до дувара* 'довести некога у безизлазан положај'. Иако сажето, наведено поглавље из

студије Д. Ајдачића и Лидије Непоп Ајдачић истакло је различита релевантна питања везана за тему архаизације на фразеолошком језичком нивоу.¹⁶

Проблематику застарелих фразеологизама отворили смо раније у два наврата (Ђукић 2017 и Ђукић 2020). Предмет истраживања у првом наведеном раду представљају фразеолошки архаизми – фразеолошке јединице које су из перспективе савременог српског језика означене као застареле, будући да се не налазе у активној употреби језичких корисника. У обзир су узете оне фразеолошке јединице које су у лексикографским изворима маркиране као застареле, и то само оне које у функцији интегралног члана садрже архаизам (односно архаизме). Класификација грађе је извршена с обзиром на тип архаизма који се налази у структури ексцерпираних фразеологизама. Утврђено је да најразуђенију и најбројнију групу представљају фразеолошке јединице које у свом саставу имају лексички архаизам (Ђукић 2017: 77–78), као и да постоје фразеологизми у чијој структури партиципира више типова архаизма (нпр. лексички и синтаксички) (Ђукић 2017: 81).

У другом истраживању разматрали смо застареле фразеолошке јединице које имају адвербијално значење, тј. фразеолошке архаизме који на семантичком и функционално-граматичком плану представљају корелате прилога и прилошких израза (в. Ђукић 2020). Циљ овог рада био је да се утврди однос између глобалног значења фразеологизама и значења фразеолошких компонената, што је суштина питања идиоматичности, као и да се утврде типови адвербијалних значења која изражавају јединице из пасивног фразеолошког фонда српског језика. Семантичком анализом ексцерпираних материјала показано је да су у застарелом фразеолошком фонду српског језика заступљени, у већој или мањој мери, сви типови адвербијалних значења. Најбројнији су фразеологизми који припадају фразеосемантичким пољима 'време', 'начин' и 'количина/мера'. Значења услова, узрока, циља и места репрезентована су малим бројем примера (Ђукић 2020: 418–422).

У радовима различите тематике домаћих лингвиста среће се и термин *фразеолошки архаизам*. У наредним редовима навешћемо цитате из тих радова како бисмо видели којим се још примерима у србистичкој литератури илуструје категорија фразеолошких архаизама.

А. Милановић у раду посвећеном анализи архаизама у роману *Опсада цркве Св. Спаса* Горана Петровића констатује следеће: „Посебну пажњу привлачи један фразеолошки архаизам (тј. фразеологизам са застарелом лексемом или лексемама у своме саставу) код Петровића. Реч је о фразеологизму *тушта и тма*, потврђеном у РМС и са распоредом *тма и тушта*” (Милановић 2000: 128). У приказу 19. тома РСАНУ, М. Ђинђић наводи следеће: „Поред бројних израза који се активно користе (*падати на памет, падати у заборав, просипати памет, има их (нас, вас и сл.) као кусих паса, бацити пеглу, бити у пеленама, дати пелцер*), под одређеним одредницама своје место нашли су и застарели изрази, који припадају категорији такозваних фразеолошких архаизама (*изјести нечију панату, пешин (пишин) пара, пасти под ајлук, имати с неким пачамета, пезевенк баша, бити свугде (на свим местима) пејдах, пеке џанум*)” (Ђинђић 2014: 118). Код ових аутора је, дакле, категорија фразеолошких архаизама егземплификована фразеологизмима који у свом саставу имају застарелу лексичку компоненту.

Коначно, наводимо и цитат из рада П. Пипера посвећеног архаизмима у српском језику (у цитату су због дужине одређени делови изостављени): „Термин *архаизам* [...] најчешће се примењује на лексичке архаизме [...], мада архаизми могу бити и фонетски [...], творбени [...], граматички [...], граfiјски [...], правописни [...], а могу бити и семантички [...], фразеолошки

¹⁶ За нас је врло подстицајан био говор проф. Рајне Драгићевић на промоцији наведене књиге, одржаној у Институту за српски језик САНУ фебруара 2015. године, у којем су истакнути и важност и неистраженост теме застарелих фразеологизама у српском језику. Говор је објављен као приказ у Драгићевић 2015. Исп. следеће констатације везане за потребу истраживања дате теме: „Било би корисно детаљно описати застарелу фразеологију и размислити о узроцима и начинима застаревања фразеологизама. Поставља се питање да ли исти механизми важе у застаревању фразеологије као и у застаревању лексике” (Драгићевић 2015: 213).

(нпр. *слати /некога/ од Понтија до Пилата*), термилошки (нпр. *прирок*) итд.” (Пипер 2019: 96–97). Аутор је, дакле, као пример фразеолошког архаизма навео једну интернационалну фразеолошку јединицу књишког порекла.

Када је посредни литература произашла из веома развијене хрватске фразеолошке школе, уско везани за нашу тему јесу следећи радови: Менац и Финк 2001, Финк и Менац 2008, Барчот 2015, али се у оквиру истраживања и других фразеолошко-лексиколошких феномена могу срести за нас релевантне констатације (нпр. у Капетановић 2005; Менац 1978).

А. Менац и Ж. Финк спровеле су 2000. године анкетно истраживање активног и пасивног познавања хрватске фразеологије за потребе израде *Priručnog frazeološkog rječnika hrvatskoga jezika*. Будући да је овај речник намењен првенствено млађој популацији, ауторке су желеле да кроз анкету провере степен познавања одређених фразеологизама за које се може претпоставити да су младим људима мање познати, те тако утврде да ли те јединице треба уврстити у поменути речник или не. Анкетом је обухваћено 50 фразеологизма, и то оних чије се компоненте не употребљавају као самосталне лексеме у савременом књижевном језику (нпр. *набити банак, продавати зјаке, правити керефеке*), као и оних чије се саставне компоненте употребљавају и као самосталне лексеме, али су у фразеологизму потпуно десемантизоване, те се из њих не може наслутити глобално значење израза (нпр. *држати губицу, пуна шака браде* и сл.). Испитаници су били студенти углавном филолошких студија, из Загреба, Задра и Мостара (укупно 121). Резултати анкете су показали да 30 фразеолошких јединица (од укупно 50) познаје више од 50% испитаника, те су ауторке констатовале да само тих 30 фразеологизама треба да буде укључено у планирани речник. За нас су посебно интересантни они фразеологизми за које се показао низак степен разумевања и познавања, као и запажања ауторки везана за разлоге који су до тога довели. Тако, на пример, уз фразеологизме *мерити истим аришином, пухати у један дудук, скидати скоруп* велики број студената је на анкетном листићу заокружио понуђену констатацију „razumijem frazem, ali ga ne upotrebljavam”. Како истичу ауторке, „razlog tomu bi mogla biti mnogo frekventnija varijanta kojom se zamjenjuje „nerazumljiva” komponenta (*aršin, duduk, skorup*). Ti bi frazemi bili: *mjeriti istom merom, puhati u jedan rog, obirati vrhnje ili pokupiti (skidati) kajmak*” (Менац и Финк 2001: 343). Неки од фразеологизама који су, према резултатима анкете, најмање познати јесу: *узети пизму на кога, забити цвику коме, кад пукне будак више главе, ни шуша ни буша, набити огњиште коме*. По речима ауторки, у случају прва четири фразеологизма разлог непознавања би могао бити „potpuno nerazumljiva ili nedovoljno razumljiva frazeološka komponenta (komponente) koja stoga ne može pomoći u prepoznavanju frazeološkog taloga i eventualno upućivati na frazeološko značenje” (Менац и Финк 2001: 343). „Iako je, s druge strane, u dijelu frazema leksičko značenje svih komponenata poznato, slika koju one kao cjelina ostvaruju ne pomaže u dešifriranju frazeološkoga značenja, pa ono ostaje nepoznato velikom broju ispitanika. Kao primjer za to može se navesti frazem *nabiti ognjište komu*” (Менац и Финк 2001: 344). Занимљиво је да су пак код неких фразеологизама са потпуно неразумљивом или тешко разумљивом компонентом испитаници показали прилично висок степен познавања: нпр. код фразеологизама *све у ђутуре, правити керефеке, продавати зјаке*. Индикативан је и резултат задатка у којем су студенти замољени да самостално напишу значење одређених фразеологизама. Показало се да ниједан испитаник није написао тачно значење фразеологизама *кад пукне будак више главе, с ока с бока, оставити шустера, ни шуша ни буша*. Врло мали број испитаника знао је значење фразеологизама *набити банак коме, врзино коло, забити цвику коме* (1%, 7%, односно 8%), док га чак 93%, 85% те 83% испитаника није ни покушало одредити (Менац и Финк 2001).

Резултати оваквих анкетних испитивања, иако се, јасно, не могу сматрати апсолутним доказом претпоставки о застаревању одређених фразеолошких јединица, несумњив су показатељ тенденција везаних за употребни статус фразеологизама у једном језику. Фразеолошке јединице за које се испостави низак проценат разумевања и употребе свакако карактерише тенденција преласка у пасивни фразеолошки фонд, те такве јединице треба да

буду предмет додатних разматрања лексикографа када је посреди њихова евентуална квалификација као временски (и територијално) ограничених језичких јединица.

Ж. Финк и А. Менац су се проблемом архаизације у фразеолексикону хрватског језика бавиле и у раду *Хрватска фразеологија – старо и ново*. За лексеме из пасивног слоја констатује се да „više nisu u aktivnoj upotrebi u govoru, relativno ih se rijetko pronalazi u suvremenoj književnosti i na elektroničkim pretraživačima, mlađe ih generacije sve rjeđe upotrebljavaju” (Финк и Менац 2008: 88–89). Као илустрација фразеологизама који одлазе у пасивни фонд, наводе се следећи: *ударати/ударити у бубањ (добош), немати дунста о коме, о чему, макар фратри с неба падали, дерати хлаче, у Адамову костиму* итд. Како се даље констатује, „iz upotrebe polako izlaze i frazemi sa sastavnicama koje se kao samostalne riječi uglavnom ne upotrebljavaju, npr. *do balčaka* (‘do kraja, do krajnjih granica’) i *obradi bostan* (‘loše proći, nastradati, pretrpjeti neuspjeh’) (Финк и Менац 2008: 90). Коначно, запажа се да „od velikog broja biblijskih frazema neki polako padaju u zaborav, npr. *dolina suza* ‘zemlja, zemaljski svijet’, *glas vapijućeg u pustinji* (‘uzaludan apel, uzaludan poziv u pomoć’), *obećana zemlja* (‘zemlja bogatstva i sreće’) (Финк и Менац 2008: 91).

У овом раду ауторке говоре и о феномену такозваног „раслојавања фразема”. Једна врста таквог раслојавања односи се на однос фреквенције употребе фразеолошке варијанте са познатијом саставницом и оном која се процењује као мање позната. Овај вид раслојавања подразумева активнију употребу једне од више могућих (речнички регистрованих) варијаната. Тако се у текстовима хрватских писаца млађе или средње генерације, као и у корпусима на интернет претраживачима, уочава чешћа употреба варијаната *као из бачве* (‘врло дубок (о гласу)’), *и мирна Босна* (‘и све у реду’), *мота се по глави некоме нешто* (‘непрестано мисли на нешто’) у односу на варијанте *као из бадња, и мирна Бачка, врза се по глави коме што*. На одабраним примерима ауторке преко интернет претраживача Гугл проверавају овај однос, те констатују следеће: „Као могућа potvrda da jedna od sastavnica prelazi u pasivni fond jest broj potvrđenih primjera na pretraživaču Google. Pokazat ćemo to na tri slučaja: komponenta *буха* (у фразему *staviti «ubaciti» bubu «буху» и ухо кому*) појављује се у свега 3 примјера, док је њена варијанта *буба забилежена* у преко 400 примјера; компонента *кекс* (*dok «pre nego što» кажеš кекс «britva»*) потврђена је у око 780 примјера, а њена иначица *britva* у свега 28; компонента *more* у фразему *ravno je «sve» до мора (Косова) кому забилежена* је у 40-ак примјера, а *Kosovo* у мање од 20. Настави ли се ова тенденција, фраземски варијантни облици с именичким компонентама *баданј, Ваčka, бритва, бука, Косово*, односно глаголском *врзма се* пријећи ће у пасивни фонд чиме ће се изгубити њихов варијантни статус” (Финк и Менац 2008: 93). Како су и саме ауторке нагласиле, јасно је да наведене бројке не показују апсолутно стање употребе наведених фразеологизама, али се одређена употребна тенденција свакако у њима огледа.

У истраживачком смислу је веома подстицајан и закључак представљеног рада: „Recentne promjene u hrvatskoj frazeologiji pridržavaju se onih tokova i tendencija koje su odavno zacrtane i koje su se mogle očekivati: imamo tu i zastarijevanje i ispadanje nekih od starijih frazema, imamo raslojavanje frazeologije prema raznim uzorcima i uzrocima, imamo novu frazeologiju raznoga podrijetla, imamo promjena i miješanja značenja i različitih igara sa stilovima. I premda smo od frazeologiji uvijek više očekivali stalnost nego promjene, vidimo da i promjena ima, i to prilično mnogo” (Финк и Менац 2008: 100).

Питањем хрватских фразеологизама са саставницом историзмом или архаизмом из угла фразеостилистике бавила се Б. Барчот (2015).¹⁷ За двадесетак ексцерпираних фразеологизама (прецизније 23) који садрже застарелу лексему у функцији компонентног члана ауторка у раду покушава да одреди стилски квалификатор, водећи се моделом из руске фразеографије.

У контексту приказа општег проблема стилске квалификације фразеолошких јединица, ауторка констатује следеће: „Najjednostavnije je odrediti arhaične, zastarjele frazeme koji se čuvaju u pasivnom jezičnom fondu i koji su rijetko u upotrebi (osim u slučaju stiliziranog izričaja).

¹⁷ Рад је доступан у онлајн верзији, у којој стране нису пагиниране, на линку: <https://stilistika.org/barcot>.

Njih bi valjalo odrediti kao *zast.* U hrvatskom bi jeziku to bili frazemi poput ranije spomenutog *imati crvenu knjižicu* ili pak frazem *pakrački dekret* iz ekscerpiranog korpusa.” Анализом примера употребе екскерпираних фразеологизама у националном језичком корпусу *Хрватска језична ризница* и на мрежним претраживачима показало се да је највећи број фразеологизама са историзмом и архаизмом (15 од 23) везано за књижевноуметнички и публицистички стил, те да у речнику треба да буду маркирани ознакама *књиж.*, одн. *публ.* За фразеологизам *пакрачки декрет* (’отказ из службе’), на основу провере у националном корпусу и интернет претраживачу, као и на основу пробног усменог анкетања студентске популације, закључено је да је по свој прилици прешао у пасивни језички слој, док је тенденција преласка у пасивни фонд, с обзиром на критеријум фреквентности употребе, уочена код фразеологизма *ком обојци*, *ком опанци* ’како се коме посрећи, како ко прође’, који, будући да се везује за разговорни језик, треба квалификовати и као *разг.* (разговорни) (Барчот 2015). У случају фразеологизма *тушта и тма (кога, чега)* (’велика количина (кога, чега)’) констатује се да „primjeri upotrebe govore u prilog činjenici da ga se treba popratiti odrednicom *zast.*” (И.)

Наведним истраживањем Б. Барчот указано је на недостатак теоријских постулата у области фразеостилистике, што за последицу има чињеницу да стилска квалификација фразеологизама у хрватским лексикографским изворима или потпуно изостаје или се показује као непотпуна. У вези са употребом квалификатора, ауторка констатује да је најлакша управо детерминација застарелости фразеолошких јединица. Доступношћу електронских извора данас је могуће релативно поуздано одредити који фразеологизми више нису у говорној употреби, већ су искључиво сведени на функцију стилске ефицијентности израза.

У хрватској литератури, у радовима А. Менац среће се термини *фразеолошки хисторизам* и *фразеолошки архаизам*: „S gledišta vremenske omeđenosti vezane uz prošlost ili sadašnjost možemo govoriti o frazeološkim arhaizmima, frazeološkim historizmima i frazeološkim neologizmima” (Менац 1978: 224).

Према објашњењу ауторке: „Frazеолошки historizmi su nazivi povijesnih pojava koje su nestale, a sam naziv ne mora imati arhaičan oblik (vitezovi okruglog stola, križarski rat, Kočina krajina, Velika atanta, dvojna monarhija, jednogodišnji dobrovoljac)” (Менац 1978: 224).

Фразеолошки архаизми се пак дефинишу као „zastarjeli nazivi koji su već zamijeni drugima, tako da su sada mnogima nerazumljivi, iako pojave koje oni označavaju nisu nestale iz stvarnosti (kršteno pismo ’krštenica’, krajcaraški listovi ’petparački listovi, desno kret! ’nadesno!’, lijevo kret ’nalijevo!’)” (Менац 1978: 224).

Како видимо из представљаних навода, А. Менац, према критеријуму временског раслојавања, издваја категорије фразеолошких историзама и фразеолошких архаизама (уз групу фразеолошких неологизама, насталу деловањем супротне тенденције – уласком у језик нових фразеолошких јединица). Међутим, примећујемо да су сви примери који се наводе као потврда фразеолошких архаизама заправо јединице термиолошког карактера, које се, према прецизнијим детерминацијама, не уврштавају у фразеологију (бар не у ужем смислу), већ у терминологију.

Коначно, навешћемо и значајна запажања А. Капетановића везана за тему архаизације на пољу фразеологије, која су, више узгредно, изнета у раду посвећеном особинама лексема које се именују термином историзам (односно, у терминологији овог аутора – *хисторизам*). По речима А. Капетановића (2005) статус историзама могу имати и „терминологизоване свезе речи” (нпр. *зелени кадар* ’дезертери из аустроугарске војске концем Првог светског рата’; *Бански стол* ’бански суд од 1723. до 1945.’) и фраземи (нпр. *имати црвену књижицу* ’бити члан Комунистичке партије’). Аутор истиче да такве фраземе историзме треба разликовати од десемантизованих историзама у фразему, на пример *аршин* (’стара мера за дужину’) у *мерити истим аршином* (’примењивати иста мерила према коме, чему, не правити разлике међу ким, међу чим’). Даље се наводи следеће: „Тako načelno razlikujemo frazeološki arhaizam (naziv prema Radović Tešić 1982) i arhaizam u frazemu. Na primjer, danas bi se prigodice mogao ostvariti frazeološki arhaizam *od god(a) do god(a)* (=’vječno, stalno’), kojemu je suvremena neutralna

zamjena izraz frazema *od godine do godine* [...]. Primjer arhaizma u frazemu može biti *godina* (= 'kiša') u *plakati kao ljuta godina* (= 'gorko plakati') i tu *godina* nema zamjenu.

Дакле, А. Капетановић потенцира дистинкцију између термина *фразеолошки историзам* и *историзам у фразему*, односно *фразеолошки архаизам* и *архаизам у фразему*. Ову напомену сматрамо суштинском јер су посреди два различита фразеолошка феномена, која стога треба и термилолошки дистингвирати. Овом питању смо посветили детаљну пажњу у тачкама 3.2.3. и 3.2.4. овога рада.

2.1.2. Преглед литературе о питању у руском језику

Међу свим словенским језицима, руска лингвистика заузима доминантно место у погледу бројности радова у којима се са различитих аспеката разматра питање архаизације на фразеолошком језичком нивоу. Посреди су како разноврсни појединачни научни радови и монографије посвећени искључиво овом питању, тако и честа узредна запажања изнета при проучавању других језичких (и уже, фразеолошких) феномена. Чињеница да су истраживања ове теме у руској науци прилично бројна, а можемо рећи и популарна (о чему сведоче и различити радови релативно новијег датума), умногоме је била подстицајна за наш рад на овој проблематици, те ћемо у наставку рада, у оквиру посебног поглавља, дати нешто детаљнији осврт на резултате анализе феномена „фразеолошке архаике”¹⁸ у руском језику.

Управо је присуство архаичних елемената у структури фразеологизама третирано као један од релевантних чинилаца у пионирској класификацији фразеологизама као посебних језичких јединица коју је 1947. г. спровео В. Виногардов. У саставу тзв. фразеолошких сраслица (по терминологији овог аутора), чије је глобално значење апсолутно неизводљиво из значења саставних компонената, управо се најчешће могу срести архаизми. Наиме, присуство застарелих (што значи и за већину говорника семантички непрозирних) лексема, као и различити видови граматичке архаизације – наводе се као једни од главних узрока највишег степен семантичке спојивости (сливености) компонената, који је карактеристичан за фразеолошке сраслице (Виноградов 1977: 146).¹⁹ Због непрозирности значења застарелих фразеолошких компонената унутрашња структура није јасна и такви се фразеологизми одликују високим степеном идиоматичности. Граматички архаизми пак не стварају идиоматичност фразеологизма, већ је само прате и допуњују (Виноградов 1977: 147). Дакле, већ у првим радовима на основу којих се фразеологија конституисала као научна дисциплина скренута је пажња на присуство архаичних обележја у фразеолошкој структури, те указано на њихову улогу у степену испољавања идиоматичности, као једне од инхерентних особина фразеолошких јединица.

Шири осврт на архаична обележја фразеолошких јединица даје Н. М. Шански говорећи о лексичком саставу фразеолошких јединица у својој монографији *Фразеологија савременог руског језика*.²⁰ Аутор истиче да је већина фразеолошких јединица образована од компонената које припадају активној лексици савременог књижевног језика, тј. које се активно употребљавају (у основном или пренесеном значењу) и изван фразеолошких конструкција, у слободним спојевима речи. Такве речи су у фразеологизмима повезане синтаксичким везама

¹⁸ Термин „фразеолошка архаика” срели смо у наслову рада В. Мокијенка: „Фразеологическая архаика и инетрнетные инновации” (Мокијенко 2020).

¹⁹ Реч је о чланку В. Виноградова „Об основных типах фразеологических единиц в русском языке” из 1947. године, а ми овде цитирано прештампано издање овог чланка у референци: Виноградов В. В. *Избранные труды. Лексикология и лексикография*, 1977 (рад „Об основных типах фразеологических единиц в русском языке” налази се на стр. 140–161).

²⁰ У раду цитирамо треће, измењено и допуњено, издање наведене монографије, које је објављено 1985. године.

које се слажу са нормама савремене граматике, уз постојање спорадичних изузетака: нпр. *шутку сказать* уместо *шутку сказать*.²¹

С друге стране, постоји група фразеолошких јединица које се одликују одређеним специфичностима у погледу лексичког састава. У оквиру ове групе издвајају се неколики типови фразеологизама (в. Шански 1985: 67–69):

– фразеологизми са лексемама које се јављају само као чланови фразеолошке структуре (имају тзв. „везану употребу”): *скалить зубы* ’смејати се’, *потупить глаза* ’оборити очи’;

– фразеологизми који у свом саставу имају архаизме и историзме: *как зеницу ока* (архаизам *око* у савременом руском језику замењен је синонимом *глаз*), *прописать ижицу* ’ишибати’ (историзам *ижица* – назив за слово у старословенској азбуци), *мал золотник, да дорог* ’о малом али важном’ (историзам *золотник* – назив за стару руску меру за тежину) итд.;

– фразеологизми који у свом саставу имају лексеме са застарелим или дијалекатским значењем: нпр. у фразеологизмима *иметь сердце (на кого-л.)* ’љутити се, гневити се (на некога)’ и *сорвать сердце (на ком-л.)* ’искалити гнев, злобу (на некога)’ лексема *сердце* се остварује у свом застарелом (познатом само још у неким дијалектима) значењу ’гнев, злоба’ (Шански 1985: 69). Овакве фразеолошке јединице истраживачи фразеолошких јединица са архаичним обележјима (нпр. Р. Н. Попов) сврставају у групу фразеологизама са компонентом семантичким архаизмом.

У студији Н. М. Шанског уводе се и објашњавају појмови *фразеолошки архаизам* и *фразеолошки историзам*. По одређењу овог аутора, фразеолошке архаизме представљају оне фразеолошке јединице које су изашле из активне употребе у језику јер су их заменили неки други фразеологизми или појединачне лексеме, који су се показали подеснијима за изражавање одговарајућих појмова, док су фразеолошки историзми јединице које се изашле из активне употребе због ишчезавања појава објективне реалности на које су се односиле (Шански 1985: 147).

Значајно је запажање Н. М. Шанског да степен застарелости фразеолошких јединица може бити различит. Неки фразеологизми су у данашње време потпуно изашли из употребе и без одређених историјско-етимолошких информација потпуно су нејасни. Један од примера који се наводи јесте застарели фразеологизам *сидя на санях* ’у старости’, који је за већину говорника неразумљив и, следствено томе, неупотребљив. Наиме, настанак овог фразеологизма везује се стару праксу превоза покојника на санкама, те када се каже да неко „седа на санке”, алудира се на то да је та особа већ при крају живота, тј. у дубокој старости (исп. Шански 1985: 148, у фусноти). С друге стране, постоје фразеологизми који су говорницима углавном познати, али који се доживљавају као архаични и углавном карактеристични за књижевни стил: *Христа ради, иметь честь; голубая кровь, как птица небесная*. Употреба застарелих фразеолошких јединица у уметничком изразу, по речима Н. М. Шанског, у извесној је мери аналогна употреби застарелих лексема. Застарели фразеологизми, наиме, попут застареле лексике, могу остваривати различите стилске функције: придавање исказу свечаног или патетичног тона, дочаравање језичког колорита епохе, стварање комичног ефекта и сл. (Шански 1985: 148).

Изнети наводи Н. М. Шанског – класификација фразеологизама на основу лексичког састава (фразеологизми са компонентама архаизма и историзма, као и са компонентама које се јављају само у оквиру фразеолошких структура), затим увођење и дефинисање појмова *фразеолошки архаизам* и *фразеолошки историзам* – за наше истраживање су посебно значајни.

Када се разматра питање архаизације у фразеолексикону једног језика, базичну, усуђујемо се рећи и незаобилазну, литературу представљају радови руског лингвисте Ростислава Николеавича Попова.

²¹ Ову фразеолошку јединицу Р. Н. Попов (1976: 123) наводи као пример фразеологизма са архаичним синтаксичким обележјима.

Р. Н. Попов, којег В. Мокијенко (2020: 40) назива „патријархом руске фразеологије”, највећи део својих истраживања посветио је управо проблему архаизације у фразеолошком фонду руског језика. Овом аутору припада пионирско место када је по среди свеобухватно истраживање наведене теме, у виду публикације монографског типа. У питању је монографија под називом *Фразеологизмы современного русского литературного языка с историзмами и лексическими архаизмами*, објављена 1967. године, дакле, у време када је фразеологија тек добила контуре самосталне језичке дисциплине.²² Донекле изненађује чињеница да у време када је у русистици пажња истраживача углавном била усмерена на дефинисање основних теоријских поставки фразеологије као засебне науке и када се питање архаичних особености сводило само на узредне констатације, Р. Н. Попов се, у виду монографских истраживања, детаљно посвећује управо овом питању, које га је, по речима В. Мокијенка (2020: 40), мучило до краја живота.

Предмет истраживања ове студије су фразеолошке јединице које у свом саставу садрже застарелу лексему, те аутор издваја и описује три групе ових јединица: 1) фразеологизми са историзмом као структурном компонентом, 2) фразеологизми са лексичким архаизмом као структурном компонентом (са именицама, глаголима, заменицама, бројевима, придевима и глаголским придевима) и 3) фразеологизми са архаичним несамосталним речима.

У каснијим истраживањима, Р. Н. Попов овај корпус шири тако што фразеологизмима који садрже лексички архаизам или историзам као члана структуре придружује фразеолошке јединице у чијем се компонентном саставу налазе речи са архаичним граматичким формама (архаичним облицима у деklinацији, конјугацији и синтакси). Овај фразеолошки материјал Р. Н. Попов, којег неретко називају и „специјалистом архаичне фразеологије” (нпр. Коростелева 2014: 156), детаљно разматра у другој својој монографији под називом *Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слова* (Попов 1976а). Аутор истиче како фразеологизмима са архаичним лексичким компонентама у руској лингвистици није поклоњена довољна пажња, пре свега с обзиром на чињеницу да овај језички материјал може служити као предмет изучавања не само фразеологије и лексикологије већ и историје језика, будући да је анализа ових јединица значајна за реконструкцију претходних периода језичког развоја. Наиме, преко фразеологизама у чијем се саставу налазе историзми, лексички архаизми, као и фонетски, творбени и семантички архаизми, може се успоставити пређашњи лексички фонд језика, док се на основу фразеологизама са граматичким архаизмима успоставља ранији морфолошки систем и ранија синтаксичка структура језика (Попов 1976а: 47).

Класификацију фразеолошких јединица са застарелом компонентом, Р. Н. Попов врши на основу језичког нивоа на којем се архаичност лексичке компоненте испољава. У прву групу су сврстани фразеологизми са лексичким архаизмама и историзмима, који представљају бројчано доминантну групу у анализираном корпусу. У оквиру ове групе најпре се анализирају фразеолошке јединице које у својој структури садрже историзам или прави лексички архаизам.²³ Ове фразеолошке компоненте распоређене су према значењу у неколико тематских група (соматска лексика, анималистичка лексика, обредна лексика, лексика којом се именују слова старословенске азбуке) (в. Попов 1976а: 59–74). Малобројну групу пак чине фразеологизми чији је структурни члан лексичко-фонетски, лексичко-творбени или лексичко-семантички архаизам (в. Попов 1976а: 75–80).

²² Две године пре ове монографије, Р. Н. Попов објавио је краћи рад под насловом „Архаичные глагольные формы в устойчивых словосочетаниях” (в. Попов 1965).

²³ У руској лексиколошкој литератури се неретко као хипоним у односу на термин *лексический архаизм* употребљава термин *собственно лексический архаизм*, који у српском преводу гласи отприлике – *прави лексички архаизми*. То су застареле, углавном моносемичне, лексеме које су у савременом језику замењене активним еквивалентима са различитом творбеном осномом (Шански 1987: 57). У лексичке архаизме, поред правих лексичких архаизама, спадају и лексичко-фонетски, лексичко-творбени и лексичко-семантички архаизми.

О правим лексичким архаизмима в. Шестакова 2014 (доступно на: <http://naukarus.com/sobstvenno-leksicheskie-arhaizmu-v-russkom-yazyke>).

Другу групу представљају фразеолошке јединице у чијој структури се очитује граматичка архаизација. Издвајају се и посебно описују три врсте оваквих фразеологизама: фразеологизми са архаичним падежним облицима именица, фразеологизми са архаичним глаголским облицима и фразеологизми са архаичним синтаксичким особеностима (в. Попов 1976а: 81–138). Анализу ових фразеологизама аутор заснива на резултатима релевантних истраживања у области историјске граматике руског језика.

Такође, регистровани су и фразеологизми који садрже неколико типова архаизама у својој структури. У фразеолошкој јединици могу постојати архаизми са истог језичког нивоа (нпр. два лексичка архаизма у фразеологизму *как зеницу ока* – архаизми *зеница* и *око* у савременом језику замењени су именицама *зрачок* и *глаз*), а такође поједине компонентне из структуре фразеологизама могу имати „вишеспратни” карактер архаизама, тј. могу бити обележене као архаичне на више језичких нивоа (нпр. у фразеологизму *темна вода в облацех* – компонента *облацех* је уједно и граматички архаизам (застарели облик локатива) и фонетски архаизам (савремена форма гласи: *облаках*) (Попов 1976а: 157). За архаизме које одликује, по термилошком опису Р. Н. Попова, „вишеспратни” карактер архаизације – у науци се среће и термин *комплексни архаизам* (Скоробогатова 2009: 149).

Важан закључак истраживања Р. Н. Попова представља констатација да фразеолошке јединице са архаичним елементима нису хомогене у погледу степена употребе у савременом језику. Велики број њих опстаје у језику упркос присуству архаичног обележја у структури, али углавном као књишки фразеологизми, употребљени у писаном језичком изразу, преваходно са стилском функцијом. С друге стране, у анализираном корпусу има и фразеологизама који спадају у категорију застарелих будући да се одликују ниским степеном фреквентности у савременом језичком изразу (в. Попов 1976а: 171).

У свом проучавању феномена архаизације фразеологикона руског језика Р. Н. Попов износи и важне статистичке податке.

Фразеологизми који у својој структури садрже различите архаичне елементе чине „основно језгро руске идиоматике”, „четврти део основног фразеолошког фонда руског језика” (Попов 1976а: 3–4). Наиме, према подацима овог аутора, у савременом руском књижевном језику налази се око 1000 фразеолошких јединица које у својој структури имају неко архаично обележје.²⁴ Од тога, више од 600 (око 650) фразеологизама садржи праве лексичке архаизме и историзме, као и лексичко-творбене, лексичко-семантичке и лексичко-фонетске архаизме, док више од 300 фразеолошких јединица садржи граматичке (морфолошке и синтаксичке) архаизме (Попов 1976а: 48). Кроз поређење староруског система деклинације са граматичким особеностима анализираног фразеолошког материјала, Р. Н. Попов износи још један значајан податак. У компонентом саставу фразеологизама сачувано је око 60% архаичних граматичких облика који су изашли из употребе током протеклих десет векова развоја руског језика (Попов 1976а: 181).²⁵

У вези са наведеним бројчаним подацима, значајно је напоменути да је истраживаној фразеолошкој грађи приступљено са становишта фразеологије у ширем смислу. Карактер широке конципираности корпуса истраживања Р. Н. Попова потврђују и случајевима када се као архаичне наводе и лексеме за именовање слова грчког алфабета: нпр. *алфа*, *омега*, присутне у структури фразеологизама *алфа* и *омега* (в. Попов 1976а: 73).

Даље, како је истакао В. Мокијенко (1978: 152), разноврсне архаичне фразеолошке компоненте које Р. Н. Попов анализира долазе из прилично хетерогених извора, који у монографији нису диференцирани. Наиме, као архаичне описују се и компоненте

²⁴ Податак да оваквих фразеолошких јединица има око 1000, а да то представља близу четвртине руског фразеолошког фонда, сагласан је са податком да *Фразеологически словарь русского языка* под ред. А. И. Молоткова броји око 4000 регистрованих фразеологизама (исп. Коростелева 2014: 56).

²⁵ Л. И. Степанова (2013: 248) прилично велики број архаизама различитих типова у фразеологизмима руског језика објашњава снажном улогом коју је имао црквенословенски језик у формирању руског књижевног језика.

фразеолошких јединица које имају црквенословенско порекло (*аз есмь человек, дневи довлеет злоба его*), староруско (*не на живот, а на смерть*), фолклорно (*жар-птица, душа-человек*), потом народно-дијалекатско²⁶ (*бить баклуши, ливмя льёт*). Разграничавање ових извора, пише Мокијенко, помогло би Р. Н. Попову да опис одабране фразеолошке грађе учини систематичнијим и хомогенијим (Мокијенко 1978: 152).

Монографске студије Р. Н. Попова по ширини корпуса, као и бројности и аргументованости закључака, представљају најсвеобухватније истраживање фразеологизама са архаичним елементима у једном језику. Детаљно су описани типови архаизама који се јављају у структури фразеолошких јединица и исцрпно је приказан утицај савременог језичког система на анализирану фразеолошку грађу, који се читава у формалним и семантичким изменама како фразеолошких компонената, тако и фразеологизама у целини. По оцени Мокијенка (1978: 151–152), поглавље везано за утицај савременог језика на фразеолошке јединице са архаичним компонентама најуспелије је у целој књизи. У приказу фразеолошких истраживања Р. Н. Попова, Мокијенко (1978: 152) констатује да су монографије овог аутора посвећене архаизацији руске фразеологије поставиле пред фразеологе нови значајан задатак – историјско-етимолошку анализу фразеолошких јединица руског језика. Рашчитавања фразеолошке мотивације нарочито су значајна за корпус фразеологизама који у функцији компоненте имају застарелу лексему, будући да су управо такве фразеолошке јединице у великој мери непознате носиоцима савременог језика због немогућности да се повежу са прототипом (исп. Назарјан 1987: 164–165).

Закључак Р. Н. Попова да фразеологизми са архаизмима као интегралним структурним члановима чине једну четвртину основног фразеолошког фонда руског језика био је подстицајан за неке научнике да у својим истраживањима посебну пажњу посвете управо лексичком саставу фразеолошких јединица (нпр. Ивановна Петрова 2000, Валеревна 2013).²⁷

По мишљењу А. Ј. Валеревне, изнетог у раду „Компонентный состав узуальных фразеологических единиц (на материале трилогии А. Черкасова, П. Москвитиной *Сказания о людях тайги*)”, при класификацији фразеологизама с обзиром на статус лексичких компонената из њихове структуре мора се имати у виду припадност фразеолошких саставница активном или пасивном лексичком фонду и сфера њихове употребе. Прихватајући поставке Н. М. Шанског, Валеревна у свом корпусном материјалу издваја две групе фразеолошких јединица. У првој групи су фразеологизми чије све компоненте припадају активној лексици савременог језика, те се као такве могу употребити и као део слободних, нефразеолошких комбинација речи. У другој групи су пак фразеолошке јединице чији компонентни састав чине лексеме са тзв. „везаном употребом” – оне које се јављају само у саставу фразеологизама, које су застареле или територијално ограничене. Тако се у ексцерпираним корпусу уочавају фразеологизми са компонентама историзмима, фразеологизми са компонентама архаизмима и фразеологизми у чијем саставу се налазе речи које имају дијалекатски карактер (Валеревна 2013: 14–15). Ова подела тиче се, дакле, статуса лексема које учествују у структури фразеолошких јединица.

Друкчије је пак природе разграничење које се тиче статуса целокупног фразеологизма. Тако се уочавају фразеологизми из пасивног фонда који се на савременој етапи развитка

²⁶ У оригиналу: „просторечно-диалектные” (Мокијенко 1978: 152).

Напоменимо овде да руски фразеолози М. М. Копиленко и З. Д. Попове дисертацију Р. Н. Попова (на основу које је настала ова монографија) представљају као једно од темељних дела у области историјске и дијалектолошке фразеологије (Копиленко, Попова 1978: 37, у Мрвич 2020: 20).

²⁷ Исп. нпр. констатацију А. Ј. Валеревне: „Так как устойчивые сочетания, содержащие в своей структуре различного рода архаичные элементы, образуют весьма значительный пласт во фразеологическом составе современного русского языка и, как замечает Р. Н. Попов, этот слой ФЕ составляет примерно четвертую часть его основного фразеологического фонда [7, с. 87], то нам представляется, прежде всего, необходимым дать подробную характеристику фразеологизмов с точки зрения их лексического состава” (Валеревна 2013: 13).

руског књижевног језика доживљавају као застарели и у речнику имају квалификатор за временску маркираност: *устаревшие* (као пример наводи се фразеологизам библијског порекла *в прах обратитьъ* са значењем 'престати постојати'). Поред тога, ауторка наводи и групу фразеологизама који су у књижевни језик ушли из дијалеката, те у речнику имају маркере којима се указује и на њихово дијалекатско порекло: *областное, просторечное* (Валеревна 2013: 15).

Иако сажет и заснован на корпусу једног дела, овај рад А. Ј. Валеревне доноси запажања која држимо за врло значајна. Ту мислимо на потребу разграничавања фразеологизама где се временско раслојавање (или временско и територијално) читава на нивоу фразеолошких компонената од оних где се дати вид раслојавања читава на нивоу фразеологизма у целини.

Методолошки истраживачки принцип Р. Н. Попова приметан је у докторској дисертацији бугарске ауторке Ивановне Петрове (2000), под називом „Структурно-семантичка организација и функционирање фразеологизма са архаичким компонентом у руском језику (с позиције носитеља болгарског језика)”. Предмет овог истраживања јесу 732 фразеолошке јединице руског језика које у својој структури имају фонетске, лексичке, семантичке и граматичке архаизме. Ауторка, слично Р. Н. Попову, једно поглавље рада организује у сегменте са следећим насловима: 1) Фонетски архаизми у структури фразеолошких јединица, 2) Лексички архаизми у структури фразеолошких јединица, 3) Морфолошки архаизми у структури фразеолошких јединица, 4) Фразеолошке јединице са архаичним синтаксичким особеностима у својој структури, 5) Фразеолошке јединице са архаичним појавама паратактичке везе речи у свом компонентном саставу. Треће поглавље рада посвећено је упоредној анализи структурно-семантичких и функционално-стилских карактеристика руских и бугарских корелативних фразеолошких јединица са архаичним компонентом.²⁸ Такође је разматрано и деловање две супротне тенденције у језику – тенденција фразеологизама да задрже своје детерминишуће карактеристике стабилности и непроменљивости и тенденција измена у складу са савременим језичким стањем. Неки од закључака изнетих у раду јесу да фразеологизама са фонетским архаизмима има врло мало у разматраном корпусу, те да углавном представљају одлику библијских текстова. Фразеологизми са лексичким и граматичким архаизмима пак бројни су и одликују се разноврсношћу употребе – од књишких фразеологизама до фразеологизама разговорног стила (исп. Ивановна Петрова 2000: 136).

У руским фразеолошким истраживањима, архаичност као обележје било фразеолошких компонената, било фразеологизама у целини, често је била предмет разматрања на корпусу фразеолошких јединица библијског порекла.

В. А. Менделсон (2002) у својој дисертацији *Фразеологическије јединице библијског порекла у руском и бугарском језику* издваја групу библијама са архаичним елементима.²⁹ Анализа је показала да је број фразеолошких јединица са архаичним компонентама у руском језику вишеструко већи од њиховог броја у енглеском језику. Аутор констатује да се утицај староенглеског језика на преводе Библије несумњиво одвијао, али је временом све више слабио, услед тежње енглеског језика да се модернизује и поједностави. Утицај црквенословенског језика пак на библијску фразеологију руског језика и даље је прилично велик због чињенице да је овај језик и данас званични језик богослужења, те се тиме

²⁸ О руским и бугарским фразеологизмима са архаичним компонентом из угла компаративне фразеологије Ивановна Петрова је говорила на неколико научних скупова, а та је истраживања касније објединила у својој докторској дисертацији. Ауторка је превасходно проучавала стилистички аспект руских и бугарских фразеолошких јединица са архаичним елементима (в. Ивановна Петрова 1998, 1999а и 1999б).

²⁹ Дисертација је доступна на линку: <https://www.disserscat.com/content/frazeologicheskie-edinitsey-bibleiskogo-proiskhozhdeniya-v-angliiskom-i-russkom-yazykakh>.

може објаснити бројчана доминантност библизамима са архаичним језичким цртама у руском језику у поређењу са енглеским.

В. А. Менделсон у краћем чланку под називом *Библейские фразеологические единицы с архаичными компонентами в английском и русском языках*³⁰, позивајући се на анализе Р. Н. Попова, чије радове сматра фундаменталним у овој тематици, разматра архаичне елементе у структури руских и енглеских фразеологизама библијског порекла. Ауторка истиче да број таквих фразеолошких јединица у енглеском и руском језику није исти: у руском је забележено 48 фразеолошких библизамима са архаичним компонентама, док их је у енглеском скоро 5 пута мање. У закључку рада В. А. Менделсон констатује да се фразеолошке јединице са архаичним елементима употребљавају и у руском и у енглеском језику, додуше у раличитом степену. Такође, наглашена је коезгзистенција фразеологизама са архаичним компонентама и њихових савремених варијаната (са „обновљеним компонентама”) – што потврђује живу природу фразеолошких јединица и чињеницу да се и оне мењају заједно са језиком.³¹

Фразеолошки библизми на конфротативном плану трију језика тема су докорске дисертације руске ауторке А. О. Жолобове *Фразеологические единицы библейского происхождения в английском, испанском и русском языках* (Жолобова 2005).³² Један сегмент тезе посвећен је анализи утврђивању степена употребе библијских фразеолошких јединица у савременим језицима, на основу података добијених претрагом националних корпуса енглеског, шпанског и руског језика. По речима ауторке, закључци о актуелности/неактуелности фразеолошких јединица могу се донети корпусним претраживањем вишемилионских текстуалних низова који одражавају тренутно стање одређеног националног језика у свој његовој функционалној разноликости. Прорачуни учесталости употребе библијских фразеологизама на основу материјала националних корпуса истраживаних језика показују да се у енглеском и руском језику више од 30% од укупног броја ексцерпираних фразеолошких библизамима не користи у савременом језичком тенутку. У шпанском језику, број неактуелних фразеологизама библијског порекла је преко 40%. Према материјалу А. О. Жолобове, заснованог на корпусу руског, енглеског и шпанског језика, у просеку трећина фразеологије библијског порекла у савременом језику може се оквалификовати као застарела. Овај податак је индикативан и за проверу употребног статуса фразеолошких библизамима у систему савременог српског језика.

И у радовима других истраживача библијске фразеологије готово редовно се указује на присуство оних фразеологизама који су за савремене говорнике застарели. Тако Т. И. Кошелева (2015: 164) истиче да у сфери православног дискурса постоје и такве фразеолошке јединице које се сматрају застарелим, тј. које се не користе у савременом „световном” говору, јер изван верског контекста губе своје значење.³³

³⁰ Чланак је доступан на линку: <http://diplomba.ru/work/78696>.

³¹ У електронској верзији, која нам је доступна, стране нису пагиниране. Исп. наведени закључак у оригиналу: „Итак, мы имели возможность убедиться в том, что библейские ФЕ с архаичными компонентами существуют и функционируют, хотя и в разной степени, как в русском, так и в английском языке. Важно отметить сосуществование фразеологических единиц как с обновленными формами своих компонентов, так и с архаичными, что подтверждает живую природу этих единиц, демонстрируя тот факт, что они живут и изменяются вместе с языком” (В. А. Менделсон, без пагинације).

³² Дисертација је доступна на линку: <https://www.dissercat.com/content/frazeologicheskie-edinitsy-bibleiskogo-proiskhozhdeniya-v-angliiskom-ispanskom-i-russkom-yaz>.

³³ Исп. текст у оригиналу: „В сфере православного дискурса используются и такие устойчивые обороты, которые уже давно считаются устаревшими и не употребляются в современной «светской» речи, поскольку вне религиозного контекста теряют смысл: «Чтобы следовать за Христом, надо совлечь с себя ветхого Адама, что значит избавиться от прежних греховных наклонностей, переродиться духовно. Тогда, с помощью Божией, мы сможем приобщиться новому Адаму. Новый Адам есть Христос, Своим Воскресением изменивший человека, открывший ему путь к преображению» (ВЛ, 2009, № 1)” (Кошелева 2015: 164).

И у дипломском раду А. Н. Чушковой (1998) *Фразеологизмы новозаветного происхождения в современном русском языке* указано је да је одређен број библизамима данас застарео, а такође су и издвојени архаични елементи

Истакнуто место у проучавању застареле фразеологије руског језика припада лингвисти А. И. Федорову, аутору речника застарелих речи и фразеолошких јединица, под називом *Толковый словарь устаревших слов и фразеологических оборотов русского литературного языка*, који је објављен 2012. године. Речник садржи око 20.000 застарелих речи и фразеологизама, ексцерпираних из руске белетристике XVIII–XX века.³⁴ Истраживања овог аутора за наш рад била су од великог значаја.

Основни циљ радова А. И. Федорова који су везани за феномен застаревања фразеолошких јединица јесте да се установе разлози због којих долази до ове појаве. Како истиче Федоров (2012: 6), утврђивање основних разлога архаизације лексике и фразеологије неопходан је задатак који се мора обавити пре приступања изради речника архаизама и историзама, међутим ни то неће помоћи да се са сигурношћу установи да ли су и када су одређене лексичке или фразеолошке јединице изашле из употребе.

Могући узроци застаревања фразеологизама представљени су у чланку Федоров 1972 и у монографији *Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в.* (Федоров 1973), а сажет приказ закључака дат је и у уводу поменутог речника (Федоров 2012). Питање разлога који доводе до застаревања одређених фразеолошких јединица сматрамо фундаменталним у оквиру ове тематике, те ћемо у наредним редовима дати нешто шири осврт на запажања А. И. Федорова везана за ову проблематику.

При утврђивању правих узрока застаревања фразеологизама, Федоров полази од констатације А. И. Молоткова да застаревају они фразеологизми „чије је значење у вези са појмовима који нестају из живота”.³⁵ Међутим, по примерима застарелих фразеологизама којима Молотков поткрепљује своју констатацију види се, пише даље Федоров, да аутор не разуме суштинске разлоге архаизације. Наиме, семантички садржаји израза *забрить лоб* ’примити у војску’ и *христова невеста* ’монахиња’, према мишљењу Молоткова, застарели су. У случају датих фразеологизама, с правом истиче Федоров, нису застарели појмови на које они реферишу, већ њихова мотивација, прецизније, слика која лежи у основи фразеолошких јединица (нпр. код фразеологизма *забрить лоб* ’примити у војску’ застарела је слика у основи (букв. ’обријати чело’) – у данашње време онима који одлазе у војску не брију чело). Дакле, губитак унутрашње форме, односно слабљење актуелности чињеница из живота на које упућује унутрашња форма фразеологизама – прави је разлог застаревања ових фразеолошких јединица (Федоров 1973: 114).

Несхватања разлога архаизације фразеолошких јединица, по мишљењу Федорова, проистиче из чињенице да у лингвистици постоји уврежено мишљење да лексема и фразеологизам имају исту функцију. Међутим, основна функција лексеме је да означи и именује појам, док се фразеологизми у језику јављају да би сликовитом представом окарактерисали већ именоване појмове, изражавајући одређени однос према њима, тј. њихову оцену (Федоров 1973: 114). Другим речима, фразеологија задовољава потребе носилаца једног језика за експресивним начином изражавања. Експресивност је очувана докле год у свести говорника није изгубљена сликовита представа која мотивише семантику фразеологизма. Сходно томе, може се констатовати да застаревају управо они фразеологизми чија се унутрашња форма не разазнаје будући да је појава коју осликава мотивациона база фразеологизма у савременом тренутку изгубила своју актуелност.³⁶

у структури анализираних библијских фразеологизама. Рад је доступан на: <https://www.docsity.com/ru/frazeologizmy-novozavetnogo-proishozhdeniya-v-sovremennom-russkom-yazyke/942356/>.

³⁴ Шири осврт на овај речник дат у поглављу рада које је посвећено анализи застарелих фразеолошких јединица са лексикографског аспекта, у тачки 10.3.

³⁵ Федоров у раду цитира следећу референцу А. И. Молоткова: *Основы русской фразеологии*. Автореф. докт. дисс. Л., 1971, стр. 33.

³⁶ Наравно, овај узрок застаревања се односи само на неке фразеолошке јединице. Своју употребну вредност у језику имају многе фразеолошке јединице чија је мотивациона база сасвим нејасна, те се методама историјско-етимолошке анализе приступа откривању њихове првобитне мотивације.

Изнете закључке Федоров илуструје неколиким примерима. У XVIII и почетком XIX у употреби је био фразеологизам *в сапогах ходит* са значењем 'скуп (о роби)' (лексема *сапога* значи 'чизма'). У XIX веку овај фразеологизам нестаје из језика, а до његове архаизације долази губљењем актуелности онога на шта упућује мотивациона база фразеологизма: наиме, губљењем представе о чизмама као о скупој роби (што је условљено променом у реалности), фразеологизам се лишава мотивисаности, а онда и експресивности. Без ових одлика, фразеологизам се изједначава са лексемом, будући да обе јединице сада имају апсолутно исту функцију: изражавање истог семантичког садржаја 'скуп'. У наведеном односу, фразеологизам постаје сувишно језичко средство и повлачи се из језика (Федоров 1973: 114–115). У периферним сибирским дијалектима појављује се фразеологизам *в котлах ходит* (*щеголяет*), у ком се налази лексема *котлах*, која значи 'свечане женске чизме'. Глобално значење овог фразеологизма је исто као и значење горенаведеног 'који има велику цену, скуп'. Овај дијалекатски фразеологизам такође излази из употребе и може се чути само у говору мањег броја старијег сибирског становништва. До архаизације овог фразеологизма дошло је губљењем представе о лексеми *котлах* као врло скупој празничној обући (Федоров 1973: 115). Фразеологизам је, дакле, за савременог говорника немотивисан, а самим тим нема ни експресивну карактеристику. Када на овај начин фразеологизми изгубе своје фразеолошке особине, престају бити неопходне јединице језика и повлаче се из употребе.

Важном сматрамо и напомену Федорова да је при успостављању разлога архаизације код одређених фразеологизама неопходно узети у обзир екстралингвистичке датости периода када проучавани фразеологизам још није био застарео, већ је одражавао тада актуелну друштвену стварност (исп. Федоров 1973: 115).

Један од разлога архаизације фразеологизама може бити и губитак актуелности садржаја књига које су служиле као извор одређених фразеолошких јединица. То се, пре свега, односи на текстове црквеног карактера (Федоров 2012: 6). Тако нпр. у руском језику XVIII–XIX в. била су позната два фразеологизма *Аредовы веки* (*жить, прожить*) и *Мафусаилов век* (*жить, прожить*) са значењем 'живети јако дуго'. По свој прилици, почетком XIX века у свести говорника још увек чувала представа о библијским патријарсима Метузалему и Јареду – по легенди, први је живео, наводно, 969 година, а други 962 године. Познавање ове библијске легенде у то време омогућило је употребу ових фразеологизама. У садашње време, констатује даље аутор, када су књиге религиозног садржаја изгубиле своју ширу употребу и као предмет интересовања постале ограничене само на стручњаке, заборављена је и идеја која је у основи наведених израза. Као резултат тога, нестала је мотивација и некадашња експресивност (Федоров 1973: 116–117).

Од свих фразеологизама које је Федоров ексцерпирао из језика писаца од половине XVIII до почетка XIX века само је један застарео зато што је у стварности нестало појам на који је фразеологизам реферисао – *краннивное семя*. Првобитно, израз је представљао назив за службенике и помоћне писаре у Московској Русији (XV–XVIII в.). У XVIII и XIX веку њиме су карактерисали корумпиране чиновнике и бирократе (в. Федоров 1973: 118).³⁷

У низу случајева застаревање проузрокују унутарјезичке везе фразеологизама са оним лексемама у њиховом саставу које су нестале у слободној употреби у језичком систему, тј. које су постале архаизми или историзми. Федоров, као и Р. Н. Попов, одбацује категоричку тврдњу да су компоненте у саставу фразеолошких јединица у потпуности изгубиле своје лексичке карактеристике. Ако се ова тврдња беспоговорно прихвати, пише даље Федоров, онда се природно мора одбацити мисао о утицају промена у лексичком систему на промене у компонентном саставу фразеологизама (Федоров 1973: 124). Управо чињеница да измена статуса лексичке компоненте у самосталној употреби (прелазак у пасивни лексикон) утиче на застаревање целог фразеологизма потврђује тезу да компоненте фразеологизма имају очувану

³⁷ У свом речнику застареле лексике и фразеологије А. И. Федоров овај израз маркира као историзам (Федоров 2012: 316).

лексичку природу, те да не остају резистентне на утицаје језичког система, пре свега у погледу језичког динамизма.

Утицај архаизације лексеме у лексичком систему на губљење фразеологизама који у функцији структурног члана имају те лексеме Федоров у књизи илуструје и на многим другим примерима (в. Федоров 1973: 125–128). С друге стране, у руском језику егзистира и група фразеолошких јединица које упркос присуству застареле лексеме у функцији интегралног члана представљају елементе активног фразеолошког фонда. То, по речима Федорова, представља противречје уоченој тенденцији по којој се из употребе повлаче фразеологизми са компонентама које су застареле као слободне лексеме, те да је могуће да експресивна компонента таквих фразеологизама продужава њихову употребу (Федоров 1973: 129). Међутим, закључује овај аутор, уочљиво је да у разговорном језику и ове фразеолошке јединице смањују своју употребну функцију, али та теза захтева статистичка испитивања и закључке (Федоров 1972: 85).

На фразеологизме утичу и граматичке промене у језику. Тако је, на пример, у XVIII и почетком XIX века био познат фразеологизам *праздновать трусу* 'бити уплашен, бити кукавица'. Глагол *праздновать* тада је имао рекцију у дативу, међутим крајем XIX века дативска рекција постаје архаична, а бива распрострањена допуна у облику акузатива (уп. нпр. конструкције *праздновать Пасху, Ильин день, Петров день*). По аналогiji са овим примерима променио се и синтаксички модел наведеног фразеологизма, те је у савременом руском језику познат само облик са акузативном рекцијом: *праздновать труса* (Федоров 1973: 129). И многи други фразеологизми, како показује даље Федоров, доживели су измене у складу са граматичким нормама савременог језика. Ипак и овде постоји група фразеологизама који се и даље употребљавају иако њихову структуру карактеришу архаични граматички елементи (нпр. *темна вода во облацех*).³⁸ Такве фразеолошке јединице не осећају притисак граматичког система, архаични граматички облици у њима су изгубили своје граматичко значење и обављају чисто експресивну функцију (понајчешће ироничну) (Федоров 1973: 133).

Изузетан значај за тему архаизације на фразеолошком језичком нивоу има монографија бугарске ауторке Елене Стојанове *Устаревшая фразеология в контексте культуры*, објављена 2012. године.

Под условним атрибутом „застарели” у овој студији су обједињени следећи типови фразеологизама, независно од тога какав им је употребни статус у језику:

1) тзв. прави застарели фразеологизми, тј. фразеологизми до чијег застаревања долази на нивоу укупне опште семантике фразеологизма.

2) тзв. делимично застарели фразеологизми, тј. фразеологизми са застарелом компонентом, чије је застаревање у вези са граматичком, лексичком, семантичком или културно-конотативном архаизацијом компонентног састава фразеологизама.³⁹

Језгро застареле фразеологије чине прави застарели фразеологизми, док се фразеолошке јединице са застарелом компонентом налазе на периферији (Стојанова 2012: 59–60).

У монографији су застареле фразеолошке јединице посматране у категоријама културе. Њихово функционисање разматрано је у светлу савремене *лингвокултуролошке ситуације* (скраћено ЛКС). ЛКС представља одређени временски период у развоју једне етничке

³⁸ Активност овог руског фразеологизма, али и његову изразиту стилску ефицијентност, потврђује и податак да се он нашао као наслов романа А. Тебењкова *Темна вода во облацех*, објављеног 2018. г.

³⁹ Исп. оригиналан текст везан за детерминацију корпусног материјала: „Конститутивним в классификационной схеме является семантический критерий, на основе которого выделяются *собственно устаревшие фразеологизмы*, то есть ФЕ, устаревание которых происходит на уровне общей семантики фразеологизма. К разряду устаревших мы причисляем и частично устаревшие фразеологизмы – *ФЕ с устаревшим компонентом* (дале ФЕ с УК), устаревание которых связано с грамматической, лексической, семантической и культурно-конотативной архаизацией компонентного состава ФЕ” (Стојанова 2012: 59–60).

заједнице, који се одликује, с једне стране, карактеристичним друштвено-политичким околностима и специфичним менталитетом припадника те заједнице, а с друге стране, језичким средствима којима се свест говорника и слика дате стварности изражава.⁴⁰ Постепени раст дискорданције између актуелног менталитета одређене национално-културалне заједнице и језичке реализације културолошких информација (у овом случају фразеолошких јединица) доводи до формирања тзв. застарелих фразеолошких јединица (Стојанова 2012: 9).

Функционисање застарелих фразеолошких јединица зависи од општег културолошког нивоа национално-културалне заједнице, односно регулисано је деловањем субјективног фактора – нивоа *лингвокултуролошке компетенције* представника те национално-културне заједнице, који утиче на декодирање и перцепцију слике фразеолошке јединице, што одређује (делимично ограничава) комуникативне могућности фразеолошких јединица. У овом случају, знање и разумевање културолошке конотације фразеолошких јединица испоставља се пресудним фактором за говорну реализацију ових језичких јединица (Стојанова 2012: 10).

Како ауторка даље објашњава, важан показатељ лингвокултуролошке компетенције носилаца лингвокултуре јесте лингвокултуролошка средина као узрок који утиче на формирање језичке личности и развој вредносних оријентира које она носи у себи. Свака лингвокултуролошка средина детерминисана је одређеним историјским, социјалним, локалним, економско-политичким, језичким и културним (као и професионалним) чиниоцима, а опис савремене ЛКС представља заправо приказ статуса свих наведених чинилица. Човеково понашање (које укључује и „говорно понашање“) зависиће од типа лингвокултуролошке средине у коју је он интегрисан (Стојанова 2012: 56–57).

Застареле фразеолошке јединице представљају компресовану историју, културну прошлост народа, те их зато одликује сложеност поимања и њихова перцепција заснива се на културно-историјској позадини. У овом контексту посматрано, ЛКС и лингвокултуролошка средина, у којој се формира лингвокултуролошка личност, имају улогу одлучујућег фактора у регулисању употребне вредности застарелих фразеолошких јединица (Стојанова 2012: 59).

Стојанова (2012: 60) потцртава да фразеолошке јединице обједињене под условним називом „застареле“ нису једнаког степена застаревања и карактерише их различита удаљеност од језгра, па према томе ни њихова функционално-прагматичка својства нису истозначна. Њихова функционалност зависи од превладавања експресивности над предметном садржином и самерава се у односу на постојећи „ниво менталитета културално-националне заједнице у оквиру савремене ЛКС“.

У студији је истакнуто како се могу уочити неколики фактори који утичу на застаревање фразеолошких јединица, али да такви чиниоци нису још увек у потпуности истражени. Поред интралингвистичких фактора и екстралингвистичких околности (који се односе на ишчезавање денотата из реалности), као и фактора „локално-временског ограничења фрагмената слике света“, који је установила Т. П. Никитина (1999: 292) – на архаизацију фразеологизама, по речима Стојанове (2012: 64), утичу још и субјективни фактори, чији се утицај у условима руске савремене ЛКС знатно појачава.

Када су посреди тзв. „прави застарели фразеологизми“, у студији су ови фразеологизми према узроцима застаревања подељени у две групе (Стојанова 2012: 64–65).

У прву групу ауторка, позивајући се на Молоткова, издваја фразеологизме чије је „опште значење везано за несталу појаву“ (Стојанова 2012: 64). Као пример наведен је израз *березовая каша* са глобалним значењем 'кажњавање шибама'. Батине (шибе) као казнена мера у школском систему данас нису актуелне, док је некада било уобичајено кажњавање ученика березовим прућем када не би научили задате лекције.

У другу групу Стојанова (2012: 65), позивајући се на Федорова, сврстава фразеологизме чије је застаревање повезано са деактуализацијом мотивационе слике

⁴⁰ Савремена руска ЛКС у знаку је промена које се дешавају у друштвено-политичком, економском и социокултурном животу Русије 90-тих година XX века, као и масовно продирање англојезичке лингвокултуре и бурни развитак процеса глобализације у свету (Стојанова 2012: 54–55).

(изворног значења). Код ових фразеологизама, наиме, долази до затамњења сликовитог чиниоца које је мотивисао настанак значења, те су за његово разјашњење потребни одређени историјско-етимолошки подаци. Као пример наведен је фразеологизам *отдавать под красную шапку* 'испраћати у војску' (дослован превод: 'давати под црвену капу'). Глобално значење фразеологизма засновано је на некадашњем обичају да се војници опремају различитим стварима, међу којима је била и црвена капа. Застаревање обичаја довело је и до застаревања фразеологизма који је тим обичајем мотивисан.

Поред тзв. „правих застарелих фразеологизама” у домен застареле фразеологије ауторка убраја и „делимично застареле фразеологизме” – тј. фразеологизми са застарелом компонентом (Стојанова 2012: 66–70). По угледу на Р. Н. Попова, у књизи се издвајају две групе ових фразеолошких јединица. Примери који се наводе нису бројни, тек по неколико за егземплификацију сваке групе:

1) фразеологизми са застарелом компонентом историзмом (*ФЕ с УК – историзм*): нпр. *ломаного (медного) гроша не стоит*, са компонентом историзмом *грош*;

2) фразеологизми са застарелом компонентом архаизмом (*ФЕ с УК – архаизмом*). У оквиру ове групе налази се неколико подгрупа:

– фразеологизми са лексичким архаизмом (*ФЕ с лексическим архаизмом*): нпр. *от аза до ижицы*;

– фразеологизми са лексичко-фонетским архаизмом (*ФЕ с лексико-фонетическим архаизмом*): нпр. *в здоровом уме* ('у нормалном психичком стању'), са компонентом фонетским архаизмом *здрав*, која у савременом руском језику има фонетски лик *здоров*;

– фразеологизми са лексичко-творбеним архаизмом (*ФЕ с лексико-словообразовательным архаизмом*): нпр. *отделять овец от козлиц* ('одвојити добро од лошег, корисно од некорисног), са компонентом творбеним архаизмом *козлице*;

– фразеологизми са семантичким архаизмом (*ФЕ с семантическим архаизмом*): нпр. *ради красного словца* ('о нечему што се каже само да би се показала сопствена оштроумност'), у којем компонента *красный* иступа са својим застарелим значењем 'леп, украшен';

– фразеологизми са граматичким архаизмом (са архаизмом на морфолошком и синтаксичком нивоу) (*ФЕ с грамматическим архаизмом (а архаизмом на морфологическом и синтаксическом уровнях)*): нпр. фразеологизам *притча в языцах* ('предмет општих разговора, предрасуда'), у којем граматички архаизам представља архаична падежна форма именице *язык*⁴¹ или фразеологизми *о двух головах, на босу ногу* – у којима граматичке архаизме представљају застарели синтаксички модели.

Термином „застарели”, наводи се даље у студији, истиче се и функционална ограниченост фразеологизама. Та употребна ограниченост се не односи ипак на све чланове дате категорије и зависи од степена „застаревања”. Неке застареле фразеолошке јединице потпуно су изашле из употребе у говору, али се могу користити у делима историјског жанра у циљу дочаравања колорита епохе и тада имају одређену стилску функцију. Друге застареле фразеолошке јединице пак карактеришу се различитим степеном функционално-прагматичне вредности (Стојанова 2012: 72). Наиме, поједини фразеологизми и даље су у говорној употреби јер њихова експресивност превладава над семантиком, док код неких уочава тежња за нивелацијом према савременом језичком стању (замена архаичног обележја савременим, чиме мотивациона слика понова бива рашчитана). По речима ауторке, застареле фразеолошке јединице у великом броју потпадају под утицај структурних и семантичких трансформација у складу са обележјима актуелне лингвокултуролошке ситуације.

⁴¹ У фразеологизму *притча в языцах*, компонента *языцах*, осим што је граматички архаизам, она је и лексичко-фонетски архаизам (у савременом руском ова конструкција гласи *в языках*), а такође и семантички архаизам јер се у наведеној фразеолошкој јединици остварује са застарелим значењем 'народ, нација' (в. Стојанова 2012: 70; Попов 1976а: 77).

Застареле фразеолошке јединице су у монографији анализирани и са лингвокултуролошког аспекта.⁴² Како ауторка истиче, застарели фразеологизми демонстрирају искуство, традицију и поглед на свет једне национално-културалне заједнице, и представљају својеврсну границу у дихотомији традиција : еволуција. Они изражавају традиционалну културну свест народа, која утиче на формирање менталитета на сихроном нивоу (Стојанова 2012: 88).

Студија доноси и примере историјско-етимолошког коментара уз одређене застареле фразеолошке јединице, које представљају историјске фрагменте културе, демонстрацију елемената језичке и ванјезичке стварности одређене епохе.⁴³ Стојанова наглашава да се у низу случајева, једино помоћу историјско-етимолошког коментара може разумети значење застарелих фразеологизама.

Конечно, у последњем поглављу монографије утврђују се типови еквивалената руских застарелих фразеологизама у бугарском језику. Према руским застарелим фразеолошким јединицама у бугарском језику су идентификовани: а) потпуни фразеолошки еквиваленти (који подразумевају еквиваленцију и на структурном и на семантичком нивоу), семантички фразеолошки еквиваленти (који подразумевају еквиваленцију само на семантичком нивоу) и нефразеолошке јединице (лексеме и слободни спојеви речи којима изражава семантика одређених застарелих фразеологизама руског језика). Контрастивна анализа застарелих фразеологизама руског и бугарског језика истакла је одређене културолошке специфичности двају народа.

По значају и бројности теоријских и практичних питања која обрађује, као и понуђеним теоријским оквиром за истраживање застареле фразеологије (пре свега употреба термина *лингвокултуролошка ситуација*) – монографија Елене Стојанове од изузетног је значаја за тему архаизације на фразеолошком језичком нивоу. У овој студији разматрани су различити аспекти у оквиру ширег феномена фразеолошке архаике (утврђивање типова застарелих фразеолошких јединица, испитивање узрока застаревања, анализа статуса у савременом језику, лингвокултуролошка анализа, етимолошка анализа, контрастивна анализа).

Руски лингвиста А. Г. Балакај (1975) бавио се застарелим фразеолошким спојевима (термин В. Виноградова – *фразеологические сочетания*) у писмима И. С. Тургенева.⁴⁴ Аутор у раду полази од претпоставке су се бројне социјалне и културне промене које су се десиле од епохе Тургенева морале одразити и фразеолошки ниво језика. Фразеолошки спојеви, као и појединачне лексеме, током времена могу прећи из активног лексикона у пасивни, и постати историзми или архаизми, у зависности од тога који су разлози њихове ограничене употребе у одређеном периоду развитка језика (Балакај 1975: 71). Аутор у раду најпре издваја фразеолошке спојеве – историзме, наглашавајући да су те јединице углавном нестале из активног речничког фонда и користе се само у књижевној и публицистичкој литератури, у функцији дочаравања одређене историјске епохе (Балакај 1975: 73). Другу групу фразеолошких спојева из пасивног речничког фонда чине фразеолошки спојеви – архаизми, у оквиру којих се издвајају две подгрупе (Балакај 1975: 75–76):

1) фразеолошки спојеви који су нестали из активног речника и који немају одговарајуће фразеолошке замене: *блуждающие звезды* (планеты), *первопрестольный град* (Москва), *сахарные уста* (губы), *телеграфическая депеша* (телеграмма);

2) фразеолошки спојеви који су нестали из активног речника, али који имају одговарајуће савремене фразеолошке кореспонденте: *брать ванны* – *принимать ванны*; *пройти молчанием* – *обойти молчанием*; *страховое письмо* – *заказное письмо*. У оквиру ове

⁴² Лингвокултуролошком аспекту застарелих фразеолошких јединица посвећено је поглавље 2.5. наведене студије (стр. 83–106).

⁴³ Етимолошком аспекту застарелих фразеолошких јединица посвећено је поглавље 2.6. наведене студије (стр. 106–115).

⁴⁴ Наслов рада у оригиналу: „Об устаревших фразеологических сочетаниях в письмах И. С. Тургенева”.

подрупе аутор издваја фразеолошке спојеве са лексичким архаизмом, фразеолошке спојеве са лексичко-творбеним архаизмом и фразеолошке спојеве са лексичко-фонетским архаизмом, наводећи и форме у којима је архаични елемент елиминисан из структуре фразеолошких јединица и замењен савременим синонимом. Балакај констатује да је већина фразеолошких спојева које је користио Тургењев, у XX веку изашла из активног лексикона.

Коначно, на неколиким местима Балакај (1975: 78) потцртава чињеницу да већина застарелих фразеолошких спојева, изашавши из употребе, нису ишчезле потпуно из језика, већ прелазе у пасивни лексички фонд, одакле увек могу бити активирани као важно стилско изражајно средство.

Термине *фразеолошки историзам* и *фразеолошки архаизам* користи и руска ауторка О. И. Блинова (1984) у монографији посвећеној руској дијалектолошкој лексици, када говори о застаревању фразеологизама у руским народним говорима (поглавље *Фразеологија говора в ее отношении к активному и пассивному запасу*).

Ауторка истиче да у категорију фразеолошких историзама спадају номинативне фразеолошке јединице које означавају различите појмове из области производне делатности, трговине, обичајне праксе и других сфера људске делатности које су отишле у прошлост (в. примере у Блинова 1984: 100). С друге стране, у категорију фразеолошких архаизама прелазе они фразеологизми код којих сликовита представа у основи фразеологизма није више актуелна и разумљива за носиоце датог дијалекта, а неретко се дешава да процес преласка у пасивну сферу буде условљен сменом од стране фразеологизма књижевног језика еквивалентног по значењу. Као један од примера фразеолошких архаизама наводи се јединица *жить своим двором* 'иметь свое хозяйство, всё необходимое' (букв. *живети у свом дворишту* 'имати своје домаћинство, имати све што је потребно'). Ауторка закључује да су потврде архаизама у сфери дијалекатске фразеологије малобројне пре свега због недостатка писане форме дијалекта, у којој би било фиксирано све оно што напушта језик.

Г. О. Нинин (2012), у раду посвећеном стилистичкој квалификацији фразеологизама у руским фразеолошким речницима, на месту где се говори о „квалитаторима хронолошког карактера” (*застарело, застаревајуће, ново (неолошко)* – рус. *устаревшее, устаревающее, новое (неологическое)*) – издваја групу *фразеологизама-историзама* (рус. *фразеологизмы-историзмы*) и *фразеологизама-архаизама* (рус. *фразеологизмы-архаизмы*).

По речима аутора, фразеологизми-историзми су фразеолошке јединице које су из активне употребе изашле услед нестанка одговарајуће појаве стварности (нпр. *статский советник, мировой судья*).

Фразеологизми-архаизми су пак оне фразеолошке јединице које су из активне употребе изашле јер су „истиснуте” од стране других стабилних спојева речи или појединачних речи који су се показали подеснијим за изражавање одговарајућих појмова (на пример, фразеологизам *биться об заклад* има као замену и лексему *спорит* и фразеологизам *держать пари*).

У вези са карактером употребе наведених типова застарелих језичких јединица у савременом језику, аутор констатује да њихово коришћење може бити у функцији реактивације „језичког укуса епохе” или у функцији придавања говору патетичног, свечаног тона, или пак ироничног ефекта (в. Нинин 2012: 281).

Руска ауторка Л. И. Степанова (2013) је на примеру руских и чешких фразеологизама показала различите примере међусобног утицаја лексичког и фразеолошког нивоа језика (нпр. настајање нових лексема на бази фразеолошких јединица и сл.). За нас су на овом месту релевантна ауторкина запажања о функционисању у језику фразеолошких јединица које у свој структури садрже архаичне елементе. Број архаизама различитих типова у фразеологији руског језика прилично је велики, што се, по речима ауторке, може објаснити снажном улогом коју је имао црквенословенски језик у формирању руског књижевног језика (Степанова 2013:

248). Занимљива је констатација Степанове о „подршци лексичког језичког нивоа фразеолошким јединицама са архаизмима” (Степанова 2013: 249). Наиме, многе фразеолошке јединице које садрже „затамњене елементе” не нестају из језика јер, упркос архаичности неких њихових компонената, за изворне говорнике оне су и даље јединице са разумљивом семантиком. На пример, глобално значење фразеологизма *темна вода во облацех* ’о нечему што је неразумљиво, нејасно’ „подржано” је придевом *темный*, који има секундарно значење ’нејасан, неразумљив’ (Степанова 2013: 249). Овај фразеолошки библизам, наиме, иако садржи архаичну компоненту *облацех* и непрозирну мотивациону базу, опстаје у језику захваљујући једној лексеми из структуре преко чије се секундарне семантичке реализације у свести говорника одржава асоцијација са његовим глобалним значењем. Како закључује Степанова, неки немотивисани фразеологизми завршавају на периферији фразеолошког фонда и постепено излазе из језика, док с друге стране, одређени фразеологизми са нејасном мотивацијом настављају да функционишу у језику захваљујући вези са другим јединицама језика. Примери таквих фразеологизама директан су доказ међусобне везе (узајамног подржавања) фразеолошког и лексичког језичког нивоа (Степанова 2013: 249).

Персијска ауторка М. Моради, која предаје руски језик на Универзитету у Техерану, пажњу посвећује фразеологији из дела руских класика која је за читаоце данашњег времена застарела и семантички нејасна.

Предмет једног рада ове ауторке јесте анализа архаичних фразеологизама који у свом значењу поседују одређену сему интензитета и могућност изражавања датог значења у персијском језику (Моради 2018). Застарели фразеолошки материјал је ексцерпиран из речника застареле лексике у делима руских класика који су израдили Н. В. Баско и И. В. Андреева (*Словарь устаревшей лексики к произведениям русской классики*).

У раду се објашњава семантика датих фразеологизама, те утврђују адекватни преводи на персијски језик.

Значај истраживања архаичних фразеолошких јединица са аспекта двојезичне лексикографије, у циљу избегавања различитих грешака у преводу, показује рад Моради 2020. У овом чланку ауторка идентификује теоријске проблеме у вези са превођењем застарелих фразеолошких јединица једног језика. Општи закључци се изводе на основу застарелих фразеолошких спојева (рус. *фразеологические сочетания*, по терминологији В. Виноградова) из дела руске књижевности и превода таквих фразеологизама на персијски језик. По речима Моради (2020: 101), ремек-дела руске књижевности константно се читају и изнова преводе у целом свету, те стога постоји објективна потреба за анализом и објашњењима фразеологизама из тих дела који су за савремене говорнике застарели. До грешака при преводу може долазити због непознавања древних руских обичаја на којима су засновани неки фразеологизми, потом због неразумевања застарелих лексема које се неретко налазе у структури архаичних фразеологизама, као и због неадекватне процене стилске функције коју имају такви фразеологизми. Ауторка у раду врши компонентну анализу лексема из структуре одабраних архаичних фразеолошких јединица. Даје се и компаративни приказ оригиналних израза и њихових превода на персијски језик. Наглашава се да је први корак за побољшање превода руских класика, у овом случају на персијски језик, увођење застарелих фразеологизама, као и њихових саставница, у двојезичне руско-персијске речнике за студенте који уче руски као страни језик.

Како се види из представљених референци руских научника, питања архаизације на фразеолошком језичком нивоу у великој мери била су предмет истраживања у оквиру руске фразеологије. Истраживани су различити аспекти ове теме, а многе анализе, као и закључци, била су нам подстицај за слична испитивања на корпусу српске фразеолошке грађе.

Највећи број радова, што појединачних чланака, што монографских студија, посвећен је фразеологизима у чијој се структури читава неко архично обележје. У центру пажње су

углавном биле фразеолошке јединице које као компоненту имају застарелу лексему (Попов 1967, 1976; Балакај 1975: 75–76; Шански 1985: 67–67; Валеревна 2013: 14–15; Иванова Петрова 2000; Менделсон 2002; Стојанова 2012). Оно што обједињује овакве анализе јесте класификација фразеологизама на основу типа застареле лексичке компоненте (да ли је у питању историзам, лексички / лексичко-фонетски / лексичко-творбени / лексичко-семантички архаизам), као и на основу врсте архаичног граматичког обележја. Подстицајни, донекле и обавезујући, за проверу на корпусу фразеологизама српског језика, за нас су били закључци руских научника да су многи фразеологизми са застарелом компонентом и сами застарели и припадају пасивном фразеолошком фонду (нпр. Попов 1976а: 171; Федоров 1973: 125–128; Балакај 1975: 75–76).

Следећи важан налаз из руске литературе тиче се податка да се застарела фразеолошка грађа може пронаћи у корпусу фразеологије библијског порекла (в. Чушкова 1998; Жолобова 2005; Кошелева 2015; Федоров 2012: 6). Овај податак инспиративан је и за проверу на материјалу фразеолошких библизама српског језика, међутим, тиме се у раду нисмо бавили, осим што смо, размишљајући о корпусу за потенцијални речник застареле фразеологије српског језика, у тачки 10.6. овог рада, издвојили неколике фразеолошке јединице библијског порекла које би се могле оквалификовати као застареле.

Као инспиративан, и врло важан, допринос руске литературе разматраној фразеолошкој теми навешћемо радове у којима се указује на разлоге застаревања фразеолошких јединица (Федоров 1972, 1973, 2012; Стојанова Е. 2012; Кошелева 2015). Ово питање сматрамо веома важним, па смо њему и посветили посебно поглавље рада.

Коначно, у закључном коментару везаним за руску литературу осврнућемо се и на одређене налазе који нису у складу са нашим погледима. Пре свега мислимо на чињеницу да поједини руски научници, они који заступају становиште фразеологије у ширем смислу, па фразеологизмима сматрају и јединице са термилошком појмовном вредношћу – у категорији застарелих фразеологизама издвајају и групу тзв. фразеолошких историзама (*фразеологически историзми* – Шански 1985: 147; *фразеологизми-историзми* – Нинин 2012: 281; *фразеологически сочетанија-историзми* – Балакај 1975: 73). Ова група егземплификује се примерима вишелексемних спојева који имају функцију директне номинације појава и појмова из прошлости – у највећем броју случајева посредују термилошке синтагме, које се, с обзиром на то да функционишу као директни, примарни номинати предмета и појава из реалног света, не сматрамо предметом проучавања фразеологије (о овоме смо детаљније писали у тачки 3.2.3. овога рада).

Термин *фразеолошки архаизам*, који се среће у радовима појединих руских научника, кључан је за наше истраживање (уп. *фразеологически архаизми* – Шански 1985: 147, Блинова 1984: 100; *фразеологизми-архаизми* – Нинин 2012: 281; *фразеологически сочетанија-архаизми* – Балакај 1975: 75). При дефинисању овог појма пошли смо управо од експланција које се срећу у оквиру фразеолошких истраживања руског језика.

Збирно гледано, прегледом литературе стекли смо јасну слику о феномену архаизације у фразеолошком фонду, али и увидели које важне теме треба обрадити. Све наведене референце руских научника умногоме су усмериле наш поглед на испитивану тему, подстакле анализе на српској фразеолошкој грађи (и омогућиле упоређивања), али и пружиле методолошки и термилошки ослонац.

2.1.3. Преглед литературе о питању у осталим словенским језицима

Фразеологизмима из пасивног фонда бугарског језика посвећена је пажња у радовима који за тему имају фразеолошке јединице са турцизмима у функцији компонентног члана: Бајрамова 2007, Стојанова Н. 2007, Барболова 2014 и др.

Врло информативан за нашу тематику јесте рад бугарске лингвисткиње Зоје Барболове посвећен функцији турцизама у бугарском фразеолошком систему (Барболова 2014).⁴⁵ На основу своје употребне функције, фразеолошке јединице које садрже турцизме у раду су подељене на две основне групе: а) активне и б) пасивне.

У групи активних фразеолошких јединица издвајају се оне које садрже општепознате турцизме и оне у чијој се структури налазе турцизми који су као самосталне лексеми изашли из употребе. Наиме, како истиче Барболова (2014), многи од турцизама који су некад били део активне лексике бугарског језика више се не користе. Неки од њих пак чувају се као структурни елементи различитих фразеологизама, што потврђује теријску поставку о конзервативном карактеру фразеолошких јединица. Притом, једна група таквих фразеологизама су део савременог бугарског језика и користе се како у књижевном, тако и у разговорном стилу: нпр. *меря с двоен аршин*; *меря с два аршина*; *меря с един и същ (със същияи) аршин*; *меря със своя аршин* (букв. 'мерити дуплим аршином'; 'мерити с два аршина'; 'мерити једним истим аршином'; 'мерити својим аршином'), *тежка гемия* (букв. 'тешка лађа' – 1. 'човек који све ради полако, тешко доноси одлуке'; 2. 'важан човек'); Део ових фразеолошких јединица има варијанте образоване на основу супституције застарелог турцизма одговарајућим бугарским еквивалентом. У погледу фреквентности употребе, примећује се тенденција повлачења облика са застарелом компонентом турцизмом (Барболова 2014).

У вези са пасивним фразеолошким јединицама у чијој структури партиципирају турцизми, Барболова истиче да су то пре свега фразеологизми који директно одражавају бугарску свакодневицу из времена када је Бугарска улазила у границе Османске империје. Те језичке јединице илуструју и значајне граматичке карактеристике бугарског језика XIX века, док истовремено дају могућност да се испрате развојни процеси у језику и да се одреде њихови узроци.

Једну групу ових фразеолошких јединица репрезентују они фразеологизми који у својој структури имају турцизам који и као самостална лексема припада пасивном фонду. Наиме, један од главних узрока одумирања ових фразеологизама јесте управо „прекинута комуникативна функција” турцизама који учествују у њиховој структури. Ти турцизми представљају заправо дијалектизме и етнографизме, историзме или егзотизме, којима се изражавају појмови повезани, пре свега, с турском управом, религијом и свакодневном културом у епоси Османске империје, који одавно не постоје и данас су објекат пажње само стручњака. Друштвене промене које су наступиле током времена и измене на културном и технолошком плану природно воде нестанку неких реалија, а њихови језички знаци временом се заборављају, што је основна претпоставка разлога застаревања фразеологизама чији су они конститутивни елемент.⁴⁶ Ова група илустрована је примерима фразеологизама у се чијој структури налазе одређени историзми (нпр. лексема *ока* 'стара мера за тежину'), потом архаизми (лексема *аба* 'груба вунена тканина') или територијално ограничене речи, које, како наглашава Барболова, нису познате свим носиоцима језика (лексеми *зехир* 'отров' или *дувар* 'зид'). Навешћемо неке примере бугарских фразеолошких јединица које садрже застарелу

⁴⁵ Истраживање Зоје Барболове под називом „Функцијата на турцизмите в българската фразеологична система” првобитно је објављено 2006. године у виду резимеа у зборнику *Тезы международной научной конференции Славянская фразеология и прагматика*. Истраживање је 2014. г. у пуном облику објављено у електронском часопису *Ѕѣлѡ е-списание в областта на хуманитаристиката за българистични изследвания в периода X–XXI век*, год. II, број 4. Ми у раду користимо наведену електронску верзију, која иначе није пагинирана, те референцу цитирамо само као Барболова 2014, без навођења броја стране.

⁴⁶ Ради прецизности, наводимо и оригиналан текст: „ФЕ с пасивни турцизми. Една от главните причини за отмирането на тези фразеологизми е прекъснатата комуникативна функција на участващите в структурата им турцизми. По принцип това са диалектизми и етнографизми, историзми или екзотизми, които отразяват понятия, свързани предимно с турската администрация, религия и битова култура в епохата на Османската империя, които отдавна не съществуват и днес са обект на внимание само на специалистите. Настъпилите във времето социални промени и културно-техническия процес естествено водят до изчезването на някои реалии, понятията за тях избледняват, а техните словесни знаци с времето се забравят, което е основна предпоставка за отмирането на ФЕ, в които те са градивен елемент” (Барболова 2014).

компоненту, а који су и сами као целина застарели: *лая на аба; на аба (приказвам, дрњкам)* (букв. 'лајати на абу; аби говорити') 'говоря напрасно, безрезультатно'; за **кадия** *да се намира* (букв. 'да се нађе кадија') 'у случају нужде'; *капка мед в ока оцет* (букв. 'капља меда у очи сирћета').

Другу групу фразеолошких јединица из пасивног фонда представљају они фразеологизми који као структурни члан имају активни, општепознати турцизам. Наиме, по речима ауторке, одумирање ових фразеолошких јединица није повезано с турцизмима који се налазе у структури, будући да су ти турцизми укључени у активни лексички фонд савременог бугарског књижевног језика, где су стилски неутрални. Узроци су очигледно другачије природе и један од њих је „изнашање”, „хабање” самих фразеологизама, будући да оцене реалија или ситуација које су у вези са тим фразеологизмима у данашње време нису актуелне. Некада, на пример, када је реалија *душек* (тур. *döşek*) представљала симбол богатства и животног успеха, фразеолошка јединица *израснал на дюшек* (букв. 'одрастао на душеку'), са значењем 'размажен; растао уз много пажње', изражавала је емоционално-експресивну оцену, али када је та ствар постала нешто сасвим уобичајено у бугарској материјалној култури, не више симбол богатства, наведена фразеолошка јединица губи своју стилску обојеност и њена употреба се обесмишљава.⁴⁷

Своја разматрања Барболова закључује констатацијом да „живот” једне фразеолошке јединице зависи од „живости” лексичких јединица које је чине, а њено функционисање је директно повезано с економским, политичким и културним стањем друштва једне заједнице на одређеној етапи њеног развоја.

И ауторка Н. И. Стојанова (2007) бави се фразеологизмима са турцизмом у функцији интегралног члана. Са аспекта припадности активном или пасивном фонду, разматрана фразеолошка грађа је подељена у две групе: 1) активни фразеологизми са компонентом-турцизмом и 2) пасивни фразеологизми са компонентом-турцизмом.

У групи фразеологизама који се налазе у активној употреби указано је и на постојање варијаната у којима је компонента турцизам замењена синонимном бугарском лексемом: *зорле хубост не ставла // носила хубост не става; батисали му гемшите // потънали му гемшите*, при чему је констатована и тенденција „одумирања” форми у чијој структури се налази компонента турцизам. По оцени ауторке, присуство застарелих компонента у фразеолошкој структури ограничило је сферу употребе, па су фразеологизми са застарелим турцизмом у саставу карактеристични пре свега за разговорни језик, када махом имају подсмешљиво-иронијску нијансу (Стојанова Н. 2007: 103).

Када су посредни пасивни фразеологизми са лексичком компонентом турцизмом, ауторка констатује да је велики део њих изашао из употребе управо зато што су и лексеме из структуре изгубиле актуелност у самосталној употреби. Та судбина задесила је, на пример, фразеолошке јединице са следећим компонентама турцизмима: *кадия, хазна, ходжа, харач* и др. (в. Стојанова Н. 2007: 104).

Из представљане анализе Н. И. Стојанове, као и из раније приказаног рад З. Барболове (2014) евидентно је да се у пасивном фразеолошком фонду бугарског језика налазе многи фразеологизми у чијој се структури налази компонента турцизам која је у самосталној употреби застарела. Турцизми су лексички слој који показује велику тенденцију ка застаревању, што се консекутивно одражава и на фразеолошке јединице у чију су структуру они интегрисани.

Лингвисткиња Л. К. Бајрамова (2007: 118) у својој студији посвећеној оријентализмима у лексици и фразеологији бугарског језика (у поређењу са татарским језиком) запажа да се са

⁴⁷ Поменимо овде сличан пример из српске културе. Некада је код нас јорган био ствар престижа и богатства, о чему сведочи изведеница *јоргануша* 'богата жена, она која се покрива јорганом [скупим покривачем као знак имовног стања]' (в. Драгићевић 2011: 52). Данас пак јорган никако није огледало имућности.

аспекта динамике језичког развика може говорити о необичној језичкој тенденцији чувања „лингвистичке енергије” застарелих речи (у датом случају турцизама). Један од показатеља ове тенденције представља чињеница да одређени турцизми који су делимично или потпуно изашли из савременог бугарског језика настављају да функционишу као компоненте фразеологизама управо због карактеристике фразеолошке конзервативности, која обезбеђује дуготрајност како самој фразеолошкој јединици, тако и компонентама у њеном саставу (Спасова–Михајлова, у: Бајрамова 2007: 118). Ауторка наводи различите примере фразеологизама бугарског језика који у функцији компонентног члана имају застарели турцизам (архаизам или историзам). Нпр. турцизам *касап/касапин* у бугарском језику је застарео и замењен лексемом *месар*. Међутим, овај архаизам сачуван је у бугарском фразеологизму *гледа като касапин* ’гледати некога зло, непријатељски’. Дериват *касапница* такође је продуктиван у творби фразеологизамама: нпр. *чакам като куче пред касапница* ’чекати нечију милостињу’. Историзам *диван* сачуван је у фразеологизму *стоян диван чапраз* ’стајати пред неким са склопљеним рукама на грудима (као израз поштовања)’ (в. и друге примере у Бајрамова 2007: 118–121). Застарела лексема у одређеним случајевима не ограничава употребну вредност фразеологизма у чијој се структури налази, мада су регистроване и различите фразеолошке јединице са турцизмима које су прешле у пасивни фонд, тј. припадају категорији фразеолошких архаизама. У студији Л. К. Бајрамове дат је *Лексичко-фразеолошки речник оријентализама (на материјалу бугарског и татарског језика)* (в. Бајрамова 2007: 131–313), у којем су лексеме и фразеологизми одмерени према временском критеријуму, те су одређене јединице маркиране квалификаторима *уст.* и *ист.*

Када је посредни македонска литература о питању, пажња се мора посветити сегменту посвећеном фразеолошким јединицама са архаичним језичким елементима у студији С. Велковске *Македонска фразеологија с мал фразеолошки речник* (Велковска 2008: 37–47).

Према речима Велковске (2008: 38), у македонском језику издвајају се следећи типови фразеолошких јединица са архаичним елементима: 1) фразеологизми са архаичном лексиком, 2) фразеологизми са архаичним граматичким елементима, 3) архаични фразеологизми.⁴⁸

У групи фразеологизама са архаичном лексиком издвајају се фразеологизми са компонентом архаизмом (нпр. *нема ни дете ни коте* ’нема нико, сам је на свету’, у чијем саставу је архаизам *кот* ’мачка’) и фразеологизми са компонентом историзмом (нпр. *немам ни мангар* ’немам ништа’, у чијем саставу је историзам *мангар* ’стари новац’; *кадија те тужи*, *кадија те суди*, са компонентом историзмом *кадија*).

По осталим примерима фразеологизама са архаизмом као структурном компонентом који се наводе и њиховим експланацијама, морамо приметити да ауторка појам архаизам тертира врло широко. Тако на пример, наводи се фразеолошка јединица *ја удри дронката* ’имао је среће, погодио је у мету’, уз објашењење да се лексема *дронка*, која има значење ’врста птице, дивља гуска’, сматра архаизмом јер је урбани начин живота довео до тога да се многи називи дивљих животиња и птица, као и биљака, заборављају будући да њихово познавање „није више од егзистенцијалног значаја за живот људи” (Велковска 2008: 41). Такође, широко схватање појма архаизам огледа се и у томе што се у оквиру групе фразеологизама са архаичном лексиком наводе и они који у својој структури имају имена за старе, паганске богове, митолошка створења итд. (*Морана*, *Марта*, *вила*, *змај*, *додола* итд.) (в. Велковска 2008: 42–44).

Илустрјујући групу фразеологизама са архаичним граматичким елементима, Велковска (2008: 46) истиче да се, будући да је у македонском језику изгубљена синтетичка деклинација, као архаични сматрају остаци падежних форми, као нпр. облик датива у фразеологизму *даде богу душа* ’умро је, починуо је’.

⁴⁸ Исп. цитат у оригиналу: „Во македонскиот јазик издвојуваме неколку типови ФИ со архаични елементи и тоа: • фразеологизми со архаична лексика, • со архаични граматички елементи, • архаични фразеологизми” (Велковска 2008: 38).

Када је посреди група коју ауторка назива „архаични фразеологизми”, истиче се да су најизразитији примери ове групе фразеологизми који се третирају као калкови са турског језика: *тхе тутун* ’пуши’ (’пуши’), *удира игла* ’става/прима инјекција’ (’даје/прима инјекцију’), *удира телеграма* ’прака телеграма’ (’шаље телеграм’).

У чланку македонских ауторки Л. Макаријоске и Б. Павлеске-Георијевске (2017) анализирају се фразеологизми у чијем саставу се налазе архаични турцизми. У данашње време, по речима ауторки, сведоци смо свесне реактуелизације фразеолошких јединица у чијем саставу се налазе турцизми, пре свега у језику медија, управо због чињенице да ти турцизми доприносе изразито емоционално-експресивној обојености израза. Наведени су разноврсни примери фразеологизама са турцизмима, ексцерпирани из електронских часописа, са званичних интернет страница, блогова, форума и сл. Уочене су различите фразеолошке модификације, као што су контаминација, испуштање или уметање делова фразеологизма, замена једне компоненте другом и сл.

У раду су презентирани бројни примери фразеолошких јединица које као компоненту имају архаичну лексему турског порекла. Најпре су приказани фразеологизми са компонентом турцизмом која има апстрактно значење, а потом фразеологизми са компонентом турцизмом која има конкретно значење. Неки од примера су следећи: *нема абер* ’нешто се уште нема изгледи да се случи’; *колку за адет* ’сосем малку, за да се зачува обичајот, традицијата’; *прави арч* ’троши, растура’; *не му е исти аршинот*, *има различен аршин* ’различен однос, мерило, критериум’; *си дава гајрет* ’се охрабрува, се теши’; *има мерак* ’има силна желба за нешто/некого’; *крева/дига цева* ’прави голема работа од нешто’ (за остале примере в. Макаријоска, Павлеска-Георијевска 2017: 164–171).

Приликом прегледа словеначких истраживања везаних за нашу тему, посебно се истакао рад Уршке Валеншич Арх посвећен „фразеолошким саставницима из прошлости”.⁴⁹ Под утицајем сталне језичке еволуције, фразеолошке јединице, као и фразеолошке компоненте, подвргавају се променама – с једне стране настају нове, док се постојеће модификују или пак нестају из језика (Валеншич Арх 2016: 281). Ауторка се у раду бави фразеолошким саставницама које се у језику превасходно остварују као компоненте фразеологизама. За овакве лексичке јединице / фразеолошке саставнице Валеншич Арх (2016: 282) користи термин *потенцијалне уникалне саставнице* (слов. *potencialne unikalne sestavine*).⁵⁰

Критеријуми према којима се у чланку одређена лексема из састава фразеолошке јединице уврштава у *потенцијално уникалну саставницу* јесу следећи:

- а) Саставница је у речничким изворима означена неким од квалификатора за „временско-фреквенцијску ограниченост” (у словеначкој лексикографској пракси то су ознаке: „застарело” и „старинско”)⁵¹
- б) Саставница је потенцијално уникална ако изван фразеологизма има само хомоним, тако да се ради заправо о две различите јединице.
- в) Саставница се, према лексикографским изворима, остварује „само у изразу”.
- г) Саставница је потврђена у фразеологизмима ексцерпираним из фразеолошког речника, док у општим речницима није регистрована као засебна одредница.

Анализа корпуса формираног на основу наведених параметара показала је да највећи број *потенцијално уникалних саставница* представљају лексеме за означавање предмета који

⁴⁹ Наслов рада у оригиналу: „Frazeološke sestavine iz davnine” (Валеншич Арх 2016).

⁵⁰ Појам и термин *уникална компонента* детаљно смо образложили у тачки 4.4. овога рада.

⁵¹ О разлици између датих квалификатора исп. следећи цитат у оригиналу: „Oprli smo se na dva časovno-frekvenčna kvalifikatorja iz SSKJ (1980: XXII): »zastarelo« v pomenu: »[...] некоč rabljena beseda, pomen ali zveza; danes je v knjižnem jeziku mrtva« in »starinsko« v pomenu: »[...] beseda, pomen ali zveza, ki je bila некоč (v kaki funkciji) splošno rabljena; danes ima arhaično patino« (1980: XXI)” (Валеншич Арх 2016: 283).

су се употребљавали у прошлости, а који данас више нису актуелни, нити широко познати (нпр. лексема *rovaš* у фразеологизмима *imeti koga/kaj na rovašu* 'имати са ким непоравнане рачуне', *iti na rovaš koga/česa* 'ићи на рачун кога/чега'). Такође, указује се и на постојање варијаната (социјално, територијално и сл. ограничених), у којима су „мртве речи” замењене новим, актуелним (Валеншич Арх 2016: 287–288).

У закључку рада ауторка наглашава да говорници интуитивно траже смислено објашњење фразеологизма који користе, те да ће неко ко познаје значење потенцијално уникалне саставнице другачије схватити фразеологизам од онога коме је семантика такве компоненте непозната. Другим речима, веће шансе за опстанак у језику и уопште већу фреквенцију употребе имају они фразеологизми чији су сви конституенти говорницима познати, те се слика у основи фразеологизма може лакше замислити и разумети.

Попут многих других аутора, и Валеншич Арх (2016: 290) истиче да би у речницима, уз глобално значење фразеологизма, изузетно драгоцену била информација о етимологији и темпоралној маркираности лексеме која спада у категорију *потенцијално уникалних фразеолошких саставница*.

Уникалне компоненте у руским и словеначким фразеолошким јединицама предмет су истраживања магистарског рада словеначког аутора Рока Мрвича (2020).

Фразеолошке саставнице које карактерише висок степен везаности за структуру фразеологизма, али не апсолутна везаност, аутор дефинише као *фразеолошки везане речи (облике речи)*, због чега представљају групу која је директно повезана са тзв. *уникалним компонентама*. Међутим, за разлику од уникалних компонената, које подразумевају употребу искључиво у оквиру фразеолошке структуре, фразеолошки везане речи појављују се у ограниченој мери и у слободним спојевима. Обе врсте фразеолошких компонената дефинисане су према критеријуму везаности за фразеолошку јединицу – који се одређује према томе какав је однос у употреби компоненте у фразеолошким изразима у поређењу са нефразеолошким. Процес којим фразеолошка компонента постаје уникална назива се уникализација и означава повећање зависности или везивање компоненте за синтаксичко-семантичку структуру фразеолошке јединице. Свака уникалија, наиме, припада фразеолошки везаним речима, а свака фразеолошки везана реч има потенцијал да постане уникална, тј. да своју употребу ограничи искључиво на појаву у саставу фразеолошких јединица.

Мрвич (2020: 11) је одлучио да се у терминолошком смислу определи за решења из немачке фразеологије (*уникална компонента*, односно *фразеолошки везана реч*), а не из руске фразеологије (нпр. Р. Н. Попов говори о *фразеолошким јединицама са архаизмима*; Т. И. Скоробогатова – о *фразеолошким јединицама са некротизмима*). Овоме је, по речима аутора, допринео и први рад посвећен овој теми у словеначком језику: рад Уршке Валеншич Арх (2016), у којем ауторка на примеру 50 одабраних словеначких фразеологизама са потенцијално уникалним саставницама покушава да опише феномене уникалности.⁵²

Језички материјал показује да уникалије нису увек само застареле речи, али архаизми и историзми представљају најбројнију групу уникалних саставница. Мрвич користи термине *уникална саставница* и *фразеолошки везана реч* као хиперониме за термине *архаизам* и *историзам*.

Како би се с прилично високим степеном сигурности могло утврдити да ли одређена фразеолошка саставница има статус уникалне компоненте, аутор је осмислио емпиријски део заснован на корпусној анализи изабраних 40 идиома са потенцијалном уникалношћу различитих типова. Основна сврха анализе јесте да се емпиријски провери у којој мери је дата компонента повезана са синтаксичко-семантичком структуром фразеологизма, како би се утврдило да ли је то само фразеолошки везана реч или права уникална компонента, која се у савременом књижевном језику (више) не појављује у самосталној употреби. Корпусна анализа

⁵² Аутор истиче да управо монографија Р. Н. Попова о фразеологизмима са архаичним елементима даје релевантан корпус фразеологизама на којима се могу вршити анализе потенцијалне уникалности у руском језику (Мрвич 2020: 20).

коју аутор спроводи ослања се на методу прорачуна стабилности, односно фразеолошког ограничења компоненте, коју је у својим истраживањима разрадио германиста Х. Холзингер. На основу корпусних података сумира се у колико се фразеологизама појављује одређена компонента. На основу прагова за фразеолошки везане речи (најмање 50% погодака као члан фразеолошке структуре) и уникалних речи (најмање 97% погодака као члан фразеолошке структуре), утврђује се статус разматране компоненте (Мрвич 2020: 60).

Овакве анализе представљају новину у фразеолошким истраживањима. Једноставније речено, пажњу аутора привлачи питање да ли се одређена архаична лексема (на пример, у нашем језику лексема *дувар*) у језику чешће остварује као члан фразеолошке структуре (нпр. у фразеологизму *дотерати цара до дувара*) или у самосталној употреби, када има стилску функцију. Овакве процене омогућују подаци из националних корпуса.

У вези са фреквенцијским аспектом фразеолошко-паремиолошког фонда, важно је поменути истраживања словеначког лингвисте Матеја Метерца (2018), који је анкетно утврђивао активно и пасивно знање 918 словеначких пословица, међу којима је, поред врло уобичајених и познатих, био и одређен број застарелих и ретких јединица. Аутор је проверавао познавање пословица код говорника различитих старосних група.

Збирно посматрајући, у просеку, говорник словеначког језика користи 369,65 паремиолошких јединица, а пасивно зна 252,15 од 918 јединица укључених у истраживање. Активно знање је мање код говорника рођених од 1970. до 2001. г. у односу на испитанике рођене пре 1969. г. Најстарија група испитаника (рођених 1923–1958 г.) има приметно мањи проценат пасивног знања испитиваних пословица. Ове разлике се, по оцени аутора могу приписати с једне стране повећању паремиолошке компетенције са годинама, али такође треба узети у обзир да је на узорку од 918 паремија у анкети било и оних јединица које су прилично застареле и живе једино у сећању старијих представника говорног колектива (Метерц 2018: 214).

Иако анкета показује да је корпус пословица који укључује знатан број застарелих јединица у већој мери у активној употреби код старијих језичких представника, често изрицане констатације о смањеној паремиолошкој компетенцији млађих говорника нису апсолутно тачне јер се не узима у обзир обрнут процес – настају нове пословице, а оне су у већој мери познате говорницима млађе старосне доби (исп. Метерц 2018: 211–212).

Оваква анкетна истраживања, заснована на већем узорку и с прецизним статистичким резултатима, драгоцен су допринос лексикографској пракси будући да омогућавају доста већу сигурност при квалификацији јединица фразеолошког и паремиолошког фонда као застарелих.

Термине *фразеолошки архаизам* и *фразеолошки архаизам* срећемо у раду словеначког аутора Јурија Ројса (1983). Аутор разматра књишке фразеологизме у роману *Узорана ледина* Михаила Шолохова, те у оквиру њих издваја групу застарелих фразеологизама (Ројс 1983: 243).⁵³ Као пример архаизма Ј. Ројс наводи фразеолошку јединицу *паче чаяния* 'преко очекивања, неочекивано' (у руским лексикографским изворима фразеологизам има ознаку (устар. књиж.), а такође и сама лексема *чаяние* је маркирана као застарела и представља одлику високог стила (устар. и висок. 'надежда, ожидание'). С друге стране, аутор у историзме убраја фразеологизам *на каторгу пойти* 'поћи на тешак, присиљан рад' (лексема *каторга* је историзам и значи 'посебна врста кажњавања у царској Русији, по којој се затвореници укључују у тешке физичке послове у затворима и на другим местима са посебно строгим режимом, као и сама места таквог рада'). Из примера којим је егзимплификована категорија фразеолошких историзама види се да аутор под овим термином разуме оне фразеологизме који у себи садрже историзам као структурну компоненту, док се глобалним значењем фразеологизма упућује не на ишчезли сегмент стварности већ на појаву која је део савременог,

⁵³ Исп. текст у оригиналу: „V obsegu teh frazeologizmov [knjiških frazeologizama – М. Ђ.] nahajamo zasatrele FE (frazеološke enote): frazeološke historizme in frazeološke arhaizme” (Ројс 1983: 243).

активног животног искуства (појмовни садржај 'поћи на тежак рад' именован је и другим нефразеолошким, али и фразеолошким спојевима речи).

Увидом у литературу пољске лингвистике испоставило се да је теми архаизације на фразеолошком језичком нивоу поклоњена знатна пажња.

На првом месту ваља приказати научну делатност Агњешке Пјеле, која је детаљано разматрала феномен архаичности на корпусу фразеолошких јединица пољског језика.⁵⁴ Овај аспект фразеолошке проблематике ауторка истражује у неколиким научним радовима (Пјела 2012, 2013, 2014, 2018а), те монографији (Пјела 2016). Наведена истраживања резултирају и речником пољских фразеологизама са архаизмима у функцији компонентног члана – *Słownik frazeologizmów z archaizmami. Pamiątki przeszłości* (Пјела 2018б).

А. Пјела (2012) испитује чиниоце који су омогућили да у језику опстане одређен број фразеолошких јединица који у својој структури садрже архаичне лексичке компоненте (ауторка користи и термин *изолована лексика* (пољ. *leksykę izolowaną*)). Како пише ауторка, за фразеологију је карактеристично „кондензовање” разноразних језичких елемената, па тако и „лексичких старудија”, али би се вредело запитати шта су узроци који одређене фразеологизме са архаичним елементима чине „отпорним на зуб времена” и који су услови њихове стабилизације у језику (Пјела 2012: 248). Језичкој еволуцији, наиме, нису подвргнуте одређене фразеолошке јединице које садрже архаизме у својој структури. Сумирајући резултате представљене у раду, закључујемо да у активном фразеолошком фонду пољског језика остају фразеологизми са архаичним елементима који:

а) имају кратку форму (па се због своје сажетости лако памте и преносе);

б) функционишу заједно са својим дериватима (лексемама које су настале на основу такве фразеолошке јединице – нпр. глагол *pietrać się* 'плашити се' настао је на бази фразеологизма *mieć pietra* 'осећати страх, плашити се' (архаизам *pieter* значи 'страх');

в) садрже архаизме чије је значење данас разумљиво због постојања многих деривата у савременом језику, тј. речи које садрже исти корен, те „семантичка снага корена” подстиче разумевање и датих архаизама и фразеолошких јединица које их садрже (реч *opak* 'у супротном смеру, поретку, наопако', која није више у употреби, продужила је себи живот захваљујући изразу који је опстао у пољском језику *na opak*; значење ове јединице данас је разумљиво на основу лексема *opaczny, opacznie* 'погрешно')⁵⁵;

г) имају изразиту стилску обојеност, што подстиче трајност одређених фразеологизама, углавном у колоквијалном језику (та је стилска обојеност понекад потпомогнута римом: нпр. у случају фразеологизма *strachy na Lachy* 'узалуд плашити некога ко је неустрашив' (*Lachy* је архаични назив за Пољака);

д) имају „потпору окружења” – у случајевима када је архаични елемент део више фразеолошких јединица, међу којима има и оних које су семантички прозирније, па је цео низ фразеологизама са датим архаичним елементом опстао у језику (нпр. низ израза са старом заменицом *sio*);

ђ) у савременом језику су стекли ново значење, често општије (нпр. *dostać lupnia* „бити претучен”, сада са значењем 'уопште бити поражен, доживети пораз', често у спортском дискурсу).

⁵⁴ У литератури је оцењено да истраживачки рад А. Пјеле припада подручју историјске – а, у ствари, савремене фразеологије (Валзак 2018: 347). Такве оцене истичу нужност комбинације синхронског и дијахронског аспекта у процавању феномена застарелости на нивоу целог фразеологизма или на нивоу структурних компонената.

⁵⁵ О изразима са овом типом архаизама в. Пјела 2013. У наведеном раду, овакви архаизми називају се „несвесни архаизми”. Исп. назив рада у оригиналу *Nowoświadczanie archaizmów w polskich związkach frazeologicznych*. Наиме, на основу анкете преко 100 студената показује се да неки архаизми из структуре фразеолошких јединица за говорнике пољског језика немају архаични карактер, тј. не доживљавају се као старе речи. Таква перцепција условљена је постојањем низа изведеница са истим кореном, што узрокује да неки говорници језика чак такве архаизме доживљавају као нове речи у пољском језику.

Лексикографска анализа фразеолошких јединица које у својој структури садрже архаизме извршена је у раду Пјела 2014. Разматрају се фразеологизми са компонентама архаизмима, који су у језику најчешће и потврђени само као чланови фразеолошке структуре. Ауторка анализира статус овог типа фразеолошке грађе у општим речницима пољског језика (*Uniwersalny słownik języka polskiego*, *Współczesny słownik języka polskiego* и *Wielki słownik języka polskiego*) и увиђа прилично неуједначене методолошке поступке. У раду се постављају неколика питања која су важна за адекватну лексикографску дескрипцију фразеолошких јединица са архаичним лексичким конституентима: да ли у функцији одреднице треба да фигурира архаична лексема из структуре фразеологизма или цео фразеологизам⁵⁶; б) да ли треба дефинисати и архаичну компоненту или само фразеологизам; в) које додатне информације (културно-историјског типа) треба навести. Како се у општим речницима не наводи никакав податак о генези фразеолошких јединица, ауторка се пита да ли такав поступак утиче на „судбину” фразеологизама са застарелим елементима, тј. на могућност адекватног разумевања и значење целе фразеолошке јединице и значења лексичких компонената од којих је сачињен (Пјела 2104: 237).⁵⁷

Предмет интересовања у монографској студији А. Пјеле (2016) јесу језичке јединице које се означавају термином *традиционализам* (пољ. *tradycjonalizm*). Под традиционализмима ауторка подразумева све вишелексемне спојеве (фразеологизме, паремије и терминолошке скупове) који функционишу у савременом пољском језику, а који у свом саставу садрже одређени архаични елемент (Пјела 2016: 47).

У зависности од типа архаизма у структури традиционализма могу се разликовати следеће групе: 1) традиционализми са фонетским архаизмом, 2) традиционализми са флективним архаизмом, 3) традиционализми са творбеним архаизмом, 4) традиционализми са лексичким архаизмом, 5) традиционализми са семантичким (палеосемантичким) архаизмом и б) традиционализми са синтаксичким архаизмом (Пјела 2016: 47–48). За групу традиционализама са лексичким архаизмом ауторка констатује да је третира широко и да ту убраја изразе са архаизмима, анахронизмима и историзмима, тј. са таквим лексемама које су у речницима маркиране ознакама ’архаизам’, ’застарело’, ’историзам’, ’само/обично у фразеологизму/термину’, али и оне које су остале без такве квалификације а реферишу на сегменте старе реалности, као „документи живота у прошлим вековима” (Пјела 2016: 55).

У првом поглављу монографије разматрају се класификације архаизама у радовима пољских лингвиста.

У класификацијама језичких архаизама као посебан тип издвајају се и фразеолошки архаизми, али по речима А. Пјеле (2016: 28), ова категорија остаје без прецизне дефиниције. У литератури се, наиме, не објашњава сам појам фразеолошког архаизма нити критеријуми по којима би одређене јединице могле бити сврстане у ту групу, већ се она по аутоматизму издваја и само потврђује одређеним примерима (неки од примера којима се у пољској литератури егземплификује група фразеолошких архаизама јесу следећи: *malo przedtem*; *duby smalone*; *nie dać czemu wprzód*; *mieć co po plec*). Међу примерима који се наводе има оних фразеологизама који су сачињени од општеупотребних лексема, као и оних фразеологизама који се одликују неким архаичним обележјем: на пример фразеолошки архаизам *duby smalone* ’brednie, głupstwa, androny’ (досл. ’глупост, бесмислица’), у чијој се структури налази архаизам *duby* или фразеолошки архаизам *mieć co po plec* (букв. ’имати нешто на леђима’), који садржи архаични парадигматски облик именице *leđa* (*plecy – plec*) (в. Пјела 2016: 29).

⁵⁶ Овде се мисли на оне архаичне лексеме које се у језику не јављају више у самосталној употреби, већ само као интегрални чланови фразеолошких јединица.

⁵⁷ О принципима лексикографске дескрипције фразеологизама у пољским речницима с краја 19. и почетка 20. века в. Пјела 2018а.

У пољској литератури се, дакле, фразеолошки архаизми по правилу издвајају у класификацијама језичких архаизма (уз лексичке, семантичке, творбене, фонетске, флективне, коњугацијске – в. Пјела 2016: 26–27).⁵⁸

А. Пјела, анализирајући управо примере који се у литератури наводе као потврде фразеолошких архаизама, закључује да се ради о јединицама које се углавном не могу наћи у савременим изворима са фразеолошком грађом (такви су, рецимо, примери које наводи С. Дубиш) (Пјела 2016: 29). С друге стране, неки истраживачи под фразеолошким архаизмима наводе и оне јединице које су потврђене у савременим изворима, али које припадају пасивној фразеологији. Тако, на пример, свом раду посвећеном архаизмима у савременом пољском језику, Марија Барезја је међу фразеолошке архаизме уврстила и оне изразе које се јављају у савременим изворима, али су у општој употреби застарели, те у *Речнику пољског језика* (*Słownik języka polskiego*, ред. Mięczyśław Szymczak) имају квалификатор за застарелост (Барезја, у: Пјела 2016: 29).⁵⁹

Чињеница је да неки изрази дуже опстају у језику ако имају изразиту стилску вредност. Дешава се, по оцени ауторке, да неки изрази који се сматрају застарелим нађу често у писаним текстовима, а чак, истина ређе, и у колоквијалном језику (Пјела 2016: 29–30). Тада се они јављају са стилском функцијом, као што је случај и са лексичким архаизмима.

На крају својих разматрања, ауторка закључује да је појам *фразеолошки архаизам* широко схваћен у пољској лингвистици (Пјела 2016: 31). Разматрани материјал показује да се дати појам односи на:

1) фразеологизме који су потпуно изашли из употребе (имају највећи степен застарелости, припадају језичкој архиви, а у лексикографским изворима се обично маркирају описним ознакама „старо”/„давно” – квалификатор *dawny*);

2) фразеолошке јединице које су данас документоване, али не припадају живој, активној фразеологији, већ су корисницима пољског језика познате углавном из историје или из литературе (нпр. фразеологизми *duby smalone*; *dać czarną polewkę*); у речницима се обично квалификују као застарели (квалификатор *przestarzały*)).

За крај наводимо опште утиске А. Пјеле (2016: 30) везане за проблематику фразеолошких архаизама. Ауторка, наиме, констатује да није једноставан задатак успоставити корпус „бледећих фразеологизма”, тј. фразеологизама који се „гасе и изумиру” јер не постоје теоријске студије о фразеолошким јединицама које излазе из активне употребе. Проблематично је и установити степен актуелности фразеологизама. Испоставља се да је констатацију да је „фразеологизма изгубио виталност” подједнако тешко разумети као у случају застаревања појединачних лексема.

Ова ауторка је 2018. године објавила и речник фразеологизма са архаизмима у функцији структурних чланова – *Słownik frazeologizmów z archaizmami. Pamiętki przeszłości*. Ауторка у речнику усвајања широко схватање фразеологије, те у корпус укључује и пословице и терминолошке конструкције иако је свесна, како пише, да ове јединице имају друкчији статус у оквиру фразеологије (Пјела 2018: 7). Како сама ауторка у речнику истиче, овакво лексикографско дело није досад створено јер није лако открити све архаичне трагове у савременом пољском језику. Ауторка такође констатује да материјал који је прикупила није – а по свој природи и не може бити – потпун (Пјела 2018: 9).⁶⁰ При изради речника консултован

⁵⁸ Приликом групације архаизама, фразеолошке архаизме издваја и С. Дубиш у монографији *Archaizacja w xx-wiecznej polskiej powieści historycznej o średnowieczu* (в. Дубиш 1991: 24–25). Међутим, ни овде се не даје дефиниција фразеолошких архаизма, већ се само они само издвајају као тип језичких архаизама и потврђују одређеним примерима.

⁵⁹ Реч је о раду М. Барезја посвећеном „архаизмима у савременом националном језику”: „Archaizmy we współczesnym języku ogólnopolskim”, *Polonistyka*, 1984, 5–6, s. 370–383.

⁶⁰ У приказу речника А. Пјеле, Валзак (2018: 348) потцртава његов иновативни карактер, те коментарише, позивајући се на мишљење Х. Квирина – да је немогуће апсолутно прецизно утврдити шта у фразеологији

је и *Национални корпус пољског језика*. Речник обухвата око 1000 фразеологизама савременог пољског језика који у својој структури имају архаичну компоненту, као и примере употребе датих фразеологизама. Принцип навођења је по кључној речи – архаизам, анахронизам (застарела реч) или историзам – а потом следе изрази који садрже дату реч. Неки чланци су закључени додатним ауторским коментаром, у којем се углавном износе историјско-етимолошки подаци везани за дату фразеолошку јединицу.

Пољска ауторка Агњешка Јавор (2011) бавила се утврђивањем фактора који утичу на ишчезавање фразеологизама у пољском језику. Анализиране су фразеолошке јединице које су у четворотомном речнику пољског језика (*Universalny słownik języka polskiego*) маркиране квалификатором 'застарело' (*przestarzały*). Основни разлог ишчезавања фразеолошких јединица А. Јавор види у промени реалности на коју се одређени фразеологизми односе. Наиме, процес застаревања приметан је код оних фразеологизама којима се реферише на данас углавном неактуелну друштвену праксу. Посреди су фразеологизми који се односе на махом ишчезле начине етикеције, првенствено оне везане за исказивање части, поштовања и сл. (*kłaniać się do (samej) ziemi* 'поклонити се до (саве) земље'); потом фразеологизми који се односе на различите обичаје који данас нису више актуелни као у прошлости, пре свега на негдашње обичаје везане за свадбу, начине удварања, ратовање и сл. (*wnieść coś w posagu* 'о жени која се удала: повећати нечији иметак сопственим капиталом, некретнином и сл. '; *podnieść broń* 'подићи оружје', фразеологизми којима се илуструје ранији систем мерења времена (*pierwszy, drugi, trzeci kur* 'доба када петлови запевају као ознака за поноћ, зору, свануће').

Важно је запажање ауторке да у групи фразеолошких јединица истог значења највише шансе за заборав имају они фразеологизми који садрже застарелу лексичку компоненту. Остали чиниоци који имају улогу у процесу застаревања фразеолошких јединица јесу: процес језичке економије (замена фразеологизма једнолексемним еквивалентом: *dziewczyna uliczna* → *ulicznica* 'улична девојка' → 'уличарка'), као и присутност архаичних деклинационих или синтаксичних облика у саставу фразеологизма (нпр. *buć w lecieh* 'о човеку: бити стар' → чешће: *być w latach*; *raz w raz* 'један за другим' → чешће: *raz po raz, raz za razem*). Поред примера фразеолошких јединица које неоспорно карактерише процес застаревања и повлачења из употребе, ауторка у раду наводи и примере различитих изузетака, тј. фразеологизама који опстају у језику и поред утицаја наведених фактора (нпр. фразеологизми који се активно употребљавају иако садрже архаични конститутивни елемент). Из овога следи важан закључак А. Јавор везан за феномен застаревања фразеолошких јединица: „У опису језичке еволуције не може бити генерализација; може се указати на одређене опште тенденције нестајања фразеолошких јединица, али су и оне пуне изузетака” (Јавор 2011: 93).

Поменимо на крају и запажање А. Јавор (2011: 89) да није једноставно одредити степен актуелности неког фразеологизма, те се неретко дешава да иста јединица у једном лексикографском извору буде означена као застарела, док у другом таква квалификација изостаје. Према оцени ове ауторке, случај различитих процена лексикографа у вези са статусом истог фразеологизма сведочи о две чињенице – да је период ишчезавања једне фразеолошке јединице дуг и постепен, као и да је немогуће тачно предвидети која ће се језичка јединица угасити, а која ће живети и даље.

Ј. Шершунович (2014) бавила се фразеолошким јединицама са архаичним компонентама из угла билингвалне (пољско-енглеске) лексикографије. У првом делу рада ауторка разматра значајна теоријска питања везана за архаизме који се остварују као чланови фразеолошке структуре. Према њеном тумачењу, као компоненте пољских фразеологизама

припада језичкој архиви, а шта је још у употреби. Валзак сматра да је потпуно оправдано у један овакав речник укључити јединице из фразеологије у ширем смислу, пре свега пословице, јер бројне међу њима садрже архаичне елементе. Такође, коментарише тачност речи А. Пјеле да један овакав речник по својој природи не може бити потпун јер је тешко издвојити све архаичне елементе у фразеолошком фонду једног језика (в. Валзак 2018: 348).

јављају се архаизми који припадају фонетском, лексичком и граматичком језичком нивоу (Шершунович 2014: 4–5). У структури фразеолошких јединица пољског језика најмање су заступљени фонетски архаизми. Другу групу представљају, по речима ауторке, архаичне компоненте „из домена лексике”, у оквиру којих се издвајају историзми (речи које се односе на појмове који више не постоје), лексички архаизми (речи које су изашле из опште употребе иако појмови које именују и даље постоје) и палеосемантизми⁶¹ (речи које се користе у савременом језику у другачијем значењу него у прошлости). Ова група архаичних елемената је бројчано доминантна у пољској фразеологији. Ј. Шершунович (2014: 5) даје податак до којег је у својим истраживањима дошла М. Борејзо – број архаичних јединица „лексичког карактера” који се остварују као компоненте фразеологизама пољског језика износи 140.⁶² Коначно, трећу групу илуструју граматички архаизми, у оквиру којих се издвајају три типа: творбени, флективни и синтаксички архаизми (в. табеларни приказ типова архаичних фразеолошких елемената у Шершунович 2014: 5).

Даље, Ј. Шершунович наводи следеће. Међу архаизмима у лексикону датог језика могу се издвојити *фосилизовани* (Фидлер, у: Шершунович 2014: 7) или *изоловани архаизми*, тј. лексички елементи који се користе само као компоненте фразеолошких јединица и немају самосталну употребу. С друге стране, постоје и *неизоловани архаизми*, тј. речи које се могу користити и ван фразеолошке конструкције, мада су такви примери знатно ређи од примера употребе у функцији интегралног члана фразеолошке структуре. Нпр. пољска лексема *sztubak* 'школарац' остварује се и у слободној употреби, мада претраге у *Националном корпусу пољског језика* потврђују да је наведени архаизам прилично фреквентан као конституент фразеолошког поређења *się jak sztubak* ('поцрвенети као школарац'). Наиме, у само 9 од укупно 54 примера ова реч се користи ван фразеолошке конструкције.

Други сегмент рада тиче се начина адекватне лексикографске дескрипције фразеологизама са архаичним компонентама у двојезичним фразеолошким речницима. Ауторка истиче да би због специфичног карактера архаичних саставница фразеолошких јединица значајно било пружити више информација о њима у лексикографским делима.

Ј. Шершунович (2014: 9) предлаже следеће елементе структуре речничког чланка: фразеолошка јединица и њене варијанте, значење, квалификатори, примери, унакрсни језички еквиваленти, додатне информације, синоними, фотографије. Говорећи о квалификаторима, истиче да су најчешће ознаке следеће: *informal*, *rare*, *frequent* (*неформално*, *ретко*, *фреквентно*). Последња од наведених етикета је веома важна, јер присуство архаичног елемента може заварати корисника да фразеолошку јединицу третира као застарелу, што у случају неких јединица није тачно. Без обзира на то што имају архаичну интегралну компоненту, одређене фразеолошке јединице могу имати честу употребу у језику (Шершунович 2014: 10). Важан сегмент лексикографског описа овог типа фразеолошке грађе представљају тзв. додатне информације, у оквиру којих се могу дати подаци везани за архаичну фразеолошку саставницу (значење, етимологија, маркираност саме компоненте и њена ограничена употреба у савременом језику). Културолошка позадина је такође веома важна, посебно у случају архаичних јединица које припадају културама. Усвајање шире културолошке перспективе омогућава укључивање екстралингвистичких информација везаних за дати архаизам. Да резимирамо закључке Ј. Шершунович везане за лексикографски аспект: Лексикографски портрет фразеологизама који садрже архаичну компоненту требало би да буде хибридног карактера: он мора да садржи традиционале лексикографске елементе, али и одабране елементе енциклопедијског знања, како би се стекао потпуни увид у језичку и културну специфичност овог типа језичких јединица. Такође, тзв. *фосилизовани елементи*

⁶¹ Термин *палеосемантизам* чест је у пољској лингвистици (в. нпр. Јавор 2009, Пјела 2016), док се у руској и српској лингвистици углавном користи термин *семантички архаизам*.

О палеосемантизмима као компонентама фразеолошких јединица в. Јавор 2009 („Paleosemantyzmy w związkach frazeologicznych”).

⁶² Исп. у оригиналу: „According to Borejszo (1985), in Polish phraseology the number of archaic units of lexical character amounts to 140” (Шершунович 2014: 5).

фразеолошких јединица захтевају посебан третман у двојезичним лексикографским делима. Посебан статус ових речи мора бити истакнут у чланку, тако да корисник језика буде упознат да се, на пример, дата компонента употребљава само као интегрални члан фразеолошке структуре (в. Шершунович 2014: 13).

Г. Шпила (2001) бавио се питањем лексичких и семантичких архаизама у структури паремиолошких јединица пољског језика. По речима аутора, многе пословице омогућују приступ лексичком и граматичком систему ранијих епоха у развоју језика, тј. времену када је сама пословица настала. Лексички материјал одређених пословица данас је застарео и савремени корисник га доживљава као архаичан (Шпила 2001: 187). Важно запажање Г. Шпиле тиче се чињенице да постојање архаичних елемената у пословичкој структури не мора нужно резултирати нестанком пословице из паремиолошког фонда језика. У многим случајевима, међутим, архаични елементи могу допринети постепеном повлачењу паремиолошке јединице из активне употребе (Шпила 2001: 188).

За пословице чији појмовни садржај не налази апликацију у савременом свету, тј. које реферишу на концепте који нису познати данашњим генерацијама Г. Шпила предлаже назив *пословички историзми* (*proverbial historicisms*). Као пример пословичног историзма аутор наводи израз *w szabeltasie groszy malo* (букв. 'у хусарској торби има мало гроша'). Наиме, лексема *szabeltasie* некада је означавала врсту кожне торбе коју су носили хусари, а цео израз се семантизује као 'хусарска плата је мала'. Значење је утемељено у некадашњој објективној стварности, будући да су хусари били војници који су били мало плаћени, али који за то нису ни марили јер су живот посветили искључиво опасним борбама, а због слабог наоружања и превише смелог иступања често су гинули.

Иако постоји одређен број пословица које у својој структури задржавају архаичне лексеме и не подвргавају се лексичким модификацијама, многе пословице са архаичним лексичким елементима могу се и саме третирати као архаичне и, по речима аутора, већина паремиолошких јединица представљена у раду застарела је и више се активно не користи. Пословице могу изаћи из употребе због архаичних елемената у структури, али и због слабе укореењености у језику, те замени синонимним јединица веће укореењености. Понекад пословице застаревају због нестанка ситуација које описују (што је последица „ограничене општости денотација”), када прелазе, по речима аутора, у категорију пословичних историзама (Шпила 2001: 193).

Пољска литература показала се изузетно значајном и информативном за истраживања феномена архаичности на фразеолошком језичком нивоу. Разматрани су различити релевантни сегменти овог питања (разлози застаревања фразеолошких јединица, разлози опстанка одређених фразеологизама са архаичним компонентама у активном фразеолошком фонду, питања компонентне архаичности фразеологизама и пословица, проблематика њихове лексикографске обраде).

На овом месту, сумираћемо и термиолошке новине које се уочавају при прегледу литературе пољских научника. Неки од уникатних термина везаних за питање архаичности на фразеолошком језичком нивоу јесу следећи:

– „традиционализам” (пољ. „tradycjonalizm”) – јединице фразеологије у ширем смислу (фразеологизми, паремије, термиолошке синтагме) које у својој структури садрже одређени архаични елемент (Пјела 2016);

– „лексичке реликвије/мошти” (пољ. „przeżytki leksykalne”) – лексеме које су у језику „несвесно” сачуване кроз изразе у чијој структури се налазе (С. Шобер, у Пјела 2016: 27);

– „палеосемантизам” (пољ. „paleosemantyzm”) – лексеме које се у савременом језику користе са другачијим значењем него у прошлости (Јавор 2009, Пјела 2016); у литератури из других словенских јединица (нпр. српском, руском) уобичајен је термин *семантички архаизам*;

– „изофовани архайзми” – лексеме које се користе само као компоненте фразеолошких јединица и немају самосталну употребу; „неизофовани архайзми” – лексеме које се могу користити и ван фразеолошке конструкције, мада су такви примери знатно ређи од примера употребе у функцији интегралног члана фразеолошке структуре (Шершунович 2014).

На крају коментара везаног за пољску литературу додајмо следеће: Иако је руска литература по бројности референци доминантнија, по темељности и дубини промишљања дате проблематике, те релевантности закључака – пољска литература стоји раме уз раме са руском. Значај пољских аутора за наше истраживање је велики. Важни су закључци везани за разлоге застаревања фразеологизама и пословица пољског језика које дају А. Јавор (2011), те Г. Шпила (2001), а за детерминацију и опис категорије фразеолошких архайзама посебно је корисна студија А. Пјеле (2016), коју смо у раду често и цитирали.

2.2. ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ О ПИТАЊУ У НЕСЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Питање архайчности на фразеолошком језичком нивоу било је разматрано и на фразеолошкој грађи француског језика.

Лингвиста А. Г. Назарјан у својој монографији посвећеној француској фразеологији у посебном краћем поглављу издваја типове архайзама који се налазе у структури фразеолошких јединица савременог француског језика (Назарјан 1987: 165–166). Наводе се и примерима илуструју фразеолошке јединице са различитим типовима архайзама (лексичким, синтаксичким, семантичким). У ретким случајевима, према речима А. Г. Назарјана, један фразеологизам може карактерисати присуство више типова архайзама. Као пример наводи се фразеологизам *avoir maille à partir avec qn* ’не слагати се са неким’, који карактерише присуство застареле компоненте *maille* (лексема *maille* означава стари француски ситан новац), потом присуство компоненте семантичког архайзма (лексема *partir* употребљава се у застарелом значењу ’делити’), као и обележје које представља синтаксички архайзам (одсуство члана испред именице *maille*).

Аутор у својој студији износи и друга значајна запажања у вези са проблемом архайзације у структури фразеолошких јединица. Истиче се чињеница да су фразеологизми које карактерише лексичка и граматичка архайчност у одређеној мери непознати носиоцима савременог језика будући да су говорници лишени могућности да такву фразеолошку јединицу повежу са прототипом. Унутрашња форма фразеолошке јединице се не схвата, чак и ако је архайзација само делимична (Назарјан 1987: 164–165).

Врло интересантним чини нам се запажање А. Г. Назарјана да управо архайзми у саставу једног израза доприносе да тај израз има фразеолошки карактер, а не карактер нефразеолошке комбинације речи. Ево како то аутор објашњава. У споју речи *chercher noise à qn* ’тражити свађу са неким’ именица *noise* употребљава се у свом првобитном значењу ’свађа’, али пошто је то значење непознато савременим носиоцима француског језика, и цео спој речи се у њиховој свести доживљава као семантички преосмишљена јединица. Међутим, потребно је само лексему *noise* заменити савременим синонимом *querelle* ’свађа’ и унутрашња форма израза одмах бива јасна. Будући да је сада значење споја апсолутно засновано на значењу речи из којих се састоји, конструкција губи свој фразеолошки карактер (Назарјан 1987: 165). Ово запажање А. Г. Назарјана указују на чињеницу да одређену устаљену комбинацију речи која садржи компоненту архайзам управо тај архайзам чини фразеолошком јединицом, другим речима архайчна компонента иставља се као показатељ фразеологичности, јер се због непрозирности значења такве лексичке саставнице цео спој доживљава као јединица са семантички транспонованим значењем.⁶³

⁶³ О томе више в. у одељку под називом „Архайзм как показател фразеологичности” (Назарјан 1987: 164–166).

Лингвистикања Т. И. Скоробогатова (2009) такође пажњу посвећује фразеологизмима француског језика са архаичним елементима. У језицима постоји и одређена група фразеолошких јединица које у својој структури садрже речи које су савременим говорницима непознате. Такође, у појединим фразеологизмима компонента се налази у застарелим граматичким облицима или се остварује у свом застарелом значењу. За све такве компоненте ауторка употребљава термин *некротизам*.

Фразеолошке јединице са некротизмом у саставу у раду се деле на две групе: „фразеологизми са некротизмом-архаизмом” и „фразеологизми са некротизмом-историзмом”. У прву групу спада, на пример, фразеологизам *courir le guilledou* ’бити развратан, разуздан’, где лексички архаизам представља компонента *guilledou*, док фразеологизме са некротизмом-историзмом ауторка илуструје изразом *ils ne mangeront point un minot de sel ensemble* (буквално: ’они неће појести заједно *минот* соли’, пренесено: ’неће дуго бити пријатељи јер су неспојиви’), у ком се налази некротизам-историзам *minot*, који је означавао стару меру за тежину.

Т. И. Скоробогатова „присуство архаичних фразеолошких јединица у фразеолошком фонду француског језика посматра као резултат продуктивне интеракције историјског памћења и језичког памћења”.⁶⁴ Разматрани фразеологизми су јединице и историјског памћења јер се њиховом анализом откривају различите историјске ситуације на основу којих су настали, док с друге стране, то су и јединице језичког памћења, јер чувају у себи лексеме чија су значења била актуелна у ранијим етапама језичког развоја.

Разлозима застаревања и престанка употребе фразеолошких јединица бавила се и Т. П. Никитина (1999). Ауторка је у раду указала на неке од узрока ишчежавања сликовитих фразеолошких јединица у француском језику. Многи фразеологизми својим унутрашњим обликом одржавају социокултурну позадину једног народа, детерминисану условима живота и особеностима његовог историјског развоја, те променом друштвено-историјских околности могу изгубити своју активну улогу у комуникацији. Ауторка у раду користи термин *фразеологизам-историзам* (у оригиналу скраћено: *ФЕ-историзмов* (в. Никитина 1999: 290)).

Прву групу ових фразеологизама представљају они који у функцији компонентног члана садрже властито име личности из некадашњег француског друштва. Ако пак та личност није добила значајнију историјску улогу, какву је имала у очима својих савременика, временом је њено име бивало заборављено, те је и фразеолошка јединица која је у свој састав укључивала ту ономастички компоненту постепено излазила из употребе. Никитина наводи неколике примере за ову појаву. На пример, сада заборављени гравер Кало стварао је карактеристична наказна лица, на основу чега је настала фразеолошка јединица *figure a Calot* ’човек са смешном и одбојном спољашношћу’. У данашње време овај фразеологизам је застарео, будући да је савременим говорницима име у његовом саставу непознато.

Временом је заборављена и Кајет, дворска луда на двору Франциска I, чије је име често спомињано у тадашњем француском друштву, те је тако настао фразеологизам *fou comme Caillette* ’глуп као Кајет’. За данашње говорнике француског језика ово име ништа не значи, те је ван употребе и наведена поредбена фразеолошка јединица (Никитина 1999: 290).

Другу велику групу изразито сликовитих фразеологизама-историзама, према речима Никитине, чине фразеологизми који су повезани са некадашњим обичајима, традицијом или пак каквим догађајем ужег, локалног карактера. Тако, на пример, некада живу фразеолошку јединицу *brave comme un bourreau qui fait ses Pâques* (букв. ’задовољан као целат који спрема Ускрс’) данашњи Французи не могу схватити ако не знају стари француски обичај по ком је целат увек морао да носи одећу са посебном ознаком – пришивеним вешалима – што је

⁶⁴ Исп. цитат у оригиналу: „В данной статье наличие архаичных ФЕ во фразеологическом фонде французского языка рассматривается как результат продуктивного взаимодействия исторической памяти и памяти языковой.” (Скоробогатова 2009: 146).

недвосмислено показивало његов срамтони занат. Само на Ускрс целатима се дозвољавало да се обуку у обичну одећу, па је ова чињеница за њих представљала изразито радостан догађај.

По објашњењима ауторке, данас је неактуелна и номинативна фразеолошка јединица *зелени калпак*, којом се некада означавао банкрот, будући да је човек који је банкротирао морао да на главни носи калпак зелене боје.

Изразито су занимљиви и следећи примери. Данас Французи за лоше обученог човека неће рећи да је обучен као *un brûleur de poissons* 'сушач рибе' или као *un cueilleur de pommes* 'берач јабука'. Иако су се у реалности сачувале обе професије (може се говорити само о неким изменама у технологији), људи који обављају те послове обучени су исто као и људи других радничких професија, а ова чињеница утицала је на то да наведени компаративни фразеологизми изгубе своју актуелност (о наведеним и другим сличним примерима в. Никитина 1999: 290–291).

Након приказа и објашњења илустративних примера фразеолошких јединица које су изашле из употребе у француском језику, Никитина износи неколике важне закључке. Одређене фразеолошке јединице засноване на историјским чињеницама које нису оставиле трага у колективном памћењу, већ су се временом заборављале – више нису у употреби у савременом језику. Фрагмент „фразеолошке слике света”, по оцени Никитине, губи актуелност што је конкретнија ситуација на којој се фразеолошка јединица заснива, тј. што је више фразеологизам повезан са конкретним појмовима из прошлости (именима личности, догађајима, обичајима и сл.). У фразеолошком корпусу савременог језика пак има много фразеологизама из старог и средњег периода француског језика (тј. од IX до XV в.), а разлог њиховог очувања управо јесте већа апстрактност слике која је у њиховој основи и мања везаност за конкретну историјску стварност.

Када је посреди германистичка литература о питању, према нашем увиду, велику пажњу истраживача заокупљала је проблематика тзв. *уникалних компонената* (Флајшер 1982, Добровољски и Пијрајнен 1994; Бухофер 2002, Холзингер 2018). Феномен који је у иностраним фразеолошким истраживањима именован као фразеолошка уникалност, како смо већ видели при приказу радова словеначких аутора (У. Валеншич Арх и Р. Мрвич), од значаја је за нашу тему јер се под опсег појма *фразеолошка уникална компонента* подводе и застареле фразеолошке компоненте (архаизми и историзми), те се у тим радовима дају и констатације о застарелости целих фразеолошких јединица у чијој се структури јављају такве лексичке компоненте.

Уникалне фразеолошке компоненте (нем. *unikale Komponente, unikale Konstituente*) Флајшер (1982: 42) дефинише као лексеме које се не јављају изван фразеолошких јединица, а сличну дефиницију дају и Добровољски и Пијрајнен (1994: 471): по овим ауторима, то су „елементи који се јављају само као саставни делови фразеологизама”.⁶⁵

Типологију уникалних компонената Флајшер даје у својој студији *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache* (1982), чије је допуњено издање изашло 1997. године. Између осталих лексема које су остварују као „фразеолошки везане”, Флајшер наводи на првом месту застареле речи (архаизме и историзме), а такође и лексеме које се у фразеологизмима остварују у застарелим граматичким облицима (Флајшер 1982: 45–47). Та Флајшерова подела уникалних фразеолошких саставница постаје прихваћена у германистици (уп. Бухофер 2002: 430), међутим јављају се разлике у терминолошком одређењу датих компонената, будући да је установљено да степен везаности за фразеологизам може бити различит, те да сам атрибут *уникални* није одговарајући јер он подразумева апсолутну везаност. Тако Добровољски и Пијрајнен (1994) при опису ове фразеолошке појаве не користе термин са атрибутом „уникални”, већ вишечлани термин *фразеолошки везани формативи* (нем. *Phraseologisch gebundene Formative*).

⁶⁵ У оригиналу: „Elemente, die nur im Konstituentenbestand von Phraseologismen vorkommen) Добровољски и Пијрајнен (1994: 471).

А. Х. Бухофер (2002: 429) пионирску улогу у истраживању овог језичког феномена приписује словенском, посебно руском језичком простору, и старијим истраживањима у источнонемачком простору.⁶⁶ Аутор истиче да постоје различити степени везаности одређене лексеме за структуру фразеологизма, те употребљава термин *фразеолошки изоловане речи и облици речи* (Бухофер 2002: 430). Бухофер разликује формалну везаност у ужем и ширем смислу. Из објашњења можемо схватити да везаност у ужем смислу имају оне лексичке јединице које словеначки лингвиста Мрвич сматра *уникалним саставницама* (компонента се у језику остварује само у оквиру структуре фразеологизама), док везаност у ширем смислу имају оне јединице које Мрвич означава термином *фразеолошки везана реч* (компонента се у језику може остваривати и у слободној употреби). Даље Бухофер пише да постоји врло мало фразеолошког материјала који садржи праве уникалне компоненте (Бухофер 2002: 431).

Немачки лингвиста Х. Холзингер детаљано је разматрао исправност атрибута *уникални* при терминолошком одређењу компонената које првенствено своју језичку употребу остварују као интегрални чланови фразеолошких јединица. Аутор предлаже методе корпусних претрага, којима се може утврдити степен везаности дате лексеме за фразеолошку конструкцију, те истиче да је термин *фразеолошки везана реч* (нем. *phraseologisch gebundenes Wort (PGW)*) адекватнији од термина *уникална компонента*. По речима аутора, у фразеолошки везане речи редовно се, на првом месту, убрајају архаизми, историзми и некротизми (Холзингер 2018: 206).⁶⁷

Корпусна анализа коју аутор предлаже делује прилично захвално за дескрипцију фразеолошког материјала чију структуру карактерише присуство застарелих лексема. Наиме, сличним корпусним истраживањима, могу се утврдити различите специфичности овог типа фразеолошке грађе: између осталог, какав је статус одређене застареле лексеме (да ли у већој мери егзистира у функцији фразеолошког члана или пак у самосталној употреби), какав је статус фразеолошке јединице која у структури садржи застарелу лексему (да ли је у језику фреквентна или је заступљена малим бројем примера, што сведочи о њеном застаревању и повлачењу у пасивни фразеолошки фонд) итд. Корпусни подаци су значајни и за што прецизнију лексикографску квалификацију – како саме застареле лексеме, тако и фразеологизма чији је она интегрални члан.

Када је посредни германистичка литература која је у одређеној мери повезана са нашим предметом истраживања треба поменути и студију С. Штумпф (2015). Монографија је посвећена тј. „фразеолошким (не)правилностима”, односно фразеологизмима који се одликују одређеним „структурним или семантичким одступањима у односу на слободне спојеве у језику”. Аутор истиче да фразеолошке (не)правилности до сада нису детаљно истражене, што је делимично последица узастопног ширења предметног подручја фразеологије. Бројна грађа показује различите „граматичке и семантичке абнормалности” у фразеолошком фонду немачког језика, те се истиче да оно што се у литератури назива фразеолошка неправилност не може се никако сматрати изузетком већ нормалним случајевима (Штумпф 2015: 7). На

⁶⁶ Тако, на пример, феноменом застарелих фразеолошких компонената бавио се Р. Н. Попов 60-их и 70-их година XX в., само користећи друкчију (традиционалнију) терминологију.

⁶⁷ Холзингер предлаже следећи принцип корпусне анализе: у корпус се укуца потенцијална фразеолошки везана реч и тако се добије одређени број погодака. Након тога, израчунава се степен везаности те лексеме за фразеолошку структуру. Да би слободна употреба постала транспарентна, они случајеви у којима је реч остварена у фразеолошким везама искључени су из претраживања помоћу диференцираних упита за претрагу. Ако је у корпусу лексема потврђена, на пример, у 90% случајева у оквиру фразеолошких јединица, онда се може тврдити да је степен везаности 90% – дакле, лексема се у изузетно високој мери остварује у језику као компонента фразеологизама (исп. Холзингер 2018: 206). Ако је пак лексема само у малом броју случајева потврђена у структури фразеолошких јединица, онда се не може говорити никако о њеној уникалности, већ о ниском степену фразеолошке везаности. Укључивање корпусних анализа, дакле, феномен уникалности сместило је у градуелну перспективу.

основу корпусних анализа осветљавају се специфичности овог типа фразеолошке грађе са аспекта језичке норме и теорије језичких промена.

Четврто поглавље студије посвећено је феномену унікалија. Међу унікалним саставницама се, као и код других аутора, налази и категорија лексичких архаизама и историзама. Корпусна анализа коју аутор спроводи показује да су кандидати за унікалије веома хетерогени у погледу својих фразеолошких веза: поред лексема које се остварују искључиво у структури фразеологизама, резултати корпусне анализе су показали да постоји и група оних лексема које су за фразеологизме „само благо везане”, односно више се у језику остварују у самосталној употреби (што би у случају лексичких архаизама била употреба у стилске сврхе), него у улози интегралног члана фразеолошке структуре (исп. Штумпф 2015: 97).

Коначно, посебне пажње је вредна и докторска дисертација Марсела Драгера, одбрањена 2011. г. на факултету Алберт Лудвиг у немачком граду Фрајбургу. Теза носи наслов „Фразеолошка промена и њен лексикографски запис. Концепт онлајн лексикона дијахронијске фразеологије”.⁶⁸ Аутор у тези развија концепт отвореног мрежног (онлајн) фразеолошког лексикона који ће пружати дијахронијску слику фразеологије новог високонемачког језика, тј. који ће омогућити да се добије увид у сваку тачку на путу „од прошлости до садашњости једног фразеологизма”. Такав фразеографски систем динамичног је карактера, не садржи завршене чланке, већ се сакупљени документи и подаци константно могу допуњавати у складу са новим сазнањима. Систем ће генерисати све унете информације и приказ фразеологизма у његовом историјском контексту, тј. биће доступан за сваку „лингвистичко-историјску тачку у времену”. Такав систем садржаће свеобухватан, континуирано оријентисан опис фразеолошке јединице и њених варијаната. Ретроспективно, дијахронијско поређење варијаната омогућује, између осталог, увиде у различите типове структурних фразеолошких промена (Драгер 2011: 249). Значајне су ауторове констатације да је при квалификацији конотативне вредности фразеологизама из ранијих епоха, тешко могуће укључити временске аспекте, јер је „квалификација „застарело” само синхронијски могућа процена” (Драгер 2011: 147, у фусноти).

При досадашњим референтним фразеолошким анализама, уочава се подела историје једне фразеолошке јединице на „прошлост” (њено етимолошко значење) и „садашњост” (њено тренутно значење). Све између ове две тачке М. Драгера у свом раду обухвата појмом „фразеолошка промена”. Фразеолошка промена се може локализовати на три нивоа: формалном, лексичко-семантичком и културно-историјском (исп. Драгер 2011: 247–248). Због карактеристике стабилности фразеологизама, промене у фразеологизмима често касне за променама на осталим језичким нивоима, тако да архаични облици у фразеолошким јединицама опстају нешто дуже (Драгер 2011: 128).

Из овог иновативног дела посебно релевантан за нашу тему је сегмент посвећен тзв. *изумрлим фразеологизмима* (нем. „Ausgestorbene Phraseme”). Драгер за конструкције *изумрле речи* или *изумрли фразеологизми* (које представљају терминолошке изразе честе у литератури) каже да потичу из биологије и да заиста постоје сличности између навода из историјске фразеологије и биолошког описа изумрлих животињских врста.

Аутор духовито описује како се у биологији на основу пронађених појединачних зуба или само неколико костију доносе закључци о изумрлим животињама или како се нека животиња сматра изумрлом јер је „живи примерак последњи пут виђен 1902. г.” – што представља крајње непрецизна тумачења. Слична тумачења М. Драгер примећује и у домену историјске фразеологије, као фразеолошке дисциплине у којој су процеси „изумирања” и „преживљавања” фразеологизама једно од централних питања (Драгер 2011: 128).

Тако, на пример, тврдњу да је неки фразеологизам изумро „зато што је последњи пут виђен 1902. г.” – аутор сматра парадоксалном констатујући следеће: „Ако постоји документ

⁶⁸ У оригиналу: „Der phraseologische Wandel und seine lexikographische Erfassung. Konzept des „Online-Lexikons zur diachronen Phraseologie (OLdPhras)”.

из 1902. године, можете га поново ископати у било ком тренутку и погледати „последњи забележен пример” (Драгер 2011: 128). Да су фразеологизми изумрли у правом смислу те речи, у шалливом тону наставља аутор, било би лако, јер не бисмо знали ништа о њиховом постојању. Међутим, будући да „историјске фразе” настављају свој живот у језику (нпр. у књижевно-уметничким текстовима), они не могу – у биолошком смислу – да изумру, па представљају праву дилему за историјску фразеологију (Драгер 2011: 129).⁶⁹ Наведене духовите опаске, дакле, представљају критику термина *изумрли фразеологизам*, који се среће у германистичкој литератури. По оцени аутора, прецизније би било говорити о „изумрлом у данашњој продуктивној употреби”, али чак и ова опрезна формулација носи ризик од превиђања регионалних посебности.

Аутор у раду наводи и узроке нестанка фразеологизама који се наводе у литератури из области историјске фразеологије: а) елемент фразеологизма изумире као слободна лексема, б) као слободна лексема, компонента фразеологизма је изгубила значење које је било укључено у мотивациону базу фразеологизма, в) изгубљено је читаво подручје социокултурних симбола које је служило као извор слика за фразеологизме (Бургер и Линке, у Драгер 2011: 128).

Идеја и предложена концепција онлајн лексикона који ће пружити историјску слику развоја једног фразеологизма, кроз константно ажурирање уношењем варијаната чим се пронађу њихове потврде – сасвим је иновативна. Оваква једна база служила би као извор за различите анализе у оквирима историјске фразеологије, између осталог, и анализе везане за процене старости фразеолошких јединица, процесе застаревања, структурних модификација и смене новим варијантим формама.

Преглед германистичке литературе завршићемо приказом истраживања српског германисте Бранислава Ивановића посвећеним феномену рецесивности у фразеолексикону немачког језика. Наиме, говорећи о застарелим обележјима фразеологизама немачког језика, аутор користи термин *рецесивност*, под којим подразумева „сва обележја у оквиру фразеолошког формата за која се може утврдити да воде порекло из неке од претходних епоха у (пре)историји немачког језика и која представљају одступање у односу на закономерности фонетике, морфологије, синтаксе, али и лексике у савременом немачком језику” (Ивановић Б. 2012: 7).

У чланку Б. Ивановића (2009) дат је општи осврт на феномен формалне фразеолошке рецесивности, која у немачкој фразеологији није описивана у свим појавним облицима и груписана по језичким нивоима на којима се може испољити. Наведени феномен је темељан опис добио у докторској дисертацији овог аутора, под називом *Рецесивна обележја немачких фразеологизама и тенденција нивелације према савременом језичком стању*, одбрањеној 2012. године на Филолошком факултету у Београду.

У првом делу рада, Б. Ивановић, на корпусу шире схваћене фразеологије (у коју улазе и тзв. термилошки фразеологизми, пословице и сл.), утврђује и детаљно описује различите појавне облике формалне фразеолошке рецесивности и групише их према језичким нивоима на којима се јављају: фонетска, морфонолошка, морфолошка, синтаксичка и компонентна (лексичка) рецесивност. У другом сегменту тезе утврђује се да ли ексцерпирани фразеологизми имају своје савремене еквиваленте, у којима је застарели елемент супституисан елементом који одговара норми савременог језика. Дескрипција различитих механизма спонтаних динамичких процеса којима се елиминише рецесивно обележје из фразеолошке структуре извршена је засебно за сваку фразеолошку класу. Значајна су и ауторова запажања везана за лексикографску квалификацију рецесивних фразеологизама као застарелих:

⁶⁹ Исп. текст у оригиналу: „Genauer müsste man daher von „im rezenten, produktiven Sprachgebrauch ausgestorben sprechen, und selbst diese vorsichtige Formulierung unterliegt der Gefahr, regionale Besonderheiten zu übersehen. Wären die Kandidaten im wahrsten Sinne des Wortes ausgestorben, dann wäre es einfach, wir wüssten nämlich nichts über ihre Existenz. Da historische Phraseme aber in (literarischen) Texten und Nachschlagewerken weiterexistieren und damit nicht – im biologischen Sinne – aussterben können, stellen sie ein echtes Dilemma für die historische Phraseographie dar” (Драгер 2011: 129).

„Чињеница да рецесивна обележја представљају реликте из ранијих периода у (пре)историји немачког језика не значи аутоматски да ће и фразеологизам са неком од форми рецесивности у речницима савременог немачког језика бити маркиран као застарео. Рецесивни фразеологизми могу припадати различитим стилским слојевима (неутралном, жаргонском, узвишеном, вулгарном)” (Ивановић Б. 2012: 137).

Докторска дисертација Б. Ивановића представља најопсежније истраживање застарелих обележја у фразеологији немачког језика. Пажња немачких фразеолога је, како смо видели, била усмерена углавном на лексичку рецесивност (тзв. уникалне компоненте), док су у наведеном докторату, поред лексичке, детаљно описани и облици формалне рецесивности који се јављају на осталим језичким нивоима.

За нас је од посебне важности и рад Б. Ивановића (2006) „Узроци изумирања библијских фразеологизама у немачком језику”. Међу језичким факторима одговорним за нестајање фразеологизама аутор наводи следеће: процес којим од мотивног и историјски старијег фразеологизма који се временом губи, различитим морфолошким, синтаксичким и лексичким променама, настаје нови фразеологизам; потом архаизација фразеолошких компонената; принцип језичке економије, услед кога долази до спонтаног процеса изумирања једног од чланова фразеолошког синонимног низа; фактори синтаксичке природе, који су генерално ретки (инкорпорација мањег фразеологизма у већи, чиме долази до опсолетизације примарног фразеологизма или опсолетизација фразеологизма због гломазности синтаксичке структуре, обично код паремија). Ванјезички фактори пак најчешће су повезани са сменом културолошких парадигми, што провоцира нестанак одређених библијских фразеологизама у немачком језику (Ивановић Б. 2006: 28–30).

Приликом увида у хиспанистичку фразеолошку литературу о питању које нас интересује, издвојило се неколико релевантних референци. Ти радови се углавном тичу проблематике уникалних компонената, која је, како смо видели, у великој мери заокупљала пажњу германских фразеолога. Ове компоненте се у радовима шпанских проучавалаца фразеологије именују различитим терминима: *дијакритичке речи* (Зулуага 1980, Корпас Пастор 1996), *идиоматске речи* (Гарсија-Паге 1991), *уникални елементи* (Зулуага 1991), *фразеолошки индикатори* (Гарсија-Паге 2008).

За тему нашег рада је релевантан податак да у оквиру разматраних фразеолошких компонената и шпански научници на првом месту издвајају групу архаизама. Тако Зулуага (1991: 128) пише да „уникални елементи могу доћи из архаичних језичких етапа”⁷⁰. И Гарсија-Паге (1991: 248) у групи *идиоматских речи* уочава групу архаизма. У свој студији Корпас Пастор (1996: 115) наводи да један тип дијакритичких речи представљају „лексички архаизми, односно речи које су из ранијих дијакритичких периода преживеле у синхронији”.⁷¹

Наведени радови углавном су посвећени општим питањима фразеологије шпанског језика, те је за нас упечатљива чињеница да је у њима не само констатована већ и у одређеној мери објашњена и појава архаичних компонената у структури фразеолошких јединица.

На крају, поменимо и мишљење шпанског фразеолога Мануела Х. А. Руиза, који се такође у својим истраживањима бавио лексичким компонентама које се могу појавити само у оквиру фразеолошких јединица (в. Агиљар Руиз 2010, 2012). Аутор ове јединице назива дијакритичким речима и истиче да њихово присуство у структури фразеологизма обезбеђује том фразеологизму „максималну идиоматичност и минималну мотивацију” (Агиљар Руиз 2012: 48). Међутим, овај аутор при класификацији дијакритичких речи оставља по страни лексичке архаизме, будући да се они могу појављивати и ван фразеолошке структуре, када

⁷⁰ У оригиналу: „Los elementos únicos pueden provenir de estados arcaicos de la lengua” (Зулуага 1991: 128).

⁷¹ У оригиналу: „Las palabras diacríticas pueden ser de varios tipos: Arcaísmos léxicos, es decir, palabras que han sobrevivido en sincronía provenientes de otros periodos diacrónicos” (Корпас Пастор 1996: 115).

имају изразиту стилску функцију, а „речи из прошлости” које се чувају искључиво у фразеологизмима зове *језичким фосилима*.

Историјат питања која се разматрају у нашем раду обогатиле су и референце из фразеологије румунског језика. Ауторка Лилиа Тринка докторирала је 2004. године на теми румунских фразеолошких јединица које у својој структури садрже различите типове архаизама и историзама.⁷²

У својим бројним каснијим радовима ауторка је разматрала различе аспекте овог питања, те ћемо тим референцама у наредним редовима посветити заслужену пажњу. Л. Тринка (2016а) тумачила је позицију фразеологизама са архаичним елементима у савременом румунском језику. Наводе се примери фразеолошких јединица са лексичким, семантичким и граматичким архаизмима који се, без обзира на присуство архаичних компонената у структури, активно користе у језику. С друге стране, ауторка констатује очигледну чињеницу постепеног повлачења из опште употребе управо фразеологизама чије су компоненте архаичне, те конзервацију таквих фразеолошких јединица углавном у дијалекатским подсистемима (Тринка 2016а: 8).

Акцент овог истраживања Л. Тринке јесте да се одговори на питање како је ипак једна група фразеологизама са архаичним елементима опстала у језику. Први фактор који на то утиче јесте идиоматичност. По речима ауторке, одржавање у језику одређених фразеологизама који у структури имају архаичну компоненту омогућава, пре свега, својство идиоматичности, односно чињеница да је глобално значење фразеологизма, по правилу, интегрално и не представља збир значења лексичких саставница.

Говорник меморише и репродукује израз, а да није свестан значења његових компонената. Фразеологизми се говорничковој свести меморишу попут лексичких јединица, као „готове” језичке јединице, при чему је значајна само општа идеја која се изражава (Тринка 2016а: 7).

Остали фактори који утичу на очување фразеологизама са архаичним елементима такође представљају карактеристике које, по правилу, диференцирају фразеологизме од слободних синтагми – стабилност структуре и експресивност. Формална стабилност и непроменљивост омогућају да се код оваквих фразеологизама конзервирају архаични елементи, што утиче на повећан степен њихове експресивности. Овакве фразеолошке јединице тиме испуњавају експресивну функцију у језику (Тринка 2016а: 7).⁷³

Врло су информативне и констатације Л. Тринке изнете у раду у којем се представљају фразеологизми румунског језика са више архаичних елемената у структури (Тринка 2018). Ова, истина, невелика група фразеолошких јединица одликује се максималним степеном идиоматичности. Повећани степен „засићености” фразеологизама различитим архаичним елементима не мора нужно имплицирати и изразити тенденцију застаревања тих фразеологизама и њиховог преласка у пасивни фонд. Наиме, ауторка истиче чињеницу да

⁷² Оригиналан назив докторске дисертације јесте *Frazeologisme arhaice: expresie și conținut*. Одбрањена је 2004. године на Универзитету „Алек Русо”, на Катедри за румунски језик, у Кишињеву, главном граду Републике Молдавије. Рад се састоји од пет поглавља, са следећим насловима: 1) Нека теоријска разматрања 2) Фонетски, граматички и творбени архаизми у структури фразеологизама, 3) Лексички архаизми у структури фразеологизама, 4) Семантички архаизми у структури фразеологизама, 5) Позиција архаичних фразеологизама у савременом румунском језику.

Теза је доступна на следећем линку <https://www.scribd.com/document/421091962/6708709-Lilia-Trinca-Thesis-pdf>.

⁷³ Наводимо занимљиву констатацију везану за прагматичко дејство фразеологизама са архаичним елементима: „Само застарела, односно нејасна реч или необичан граматички облик, па на неки начин и „егзотичан”, приморава читаоца или слушаоца да напрегну своју пажњу, јер им „пара уши” и тиме стимулише његову емоционалну реакцију”.

У оригиналу: Doar un cuvânt ieșit din uz și, respectiv, neclar sau o formă gramaticală neobișnuită, deci, într-un anume fel, „exotică”, impune cititorul sau ascultătorul să-și încordeze atenția, întrucât îi „zgârie” auzul și îi stimulează reacția lui emotivă (Тринка 2016а: 7–8).

присуство архаичних елемената у структури фразеолошких јединица не мора бити увек директно повезано са степеном њихове употребе. Тако се наводе примери бројних фразеологизама који су застарели и изашли из активне употребе иако су у целости састављени од елемената који припадају активном лексикону (Тринка 2018: 237). Степен „старења” зависи често и од других фактора, попут нестанка сегмента стварности на који реферише фразеолошка јединица или пак такмичење са другом фразеолошком или лексичком јединицом (Тинка 2018: 238).

У другом истраживању Л. Тринке (2017а) разматра се тенденција супституције архаичних фразеолошких саставница јединицама које репрезентују савремену језичку ситуацију. На почетку рада се истиче да стабилност структуре, односно немогућност да се неки структурни елементи замене другим, не важи у случају свих фразеологизама. Карактеристика фразеологије јесте да се она, као уосталом и језик у целини, налази у сталној еволуцији (Тринка 2017а: 169). Потврда чињенице да фразеолошке компоненте не губе свој лексички карактер јесте њихова међузависност са лексичким и граматичким системом, под чијим се притиском оне често „обнављају”. У раду се наводе примери фразеологизама у којима је архаична лексема замењена својим савременим синонимом. Овај процес се у литератури назива „синонимска замена у фразеологизмима” (Ламбриор 1976: 46, у Тинка 2017а: 170). Ауторка даље наводи и примере фразеологизама у којима је архаична саставница замењена не савременим синонимом већ неком другом лексемом из активног лексичког фонда, која се уклапа у структуру фразеологизма и доприноси јаснијој мотивацији глобалног значења. Штавише, постоје и примери фразеологизама у којима је архаизам замењен неологизмом (в. примере у Тринка 2017а: 171–172).

У случају фразеолошких јединица са граматичким архаичним особеностима, уочено је да постоје *фразеолошки дублети* (по терминологији ове ауторке) у којима су фонетски, творбени или морфолошки архаизми замењени речима који одговарају савременој граматичкој норми (Тринка 2017а: 172). Својство компонентне стабилности фразеолошких јединица омогућује, дужи или краћи, суживот старих и нових варијаната, при чему се диференцијација огледа само на нивоу структуре, док глобално значење остаје неизмењено (Тринка 2017: 174).

У једном другом истраживању ова ауторка је разматрала познату тему германске фразеологије – лексичке јединице које се јављају само у структури фразеолошких јединица. По оцени Л. Тринке, ове јединице се не могу сматрати лексемама у правом смислу те речи, будући да су лишене независног семантичког садржаја. Такве лексеме имају мали степен вероватноће да постану „језички грађани”, тј. да продру у општу употребу као аутономне лексичке јединице. Они остају на периферији лексикона, њихов отпор времену је непознат и директно зависи од степена „виталности” фразеолошке јединице чији су интегрални чланови. Неки од њих испуњавају услове за „боравишну визу” у описним речницима румунског језика, где се третирају као изоловане лексичке јединице, које се остварују само у оквиру израза, што се посебно наглашава у лексикографским парентезама (Тринка 2016б: 6).

Коначно, поменућемо и рад Л. Тринке у којем се разматра тзв. народна (пучка) етимологија као средство „разумевања” архаизама који се налазе у структури одређених фразеолошких јединица. На пример, архаизам *miraz* 'наследство' (регионално очуван) под утицајем народне етимологије – формалне сличности са глаголом *a se mira* 'чудити се' – у румунском језику је добио и значење 'чудо, чуђење'. Управо се у овом значењу дата архаична лексема остварује у неким фразеологизмима: нпр. *mai mare miraz* „на велико запрепашћење свих” (в. Тринка 2017б: 207).

Када се погледају представљена истраживања румунске лингвистике Лилие Тринке, уочава се да је ова ауторка у корпусу фразеологизама са архаичним елементима пронашла захвалну и репрезентативну грађу за дескрипцију различитих језичких, и уже фразеолошких,

феномена – принципа фразеолошке, и уопште језичке динамике, народне етимологије, стварања фразеолошких варијаната итд.

У вези са разматраним фразеолошким феноменом на грађи румунског језика, вреди поменути и рад Ана-Марије Дудау посвећен фонетским архаизмима у компонентном саставу румунских фразеолошких јединица. Цитирајући Косерјуа, Дудау (2013: 78) истиче да архаична фразеологија илуструје „неку врсту ко-присуства дијахроније унутар синхроније”. Кроз анализу различитих типова архаичних фонетизама, сачуваних као слободне лексеме у појединим дијалектима или у саставу фразеолошких јединица, које су и саме често застареле (или регионално ограничене), ауторка закључује да само „фразеологија широко распрострањених речи може бити прихваћена од стране свих говорника” (Дудау 2013: 81).

У мађарској лингвистици пронашли смо један веома инспиративан рад посвећен архаичним мађарским фразеологизмима са лексемом *pac*. Реч је о истраживању П. Жолта које има за циљ да са когнитивног аспекта објасни факторе који могу довести до повлачења из употребе одређених фразеолошких јединица које у структури садрже лексему *pac*. Грађа за истраживање је ексерпирана из збирке мађарских изрека и пословица О. Н. Габора *Magyar szólások és közmondások* (друго издање, из 1976). У анализу су укључени фразеологизми са лексемом *pac* који су у овом лексикографском делу маркирани квалификатором *rég.* = *régi nyelvi* (стари језик).⁷⁴

По речима аутора, концептуална анализа архаичних фразеологизама са компонентом *pac* показала је да одређене промене у концептуалном систему говорника могу значајно допринети постепеном повлачењу одређених фразеологизама из језика.

Из угла когнитивне лингвистике, описане су различите појаве које су могле допринети процесу застаревања разматраних фразеологизама.

Први фактор који се објашњава јесте измена у концепту *pac*. Наиме, концепт *pac* у прошлости и концепт *pac* у садашњости суштински се разликују. Данас *pac* ужива статус кућног љубимца и најбољег пријатеља човека, те је у концептуалном систему говорника изразито позитиван појам. Анализирани фразеологизми сведоче пак о потпуно другачијем когнитивном статусу овог појма у прошлости. У некадашњем друштву, наиме, *pac* је имао изразито негативну конотацију. Тако, на пример, током периода турске окупације, који је у знаку великог сиромаштва, људи су врло негативно гледали на псе луталице, којих је било у великом броју и који су домаћинствима наносили штету. Такође, негативном односу према псу у прошлости доприносило је и архаично празноверје да сам ђаво поприма облик пса. У данашњем времену концепт *pac* је сасвим друкчији, па се и фразеолошке јединице чија мотивна слика репрезентује негативан однос човека према псу (поготово оне са мотивном базом којом се изражава мучење и физичко злостављање пса) у савременом мађарском језику доживљавају као застареле и повлаче се из језика (в. Жолта 2018: 139–149).

У вези са наведеном изменом односа према прототипичном псу, стоји и губљење појмовне метафоре ПОДЛИ ЧОВЕК ЈЕ ПАС из концептуалног система говорника. Последично, и фразеологизми засновани на овој метафори застаревају (в. Жолта 2018: 141–144).

Наредни фактор који може узроковати застаревање испитиваних фразеологизама јесте „отуђење концептуалног оквира села”. Наиме, по оцени аутора, концептуални оквир села садржи знатно мање елемената у концептуалном систему данашњег просечног говорника мађарског језика него што је то било у прошлости. Неке од анализираних фразеолошких јединица прототипичног пса везују првенствено за живот на селу. Оваква перцепција је

⁷⁴ У наведеној збирци су, осим општеупотребних, наведени и многи застарели изрази. По објашњењима из предговора, та грађа је ексерпирана из претходно објављених збирки и речника, а делом из старе литературе. Такви изрази означени су скраћеницом *rég.* (*régi nyelvi*) = 'стари језик'. У списку скраћеница стоји објашњење да се овим маркером означавају изрази из старијих језичких периода – тј. изрази који су последњи пут евидентирани пре више од 100. година. Такође у збирци постоји и ознака *elavulóban* ('застарело') и *argó elavulóban* ('вероватно застарело').

застарела за данашње друштво. Због брзе урбанизације друштва, по речима аутора, незамисливо је да просечан говорник појам пса веже превасходно за село, а и концептуални оквир самог села данас је јако сведен. Фразеологизми који евоцирају овај концептуални оквир временом губе своју применљивост у урбанизованом друштву и повлаче се из употребе, будући да учесници комуникације морају имати довољно знање о овом концептуалном оквиру да би правилно интерпретирали семантику фразеологизама (в. Жолта 2018: 144–147).

Последњи чинилац који се разматра везан је за тзв. архаичну стварност, чији елементи нису присутни у данашњем концептуалном систему просечног говорника мађарског језика. Овај случај је карактеристичан за фразеологизме који поред компоненте *нас* садрже лексичке компоненте за изражавање појмова који више нису у употреби. Нпр. у фразеологизму *se kutya, se petak* 'каже се кад неко не само да није добио оно чему се надао већ је и изгубио оно што је имао', лексема *petak* репрезентује архаичну стварност (у питању је застарела новчана јединица вредна седам пенија) (в. Жолта 2018: 147).

Приказани рад представља својеврсну новину јер процес застаревања фразеологизама и њиховог повлачења из језичке употребе сагледава из угла когнитивне лингвистике. Општи закључак овако оријентисаног истраживања представља тврдња да са изменом културно-историјског контекста, по правилу, следи и промена у концептуалном систему просечних говорника једне друштвене заједнице, што се одражава и на њихов језички израз – неке језичке јединице се постепено губе, а појављују се нове, које осликавају актуелну друштвену стварност. Према нашем увиду у литературу, ово истраживање мађарског лингвисте П. Жолте показало се јединственим јер до сада нисмо пронашли радове у којима се на основу когнитивнолингвистичких постулата објашњава феномен застаревања фразеолошких јединица једног језика.

Коначно, даћемо и краћи осврт на третман питања архаизације на фразеолошком језичком нивоу у англосаксонској литератури. У англосаксонској научној средини, према нашим увидима, није било систематичног разматрања феномена архаизације у фразеолошком фонду, нити на нивоу фразеолошких јединица у целини, нити на нивоу њихових компонената, на начин на који је дато питање разматрано у осталим несловенским, а посебно словенским језицима.

За англоамеричке лингвисте генерално су доминантна два методолошка приступа у фразеолошким истраживањима: 1) корпусне анализе (в. Мун 1998) и 2) когнитивистички усмерене анализе. У оквиру ових методолошких оријентација издвојиле су се неколике референце које се у одређеној мери дотичу и питања која се разматрају у овој докторској дисертацији (Миџу 2014; Клариц 2017; Нацисионе 2010).

Дејвид Миџу (2014) у четвртом поглављу студије посвећене истраживањима идиома из угла корпусне лингвистике, на корпусу америчког часописа *Тајм (Time Magazine)*, заснованог на текстовима од 1923. (када је часопис почео да излази) па до 2006. г., прати дихајронијске промене на примерима тзв. *чистих идиома* (енгл. *pure idioms*). Аутор, наиме, на корпусу текстова из овог часописа проверава употребу 46 идиома који су у речнику *Collins COBUILD Dictionary of Idioms* означени квалификатором 'old-fashioned' (досл. 'старомодно').⁷⁵ На основу анализе резултата који су добијени корпусном претрагом, утврђено је да се у Тајмсовом корпусу, који обухвата текстове у временском периоду од 85 година (1923–2006), 11 'старомодних' идиома појавило само једанпут, док се 10 'старомодних' идиома није појавило ниједном. Подаци указује на чињеницу да ти идиоми више не заслужују квалификацију која подразумева само одређени призивок старине, старомодности ('old-

⁷⁵ *Collins COBUILD Dictionary of Idioms* јесте речник идиома тзв. „стварног енглеског” (*real English*), те су из њега искључени архаични идиоми, али је задржано 46 идиома означених као 'старомодни' ('old-fashioned') (Миџу 2014: 196–197).

fashioned'), већ да прецизнија квалификација подразумева њихово маркирање као застарелих ('obsolete') или архаичних ('archaic') (Минју 2014: 198).

К. Клариц (2017) такође на основу корпусног истраживања настоји да пружи увид у одређене дијакроничке промене у фразеолошком фонду, кроз приказ сличности и разлика између историјског и савременог фразеолошког инвентара. Анализа је заснована на паралели између четири историјска корпуса (The Corpus of English Dialogues, The Corpus of Early English Correspondence, The Helsinki Corpus: Early Modern English Part, The Lampeter Corpus) и савремених фразеолошког корпуса, представљених у Оксфордском речнику актуелних енглеских идиома (*Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*) и Британском националном корпусу (*The British National Corpus*). На основу компарације заступљености разматраних примера у савременом и историјском фразеолошком корпусу, ауторка издваја групу фразеологизама за које се чини да су „нестали из језика” у неком тренутку између 1760. и данас (Клариц 2017: 19). Ослањајући се на констатације К. Бургера и А. Линке, ауторка истиче да разлози застаревања ових фразеологизама могу бити различити. Некад су посредни узроци екстралингвистичке природе (нпр. у случају фразеологизма *at a dead lift* релевантно је то што се врста смртне на коју се односи денотат више не примењује). Понекад до архаизације долази услед конкуренције са семантички блиским фразеологизмима. У неким случајевима пак разлог застаревања фразеологизма у целини јесте застаревања лексеме из његове структуре. Ниједан од представљених разлога архаизације, по речима К. Клариц (2017: 20) није општеважећи. Наиме, наведени разлози могу се односити и на одређене фразеологизме који, међутим, нису застарели, већ се и даље активно употребљавају у језику; неки са изразитом фреквенцијом (као, на пример, по речима ауторке, „свеприсутни” фразеологизам *kick the bucket*).

Коначно, поменимо студију А. Нацисоне (2010) *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse*, у којој се ауторка из когнитивне перспективе бави стилским карактеристикама фразеолошких јединица у дискурсу, пратећи употребу фразеологизама у текстовима у распону од староенглеског до модерног енглеског језика. Когнитивни приступ стилској улози фразеологизама у дискурсу нова је област истраживања, а ова студија је у англосаксонској лингвистици високо оцењена, као иновативно научно дело, прво које почива на комбинацији стилистичких и когнитивистичких аспеката фразеолошких јединица.⁷⁶ За нашу тему дата монографија је инспиративна јер се, између осталог, бави и универзалним питањем да ли је слика у основи одређених фразеологизама жива или мртва, тј. да ли фразеологизми представљају *мртве метафоре* (*dead metaphor*), што се у неким случајевима повезује са „изумирањем” целог фразеологизма.⁷⁷

На једном месту ауторка као својеврсну језичку занимљивост наводи чињеницу да поједине фразеолошке јединице са архаичним конституентима чврсто опстају у језику (нпр. *never the twain shall meet; hell hath no fury like a woman scorned*). Опстанак архаичних елемената у структури фразеологизама открива „снагу фразеолошке кохезије” (Нацисоне : 37, у фусноти).

⁷⁶ Изводи из рецензија ове књиге доступни су на: <https://www.naciscione.com/>.

⁷⁷ Овим питањем ауторка се бавила и у раду *Phraseological metaphor: Dead or alive?* (Нацисоне 2003). Поменимо и значајан рад Гибса *Why Idioms Are Not Dead Metaphors*, који тврди фразеологизму да нису само замрзнуте фразе, већ да су одлични показатељи како људи метафорички размишљају у свакодневном животу (Гибс 1993). Оваква, когнитивистички усмерена, фразеолошка истраживања за нашу тему били су нарочито инспиративна јер се баве предвидљивошћу значења фразеологизама, односно „осећајем за транспарентност значења идиома” (*sense of transparency for the meaning of idioms*), те смо у 9. поглављу тезе, на основу анкетног истраживања, испитали да ли говорници српског језика могу да одгонетну или бар наслуте значење фразеологизама који у језику више нису актуелни, а чије су компоненте лексеме из активног лексичког фонда; другим речима.

2.3. ЗАКЉУЧАК ПОГЛАВЉА

Општи утисак након прегледа литературе из различитих словенских и несловенских научних средина јесте тај да је проблематика архаизације фразеолоксикона прилично завређивала пажњу светских истраживача, што – превасходно с обзиром на неистраженост датог питања у оквирима српске и хрватске фразеологије – није било очекивано, бар не у великој мери, на почетку рада на овој докторској дисертацији.

С обзиром на чињеницу да се фразеологија као посебна дисциплина унутар лингвистике издвојила тек средином 20. века, можемо констатовати да су у русистници питања архаизације на фразеолошком језичком нивоу била обрађена прилично рано, и то у раду монографског типа (прва монографија Р. Н. Попова је из 1967. године). У руској фразеолошкој науци, најцитиранија књига посвећена проблематици архаизације у фразеолошком фонду јесте монографија Р. Н. Попова (1976) *Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов*. У другим словенским, као и у несловенским језицима, ова питања су разматрана доста касније.

За тему архаизације у фразеолошком фонду, осим референци из руске литературе (поменимо само монографије А. И Федорова *Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в.*, Р. Н. Попова *Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов* и Е. Стојанове *Устаревшая фразеология в контексте культуры*) – нарочито су корисна истраживања пољских аутора (превасходно А. Пјеле), али и радови истраживача из других словенских и несловенских научних средина (овде споменимо само за нас неочекивану чињеницу везану за степен истражености ове фразеолошке теме у румунском језику, у радовима Л. Тринке).

У наредним редовима дат је сумарни коментар везан за прегледану литературу о феномену архаизације у фразеолошком фонду различитих језика. Тај се коментар базира на класификацији референци у зависности од тога који се сегмент разматраног фразеолошког питања у њима истражује. Неки радови су у целини посвећени датомј теми, а неки само партитивно.

Систематизација референци према томе на који се сегмент проучаване фразеолошке теме односе може се представити у неколико теза:⁷⁸

➤ питања везана за тзв. „компонентску застарелост” – различите анализе фразеолошких јединица које у својој структури садрже застареле језичке елементе (превасходно лексичке): Барчот 2015; Ивановић Б. 2012; Попов 1967, 1976; Валеревна 2013, Ивановна Петрова 2000; Стојанова Е. 2012; Шански 1985; Чушкова 1998; Л. И. Степанова 2013; Бајрамова 2007; Стојанова Н. 2007; Барболова 2014; Велковска 2008; Макаријовска и Б. Павлеска-Георијевска 2017; Менделсон 2002; Пјела 2016; Шпила 2001; Шершунович 2014; Назарјан 1987; Скоробогатова 2009; Тринка 2016а, 2016б, 2018; Дудау 2013.

У појединим научним срединама питања компонентске застарелости (постојање лексичких и граматичких архаизама унутар фразеолошких структура, као и оних лексема које се јављају само као фразеолошки везане) обједињује се под шири појам тзв. *фразеолошких уникалних компонената* (у словенистици – Валеншич Арх 2016; Мрвич 2020; у германистици – Флајшер 1982; Доброволски и Пијрајнен 1994; Бухофер 2002; Холзингер 2018; у хиспанистици – Зулуага 1991) или тзв. *дијакритичких речи* (у хиспанистици – Корпас Пастор 1996; Агиљар Руиз 2012);

➤ питања везана за одређење (или илустрацију примерима) појмова *фразеолошки архаизам* и *фразеолошки историзам* (или варијаната ових термина): Радовић-Гешић 1982;

⁷⁸ Напоменимо да су овде представљене референце које су приказе у оквиру овог поглавља. Потпун списак радова о којима се може читати о различитим аспектима разматраног питања доносимо на крају рада.

Менац 2005; Капетановић 2005; Шански 1985; Балакај 1975; Блинова 1984; Нинин 2012; Никитина 1999; Пјела 2016; Ројс 1983;

➤ питања везана за процесе архаизације фразеолошких и паремиолошких јединица, превасходно за узроке који доводе до ове појаве: Менац и Финк 2008; Ивановић Б. 2006; Барболова 2014, Стојанова Н. 2007; Федоров 1972, 1973, 2012; Стојанова Е. 2012; Т. Кошелева 2015; Јавор 2011; Г. Шпила 2001; Блинова 1984, Никитина 1999, Жолт 2018; Клариц 2017.

➤ питања везана за употребу корпуса при анализама архаичних фразеологизама или застарелих фразеолошких компонената: Жолобова 2005; Холзингер 2018; Мрвич 2020; Штумпф 2015; Клариц 2007; Миңју 2014;

➤ питања везана за лексикографски аспект застарелих фразеолошких јединица / фразеолошких јединица са застарелим лексичким и граматичким елементима: Пјела 2014, 2018а; Федоров 2012; Нинин 2012; Шершунович 2014; Драгер 2011; Моради 2020.

Детаљнији приказ литературе, представљен у овом поглављу, отворио је многа питања везана за дату тему која би требало размотрити и на фразеолошкој грађи српског језика. Пре свега, истакла се потреба за формирањем корпуса фразеологизама са застарелим лексичким компонентама, те анализа одлика застарелих саставница, по различитим критеријумима. Даље, на овом корпусу треба проверити наводе из литературе по којима застарелост компоненте у великој мери утиче на застаревање фразеологизма у целини. Као посебно важно, истакло се и питање разлога који могу довести до тога да одређени фразеологизам пређе у пасивну сферу фразеолошког фонда. Такође, значајно је застарелу фразеологију осветлити и са лексикографског аспекта. Сви наведени аспекти добили су своје место у нашој тези. Комплетнији опис застареле фразеологије подразумева и додатне врсте анализа, а ту, пре свега, мислимо на семантичку и структурну класификацију застарелих фразеолошких јединица.

Додајмо на крају и то да се наш рад ослања на терминолошки апарат који се среће у представљеној литератури (уз прилагођавања и прецизирања која смо сматрали неопходним): пре свега, мислимо на, за наше истраживање кључан, термин *фразеолошки архаизам* (присутан углавном код руских и пољских аутора), али и на термине којима се користимо у појединим сегментима тезе (нпр. термин *уникална фразеолошка компонента*, присутан код словеначких и немачких аутора; термин *лингвокултуролошка ситуација*, присутан код руских аутора).

3. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА И ПОЈМОВНО-ТЕРМИНОЛОШКА ОДРЕЂЕЊА

3.0. УВОД У ПОГЛАВЉЕ

У првом делу овог поглавља биће представљени важни теоријски постулати из фразеологије, научне дисциплине којој припада истраживање ове докторске дисертације.

И поред чињенице да је статус фразеологије као засебне научне дисциплине неспоран, те да су извршена, и константно се врше, разноврсна системска фразеолошка проучавања на грађи различитих језика, што резултира и бројношћу литературе – и даље су отворена бројна питања везана за ову дисциплину, што се, пре свега, огледа у одсуству јединственог погледа на обим појма *фразеологија*, те даље у непостојању јединствених критеријума за одређење јединица које представљају предмет њеног проучавања, као и у плурализму термина којима се те јединице именују.

Циљ овог сегмента рада није да се детаљано размотре радови различитих аутора у којима се разматрају теоријски проблеми фразеологије, будући да се и српска наука може похвалити значајним монографским студијама у којима се различити фразеолошки постулати детаљно теоријски образлажу (нпр. Мршевић-Радовић 1987, Мушовић 1997, Вуловић 2015, Штрбац 2018 итд.)⁷⁹ – већ да се пружи општи кратак осврт на ставове еминентних научника у вези са кључним питањима из теорије фразеологије – питањем категоријалних особина фразеологизама и питањем дефинисање опсега фразеолошког корпуса.

У другом делу овог поглавља биће дата основна појмовно-терминолошка одређења важна за ово истраживање: *застарела лексичка јединица, фразеолошки историзам, фразеолошки архаизам, активни и пасивни фразеолошки фонд*. Дефинисање појмова *фразеолошки историзам* и *фразеолошки архаизам* може се сматрати својеврсним теоријским доприносом овога рада, с обзиром да у српској лингвистици изостају шире експланације ових појмова, те да је у иностранству литератури уочена изузетна неуједначеност типова јединица које се под обиме наведених подводе подводе.

3.1. ИЗ ТЕОРИЈЕ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ КАО НАУЧНЕ ДИСЦИПЛИНЕ

Фразеологија је релативно млада научна дисциплина, која се унутар лингвистике издвојила средином 20. века, у словенској научној средини. Први подстицаји за фразеолошка изучавања долазе пак из женевске школе, из пера француског стилистичара Шарла Балија, који је у свом делу из 1909. године *Traité de stylistique française* посветио једно поглавље управо фразеологији (поглавље *La Phraséologie*).⁸⁰ Директни следбеници Балијевих идеја, међутим, не потичу из средње или западне Европе, већ из совјетске средине. Контуре фразеологије као самосталне лингвистичке дисциплине поставља руски лингвиста Виктор Виноградов, који је у својим радовима *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины* из 1946. и *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке* из 1947. године, одвојивши фразеологију од лексикологије, утврдио основне теоријске постулате фразеолошких истраживања.⁸¹ Након ове године, започињу системска проучавања

⁷⁹ Од новијих монографија из хрватске литературе посебно упућујемо на студију Б. Барчот (2017), у којој су размотрена различита питања из теорије фразеологије, а посебно је детаљено приказан историјски развој фразеологије као научне дисциплине у Русији, Хрватској и Немачкој.

⁸⁰ О Балијевом учењу о фразеологији в. Назарјан 1987: 6–8.

⁸¹ Треба истаћи да су поједини руски лингвисти и пре Виноградова указивали на постојање фразеологизама као посебних језичких јединица, те потребу издвајања фразеологије у оквиру лингвистичких проучавања.

А. Потебња је далеке 1894. у делу *Из лекциј по теорији словесности. Пословица. Поговорка*. указао на проблематику унутрашње форме фразеологизма. Е. Д. Поливанов је 1931. г. истицао да је поред лексикологије, која има задатак да проучава семантику појединачних речи, потребна нова дисциплина која би се бавила истраживањима семантике скупина речи (в. Вуловић 2017: 244).

фразеолошког нивоа различитих језика, а посебно место припада представницима руске фразеолошке школе. Данас можемо констатовати да су фразеолошка изучавања изразито исцрпна и богата, како у словенском тако и у несловенском свету, те да је постоји обиље фразеолошких референци, што појединачних радова, што монографија – у којима су разматране основне теоријске поставке фразеологије као самосталне научне дисциплине, која је у оквирима лингвистике специфична управо по свом интердисциплинарном карактеру.

Као општи назив за основну јединицу фразеолошког система, независно од њених структурно-семантичких и функционалних особености, функционишу термини *фразеолошка јединица* и *фразеологизам* (Мршевић-Радовић 1987: 11).⁸² У овом раду дате традиционалне термине користићемо напоредо и синонимично, с обзиром на чињеницу да се управо они срећу у фразеолошким радовима већине српских лингвиста. Додајмо још и да је сам термин *фразеологија* двозначан: с једне стране, именује дисциплину у оквиру лингвистике која за свој предмет проучавања узима фразеолошке јединице, а с друге стране именује корпус фразеолошких јединица неког језика, односно све конкретне јединице које улазе у фразелексикон једног језика.

3.1.1. Категоријалне особине фразеолошких јединица

Последњих деценија списак дистинктивних обележја фразеолошких јединица модификован је у смеру допуњавања додатним особинама, те у смеру релативизовања постојећих, у складу са принципом градуелности, под којом се подразумева да се детерминишуће особине фразеолошких јединица могу остваривати у мањем или већем степену.⁸³

У оквирима националне науке, студија Д. Мршевић-Радовић *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, те студија Н. Вуловић *Српска фразеологија и религија* представљају базичну литературу везану за теоријске основе фразеологије као научне дисциплине. У овим делима се, можемо рећи, постављају темељи, теоријско-методолошке природе, за даља истраживања фразеолоксикона српског језика и ми ћемо се у својој анализи у великој мери ослањати на њих.

Наведене монографије разматрају сва релевантна теоријска фразеолошка питања, у првом реду питања категоријалних особина фразеологизама, те, с тим у вези, и питања опсега фразеолошког система једног језика. Имајући у виду наведену чињеницу, у наредним редовима представимо само кратке теоријске изводе из ових студија, а у фуснотама упутити на додатну литературу у којој се може читати о различитим теоријским фразеолошким питањима.

Основна категоријална својства фразеологизама у студији Н. Вуловић (2015) разматрана су на корпусу фразеолошких јединица са религијским компонентама. На основу пресека теоријских постулата домаће и стране литературе, ауторка издваја шест категоријалних особина које фразеологизме разликују од осталих вишелексемних спојева: 1) репродуковање, 2) устаљеност (релативна стабилност), 3) целовитост значења и идиоматичност, 4) скундарна, индиректна номинација, 5) конотативност и 6) експресивност (и емоционалност) (Вуловић 2015: 25). Ова дефиниција најпотпуније експлицира сва детерминишућа својства фразеологизама (у ужем смислу), на основу којих се они јасно диференцирају од вишелексемних спојева нефразеолошког типа.

⁸² У словенској и несловенској научној литератури за основну јединицу фразеолошког фонда срећу се различити термини. На овом месту нећемо давати преглед фразеолошког терминолошког апарата, будући да је ова проблематика детаљано описана у српској фразеолошкој литератури: в. Мршевић-Радовић 1987: 11–12; Дражић 2015: 204–206; Вуловић 2015: 20–22 и посебно Вуловић 2017.

⁸³ О појму градуелности (скаларности, континуалности, постепености, степеновању) у лингвистици, логици и науци уопште в. Радовановић 2008.

Наведене особине фразеолошких јединица у литератури су детаљно размотрене.⁸⁴ На овом месту прокоментарисаћемо само својство експресивности и фразеолошке конотативности управо због чињенице да их многи фразеолози не сматрају категоријалним фразеолошким особинама, па у фразеологију убрајају и вишелексемне спојеве без ових одлика (на пример, термилошке синтагме).

Од студије Д. Мршевић-Радовић у српској науци се као категоријална фразеолошка особина наводи и експресивност, која настаје као директна последица конотативности: „Асоцијативним (конотативним) значењима остварује се емоционална (и експресивна) језичка функција, тако што се при означавању појава (предмета) изражавају различите емоције говорника, као што су одобравање, неслагање, ублажавање, преувеличавање, иронија, неверовање, хумор и сл.” (Мршевић-Радовић 1987: 16). Управо овакав начин означавања својствен је фразеолошким јединицама и по томе се оне диференцирају од нефразеолошких синтагми. Фразеологизми нису, дакле, директно усмерени на предмет означавања искључиво ради именовања (као што је то случај са термилошким синтагмама, које имају примарну функцију номинације), већ индиректно – како би изразили, на основу развијене сликовитости, одређени став (емоцију, експресију) према сегменту објективне реалности на који се односе.⁸⁵

Н. Вуловић (2016: 382) нас обавештава да се у литератури говори о две врсте експресивности: инхерентној и адхерентној. Инхерентна експресивност јесте апсолутна, суштинска експресивност, која не реализује само у говору већ је присутна као стални елемент језичке јединице (као константа у фразеолошком значењу), док адхерентна експресивност настаје узајамним дејством језичких јединица у датој говорној ситуацији, када се сема интензивности појављује при употреби.

Експресивна функција код фразеолошких јединица функционише као примарна и она настаје као директна последица активације конотативне макрокомпоненте фразеолошког значења. В. Мокијенко (1989: 210) истиче да захваљујући експресивности као иманентном својству, фразеологизми представљају прагматему, тј. јединице којима се делује на адресата.⁸⁶ Експресивно-комуникативна, естетичка функција је, по речима овог аутора, за фразеологизме хипертрофирана, уздигнута до апсолута, како би се и оправдало постојање фразеологије као засебног језичког нивоа.⁸⁷

По мишљењу већине фразеолога (А. В. Кунин, А. Г. Назарјан и др.), под конотацијом или конотативно-вредносном компонентом фразеолошког значења подразумева се емоционално-вредносна и функционално-стилистичка карактеристика фразеолошких јединица, која је нераскидиво повезана са његовим предметно-логичким садржајем (Мелерович и Мокијенко 2008: 52–53). Конотација, одражена у актуелном фразеолошком значењу, условљена је различитим лингвистичким и екстралингвистичким факторима: унутрашњом формом фразеологизма, местом у семантичком систему језика, конотацијом коју имају фразеолошке компоненте као самосталне лексеме, али и ванјезичким факторима као што су: културно-национална обележја, поглед на свет, друштвено-историјске чињенице, материјална и духовна културу одређеног народа (Вуловић 2015: 99).

⁸⁴ На овом месту упутићемо на неке референце из националне и иностране литературе у којима се може читати о категоријалним особинама фразеолошких јединица: Николић 1975; Фекете 1985; Петровић 1989; Дешић 1984; Мушовић 1997; Гољак 2008; Драгићевић 2009; Пејановић 2010; Штрбац 2018; Менац 1970/1971; 1979, 2007; Финк-Арсовски 2002; Ковачевић 2012, Барчот 2017; Климентић 2018; Паризоска и Станојевић 2018; Топоришич 1973/1974; Кржишник 2010; Бабич 2018; Мељчук 1960, 1995; Амосова 1963; Молотков 1977; Мокијенко 1989; В. П. Жуков 1986; Назарјан 1987; Телија 1996, 2005; Кунин 1996; Мелеревич и Мокијенко 2008; Мечковска 2008; Алефиренко и Семененко 2009; Гутовска 2015; Флајшер 1982 и многи др.

⁸⁵ Исп. цитат В. Мокијенка (1989: 211) о преимућству експресивне функције над номинационом код фразеолошких јединица: „У фразеологизма номинативное растворено у експресивном, подчинено ему”.

⁸⁶ О прагматичкој функцији фразеолошких јединица в. Флајшер 1982: 221–223.

⁸⁷ В. П. Никитин (1968: 69) коментарише да је разлог настанка фразеологизама управо експресивна обојеност, те да они и нису феномен језика, већ феномен стила.

3.1.2. Опсег фразеолошког система једног језика

У фразеолошкој литератури различити су погледи на детерминишућа својства јединица које (треба да) представљају предмет проучавања фразеологије. Неусаглашеност око питања које све језичке јединице треба укључити у домен проучавања фразеологије (тј. колики треба да буде опсег фразеолошког корпуса једног језика) огледа се у постојању термилошког пара: *фразеологија у ужем смислу* и *фразеологија у ширем смислу*. Међу првима ове термине употребљава С. И. Ожегов (1957: 38) (теорија о тзв. две фразеологије), како би се направила разлика између устаљених конструкција које имају функцију реченичних конституената (фразеологизми у ужем смислу) и устаљених конструкција које имају предикативну функцију (фразеологизми у ширем смислу – пословице, изреке, крилатице и сл.).

Теорија о „две фразеологије” заправо се заснива на различитим ставовима везаним за особине које се сматрају критеријалним при дефинисању јединица фразеолошког система. У зависности од тога шта се сматра дистинктивним обележјима фразеолошких јединица, одређиваће се и однос аутора према традиционалним терминима *фразеологија у ужем смислу* и *фразеологија у ширем смислу* (в. Менац 1979: V–VII).

Широк поглед на опсег фразеологије код неких аутора заснован је на критеријумима стабилности и репродуковања као кључним фразеолошким детерминантима (исп. Чернишева 1968: 29–30). Тако, на пример, Л. И. Ројзензон особину репродуковања у готовом облику сматра најважнијим диференцијалним својством фразеолошких јединица, што, по мишљењу овог аутора вишелексемним спојевима као што су пословице, сложени термини, крилатице и сл. обезбеђује фразеолошки статус (Мушовић 1997: 11).

Дефиниција фразеологизама С. Г. Гаврина (1974: 28) почива на критеријумима стабилности и репродуковања, којима је додато и својство тзв. компликативности⁸⁸. Термин *компликативност* код овог аутора односи се на измене у семантичкој структури фразеолошких компонената, чиме долази до 'семантичког усложњавања' фразеолошке јединице (исп. Вуловић 2016: 382, у фусноти). Семантичка компликативност, стабилност (устаљеност) и репродуковање као целовитих, јединичних образовања – детерминишућа су обележја фразеологизама према мишљењу С. Г. Гаврина, чиме се овај аутор опредељује за шире схваћену фразеолошку концепцију.

М. М. Копиленко и З. Д. Попова (1978: 97) указују на идиоматичност као опредељујуће својство фразеолошких јединица, што, према њиховом мишљењу, допушта пословицама и изрекама да се нађу у оквиру састава фразеологизама једног језика. Особина идиоматичности важи и за пословице и изреке које имају могућност двоструке семантичке интерпретације, што значи да се могу разумети и у дословном и у пренесеном смислу.

И друге присталице фразеологије у ширем смислу, као, на пример, Р. Н. Попов, Н. М. Шански, А. В. Кунин, у њен домен проучавања укључују пословице, изреке, колокације, афоризме, крилатице и друге сличне устаљене вишелексемне форме.⁸⁹

Поменути ауторима заједничко је то што експресивност не сматрају диференцијалном фразеолошком особином, због чега у фразеологизме убрајају и неекспресивне јединице које одликују репродуковање, устаљен лексички састав, те стабилна структура. Овакав поглед на фразеолошку јединицу оспоравају Алефиренко и Семенов (2009: 28), истичући да стабилност и репродуктивност могу бити критеријуми у одређивању диференцијалних обележја фразеологизама и обима фразеологије, али никакако једини критеријуми.

Међу присталице уског схватања фразеологије, у оквирима руске фразеолошке школе, убрајају се А. И. Молотков, В. П. Жуков, В. М. Мокијенко, А. Г. Назарјан и др.

⁸⁸ Исп. дефиницију у оригиналу: „Фразеологическая единица – это воспроизводимое и устойчивое компликативное сочетание слов, являющееся единицей языка и употребительное во всенародной или ограниченной сфере (Гаврин 1974: 28).

⁸⁹ О проблематици укључивања пословица и изрека у фразеолошки систем једног језика може се читати и у раду *О роли и месте пословиц и поговорок в системе языка* (Раджабова 2016).

А. И. Молотков на првим странама речника *Фразеологический словарь русского языка*, у сегменту под називом *Фразеологизм и нефразеологизмы*, из састава фразеологије искључује глаголско-именичке конструкције типа *дать согласие* 'согласиться', пословице, изреке, термине итд. (в. Молотков 1967: 14–16). Н. Амосова такође не укључује изреке и пословице у састав фразеологије, истичући да оне представљају „самосталне јединице комуникације” (в. Амосова 1963: 144–145).

Становиште фразеологије у уском смислу заступа и В. Мокијенко, који у дефиницији фразеолошке јединице истиче и особину експресивности. Под фразеолошком јединицом овај аутор сматра релативно стабилан, експресиван лексички спој, који се одликује репродуктивношћу и целовитим значењем (в. Мокијенко 1989: 5; 2005б: 4; 2011: 6). А. Г. Назарјан (1987: 55), такође, истиче да фразеологизми морају служити као експресивна средства изражавања, те да код њих долази до семантичког преосмишљавања, што је критеријум по којем се успешно може решити питање обима и граница фразеологије.

Од става аутора / ауторског тима према круцијалним фразеолошким питањима која смо у претходним редовима представили – зависиће и селекција фразеолошке грађе која се уврштава у фразеолошке речнике. Теоријски модели према којима се врши избор фразеолошке грађе за лекикографску интерпретацију, по правилу се износе и образлажу у предговорима речника.

Корпус неких фразеолошких речника конципиран је тако широко да у речник бивају уврштени и спојеви који се само у најобухватнијим класификацијама сврставају у фразеологију. Такав је, на пример, *Hrvatsko-ruski ili srpski frazeološki rječnik*, у чијем се предговору и констатује како се с обзиром на приступ избору материјала (ту су и колокације, термини, изрази у процесу фразеологизације, слободни изрази) – може рећи да је то „frazеолошко-kолокацијски рјечник” (Менац 1979: VIII). С друге стране пак, с обзиром на став у вези са критеријалним одређењима фразеологизама који је заступао Јосип Матешкић приликом састављања *Фразеолошког рјечник хрватскога или српског језика* – у овај речник ушле су само јединице из уже схваћене фразеологије.

Када је у питању *Фразеолошки речник руског језика (Фразеологический словарь русского языка)* А. И. Молоткова, избор грађе је у складу са теоријским одређењима фразеологије у ужем смислу. На првим странама овог речника побројани су различити спојеви који остају изван фразеолошког састава руског језика (в. Молотков 1987: 14–16). Придржавајући се уског приступа фразеологији, А. И. Молотков у поменути речник укључује само – по терминологији В. Виноградова – фразеолошке сраслице и фразеолошка јединства, али не и фразеолошке спојеве, нити паремије, крилатице, термилошке изразе и сл. (в. и Туркулец 2015).

А. И. Федоров у *Фразеолошки речник руског књижевног језика (Фразеологический словарь русского литературного языка)* укључује око 13.000 фразеологизама у ужем смислу (у терминологији аутора – *идиома* и *фразеолошких спојева*). Речник такође укључују и неке друге устаљене спојеве чију семантику треба објаснити (део пословица). Изрази термилошког типа нису у речник укључени (в. Федоров 2008: 4).⁹⁰

С друге стране, *Фразеолошки речник савременог руског књижевног језика (Фразеологический словарь современного русского литературного языка)*, у редакцији А. Н. Тихонова, изграђен је на принципима врло широког разумевања фразеологије, о чему сведочи бројност грађе – у овом речнику обрађено је више од 35.000 јединица (в. Тихонов 2004).

⁹⁰ Исп. у оригиналу: „Словарь представляет собой справочное пособие по русской идиоматике и фразеологии. В нём помещено и истолковано около 13 000 фразеологических единиц: идиом и фразеологических сочетаний. В Словарь включены также и другие устойчивые словосочетания, семантика которых нуждается в истолковании: части пословиц, крылатые слова и т.д.” (Федоров 2008: 4).

3.1.3. Закључни коментар

Након сумања извода из литературе, увиђа се да се у зависности од тога који се критеријуми сматрају примарни, а који се релативизују и сматрају секундарним, одређују границе фразеолошког система једног језика, те границе фразеологије као научне дисциплине, па се, последично – дистингована њена ужа и шира сфера.

Под фразеологизмима у ужем смислу подразумевају се вишелексемни спојеви, као јединична образовања, у говорном акту репродукована као готове целине, који се одликују релативном стабилношћу, идиоматичношћу и експресивношћу.

Фразеологија у ширем смислу пак, по правилу, обухвата устаљене вишелексемне спојеве са карактеристиком репродуковања у готовом облику, док експресивност не мора представљати њихово категоријално својство (тако су у оквирима шире фразеологије нашли место и термилошки изрази, који немају експресивну, већ искључиво номинативну језичку функцију).

Иако се од самих зачетака фразеологије као науке води полемика о томе које јединице треба да буду предмет изучавања ове дисциплине (да ли само фразеологизми у ужем смислу или и други вишелексемни спојеви као што су термилошке синтагме, пословице, изреке, крилатице и сл.) – општи је утисак да се аутори у својим радовима одређују за један или други став у зависности од природе фразеолошке теме која се анализира и конкретних циљева истраживања.⁹¹ У обимнијим истраживањима, каква су монографије или докторске дијертације, аутори се неретко одређују да у корпус уврсте и одређене јединице из шире фразеологије, полазећи од методолошке премисе да се целина фразеологикона не може садледати ваљано, те да се не могу установити опште законитости, ако се проблематика не разматра скаларно – у односу на центар категорије (који би представљали фразеологизми у ужем смислу) и периферију (у којој би се нашли фразеологизми у ширем смислу).

У вези са односом нашег корпусног материјала према традиционалној подели фразеологије на ужу и ширу, важно је да и овде напоменемо следеће: у корпус овога рада, поред правих фразеологизама (фразеологизама у ужем смислу), од јединица из шире фразеологије улазе само одређене пословице и изреке, као јединице које, као и фразеологизме у ужем смислу, одликује релативна устаљеност, способност репродуковања у готовом облику, могућност двоструке семантичке интерпретације, те, у извесној мери, и експресивност. При ексерпцији корпуса фразеологизама који садрже застарелу лексичку компоненту увидели смо да постоји одређен број паремиских јединица са застарелим саставницама, те смо у циљу добијања што прецизније слике о фразеолошком потенцијалу застареле лексике одлучили да и ове јединице из традиционалне концепције шире фразеологије уврстимо у корпус.

Коначно, полазећи од разграничења фразеолошких јединица и термилошких синтагми (које се традиционално убрајају у фразеологију схваћену у ширем смислу) према критеријуму експресивности (Мршевић-Радовић 1987: 20–23) – термилошке синтагме (у свом примарном значењу) не сврставамо у домен проучавања фразеологије, те сходно томе, у корпус овога рада нису уврштени различити типови застарелих устаљених конструкција које имају термилошко значење, односно примарну функцију номинације (устаљени вишелексемни спојеви који нису ушли у истраживање представљени су у тачки 1.2. овога рада).

⁹¹ Бавећи се тзв. комуникативним фразеологизмима, који се данас убрајају фразеологију у ширем смислу речи, Б. Голубовић (2009а: 192) истиче да је овај тип језичких јединица, пре него што је постао предмет систематског проучавања фразеолога, анализиран у оквирима прагматике, те објашњава како се предметно поље фразеологије, од својих зачетака до данас, знатно проширило, па у односу на некадашњу тзв. уску концепцију фразеологизама, под којом су се, у основи, подразумевали само идиоми, данас имамо различите варијанте ширих концепција, које поред идиома као фразеологизама у ужем смислу, под фразеологизмима у ширем смислу подразумевају бројне специјалне класе, обрасце и сл.

3.2. ПОЈМОВНО-ТЕРМИНОЛОШКА ОДРЕЂЕЊА ВАЖНА ЗА ОВО ИСТРАЖИВАЊЕ

У овом сегменту поглавља биће детерминисани и термилошки одређени кључни појмови у овом истраживању:

- 1) застарела лексичка јединица;
- 2) фразеолошки историзам;
- 3) застарела фразеолошка јединица / фразеолошки архаизам;
- 4) активни и пасивни фразеолошки фонд.

Нарочито значајним се поставља одређење појмова и термина *фразеолошки историзам* и *фразеолошки архаизам*, с обзиром да се у српској лингвистици ови термини ретко срећу, те да и немају прецизну дефиницију, а страну пак литературу карактерише диспартитет ставова у вези са питањем које се све јединице подводе под опсеге ових појмова.

3.2.1. О појму и термину *застарела лексичка јединица*

За ово истраживање важно је најпре дефинисати појам *застарела лексичка јединица*, с једне стране због тога што се у истраживаној грађи налазе фразеологизми са застарелом лексемом у структури, те са друге стране – због тога што се без прецизне дефиниције појма *застарела лексичка јединица* не може дати адекватна дефиниција појма *застарела фразеолошка јединица*.

Стога ћемо у наредним редовима детерминисати опсег појма *застарела лексичка јединица*, приказати постојеће класификације, као и начине квалификације ове лексике у лексикографским изворима. У оквиру посебне тачке представимо неке новине у истраживањима застарелих лексичких јединица (нове класификације, термилошка решења и сл.) која долазе из руске лингвистике.

3.2.1.1. Дефиниције и класификације застарелих лексичких јединица

Аутор најчешће цитиране и најшире прихваћене типологије застареле лексике у словенском свету јесте Н. М. Шански, који је још 1954. г. у чланку „Устаревшие слова в лексике современного русского литературного языка” описао и предложио класификацију застареле лексике. У терминологији Н. М. Шанског везаној за дату тему термин *застарела реч* функционише као хипероним у односу на термине *архаизам* и *историзам*.

Како описује Н. М. Шански (1987: 54), губитак одређене лексеме или неког њеног значења дуготрајан је процес, у току којег она прелази пут од елемента активног лексикона до елемента пасивног лексикона, па се тек онда постепено заборавља и потпуно нестаје из језика. Овај процес није увек једносмеран: у неким случајевима се застареле речи накнадно враћају у активни лексички фонд.

Застарела лексика представља комплексан лексички слој који је хетероген у погледу више аспеката: 1) степена застарелости, 2) разлога архаизације, 3) могућности и карактера употребе у књижевном језику (Шански 1987: 54).

Према степену застарелости, Н. М. Шански издваја речи за које каже да су у данашњем тренутку просечним говорницима савременог руског књижевног језика потпуно непознате и да се не могу разумети без одређених додатних информација. Шански за њих употребљава термин *старе/старинске речи*.

Њима се супротставља група застарелих речи које су „стварне јединице језика”, са ограниченим областима примене и специфичним стилским својствима (Шански 1987: 55). Ове јединице се у лексикографским изворима обележавају квалификатором *устар.* (*устарелое*), којим се указује на то да је реч (или неко њено значење) изашла из активне употребе и у савременом језику се доживљава као архаизам. За квалификацију лексике према критеријуму степена застаревања, у руској лексикографији се, у другом издању речника БАС-а („Большой

академический словарь – Словарь современного русского литературного языка”) уводи и ознака ’застаревајуће’ (*устаревающее*), којим се обележава лексика која је у фази преласка у пасивни лексички фонд (Емельнова 2015: 56). Према руској лексикографској дескрипцији, највишим степеном застарелости одликују се лексеме означене квалификатором *стар.* (*старинные слова*), потом *устар.* (*устарелое*), док се застарелост лексике маркиране ознаком *устаревающее* показује на нивоу тенденције.

У вези са разлозима архаизације, који могу бити језички и ванјезички, застареле речи се деле на архаизме и историзме. Историзми су речи које су изашле из активне употребе и прешле у пасивни лексикон зато што су у реалности нестали појмови који су њима били означени, док су архаизми речи које су из употребе изашле јер су у савременом језику замењене другим речима (исп. Шански 1987: 56).

Застареле речи разликују се и према критеријуму могућности употребе у различитим функционалним стиливима књижевног језика и карактеру те употребе. По речима Шанског (1987: 58), архаизми се могу користити само у стилске сврхе, док историзми, иако се понекад могу употребљавати и зарад стилског ефекта, углавном немају стилску функцију јер се у одређеним делима, пре свега историјским, они користе као једина номинациона средства за именовање појмова из прошлости.⁹²

Од времена чланка Н. М. Шанског из 1954. г. па све до данашњих дана, у руској лингвистици застарела лексика представља предмет многобројних истраживања. Само у протеклој деценији објављени су бројни радови посвећени различитим питањима застареле лексике: лексикографској дескрипцији (Емельнова 2015, Генералова 2019, Аркадјева и др. 2014), идентификацији тематских група архаизама (Аркадјева и др. 2016), реактивацији застареле лексике у савременом језику (Зозикова 2015) итд. У различитим радовима срећемо се и са разноврсним модификацијама традиционалне типологије застареле лексике, са новим класификацијама архаизама према друкчијим параметрима, као и са неким иновативним терминима у овој области. О тим новинама биће речи у тачки 3.2.1.3. овога рада.

У србистици се застарелим лексичким фондом међу првима бавила М. Радовић-Тешић (1982), чије су теоријске поставке везане за дату тему засноване на лексиколошкој литератури словенских језика (пре свега на теоријским поставкама Н. М. Шанског), као и на лексикографској обради овог типа лексике у РСАНУ и сопственом искуству у раду на српском тезаурусу. М. Радовић-Тешић (1982: 257) даје следећу дефиницију застарелих лексичких јединица: „Застарелу лексику представљају лексичке јединице које су обично носиоцима савременог књижевног језика мање или више познате, али које нису у свакодневној употреби и срећу се заправо у одређеним језичким областима, или су својствене само појединим (старијим) говорницима језика. Део ове лексике репродукује се из дијалеката, страних речи [језика – М. Ђ.], црквенословенског, рускословенског и др., или је направљен према неком од ових језика.” Интерполација архаизама у савремени књижевнојезички израз – пре свега у књижевно-уметничком и новинарском стилу, али такође и у разговорном – у функцији је постизања стилског ефекта. У оквиру фонда застареле лексике, по најопштијој подели, издвајају се архаизми и историзми.

Под архаизмима се подразумевају оне одавно застареле речи које према себи имају одговарајући синоним, који се код говорника савременог књижевног језика налази у активної употреби. Те речи могу потицати из дијалеката, страних језика, црквенословенског језика и

⁹² Исп. текст у оригиналу: „Намеченные выше группы устаревших слов различаются между собой также характером и возможностью их употребления в различных стилях современного русского литературного языка. Архаизмы могут употребляться только с определенной стилистической целью; вне художественно-выразительной и изобразительной установки их использование не может быть оправдано и является ошибкой с точки зрения современного словоупотребления. Историзмы же, употребляясь иногда с теми же целями, что и архаизмы, возможны и вне определённых стилистических условий. Они как единственное выражение исчезнувших понятий, явлений, предметов встречаются в исторических работах, в описаниях прошлого, воспоминаниях и т. д.” (Шански 1987: 58).

др., али је њихов архаични карактер у односу на савремени синоним несумњив (Радовић-Тешић 1982: 259).

По дефиницији П. Пипера (2019: 98), „опште одлике архаизама, као сложеног језичког подсистема, јесу њихова релативно ниска учесталост употребе, стилска маркираност архаизма и постојање њему изофункционалне јединице која је фреквентнија, а није стилски маркирана по обележју архаичности (нпр. *исцелити* /арх./ према *излечити*; *њин* /арх./ према *њихов*; *прса* /арх./ према *груди*; *целивати* /арх./ према *пољубити*), као и сфере употребе архаизама, пре свега, у књижевности, духовној литератури, у наглашено свечаном изражавању, у шаљиво узвишеном изражавању (персифлажа) или у пуристичкој функцији (када архаизам није страног порекла)”. Дакле, основна обележја архаизама јесу стилска маркираност и постојање савременог синонима који је у активној употреби. На то указује и дефиниција архаизма Р. Драгићевић (2010: 327): „застарела реч која је у савремено доба потиснута из активне употребе, стилски је обојена и замењена неком другом речју”.

У лингвистичкој литератури дају се класификације архаизама начињене према различитим параметрима.

Као најчешћи критеријум поделе архаизама узима се језички ниво на ком се читава архаизација. Тако се у оквиру лексичких архаизама издвајају лексичко-фонетски и лексичко-творбени архаизми, а засебно се категоришу семантички архаизми и фразеолошки архаизми (в. Радовић-Тешић 1982: 259–260). Детаљнију класификацију архаизама, начињену према критеријуму језичких нивоа и поднивоа, даје П. Пипер (2019: 96–97), а овде је преносимо у целости: „Термин архаизам (од латинизованог грчког *архајос*... „стари, древни” најчешће се примењује на лексичке архаизме (нпр. *ат*), мада архаизми могу бити и фонетски (нпр. старомосковски изговор неких гласова у савременом руском књижевном језику), творбени (нпр. *американски* према *амерички*), граматички (нпр. реченице с везником *илити* према савременом *или*), граfiјски (употреба црквенословенских слова у тексту на савременом српском језику), правописни (нпр. делимична или потпуна примена неког старијег правописног принципа мимо актуелне правописне норме, нпр. *србски* или *убски*), а могу бити и семантички када се архаизовању подвргава само једно значење или само један члан хомонимског пара (нпр. част у значењу 'део', уп. *на равне части*), фразеолошки (нпр. *слати некога/ од Понтија до Пилата*), термилошки (нпр. *прирок*)”⁹³

Класификацију архаизама која почива на критеријуму обухвата језичког система понудио је А. Милановић (2006: 300). Аутор истиче да кључно питање гласи да ли је одређена лексема архаична у свим идиомима српског језика или само у појединим од њих, те предлаже да се лексема која је застарела у српском језику у целини, тј. у апсолутно свим његовим идиомима (књижевном језику, дијалектима, жаргону итд.) именује термином *апсолутни лексички архаизам*, а да се лексема која је архаична само у појединим идиомима српског језика именује термином *идиомски лексички архаизам*.⁹⁴

Други тип застареле лексике представљају историзми⁹⁵, под којима се подразумевају „речи које означавају појмове који више не постоје, а припадали су одређеној историјској епоси, те у језику служе као номинативно средство за именовање данас непостојећих појава,

⁹³ У литератури се спомињу и друге врсте архаизама, нпр. *стилски архаизми* (Младенов 1978: 79–80, у: Милановић 2006: 294) или пак другачији термини за исти тип архаизама, нпр. термин *семасиолошки архаизам* (Шипка 2006: 84) за уобичајенији термин *семантички архаизам*.

⁹⁴ Адекватност примене наведене класификације аутор је показао на примеру лексеме *алас*, која се у литератури наводи као пример за архаизме. На основу фреквенције ове лексеме у корпусу српског језика утврђено је да *алас* јесте лексички архаизам, али само у административном стилу (будући да службена термилошка решења јесу *рибар*, *рибарска дозвола*, *рибарско газдинство*). Са друге стране, лексема *алас* није архаизам у публицистичком, књижевноуметничком и разговорном стилу, као ни у појединим дијалектима, будући да је у њима стилистички необележена. Стога, закључује аутор, лексема *алас* јесте идиомски лексички архаизам, а не апсолутни лексички архаизам, у савременом српском језику (Милановић 2007: 300).

⁹⁵ О варијантима термина *историзам* потврђеним у србистичкој и сербокроатистичкој лингвистичкој литератури, као и о опсегу значења постојећих термина, в. Милановић 2007.

предмета, ствари итд. и срећу се пре свега у научно-историјској литератури и књижевним делима чија је радња везана за одређену историјску епоху” (Радовић-Тешић 1982: 258).⁹⁶ С обзром да историзми реферишу на појмове који су у данашњем времену изгубили своју актуелност, такве лексеме немају синониме у савременом језику. Дефиницију појма историзам даје и А. Милановић (2007: 96): „Историзам је застарела лексема, непозната говорницима у свакодневной комуникацији у основном и секундарним значењима, која означава данас непостојећи појам”.⁹⁷

Застарела лексика је, осим у наведеним изводима из литературе који се баве превасходно теоријским одређењима, завредила пажњу и у многим другим радовима у којима се са различитих аспеката анализира овај значај и богат лексички слој.⁹⁸

3.2.1.2. Начини квалификације застареле лексике у лексикографској пракси

Застарелу лексичку материју у лексикографским изворима, пре свега у РСАНУ, представљају одреднице и њихова значења квалификована као: *заст.* (застарело), *арх.* (архаично), *ист.* (историјски/историзам), *цсл.* (црквенословенски), *рсл.* (рускословенски), *ссл.* (српскословенски), *стсл.* (старословенски), *сткњ.* (старокњижевно)⁹⁹. Дакле, старија лексичка

⁹⁶ А. Рањеловић (2013: 178) такође истиче да употреба историзама у савременом језику није функционално-стилски ограничена, а констатује и да се њихова употреба не везује само за историографска дела и уџбенике.

⁹⁷ У вези са критеријумом да лексема може имати статус историзма ако су јој и примарно значење и секундарне семантичке реализације застарели, у литератури се срећемо и са ставом да, као што постоје семантички архаизми, могла би се успоставити и категорија семантичких историзама, тј. речи чије је једно од значења застарело и односи се на нестале појмове / реалије (Рањеловић 2013: 176). А. Капетановић (2005: 154) скреће пажњу да се при расправама о преласку лексема из активни у пасивни лексички слој заборавља на могућност полисемije, наводећи као пример лексему *крижар*, која садржи барем четири значења по којима јесте историзам и једном по којем није (*крижар* као члан организације католичке младежи није историзам).

Македонска ауторка С. Велковска (2020: 151) истиче да, иако би по дефиницији историзми требало да буду моносемичне лексеме, анализа речничке грађе показује да постоје и тзв. семантички историзми, тј. полисемантичне лексеме којима је само једно од значења историзам.

⁹⁸ А. Милановић, поред радова који пружају изузетан допринос теми застареле лексике на теоријском плану (Милановић 2006, 2007), објавио је и бројне радови посвећене анализи застареле лексике у различитим књижевним текстовима. Неки од наслова су следећи: *Стилогеност архаизама у роману Опсада цркве Св. Спаса Г. Петровића* (Милановић 2000), *Архаизовани језик савремене српске прозе* (Милановић 2003), *Граматичка архаизација језика Ногове поезије* (Милановић 2015) итд. В. и књиге овог аутора *Језик српских песника* и *Реч под окриљем поетике: језик српских песника 2*. Коначно, поменућемо и истраживање А. Милановића посвећено тзв. архаизмоидима, тј. псеудоархаизмима – под којима се подразумевају неологизми, обично индивидуализми, свесно настали по одређеном архаичном творбеном обрасцу (Милановић 2018).

У србистичкој литератури одређеним типом застареле лексике баве се и многи други радови. О лексици старијих типова књижевног језика у РСАНУ писала је Г. Јовановић (1982); црквенословеницима у Речнику Матице српске посвећен је рад А. Јовић (2016), а старокњижевној лексици у Речнику САНУ, као посебној врсти у оквиру застарелог лексичког фонда, рад М. Богдановић (2016).

Семантички архаизми анализирају се у раду Д. Раичевић (2011); анкетно истраживање у вези са рецепцијом архаизама код говорника српског језика приказано је у раду А. Шеховић (2012); лексика пасивног фонда у језика Иве Андрића приказана је у раду М. Иванић (2017).

Архаизми, посебно граматички, тема су рада П. Пипера (2019), док су архаизмима и историзмима у српским речницима посвећени радови Р. Стијовић (2014а) и А. Рањеловић (2013).

Ово никако није коначан списак, али добро илуструје у којој мери је тема застареле лексике заокупљала пажњу српских истраживача.

⁹⁹ Наиме, за лексику из старијих језичких идиома употребљавали су се, завршно са X томом, различити етимолошки квалификатори: *цсл.*, *рсл.*, *ссл.* и *стсл.* Међутим, у првом реду због тешкоћа приликом одређивања припадности оваквих речи неком од ранијих типова књижевног језика, од XI тома је уведен уопштени квалификатор *сткњ.*, којим је обједињена сва лексика из старијих периода писане речи код Срба. Опис овог маркера читамо у интерном Приручнику за обраду речничке грађе, у списку скраћеница: *сткњ.* „стара књижевност и књижевнојезичко наслеђе (старији типови књижевног језика: славеносрпски, рускословенски, српскословенски и сл.)”.

Ово решење је нађено услед потешкоћа лексикографа у одређивању припадности одређених лексема неком од језика из ранијих периода језичког развитка. Оправданост ове одлуке Уређивачког одбора Речника има своје потврде и у бројној литератури која се бави језичким особеностима овог периода. Павле Ивић (1966: 163), на пример, пише: „Пошто се разлике између ових двају језичких типова [српскословенског и рускословенског] тичу

грађа се, с једне стране означава квалификаторима који директно указују на извор и порекло (*стсл.*, *цсл.*, *ссл.* и *рсл.*, односно сткњ.), а са друге стране – неким општијим показатељима нормативне и употребне вредности, као заст. или арх. Према Упутствима за израду Речника САНУ (члан 318), скраћеница *цсл.* ставља се код речи из старог црквеног језика, које и у свом облику показују старе језичке црте – а у којима нема изразитих знакова руског порекла (*бденије*, *аведеније*). Речи које треба обележавати са *рсл.* истог су карактера, али садрже у себи знаке руског развитка или су иначе поуздано старе руске позајмице (*благодјејаније*, *воведеније*). Према Упутству за израду РСАНУ, код речи обележених са *цсл.*, односно *рсл.* не треба давати и ознаке *заст.* или *арх.*, јер се њихова архаичност подразумева. Није пракса, дакле, да се уз речи из предвуковског периода развоја српског језика додају ознаке о застарелости или архаичности, будући да се полази од претпоставке да је за савременог корисника језика овај тип лексике свакако неактуелан и застарео.

Стара лексика се из укупног лексичког фонда издваја применом друштвено-историјског принципа, који „одражава друштвено-историјски развој језика са кључним елементима који се тичу лексичких јединица: учесталости употребе, порекла, територијалне заступљености, друштвено-временске условљености, социјалне раслојености, нормативне вредности и др.” (Ристић 2006: 94). По речима С. Ристић, квалификатори уз лексику раслојену на основу друштвено-историјског аспекта, било према временској, било према просторној припадности, додељују се из перспективе савременог српског језичког стандарда, чиме добијају и статус нормативних квалификатора.

У лексикографској пракси постоје два квалификатора за маркирање застарелих лексема (са изузетком квалификатора *ист.*, чија употреба није спорна): *заст.* и *арх.*

У интерном Упутству за обраду грађе у РСАНУ (чл. 318) првобитно је стајала препорука да се ознак *арх.* (архаизам) ставља код речи које нису из црквеног језика, али по свом гласовном склопу не одговарају данашњем језику и не могу се данас употребити (*бесконачје*). За квалификатор *заст.* је речено да је то „скраћеница за речи које се потискују из употребе, али се још увек не могу сматрати неупотребљивим, јер не показују никакву гласовну архаичност; напр. *безоргански*, *благовољење*, *ђумрук*” (Упутство, чл. 318).

Постојање наведених двојакних скраћеница (*заст.* и *арх.*) М. Радовић-Тешић (1982: 261) објашњава чињеницом да се у лексиколошкој теорији прави разлика између застарелих речи и архаизама само утолико што архаизам јесте застарела реч, али није свака застарела реч архаизам, те следствено томе, архаизам представља ужи појам од застареле речи. Застареле речи би биле оне речи које су се употребљавале у прошлости (када су биле стилски неутралне), а данас су готово непознате и „чини се немају могућности да се појаве као стилистички архаизми у савременом језику и остају тако у оном условно реченом „секундарном” фонду пасивне лексике”, те у лексикографској пракси квалификатор *арх.* треба да има стилско обележје, а квалификатор *заст.* само нормативно” (Радовић-Тешић 1982: 261).

Наведена диференцијација застарелих речи и архаизама проблематична је и са терминолошког, а и са теоријско-методолошког аспекта: „Терминолошки проблем тиче се подударана хипонима и хиперонима, будући да се за хипонимски низ, који би чинила три елемента (лексички архаизам, историзам, застарела реч) као једини хипероним намеће решење идентично једном елементу. Уз то, термин са синтагматском структуром никада није најсрећније решење. Теоријско-методолошки проблем проистиче из чињенице да истраживач нужно мора бити обазрив при одређивању јер је свака застарела реч заправо потенцијални ЛА [лексички архаизам – М. Ђ.], а да је активирање застарелих речи, посебно у књижевноуметничком стилу, сасвим непредвидљиво” (Милановић 2006: 299).

Наведени проблем прецизног одређивања да ли је одређена лексема застарела или је у питању архаизам, дакле са стилском функцијом, присутан је у свакој фази обраде лексичке

у првом реду неких гласовних особина, често се по тим особинама може одредити којем од два слоја припада реч. У другим случајевима, опет, гласовни лик не пружа основу за овакво разликовање”.

грађе при изради тезаурусног Речника САНУ. Такво стање очекивано је и донекле оправдано с обзиром да је за утврђивање стилске функције лексеме некада потребна анализа целог тематско-мотивског профила уметничког текста из којег је дата лексема ексцерпирана, као и познавање ширег друштвено-историјског контекста настанка дела.¹⁰⁰ Јасно је да наведена тумачења не могу у пуној мери пратити саму обраду грађе, те да се решења често заснивају на субјективним проценама лексикографа, из чега природно проистиче низ недоследности везаним са квалификацију одређене лексичке јединице као архаичне или само као застареле (в. Ранђеловић 2013; Стијовић Р. 2014а). Својеврстан показатељ потешкоћа при разлучивању застареле лексике без стилске функције од оне са стилском функцијом представља и чињеница да је квалификатив *арх.* све више напуштан што се даље одмицало од прве књиге Речника, те се данас готово и не употребљава (исп. Стијовић Р. 2014а: 406–407).¹⁰¹

3.2.1.3. Новине из руске лингвистике у истраживањима застарелих лексичких јединица

У различитим новијим истраживањима руских аутора срећемо се са разноврсним модификацијама традиционалне типологије застареле лексике, са новим класификацијама архаизама према друкчијим параметрима, као и са неким иновативним терминима у овој области (в. нпр. Камаева 2012, Норман 2016, Чуриков 2014, Правдина 2016, Ершов 2019). У наредним редовима биће приказани неки од наведених радова, као инспиративни за потенцијална будућа истраживања српске застареле лексичке, па и фразеолошке, грађе.

Приликом прегледа руске литературе посвећене застарелој лексичкој сусрели смо се с радовима неколицине аутора који користе термин *агномим* (Черњак 2003; Савина 2015; Ершов 2019). Према речима Ершова (2019: 30), термин *агномим* су у научну употребу увели А. В. Морковкина и В. В. Морковкин у својој монографији *Русские агнонимы (слова, которые мы совершенно не знаем)*. Према дефиницији коју Д. И. Ершов (2019: 31) наводи, агномим је лексичка или фразеолошка јединица која је непозната или мало позната једном говорнику или већини говорника једног језика.¹⁰² Оно што аутори који потцртавају јесте да се феномен агномимије везује за конкретну језичку личност – конкретног читаоца (зато у дефиницији и стоји да је агномим језичка јединица непозната и само једном говорнику). Друкчије речено, степен „агномимности” (непознатости) је различит и зависи од језичке компетенције сваког појединачног говорника, што је условљено његовим узрастом, степеном обазовања, местом живота и др. факторима. Стога се при издвајању категорије агномима, на пример из одређеног књижевног дела, мора најпре дефинисати какве карактеристике има језичка личност која служи као референтни оквир (да ли су у питању припадници млађе/средње/старије популације, који степен образовања имају и сл.).

У односу на термин застарела лексика, агномими се постављају као хипероними. Тако у категорију агномима долази дијалекатска лексика, терминолошка лексика, застарела лексика, али и многа друга лексика која нема никакав квалификатор у речницима, али је конкретној језичкој личности непозната (исп. Ершов 2019: 36).

Употреба термина *агномим* и анализа језичких јединица на које се он (потенцијално) односи заступљени су у уском кругу руских лингвиста, док је овај термин у србистици готово непознат. Среће се само, као узредна напомена, код Д. Шипке (2006: 51): позивајући се на студију А. В. Морковкине и В. В. Морковкина, аутор помиње категорију агномима, констатујући да она илуструје речи са периферије лексичког система. Закључујемо да се

¹⁰⁰ О једном покушају разграничења застареле лексике од архаичне, на примерима из одабраних дела Иве Андрића, в. Иванић 2017.

¹⁰¹ Имајући у виду наведене експланације везане за терминолошка разграничења, на овом месту напомињемо да у раду користимо термин *застарела лексичка јединица* као хипероним у односу на термине *историзам* и *архаизам*.

¹⁰² Исп. дефиницију у оригиналу: „Агномим (от. др. -греч. *ἀ* - не, *γνῶσις* - знание и *ὄνομα, ὀνομα* - имя) - лексическая или фразеологическая единица языка, которая неизвестна, непонятна или малопонятна одному или многим его носителям” (Ершов 2019: 31).

агноними заправо односе на различите типове маркиране лексике (застарела лексика, покрајинска лексика, поетска лексика, термини и сл.), која, будући да је маркирана и употребно ограничена, не представља центар лексичког система, и као таква, потенцијално може бити непозната одређеном читаоцу. Агнонимија се не одликује апсолутним карактером, већ индивидуалним: зависни од конкретног говорника (у терминологији аутора који овај термин користе – од конкретне језичке личности).¹⁰³

При разматрању категорије агнонима у Шекспировој трагедији *Магбет* Д. И. Ершов као потенцијалне агнониме (тј. речи које су читаоцу потенцијално непознате или слабије познате), наводи, на пример, лексеме за означавање религијских појмова (*damnation* – осуда на вечну казну у паклу), лексеме за означавање појмова из античке митологије (*Hecate* – грчка богиња), лексеме везане за историју (*liege* – феудални господар) и сл. (в. остале примере у Ершов 2019: 35–36).

Како се из представљеног може закључити, термин *агноним* односи се на широк спектар лексичких група: све оно што није језгро лексикона и није део активног фонда сваког језичког представника може се сврстати у категорију агнонима. Застарела лексика, тако, у првом реду, „има пропусницу” за улазак у ову категорију и може се рећи да представља њен репрезентативни део, будући да се, по правилу, одликује високим степеном „агнонимичности” („непознатости”). Аутори који овај термин користе заправо инсистирају на чињеници да се агнонимија као феномен приписује конкретној језичкој личности, а не језичком систему у целини. Оно што је једном језичком представнику непознато, не мора бити другом, те се при издвајању категорије агнонима полази од унапред дефинисане језичке личности (одређене према годинама, полу, месту живота (урбана или рурална средина), типу професије којом се бави и сл.).¹⁰⁴

Када су посредни новине везане за анализе застарелог лексичког фонда, поменућемо и истраживање аутора Нормана (2016), који сматра да у категорији застареле лексике, поред традиционално издвојених архаизама и историзама, треба издвојити и трећу групу – тзв. *нотиолизме*. Како објашњава Норман (2016: 27), *нотиолизам* је реч које напушта лексикон због губитка денотата у појмовном апарату изворног говорника, док сам денотат и даље постоји као елемент објективне реланости. Чињеница да се ради о денотату који и даље постоји у стварности – разликује *нотиолизме* од историзама. Од архаизама их пак разликује што у савременом језику нису замењени једнолексемним еквивалентом. Ево једног илустративног примера којим аутор егземплификује *нотиолизме*, као посебну, трећу групу застареле лексике. Реч је о лексеми *гетера* коју речник дефинише на следећи начин:

’у древној Грчкој, неудата жена, обично са талентом за уметност, која живи сама и води слободан начин живота’.

Након приказа дефиниције, Норман узвикује: „Зар данас нема таквих жена? Има их колико год хоћете!” Међутим, у свести данашњих говорника овај денотат се не издваја у засебну класу, те ни у језику нема нове јединице која би заменила лексему *гетера*. С обзиром да појам и даље постоји у стварности (постоје жене са оваквим карактеристикама) – лексема *гетера* није историзам; пошто лексема *гетера* нема адекватну лексичку замену у савременом

¹⁰³ При утврђивању агнонима у неком књижевном делу аутори заправо претпостављају шта би просечном језичком говорнику, читаоцу дела, било непознато и ономогућавало адекватну рецепцију. Агнонимија се зато посматра као релативан појам, што се огледа и у чињеници да термин *агноним* неретко прати атрибут „потенцијални”. Уп. цитат из рада Д. И. Ершова (2019: 29): „Целью данного исследования является поиск и анализ потенциальных агнонимов в трагедии У. Шекспира «Макбет»” (подвлачење – М. Ђ.). Е. О. Савина (2015) у називу своје докторске дисертације користи описну конструкцију коју дословно можемо превести као „потенцијално агнонимско пространство” – у оригиналу: *Потенциально агнонимическое пространство романа Л. Н. Толстого „Война и мир”*.

¹⁰⁴ Управо због ове разлике настају тзв. „комуникацијски неуспеси”. О томе говори В. Д. Черњак у раду чији наслов гласи „Агноними у лексикону језичке личности као извор комуникацијских неуспеха” (у оригиналу: „Агнонимы в лексиконе языковой личности как источник коммуникативных неудач” (в. Черњак 2003).

језику – није ни архаизам; узимајући у обзир све наведено, лексеме *гетера* је нотиолизам (Норман 2016: 34).

Слично овоме, Норман наводи примере назива застарелих мерних јединица (нпр. *аршин*, *верста*, *фунт*), које се традиционално убрајају у историзме. Међутим, ове мере као објективна датост постоје (на пример, *верста* је једнака 1,06 км, *фунта* је 409,5 г итд.). Лако можемо измерити управо оволику дужину или тежину, а то што друштво при размеравању мало користи ове редове величина, није довољно да се наведене лексеме сматрају историзмима, већ посебном категоријом – нотиолизмима (Норман 2016: 25). Наведена категоризација застареле лексике Б. Нормана иновативна је у језичким истраживањима руског језика. Аутор, дакле, уводи нову категорију застареле лексике – нотиолизме – у које, између осталог, сврстава и лексеме за означавање некадашњих мерних јединица, које се традиционално уврштавају у историзме.

Коначно, као терминолошку новину у истраживањима застарелог лексичког фонда издвојићемо и термин *асиметрични архаизам*, који се дефинише као застарела реч која у савременом руском језику није замењена лексемом, већ изразом (Правдина 2016).¹⁰⁵ Асиметрични архаизми су, дакле, оне лексеме које као савремени синоним немају једночлану лексичку јединицу (што представља однос структурне симетрије), већ вишечлану лексичку јединицу (што представља однос структурне асиметрије).

Један од примера којима ауторка илуструје ову групу архаизама јесу следећи: архаизам *десница* = *правая рука* ('десна рука') или архаизам *шуйца* = *левая рука* ('лева рука').

Термин асиметрични архаизам подразумева, дакле, структурну неистовестност застареле језичке јединице и њеног савременог синонима. У српској науци је, чини нам се, непознат. Ево неких примера из српског језика који илуструју поменути однос језичке асиметрије, међутим супротног смера: застарела вишечлана лексичка јединица: савремена једночлана лексичка јединица: *животни ваздух* → *кисеоник*; *лепе вештине* → *уметност*; *ватрена (ватромета, ватрометна) гора* → *вулкан*; *ватрена (гвоздена, жељезна) кола* → *воз*; *ледена гора* → *гледер*; *нечиста област* → *ђаво*; *жуца кућа* → *лудница*.

Дати феномен представљене „језичке асиметрије” делује веома инспиративно за анализу на српском језичком материјалу, при чему се у категорију асиметричних архаизама могу уврстити оба односа структурне неидентичности: *застарела једночлана лексичка јединица* : *савремена синонимна вишечлана лексичка јединица* и *застарела вишечлана лексичка јединица* : *савремена синонимна једночлана лексичка јединица*.

Наведени кратки приказ руских истраживања важан су показатељ дубине промишљања феномена застарелих лексичких јединица у новијем времену, те потребе да се дато питање додатно испита и у оквирима српске лингвистике, те да се постојеће класификације застареле лексике евентуално ревидирају у складу са новим научним погледима.

3.2.2. О појмовима и терминима *активни и пасивни фразеолошки фонд*

Важни појмови у нашем истраживању јесу појмови *активног и пасивног фразеолошког фонда*. Општеприхваћена је тврдња да застареле језичке јединице припадају тзв. пасивном језичком фонду (исп. Емељева 2004: 46). С обзиром на чињеницу да поред једнолексемних јединица и фразеологизми, као вишечлане језичке јединице, спадају у лексикон, а да су тема нашег рада фразеологизми одређени атрибутом застарело, неопходно је поћи од дефиниција појмова активни и пасивни лексички фонд, те онда, аналогно тим одређењима, детерминисати

¹⁰⁵ Рад је доступан на: <https://philol-forum.uni-sofia.bg/asymmetric-archaisms-of-the-russian-language/>). О асиметричним архаизмима са когнитивног аспекта писао је С. А. Чуриков (2014).

и појмове *активни и пасивни фразеолошки фонд* (односно – фразеолексикон, као посебан скуп у оквиру лексикона једног језика)¹⁰⁶.

Како је у научној литератури констатовано, појмове и термине активни и пасивни лексички фонд у лексикографску теорију и праксу први је увео Л. В. Шчерба у делу „Опыт общей теории лексикографии” (Емельнова 2004: 46; Ершов 2019: 30). По мишљењу Шчербе, у пасивни лексички фонд улазе све речи које су изашле из активне употребе или су постале мање коришћене од стране говорника савременог језика (Шчерба, према Ершов 2019: 30).

У вези са општим током развоја лексичког система, Н. М. Шански (1987: 53) констатује да лексички систем језика готово непрестано упија нове речи, настале због промена у друштвеном поретку, развоја технологије, културе, науке и сл., док се истовремено одвија обрнут процес – ишчезавање застарелих речи из лексичког фонда језика. „Ослобађање речника од непотребних речи (а само такве и „испадају” из језика) подједнако је природно и неопходно као и обогаћивање новим речима: омогућава говорницима да се ослободе непотребних лексичких дублета, да уклоне застареле речи из свог активног фонда, чиме се доприноси ефикаснијем извођењу главне функције језика – да буде средство људске комуникације” (Шански 1987: 53).¹⁰⁷

Ови константни процеси доводе до тога да у сваком тренутку у језику постоје два слоја лексике: активни лексички фонд (понекад се назива актуелним или савременим) и пасивни лексички фонд (Шански 1987: 53). Аутор даље даје објашњења наведених појмова. Активни лексикон укључује речи које се јављају у свакодневној употреби у различитим областима језичке комуникације и које немају ни „призвук застарелости ни призвук новине” (рус.: „*ни оттенка устарелости, ни оттенка новизны*”). Пасивни лексички фонд пак, по детерминацији Шанског (1987: 54), обухвата све оно што се ретко употребљава, што је престало да буде уобичајено у одређеним сферама комуникације: ту долазе речи које напуштају језик (застареле речи) и речи које нису дефинитивно ушле у општу књижевну употребу или су се у језику тек појавиле (неологизми).¹⁰⁸

Овако одређење појмова активни и пасивни лексички фонда потиче са аспекта језика као система, те Шански наглашава да пасивни фонд језика не треба мешати са пасивним лексичким фондом одређеног изворног говорника (конкретног језичког носиоца), који зависи од типа његове професије, степена образовања, свакодневног животног искуства итд.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Р. Драгићевић (2007: 41) сматра да се фразеологизми не могу сматрати лексемама, али да спадају у лексикон. По њеним речима, „и фразеологизми уживају семантичку и синтаксичку самосталност, односно поседују јединствено значење и врше функцију једног реченичног члана, а то им је пропусница у лексикон”.

¹⁰⁷ Исп. цитат у оригиналу: „Освобождение словаря от лишних слов (а «выпадают» из него только такие) столь же закономерно и необходимо, как и обогащение его новыми словами: оно позволяет говорящим освободиться от ненужных лексических дублетов, устранять из своего активного запаса устаревшее и тем самым содействует более эффективному выполнению языком его основной функции – быть средством человеческого общения” (Шански 1987: 53).

Исп. и цитат Д. Шипке (2006: 65): „Kako filogenetski, tako i ontogenetski, leksikon nije, pa ni u svom sinhronom presjeku, statična datost, nego promenljivo stanje: čak i potpuni laik primjećuje da u upotrebu ulaze nove riječi, a da druge iz nje bivaju istisnute”.

¹⁰⁸ У активни лексикон поред општеупотребних речи Шански убраја и речи ограничене употребе (термине, професионализме, књишке речи итд.). „Комплексна терминологија физичара, на пример, биће углавном непозната лингвистима, лекарима, баштованима; емоционална лексика је нетолерантна у сфери службених односа, у научним радовима итд., али због тога ни терминологија физичара, ни емоционални речник не престају да буду чињенице савременог лексикона” (Шански 1987: 54). Исти став износи и С. Велковска (2020: 144).

¹⁰⁹ С друге стране, са аспекта познатих лингвистичких категорија *говор* : *језик*, наступају поједини научници који сматрају да термине *активни лексикон* и *пасивни лексикон* не треба приписати језику, већ говору: дати појмови могу да се односе само на језичку активност одређене језичке личности, те се активни и пасивни лексикон не подударују код људи који припадају различитим друштвеним групама, професијама, који живе на различитим локалитетима и сл. (Б. П. Ардентов 1970: 219).

О концепцији активног и пасивног фонда одређене језичке личности в. Ершов 2019.

Појам *пасивни речник* (рус. *пассивный словарь*) дефинисао је М. В. Арапов у руском *Лингвистичком енциклопедијском речнику* (*Лингвистический энциклопедический словарь*). Аутор пасивни речник дефинише у ширем смислу као „део лексичког састава језика састављен од лексичких јединица чија је употреба ограничена у зависности од карактеристика појава које се њима означавају (називи ретких реалија, историзми, термини, властита имена) или од лексичких јединица познатим само делу изворних говорника (архаизми, неологизми), које се користе само у одређеним функционалним језичким формама (књишка, разговорна и друга стилски обојена лексика). Пасивни речник живог језика је отворен систем, број његових јединица није ограничен, а ни најпотпунији речници (тезауруси) не бележе све јединице пасивног речника”¹¹⁰

Д. Шипка (2006: 50) констатује да „aktivni leksički fond obuhvata onu leksiku koja se u upotrebi može proizvoditi i primati (dakle biti i ulaz i izlaz), a pasivni onu koja se može samo primati (dakle, koja je u upotrebi samo ulaz)”. Активни фонд је, дакле, продуктиван, а пасивни само рецептиван.

Појмови активног/пасивног лексичког фонда коришћени су и дефинисани и у појединачним радовима који се баве истраживањем застарелих лексичких јединица. Тако, на пример, М. Иванић (2017: 55) истиче да „пасивни фонд обухвата све оне речи, окарактерисане као застареле, које су скрајнуте и измештене из општеупотребне сфере”.¹¹¹

Динамичност језичког система доводи, како смо видели, до парцелације лексичког система на активни и пасивни део, при чему се застареле лексичке јединице неоспорно карактеришу као интегрални чланови пасивног лексичког фонда (Емељева 2004: 46).

Фразеолошки фонд раздвојен је, такође, на две сфере: активну и пасивну. Имајући у виду представљена одређења активног и пасивног лексичког фонда, могу се детерминисати и основне карактеристике јединица које се сврставају у активни и пасивни фразеолошки фонд (или фразеолоксикон), који разумемо као подскуп у оквиру лексикона једног језика.

Активном фразеолошком фонду припадају фразеологизми који се налазе у активној употреби у различитим областима комуникације код већине говорника једног језика. У вези са таквим фразеологизмима, говорници, у начелу, неће имати дилеме да ли они постоје или које им је значење.¹¹²

Насупрот активном фразеолошком фонду, стоји пасивни фразеолошки фонд, у којем се налазе они фразеологизми који нису познати ширем кругу говорника, односно који су изашли из опште употребе. Активни и пасивни фразеолошки фонд нису стриктно одвојени један од другог, већ су условног карактера будући да јединице којем им припадају могу прелазити из једног фонда у други (исп. Велковска 2020: 144).

¹¹⁰ Исп. дефиницију у оригиналу: „Пассивный словарь – 1) часть словарного состава языка, состоящая из лексических единиц, употребление которых ограничено особенностями означаемых ими явлений (названия редких реалий, историзмы, термины, собственные имена) или лексических единиц, известных только части носителей языка (архаизмы, неологизмы), используемых только в отдельных функциональных разновидностях языка (книжная, разговорная и другая стилистически окрашенная лексика). П. с. живого языка – открытая система, число её единиц не ограничено, даже наиболее полные словари (тезаурусы) не фиксируют всех единиц П. с.” (в. Арапов 1990).

¹¹¹ О пасивном и активном лексичком фонду в. и Бутковић (2008: 105).

¹¹² Дате карактеризације донекле почивају на наводима Р. Драгићевић везаним за статус *потенцијалних* речи, које да би постале узуалне, морају бити прихваћене од стране говорника српског језика, односно морају се прелити у активан лексички фонд. Ауторка издваја неколике критеријуме које лексема треба да испуни како би постала узуална: (1) лексема треба да буде више пута потврђена; (2) говорници којима је српски матерњи језик не би требало да имају дилеме у вези с тим да ли та лексема постоји или не постоји у српском језику, већ да буду сигурни да постоји; (3) било би добро да је потврђена у неком од описних једнојезичних речника српског језика” (Драгићевић 2009а: 123). За лексему која испуњава ове услове може се рећи да је одликује стабилност и припадност активном лексичком фонду.

3.2.3. О појму и термину *фразеолошки историзам*

Прегледом стране литературе која је посвећена наведеном типу фразеолошких јединица, а међу којом бројчано доминирају референце из руске фразеолошке науке, увиђа се релативно честа употреба термина *застарела фразеолошка јединица* (рус. *устаревшие фразеологические единицы; устаревшие фразеологизмы*). У оквиру категорије застарелих фразеолошких јединица, аналогно класификацији застарелих лексичких јединица, руски истраживачи издвајају две групе: тзв. *фразеолошке историзме* (рус. *фразеологические историзмы*) и тзв. *фразеолошке архаизме* (рус. *фразеологические архаизмы*). Оваква подела подразумева становиште фразеологије у најширем смислу те речи, будући да се група фразеолошких историзама редовно (и искључиво) егземплификује примерима вишелексемних спојева који имају функцију директне номинације појава и појмова из прошлости – у највећем броју случајева посредују термилошке синтагме, које се, с обзиром на то да функционишу као директни, примарни номинати предмета и појава из реалног света, не убрајају у фразеолошке јединице, што је у србистици прецизно образложила Д. Мршевић-Радовић (1987: 20–23).

Према одређењу Н. М. Шанског, фразеолошки историзми су јединице које се изашле из активне употребе због ишчезавања појава објективне реалности на које су се оне односиле (Шански 1985: 147). Примери којима Шански егземплификује ову категорију јесу следећи: *частный пристав, требовать удовлетворения, статский советник, мировой судья, держать стол, столбовые дворяне, суконное рыло, боярский сын*. Сви наведени примери су заправо термилошке јединице којима се означавају појмови који припадају историји.

Фразеолошки историзми су јединице које су из активне језичке употребе изашле деловањем ванјезичких фактора. То су фразеологизми чије је застаревање повезано са чињеницом да је у реалности нестао или није више актуелан појам на који реферише фразеолошко значење (Шански 1985: 146).

Г. О. Нинин (2012: 281) термин наводи у форми *фразеологизми-историзми* (*фразеологизмы-историзмы*), дефинишући га на исти начин као и Шански и наводећи исте примере.

Такође, овако фразеолошке историзме одређује и А. Г. Балакај, који у раду посвећеном анализи *застарелих фразеолошких спојева* у писмима Тургењева истиче да фразеолошки спојеви – историзми представљају јединице чији је излазак из употребе повезан са нестанком реалија које су оне означавале (нпр. *коронованные особы, гостиный двор, повивальная бабка*), као и бројни примери из „старе државне, административне, црквене и финансијске фразеологије”: *мировой судья, титулярный советник, тайный советник, губернский предводитель, предводитель дворянства, Правительствующий сенат* и др.) (Балакај 1975: 73).

О. И. Блинова у својој монографији посвећеној руској дијалектолошкој лексички користи термин *фразеолошки историзам* (*фразеологические историзмы*) и дату категорију потврђује разноврсним примерима. Ауторка истиче да су архаизацији подвргнуте пре свега номинативне фразеолошке јединице, које означавају различите појмове из области производне делатности, трговине, потом обичајне праксе и различитих других сфера људске делатности које су отишле у прошлост (Блинова 1984: 99). Као примери фразеологизама који су раније били активни у народним говорима, а сада спадају у пасивни фразеолошки фонд, и то у категорију фразеолошких историзама, наводе се јединице које реферишу на некадашње професије (*ям гонять, стоять на яму (станке) ’отбивать ямщицкую повинность’* – букв. ’обављати кочијашку дужност’), као и на ишчезле обичајне праксе, пре свега везане за свадбу (*место глядеть ’осматривать дом и хозяйство жениха’* – букв. ’осматрати младожењину кућу и домаћинство’; *развозить девичью красоту ’возить в украшенном экипаже невесту перед свадьбой по селу, где живет жених, показывая ее односельчанам’* – букв. ’возити младу у украшеној кочији пред свадбу, по селу где младожења живи, показујући је мештанима’).

Такође, у фразеолошке историзме ауторка убраја и називе старих народних игара: *бить-бежать, сидеть дрёма, лопоточки собирать* (в. Блинова 1984: 100).

Термин *фразеолошки историзам* бележи и речник лингвистичких термина Т. В. Жеребило, где се дефинишу као тип застарелих фразеолошких јединица који означава елементе реалности који су изашле из употребе (в. Жеребило 2010).¹¹³

У србистичкој литератури нисмо сусрели термин *фразеолошки историзам*. Међутим, у раду Д. Мршевић-Радовић посвећеном фразеологији Симе Милутиновића читамо следеће: „Другачије је природе „застарелост” из нелингвистичких разлога, када означени референт појединих речи (израза) нестане из употребе, па његов номинациони знак нестане из активног лексичког фонда. Нпр. војнички израз „паша од три туга” („паша од три репа”) [...], као знак војничког признања, данас припада *историјском фразеолошком фонду*” (Мршевић-Радовић 1993: 154; курзив наш, М. Ђ.). Ауторка, дакле, користи конструкцију *историјски фразеолошки фонд*, а по примеру који наводи, као и по самом објашњењу узрока застарелости дате јединице, уочава се да је посреди заправо онај тип језичких јединица које се подводе под термин *фразеолошки историзми*, онако како су га дефинисали горепоменути руски аутори.

У хрватској литератури среће се термин *фразеолошки хисторизам*: „S gledišta vremenske omeđenosti vezane uz prošlost ili sadašnjost možemo govoriti o frazeološkim arhaizmima, frazeološkim historizmima i frazeološkim neologizmima” (Менац 1978: 224).

Према објашњењу А. Менац: „Frazеолошки historizmi su nazivi povijesnih pojava koje su nestale, a sam naziv ne mora imati arhaičan oblik (vitezovi okruglog stola, križarski rat, Kočina krajina, Velika atanta, dvojna monarhija, jednogodišnji dobrovoljac)” (Менац 1978: 224).

А. Капетановић (2005: 164–155) наглашава да „[...] historizmi mogu biti i (terminologizirane) sveze riječi (npr. zeleni kadar = 'dezerteri iz austrougarske vojske koncem 1. svjetskog rata'; Banski stol = 'banski sud od 1723. do 1945.') i frazemi (npr. imati crvenu knjižicu = 'biti član Komunističke partije’)”.

По наведеним примерима из литературе, видимо да се под термин *фразеолошки историзам* подводе искључиво јединице термилошког карактера. Доминантно, у питању су термилошке синтагме, које функционишу као језичке номинате различитих појмова из прошлости.

Поред наведених, и многи други аутори оперишу термином *фразеолошки историзам* (или неком његовом варијантом), међутим за дефиниције које наводе и примере језичких јединица којима их потврђују – у најмању руку можемо рећи да су непрецизни.

Т. П. Никитина, у раду посвећеном узроцима застаревања фразеолошких јединица француског језика, оперише термином *фразеологизам-историзам* (у оригиналу: *ФЕ-историзмов*; в. Никитина 1999: 290). Под опсег овог појма ауторка подводи две групе фразеологизама који су из различитих разлога у савременом француском језику застарели. Прву групу представљају застарели фразеологизми који у својој структури садрже име неке личности која је у прошлости била позната, али није имала значајнију историјску улогу, те је непозната данашњим говорницима француског језика: *fou comme Caillette* 'веома глуп' (букв. 'глуп као Кајет'). Наиме, Кајет је била дворска луда на двору Франциска I, чије је име често спомињано у тадашњем француском друштву, али за данашње говорнике француског језика ово име ништа не значи, те је ван употребе и наведена поредбена фразеолошка јединица (Никитина 1999: 290). У фразеолошке-историзме, по речима Никитине, спада и фразеологизам *figure a Calot* 'човек са смешном и одбојном спољашношћу' (букв. 'Калова фигура'). Кало је, наиме, био гравер који стварао карактеристична наказна лица, на основу чега је настала

¹¹³ Исп. дефиницију у оригиналу: „Фразеологические историзмы – Разновидность устарелых ФЕ, обозначающих реалии, вышедшие из употребления: *адмиральский час* – полдень, время завтрака или раннего обеда. В словарях ФЕ-историзмы обозначаются пометой *уст.* – устарелое.”

фразеолошка јединица *figure a Calot* 'човек са смешном и одбојном спољашношћу'. У данашње време овај фразеологизам је застарео, будући да је савременим говорницима име у његовом саставу непознато.

Другу велику групу фразеологизама-историзама, према речима Никитине, чине фразеологизми који су повезани са некадашњим обичајима, традицијом или пак каквим догађајем ужег, локалног карактера. Тако, на пример, некада живу фразеолошку јединицу *brave comme un bourreau qui fait ses Pâques* '(букв. задовољан као целат који спрема Ускрс') данашњи Французи не могу схватити ако не знају стару француску праксу по којој је целат увек морао да носи одећу са посебном ознаком – пришивеним вешалима – што је недвосмислено показивало његов срамтони занат. Само на Ускрс целатима се дозвољавало да се обуку у обичну одећу, па је ова чињеница за њих представљала изразито радостан догађај. Дакле, наведене чињенице из историјске прошлости мотивисале су овај фразеологизам, а с обзиром да данас нису актуелне, ни сам фразеологизам се више не употребљава, што га, по одређењу Никитине, сврстава у категорију фразеологизама-историзама.

Употреба термина *фразеологизам-историзам* за наведене примере фразеологизама није адекватна. Наиме, глобалним значењем фразеолошких јединица из рада Т. П. Никитине не упућује се на ишчезле и неактуелне сегменте стварности, што је суштина јединица из категорије историзама. Сами фразеологизми јесу застарели јер је под утицајем различитих вањезичких фактора затамњена мотивациона база на основу које су формирана њихова глобална значења, међутим, није застарело оно на шта се односе њихова глобална значења – појмови 'бити глуп' или 'бити срећан', који су у језику изражени другим фразеолошким јединицама или нефразеолошким вишелексемним спојевима. Будући да денотат није застарео, сматрамо да се на њих се не може примењивати термин *фразеолошки историзам*.

Слична напомена може се упутити и на употребу термина фразеолошки историзам у раду словеначког аутора Ј. Ројса (1983). Као пример фразеолошког историзма аутор наводи фразеологизам *на каторгу пойти* 'поћи на тешак, присиљан рад'. У структури поменутог фразеологизма налази се историзам *каторга*, који је означавао посебну врсту кажњавања затвореника у царској Русији. Дакле, статус историзма има само компонента фразеологизма, не и фразеологизам у целини. Глобално значење 'поћи на тежак, присиљан рад' реферише не појаву која може бити део и савремене реалности, те не сматрамо прецизним подвођење овог примера под опсег појма *фразеолошки историзам*.

Н. Ф. Алефиренко (1998: 322) фразеолошке историзме прецизно одређује као јединице којима се означавају они елементи стварности који се не налазе у савременом животу, међутим, примери које се наводе нису репрезенти дате дефиниције (*забрить лоб, гол как сокол, турусы на колесах*)¹¹⁴. Фразеологизми *го как сокол* и *турусы на колесах* на нивоу глобалног значења не представљају историзме, већ статус историзма имају њихове само њихове компоненте (*сокол*, односно *турусы*).

У вези са чињеницом да се као критеријум за проглашавање фразеолошких историзама узима то што само компонента из структуре фразеологизма има статус историзма, А. Капетановића (2005: 155) истиче следеће: „Držimo da [...] frazeme historizme treba razlikovati od desemantiziranih historizama u frazemu, na primjer aršin (= 'stara mjera za dužinu') u mjeriti istim aršinom (= 'primjenjivati ista mjerila, prema komu, prema čemu, ne praviti razlike među kim, među čim, pravedno suditi koga, što')”. Аутор, дакле, потенцира разлику између *фраземе хисторизма* и *хисторизма у фразему*.

¹¹⁴ Исп. цитат у оригиналу: „К пассивному запасу относятся устаревшие ФЕ и фразеологические новообразования. В группе устаревших ФЕ выделяют историзмы и архаизмы. Фразеологические историзмы обозначают те объекты действительности, которые в современной жизни не встречаются, например: забрить лоб, гол как сокол (« сокол » название старинного стенобитного орудия), турусы на колесах (« турусы » древнерусская осадная башня)» (Алефиренко 1998: 322).

При сврставању одређеног вишелексемног споја у категорију историзама, наиме, релевантно је то да њихово глобално значење упућује на ишчезле елементе стварности, а не чињеница да се у функцији структурног члана израза налази лексичка компонента са статусом историзма (на пример, фразеологизам у чијој се структури налази историзам *грош не вредети (валати) (ни, нити) (пола) гроша* 'не вредети нимало' не може понети одређење „фразеолошки историзам”).

Према оваквој детерминацији, пример вишелексемног споја у српском језику који има статус историзма јесте, на пример, следећи: *појас верности*, који се семантизује као 'врста металних направа које су мужеве у средњем веку, посебно за време крсташких ратова, стављали женама осигуравајући њихову верност'. Како је именовани предмет ишчезао из савремене реалности, језичка јединица којом је означен спада у категорију историзама.

Ако сада опет погледамо примере из литературе којима се илуструје категорија *фразеолошких историзама* – *тайный советник, статский советник, мировой судья* (нпр. код Шанског, Балакаја) – видимо да оперишемо са језичким јединицама које имају термилошко значење. С обзиром да прихватамо становиште по којем јединице са појмовном термилошком функцијом, дакле функцијом примарне номинације, не спадају у фразеологију, поставља се питање оправданости атрибута *фразеолошки* у самом термину којим се бавимо – *фразеолошки историзам*. У питању су, заправо јединице, које по својим значењским одликама не припадају фразеологији, већ терминологији, а због особине поликомпонентности, уобичајено се називају термилошке синтагме, вишечлани термини, вишечлане термилошке јединице (исп. Мацановић 2018) и сл.¹¹⁵

С обзиром на представљене експланације, сматрамо да у оквирима фразеологије нема места термину *фразеолошки историзам*. Употреба датог термина подразумева становиште фразеологије у ширем смислу, дакле, у радовима оних аутора који у фразеологизме убрајају и јединице са термилошком појмовном вредношћу. Ако се прихвати становиште по којем термилошке синтагме не спадају у фразеологију, онда се сви устаљени вишелексемни спојеви са статусом историзма приписују терминологији.

У српском језику постоји велики број вишелексемних спојева са статусом историзма, од којих многи знају за мотивисаност, чиме се приближавају фразеологизмима, међутим због свог термилошког значења, остају у категорији термина. Навешћемо неке од њих:

послати (коме) свилен конопац 'дати коме на знање да је осуђен на смрт и да је боље сам да се убије него да буде предан крвнику (казна којом су султани кажњавали своје војсковође ако би изгубили битку или своје доглавнике кад би код њих пали у немилост)'; *везати за (о) земљу* '(у)чинити кметом, чивијом, неслободним човеком'; *водати (вадати) опанке* 'истерати пред кућу домаћина док турски силник чини у кући шта му је воља, чак силује женску челада'; *лежати без узглавља* 'остати неосвећен (према законима крвне освете)'; *зазидати (некога) у гробилу* 'казнити некога да буде жив сазидан у камену гробницу'; *паклена кошуља* 'кошуља натопљена катраном у којој су спаљиване обично неверне супруге'; *женидбена кауција* 'одређена сума новца коју су полагали нижи официри приликом женидбе с девојком без сталног запослења'; *робовска пијаца* 'место на којем се продавало робље'; *право прве ноћи* 'право феудалног господара на интимни однос с невестом потчињеног пре њене прве брачне ноћи' итд.¹¹⁶

Основна функција оваквих устаљених вишелексемних спојева, које, истина, у великом броју знају за мотивисаност и имају извесну сликовитост, јесте да различите појаве из

¹¹⁵ Највећи број термина у свим језицима и има вишечлану структуру (Бјелаковић 2017: 21). Тако, на пример, А. Мацановић у корпусу српске језикословне (лингвистичке) терминологије 19. века утврђује да око 71% грађе представљају вишечлане термилошке јединице (в. Мацановић 2018: 330).

¹¹⁶ Број вишелексемних спојева који су у лексикографским изворима означени квалификатором *ист.* изразито је велик. Њима се означавају различити појмови из прошлости: историјски догађаји, верске организације, политички покрети, државне установе, називи ратова и сл.

прошлости искључиво именују. С обзиром да имају термилошку појмовну вредност, припадају категорији термина, а не фразеолошких јединица, те стога остају ван предмета овог истраживања. Набројани примери вишелексемних спојева са статусом историзма драгоцени су – како за терминологију, која се, јасно, служи и методолошким и термилошким постулатима фразеологије, пре свега због чињенице да многе термине карактерише устаљеност, вишечланост, па и мотивисаност – тако и за етнолингвистичка и лингвокултуролошка проучавања, будући да својим глобалним значењем одражавају различите фрагменте националне културе.

3.2.4. О појму и термину *фразеолошки архаизам*

Појам и термин *фразеолошки архаизам* кључан је за наше истраживање, те ћемо у наредним редовима дати нешто шири осврт на статус овог појма у лингвистичкој литератури, а затим понудити дефиницију *фразеолошког архаизма* коју сматрамо адекватном и којом ћемо се водити у даљем истраживачком раду.

У руској лингвистичкој литератури дефиницију појма *фразеолошки архаизам* дао је Н. М. Шански. У питању су фразеолошке јединице које су изашле из активне употребе у језику јер су их заменили неки други фразеологизми или појединачне лексеме, који су се показали подеснијима за изражавање одговарајућих појмова (Шански 1985: 147).¹¹⁷ Дату категорију Шански егземплификује различитим фразеологизмима (одређеним са становишта фразеологије у ширем смислу): *биться об заклад* (уп. 'спорить, держать пари'); *обладать собой* (уп. 'владеть собой') *блуждающие звезды* (уп. 'планеты'); *Новый Свет* (уп. 'Америка'); *турецкие бобы* (уп. 'фасоль') итд.

Термин *фразеолошки архаизам* употребљава и руска ауторка О. И. Блинова (1984: 100), када говори о застарелим фразеологизмима у руским народним говорима. Неки од примера којима илуструје ову категорију јесу следећи: *деревенский лапот* 'серый, необразованный деревенский человек', *жить своим двором* 'иметь свое хозяйство, всё необходимое' (букв. *живети у свом дворишту* 'имати своје домаћинство, имати све што је потребно'). Како закључује ауторка, архаизација фразеолошких јединица у дијалектима често је условљена сменом од стране фразеологизама књижевног језика еквивалентних по значењу (Блинова 1984: 100).

Руски речник лингвистичких термина Т. В. Жеребила региструје одредницу *фразеолошки архаизам*. Дати појам се дефинише на следећи начин: „врста застарелих фразеолошких јединица које су изашле из употребе и замењене новим фразеологизмима, уз очување идентичног значења”.¹¹⁸

У електронској словеначкој бази фразеолошке терминологије (ред. П. Дурчо) налази се одредница *zastarané frazémy* (срп. *застарели фраземи*), уз следећу дефиницију: 'фраземи који су се повукли из активног речничког фонда, а јављају се најчешће у језику старије генерације, одн. у старијој литератури'.¹¹⁹

¹¹⁷ В. и одредницу *фразеологические архаизм* у *Речнику руске фразеолошке терминологије (Словарь русской фразеологической терминологии)* (Бирих и др. 1993: 95).

¹¹⁸ Исп. у оригиналу: „Фразеологические архаизмы – Разновидность устарелых ФЕ, вытесненных из обихода и замененных новыми фразеологизмами при сохранении общности значения. В словарях обозначаются пометой *уст.* – устарелое. Например: *откладывать попечение* (уст.), *денно и ночью* (уст.), *во веки веков* (уст.)”.

¹¹⁹ Исп. у оригиналу: „Zastarané frazémy – Frazémy, ktoré ustúpili z aktívnej slovnej zásoby a vyskytujú sa najčastejšie v reči staršej generácie, príp. v staršej literatúre” (доступно на: https://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia/).

У овој бази проналазимо и одредницу *archaický variant frazémy* (синонимну са термином *zastarané frazémy*), која се дефинише на следећи начин: „варијанта фразема која се престала употребљавати у активном речничком фонду” (Исп. у оригиналу: „Archaický variant frazémy – Variant frazémy, ktorý sa prestal používať v aktívnej slovnej zásobe. Porov. aj zastarané frazémy”).

У истраживањима језичких јединица означених термином *архаизам* понекад се, уз остале типове архаизама, издваја и група *фразеолошких архаизама*. По речима пољске ауторке А. Пјеле, у пољској литератури, група фразеолошких архаизама се наводи као тип језичких архаизама, али углавном остаје без дефиниције. Наиме, аутори не објашњавају сам појам фразеолошког архаизма нити критеријуме по којима би одређене јединице могле бити сврстане у ту категорију, већ дату групу по аутоматизму издвајају и само потврђују одређеним примерима (Пјела 2016: 28). По примерима који се наводе, А. Пјела закључује да је појам *фразеолошки архаизам* широко схваћен у пољској лингвистици. Разматрани материјал показује да се овај појам односи на:

1) фразеологизме који су одавно изашли из употребе (имају највећи степен застарелости, припадају језичкој архиви, а у речницима су, по правилу, маркирани описним ознакама „старо” / „давно” – квалификатор „dawny”);

2) фразеолошке јединице које су данас документоване, али не припадају живој, активној фразеологији, већ су корисницима пољског језика познате углавном из историје или из литературе (нпр. *duby smalone; dać czarna polewkę*); у речницима се обично квалификују као застарели (квалификатор „przestarzały”) (Пјела 2016: 31).

Према нашим увидима, у српској литератури термин *фразеолошки архаизам* среће се први пут у раду М. Радовић-Тешић (1982), где се ова група издваја као посебан тип језичких архаизама. Примери који се као егземпификација дате групе наводе јесу следећи: *од кона до кона* (*од кон до кон*) ’од краја до конца’, *ићи* (*некоме*) *у год* ’ићи у прилог, ићи на руку, *го као шешана* ’без игде ичега, пуки сиромах’, *кренути душом* ’неправично поступити, кривопресудити, огрешити се’. Наведене фразеолошке јединице су у РСАНУ маркиране квалификатором *заст.*, осим јединице *го као шешана*, која још увек није обрађена. По речима М. Радовић-Тешић, квалификатор *заст.* се у РСАНУ углавном ставља код оних фразеологизама који садрже застарелу лексему као компоненту израза, а у мањем броју код фразеолошких јединица које су као целина семантички застареле.

На овом месту важно је указати и на одређене непрецизности у вези са употребом разматраног термина (које смо уочили и при употреби термина *фразеолошки историзам*). Наиме, поједини аутори користе термин *архаични фразеологизми / архаична фразеологија* када говоре о фразеолошким јединицама које у својој структури садрже различите типове архаизама без обзира на то какав је статус целог фразеологизма (нпр. Скоробогатова 2009). Слично овоме, и Н. Р. Норик у својој студији под насловом *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs* истиче да под термин *архаична пословица* подразумева пословице са архаичном структуром или са архаичним лексичким компонентама (Норик 1985: 96)¹²⁰. Пољски научник Ј. Шпила с правом одбацује овакво термилошко решење, наглашавајући да он у свом раду неће користити термин *архаична пословица* који Норик предлаже за пословице са архаичним лексемама у структури, већ да су у његовој терминологији, „архаичне пословице” оне јединице које савремени језички корисници не познају, не разумеју или не користе (Шпила 2001: 188).¹²¹

Резимирајући наведено, уочавамо да појам *фразеолошки архаизам*, иако релативно често употребљаван, остаје, и у домаћој и у страниој литератури без прецизне дефиниције. Уз то, посебну забуну изазива чињеница да се овај термин често односи на фразеологизме код којих архаичан статус има само компонента, али не и фразеологизам у целини.

¹²⁰ Исп. Цитат у оригиналу: „By archaic proverbs I mean proverbs containing archaic structures or lexical items” (Норик 1985: 96).

¹²¹ Исп. цитат у оригиналу „I will not use the term „archaic proverbs”, suggested by Norrick (*ibid.*), to describe proverbs with archaisms. In my terminology „archaic proverbs” are texts that are not known, understood or used by contemporary language users” (Шпила 2001: 188).

С обзиром на чињеницу да постоје фразеолошке јединице које упркос застарелим елементима у структури припадају активном фразеолоксикону (нпр. рус. *бить баклуши*; срп. *мерити истим аришином*), сматрамо да је прикладније термин *архаични фразеологизам*, односно *фразеолошки архаизам*, употребљавати само за оне јединице које су и саме, у целини, застареле, што значи да нису у активној употреби у савременом језику, а не за све фразеологизме код којих се архаичност читава на компонентном нивоу. То значи да се у категорији фразеолошких архаизама могу наћи и фразеолошке јединице чији су компонентни чланови лексеме из активног лексичког фонда, као и фразеолошке јединице у чијој се структури налазе застареле лексичке јединице. У вези са наведеним, поменимо и илустративну изјаву Д. Плускоте (1997: 84) да: „имамо посла са фразеолошким архаизмом не када се фразеологизам састоји од фонетског, морфолошког, синтаксичког, семантичког или чињеничког архаизма, већ када су компоненте „нормалне”, а целина је архаизам”.¹²²

Такође, врло информативни су се показали увиди у словачку електронску термилошку базу, у оквиру које се налази и речник термина из фразеологије.¹²³ Овај речник региструје као посебне одреднице следеће вишечлане термине: *archaizmy vo frazémach* (срп. *архаизми у фраземама*), *historizmy vo frazémach* (срп. *историзми у фраземама*), *zastarané frazémy* (срп. *застарели фраземи*), *archaický variant frazémy* (архаична варијанта фразема) (в. Дурчо и др. 1995). Посреди су, дакле, различити феномени: један феномен су *застарели фраземи* (који могу бити састављени од застарелих компонената, али и од општеупотребних компонената), а сасвим други феномен су *архаизми/историзми у фразему*.

У лингвистичкој литератури фразеолошки архаизми се, по правилу, наводе као посебан тип језичких архаизама (уз лексичке архаизме, лексичко-фонетске архаизме, лексичко-творбене архаизме, семантичке-архаизме – и сл. класификације, уз зависности од аутора). У оквиру класификација архаизама, фразеолошки архаизми се помињу у Радовић-Теших 1982: 260, Милановић 2006: 294, Пипер 2019: 97).

Слично је и у лексикографским делима – под одредницом *архаизам* понекад се експлицитно помињу и *архаични изрази/идиоми*. Тако, шестотомни и једнотомни речник Матице српске под одредницом *архаизам* дају следећу дефиницију: *застарела реч, облик или израз*. С друге стране, дефиниција архаизма у РСАНУ не укључује и изразе, већ само лексичке и творбено-морфолошке архаизме: уп: *архаизам грам*. ’реч или облик који су изашли из обичне употребе, који су застарели’ (РСАНУ, под *архаизам*).

Архаични изрази/идиоми се помињу у оквиру дефиниција архаизама и у другим лексикографским остварењима:

– лексикону страних речи и изрази М. Вујаклије (1937): ’застарела реч или застарео израз који се данас, у обичном писању и говору, више не употребљавају’;

– речнику лингвистичких назива Р. Симеона (1969: 104–105): „У најширем смислу тај назив означаје, за разлику од сувр. ријечи, које живе потпуним животом и које се опћенито употребљавају, и неологизама, све старинске, архаичне ријечи, изразе, грам. облике, идиоме и конструкције и уопће сва јез. средства која су се употребљавала у прошлим раздобљима јез. развитка и од којих су се једна престала употребљавати пред дуже или краће вријеме, док се друга налазе у изумирању, те се још увијек употребљавају, али ограничено, тј. само у неким крајевима или само у неких, већином старијих људи; ту напоскон спадају и све оне ријечи и изрази, који су већ изумрли, тј. изашли из употребе, али су касније поново ’оживљени’, пошто

¹²² Исп. цитат у оригиналу: „Z archaizmem frazeologicznym mamy do czynienia nie wtedy, gdy w jego składzie występuje archaizm fonetyczny, morfologiczny, składniowy, semantyczny czy rzeczowy, ale gdy komponenty są »normalne«, a całość jest archaizmem” (Плускота 1997: 849). Појаснимо да термин из дефиниције *archaizm rzeczowy*, који смо ми превели као „чињенички фразеологизам”, користе неки пољски научници за ознаку историзама (пољ. *historyzm*).

¹²³ Доступно на: https://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia/.

су их писци узели из старих дјела и почели се њима служити, те их тако опет увели у ширу или опћу употребу” (подвлачење – М. Ђ.);

– речнику књижевних термина: ’сва јеziчна sredstva (riječi, oblici, konstrukcije, → idiomi) која су се употребљавала у прошлим раздобљима јеziчног развоја’ (PKT 1986: 45);

– речнику лингвистичких термина О. С. Ахманове (1966: 56): ’реч или израз који су изашли из свакодневне употребе, те се перципирају као застарели’,¹²⁴

– речнику лингвистичких термина Розентала и Теленкове (1985: 21): ’застарели у одређеној епохи, јеzички елементи (речи, изрази, афикси) изашли из употребе и замењени другима’.¹²⁵

Имајући у виду обележја лексичких архаизма (из експланација еминетних српских научника: Радовић-Тешић 1982; Милановић 2006; Станојчић и Поповић 2010: 201 и др.), уз ослањање на адекватне дефиниције фразеолошког архаизма словенских аутора (Шански 1985, Пјела 2016, Дурчо и др. 1996) – под термином *фразеолошки архаизам* подразумевамо фразеолошке јединице које су у савременом језику потиснуте из активне употребе и замењене другим јеzичким јединицама – фразеологизмом, лексемом или нефразеолошким вишелексемним спојем.¹²⁶ Наша детерминација фразеолошког архаизма односи се на статус фразеологизма у целини, а не на статус појединачних компонената: у категорију фразеолошких архаизма, дакле, долазе они фразеологизми који су изашли из активне употребе у језику јер су као целина застарели, независно од тога какав статус имају њихове компоненте – структура фразеолошких архаизма може бити сачињена од компонената из активног лексичког фонда (нпр. *пасти на душек*), као и од застарелих лексичких компонената (нпр. *од аз до ижице*). И обрнуто: поједини фразеологизми који у структури имају застарелу саставницу не припадају категорији фразеолошких архаизма (нпр. *дотерати цара до дувара, мерити истим аришином* итд.).

¹²⁴ У оригиналу: „Слово или выражение, вышедшее из повседневного употребления и потому воспринимающееся как устарелое” (Ахманова 1966: 56).

¹²⁵ У оригиналу: „Архаизмы – устарелые для определенной эпохи, вышедшие из употребления языковые элементы (слова, выражения, аффиксы), замененные другими (Розентал и Теленкова 1985: 21).

¹²⁶ И за фразеолошке архаизме релевантни су наводи дати за лексичке архаизме у вези са критеријумом обухвата јеzичког система: јединица може бити застарела у српском језику у целини, тј. у апсолутно свим његовим идиомима (књижевном језику, дијалектима, жаргону итд.) или може бити архаична само у појединим идиомима српског језика (Милановић 2006: 300).

4. ФРАЗЕОЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ СА ЗАСТАРЕЛИМ ЛЕКСИЧКИМ КОМПОНЕНТАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

4.0. УВОД У ПОГЛАВЉЕ

Предмет анализе овог поглавља представљају фразеологизми са лексичким компонентама које, при детерминацији са гледишта савременог српског језика, припадају застарелом лексичком фонду (архаизмима и историзмима). Уопште, само формирање корпуса фразеолошких јединица значајно је, пре свега, у циљу провере хипотезе потврђене у различитим језицима по којој управо застарела лексичка компонента доприноси затамњењу унутрашње структуре фразеологизма, што даље доводи до позицирања такве јединице у пасивни фразеолошки фонд, са статусом архаизма.

Главни део поглавља посвећен је семантичкој класификацији застарелих фразеолошких компонента. Примарни циљ овакве анализе јесте да се стекне увид у то којим сегментима стварности припадају застареле лексеме које се налазе у структури фразеолошких јединица. На основу овакве класификације могу се извући и остали важни закључци везани за фразеолошки потенцијал застареле лексике српског језика. Класификација застарелих компонента на основу лексичког значења значајна је и са аспекта детерминације сложеног односа између значења мотивационе базе и глобалног фразеолошког значења.

Последњи сегмент поглавља посвећен је фразеологизмима из пасивног фонда у чијој се структури налази тзв. *потенцијално уникална компонента*: тј. компонента која у језику није потврђена у самосталној, слободној употреби, већ искључиво у структури фразеолошких јединица.

4.1. ЗАСТАРЕЛЕ ЛЕКСИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ КАО КОМПОНЕНТЕ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА: УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Када је посредни лексички састав фразеолошких јединица, по правилу се као компоненте фразеологизма јављају лексеме из активног лексичког фонда. Међутим, у фразеолошком фонду сваког језика присутан је знатан број фразеологизма са застарелим обележјима у структури. Како истиче руска ауторка Т. И. Скоробогатова (2009: 146), постоје и фразеологизми у чијем се композитном саставу налазе лексеме непознате савременом језику и његовим носиоцима или пак такви фразеологизми са општепознатим лексичким компонентама које се у фразеолошкој структури остварују у застарелим облицима или у застарелим значењима. Поред наведених, у функцији интегралних чланова појединих фразеологизма могу се наћи и лексеме са тзв. везаном употребом, тј. лексеме које се у језику не остварују изван фразеолошких конструкција (Шански 1985: 67).

Као компоненте знатног броја фразеологизма српског језика налазе се застареле лексичке јединице. Како бисмо стекли бољи увид у фразеолошки потенцијал застареле лексике, за потребе овог дела истраживања користили смо шири фразеолошки корпус, у који поред фразеологизма у ужем смислу спадају и неке од јединица које се традиционално убрајају у фразеологију у ширем смислу (пословице и изреке).

На основу формираног корпуса фразеолошких јединица са застарелим лексемама у структури могуће је извући бројне различите закључке везане за застареле лексеме које се остварују у функцији интегралних чланова фразеологизма српског језика (семантичка обележја, порекло, фразеолошка продуктивност и сл.), а такође и утврдити у којој мери компонентска застарелост условљава архаизацију фразеологизма у целини.

Важно је напоменути да се застарелост – како фразеолошких компонената, тако и фразеологизама у целини – у раду одмерава са савременог синхронизационог аспекта, дакле према стању у актуелном језичком тренутку.¹²⁷

Осим наведеног, важно је истаћи да раду прихватамо тезу о лексемном карактеру фразеолошких јединица, те се архаизми и историзми у структури фразеолошких јединица посматрају као самосталне јединице за засебним значењем.¹²⁸ Питање лексемности и лексичког значења компоненте у односу на фразеолошку јединицу јесте међу суштинским питањима у фразеологији, а будући да су фразеологизми са застарелим лексичким компоненатама репрезентативан материјал за разматрање овог проблема, пре свега због изражене тенденције ка варијантности, у посебној тачки рада (тачка 5.4) осврнули смо се на тему лексемног статуса компонената фразеолошких јединица.

4.2. СЕМАНТИЧКА КЛАСИФИКАЦИЈА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ КОМПОНЕНАТА

Застареле лексичке јединице које се остварују као структурни чланови фразеолошких јединица груписане су у одговарајуће тематске групе. Занимало нас је којим сегментима стварности припадају застареле компоненте које улазе у састав фразеологизама српског језика. Систематизација фразеолошких компонената на основу лексичког значења значајна је и са аспекта детерминације сложеног односа између значења лексема компонената и фразеолошког значења. За дијахронизација фразеолошка истраживања важни су подаци о семантичким променама компонентних чланова фразеологизама.

Једну тематску групу представљају чланови који се односе на исти сегмент ванјезичке искуствене стварности. Према одређењу Р. Драгићевић (2007: 236), тематска група, као посебан лексички микросистем, обухвата лексеме које су повезане по значењу, припадају истој врсти речи и припадају (али и не морају припадати) истом творбеном гнезду. Лексичке јединице из једне тематске групе обједињује иста интегрална сема, којом се изражава одређена појмовна вредност. Критеријум за групацију било је примарно значење лексеме, независно од тога да ли је у одређену фразеолошку јединицу дата лексема ушла са тим примарним значењем или са неком од својих секундарних семантичких реализација. Секундарне семантичке реализације укључене су у примарну будући да су од ње изведене.¹²⁹

Тематске групе застарелих фразеолошких компонената представили смо у виду табела. Свака табела садржи следеће рубрике: застарелу лексичку јединицу (историзам, односно

¹²⁷ Овакве напомене су потребне увек када предмет истраживања представљају језичке појаве из ранијих периода у историји језика. Уп. констатацију М. Драгера (2011: 147, у фусноти): „квалификација „застарело” је само синхронизационо могућа процена”.

Исп. и следећи навод: „Савремени истраживач-русиста који за предмет својих истраживања изабере историјску прозу, насталу пре скоро два столећа налази се у дилеми да ли да средства и поступке историјске стилизације, којима се користи писац те прозе, одмерава и процењује са аспекта језичке и поетске норме времена настанка дела, или пак са аспекта савремене норме. Наравно, идеално би било да је неко од истраживача у време настанка те прозе писао о истој теми, а савремени истраживач то упоредио са садашњим нормама” (Човић 2004: 119).

Када су посредни анализе историјског језичког корпуса, битна је и следећа констатација К. Беговић (2020: 6) везана за „замке” у које се може упасти: „Дешава се да филолог нехотице одређену језичку појаву у негдањем хронолошком оквиру објашњава савременим знањима која нису увек у истој мери и једнако оправдано применљива на историјску раван”.

¹²⁸ Исп. и следећи навод: „O arhaizmu u frazemu može se govoriti samo uvjetno ako negiramo frazem kao cjelinu i promatramo desemantizirane frazemske sastavnice kao samostalne jedinice sa zasebnim značenjem” (Капетановић 2005: 155).

¹²⁹ „У основним значењима однос номинационе јединице и онога што јој је у семантичком садржају директан је (оваква се значења зову номинациона); у секундарним значењима однос номинационе јединице према ономе што јој је у семантичком садржају индиректан је, а посредници су у томе односу елементи основног значења (или кога другог примарног за посматрано) који су мотивациони фокуси за развитака овог новог секундарног значења” (Гортан Премк 1997: 147–148).

архаизам)¹³⁰, значење лексичке јединице, фразеологизам са датом лексичком јединицом; глобално значење фразеологизма. Начин на који смо, због специфичности нашег језичког материјала, формирали тематске групе и у њих уврштавали застареле лексичке јединице – захтева неколике напомене:

1) Уколико се у структури неке фразеолошке јединице налазе по две застареле лексичке компоненте, такав фразеологизам биће наведен под обе застареле лексеме: на пример, фразеолошка јединица *од аз до ижице* биће регистрована и уз архаизам *аз* и уз архаизам *ижица*. За овакав технички поступак смо се одлучили ради прецизнијег увида у то које тематске групе броје највише чланова, а пошто број наведених случајева није велик, дупло навођење није оптеретило текст нити утицало на прегледност табела.

2) Испред застарелих лексема саставница стављани су квалификатори за временску ограниченост (*заст.*, *ист.*, ретко *арх.*, *цсл.*, *рсл.*) онако како је то учињено у консултованим лексикографским изворима, уз ретке изузетке када смо сматрали да је прецизније лексему квалификовати друкчије (нпр. лексему *крајцара* смо маркирали квалификатором *ист.*, а не *заст.*, како је то у РСАНУ). Такође, у неким примерима, уз квалификатор за временску маркираност, стоји и ознака *покр.*, што би значило да је реч о покрајинској лексеми која је у савременом књижевном језику застарела и супституисана одговарајућим синонимом.

3) У највећем броју случајева у тематске групе које смо издвојили долазе лексеме које припадају истим врстама речи. Међутим, у неким случајевима смо морали да у исту тематску групу сврстамо лексеме које припадају различитим врстама речи (на пример у тематској групи 'природа и околина' налази се и именица *дажд* и глагол *даждити*).

4) Фонетске варијанте застарелих лексема (нпр. *аспра* и *јаспра*), као и деминутивне форме (нпр. *кошар* и *кошарица*) навођене су заједно, у истој рубрици.

5) Дефиниције фразеологизама углавном су преузимане из извора из којих су ексцерпирани, а само у ретким случајевима уношене су измене у дефиниције, у циљу прецизирања. Фразеолошке и паремиолошке јединице у појединим изворима које смо ексцерпирани нису дефинисане (нпр. у збиркама пословица), те смо давали сопствену семантичку интерпретацију (наравно, код оних примера који нису забележени и у нашим описним речницима и тамо семантизовани).

6) Након груписања застарелих лексичких јединица на основу њихових семантичких реализација, невелик број лексема је остао неразврстан, будући да није везан ни за једну издвојену тематску групу. Те лексеме су дате у засебној табели, под неспецификованом одредницом 'неразврстани примери'.

7) Представљање тематских група почиње од групе која броји највише чланова, док је табела са неразврстаним примерима наведена као последња у низу.

4.2.1. Тематска група 'новац'

У овој тематској групи издвојени су примери обједињени заједничком семом 'новац'. Бројчано доминантне примере представљају застареле лексеме за означавање новчаних јединица различитих вредности које су биле у оптицају у ранијим историјским епохама.

¹³⁰ Овде треба напоменути да међу фразеолошким компонентама историзма има и оних које су говорницима познате, што из литературе што из употребе у пренесеном значењу (такви су нпр. историзми *ага*, *бег*, *паша*, *данак*). У вези са овом чињеницом, у потпуности се слажемо са речима А. Милановића (2007: 94): „Иако су у основном значењу поменуте лексеме [*ага*, *бег* – М. Ђ.] заиста историзми, њихова честа употреба у пренесеном значењу (неко ко добро, лепо живи) утичу да се не доживљавају као застареле. Овакве примере свакако не би требало сматрати „класичним” за илустрацију историзма”.

Табела 1. Тематска група 'новац'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>аспра / јаспра</i>	ист. 'некадашњи ситан турски сребрни новац'	<i>не дати ни аспре на некога</i> <i>браћа ка браћа, ама сир за аспре</i> <i>за црне облаке бијеле јаспре</i>	'не ценити некога нимало, не хајати за некога, не придавати никакву важност' 'треба разграничити материјалну својину од материјалног интереса других (па и блиских људи)' 'каже се кад се новац приштећује, оставља за случај оскудице, немаштине'
<i>ајлук</i>	заст. 'плата' ¹³¹	<i>слуга без ајлука</i>	'човек који напорно ради, а за то не добија одговарајућу новчану надокнаду, признање и сл.; обесправљен човек, роб'
<i>гинга</i>	заст. 'ситан новац (нпр. пара, грош)'	<i>немати ни гинге</i>	'немати ни пребијене паре'
<i>грешљика</i>	ист. 'стари аустријски бакарни новчић, грошић'	<i>не дати ни пребијену грешљику</i>	'не дати ништа, ни најмању суму новца'
<i>грош / грошић</i>	ист. 'ковани новац од 20 пара (једна петина динара) у Србији до 1918. године'	<i>за Јудин грош прода(ва)ти</i> <i>грош по грош – сермија</i> <i>за свој грош</i> <i>не вредети (ваљати) (ни, нити) (пола) гроша</i> <i>не давати гроша (за нешто, некога)</i> <i>немати три за грош</i>	'изневери(ва)ти, изда(ва)ти ради личне користи' 'и најмањом редовном штедњом може се обогатити' 'о свом трошку, за свој новац; сам, за себе, по својој вољи или жељи' 'ништа не вредети (ваљати)' 'нимало не ценити, не поштовати' 'немати смелости, храбрости'

¹³¹ Лексема *ајлук* 'плата' условно се може сврстати у тематску групу 'новац' с обзиром да је реч о надокнади за рад која се обично исплаћује у новцу.

		<i>није прави (чист) грош</i>	'није посао или ствар као што треба; нешто није у реду, нису чиста посла'
		<i>примити (примати, узимати и сл.) под прави грош; узимати под готов грош</i>	'некритички, без проверавања узимати као праву, целу истину' ¹³²
		<i>бити без кршна гроша</i>	'бити без имало новца, без пребијене паре'
		<i>три за грош</i>	'боји(ш) се, уплашио (си) се'
		<i>сто година (дана) деведесет (осамдесет, двеста итд.) гроша</i>	'велики труд а мала зарада; бесплодно траћење времена'
		<i>за пребијени грош</i>	'за мали новац, за бедну плату'
		<i>грош по грош, оде кућа на добош</i>	'расипништво, прекомерно константно трошење новца доводи до пропасти'
		<i>ако је и ћорав коњ, није грош</i>	'вреди и мали новац ако је без муке стечен' ¹³³
		<i>дала баба грош да се ухвати у коло, а два да се пусти из кола</i>	'грамзивост и похлепа често воде у неприлике'

¹³² Наведена дефиниција представља модификовану верзију дефиниције из РСАНУ. Наиме, у поменутом речнику дефиниција датог фразеологизма гласи само 'узимати као праву, целу истину'. Међутим, у дефиницији варијанте овог фразеологизма *примити (примати), узети (узимати) за готове паре (готову пару)* (РСАНУ, под *пара*) 'некритички, без проверавања прихватити, прихватити нешто као сигурно, извесно, поуздано' – додата је значењска компонента 'некретички, без проверавања', што и јесте прецизнија семантизација. Уп. један од примера варијанте са лексемом *грош*: „Не [треба] узимати под готов грош њихове ... заводљиве ријечи” (Дурман М., СК 1939, 94/5).

¹³³ Изрека је ексцерпирана из Вукове збирке народних пословица, а наведена дефиниција је оформљена на основу кратке приче додате уз ову изреку: „Кад су двије коњокрадице у пољу ухватиле нечијега коња, један од њих опазивши да је коњ ћорав каже то оное другом, а онај му одговори: Ако је ћорав коњ, није грош, т.ј. продаћемо га макар за грош, па смо опет на добитку”.

Слично значење преноси и изрека *Што је цабе, и Богу је драго*, врло фреквентна у савременом језичком изразу, нарочито у разговорном функционалном стилу.

		<i>ни грош пара кућу не обара</i>	'мали трошак не доводи до пропасти (каже се шкртом човеку)', ¹³⁴
		<i>боље свој грош него туђи талир</i>	'боље мање стећи поштено него се обогатити непоштено, присвајањем туђег'
		<i>посрне и коњ од сто гроша</i>	'и човек изузетних способности може погрешити, може изневерити, учинити мање него што би се од њега очекивало', ¹³⁵
		<i>што можеш за грошић узети, не дај талира</i>	'новац не треба разбацивати (каже се расипном човеку)'
		<i>ићућурити се као грошић у кеси</i>	'бити потиштен'
		<i>нема грошића без жуљића</i>	'нема добити без рада и труда'
		<i>уштеђен је грошић више него добијен</i>	'значајније је знати штедети него знати зарадити новац а не чувати га'
		<i>устани, крајцара, нек седне грошић</i>	'каже се кад се даје предност ономе што је главно у односу на оно што је споредно, мање битно', ¹³⁶

¹³⁴ Изреку *ни грош пара кућу не обара* забележио је 1931. године Дучић Стеван („Живот и обичаји племена Кучи”, *Српски дијалектолошки зборник*, бр. 31, стр. 434) и дао објашњење: „Значи да мали трошак, који је неко принуђен у друштву учинити, неће му кућу уназадити и испразнити”.

¹³⁵ Дату семантику преноси и пословица *и гуска каткад на леду посрне* (НПосл. Вук), која је у РСАНУ (под *гуска*) обележена као иронична и семантизована на следећи начин 'свако може доживети неуспех'.

¹³⁶ Дефиниција изреке *устани, крајцара, нек седне грошић* у РСАНУ гласи 'каже се кад неко тражи од некога да му уступи место' (сам Вук је уз изреку *устани крајцара, нек седне грошић* навео објашњење: 'Кад већи диже мањега, особито ђеца кад се играју. У Сријему').

Међутим, у вези са наведном изреком М. Шћепановић истиче да називи новчаних јединица у неким пословицама имају функцију антонима на основу своје симболичке вредности (новчана јединица мање вредности према новчаној јединици веће вредности):

„Неке лексеме су можда у почетку настанка пословице, у оквирима одређене говорне групе, и имале своју примарну семантичку реализацију, али су временом прерасле у симбол и тако опстале у пословици. Без контекстуалне допуне тешко би се могло одредити значење пословица у којима се јавља јасан антонимски пар битно : небитно (главно : споредно; важно : неважно)

– Устани *крајцара да седне грошић* (Вук, НПосл. 5925).

– Устани *поне да седне свирчева мати* (Вук, НПосл. 5929” (Шћепановић 1996: 359–360).

		<p><i>устани, талир, да седне грошић</i></p> <p><i>не вредети ни дрвеног грошића</i></p> <p><i>боља је брза крајцара нег спор грошић</i></p>	<p>’каже се кад се даје предност нечему што је споредно, мање битно у односу на оно што је главно’</p> <p>’ништа не вредети’</p> <p>’боље је уз мање времена и рада стећи мањи новац него се дуго мучити за већи’</p>
дукат	ист. ’назив за златан (ређе сребрн) новац различитог порекла и различите вредности, који се некада употребљавао и као женски накит’	<p><i>и коњ од сто дуката посрне</i></p> <p><i>на дукатима седети (лежати)</i></p> <p><i>бољи је талир што га стечеш него дукат што га наследиш</i></p> <p><i>дукати не говоре, али много творе</i></p>	<p>’и човек изузетних способности може погрешити, може изневерити, учинити мање него што би се од њега очекивало’</p> <p>’имати много новаца, бити врло богат’</p> <p>’највредније је оно што се стекне сопственим трудом’</p> <p>’с новцем се све може постићи’</p>

У вези са наведеним, напоменимо да управо на уважавању антонимског односа *главно* : *споредно* М. Спасовска (2021: 322) заснива дефиницију македонске изреку *Стани куме да седне жена ми* – ’кога му се дава предност на нешто што е споредно’ – а као изреку са истим значењем у српском језику наводи форму *Устани куме, да седне свирчева мати*.

Полазећи од наведених констатација, сматрамо да значење изреке *устани крајцара, нек седне грошић* треба семантизовати уважавајући семантичку компоненту *главни* : *споредни*. Наиме, од првобитног подразумеваног контекста уступања места (исп. дефиницију у РСАНУ ’каже се кад неко тражи од некога да му уступи место’), значење изреке је лако могло добити и шири симболички смисао, који подразумева апликацију на различите животне ситуације у којима се показује уважавање односа *главни* : *споредни споредни* (крајцара – као јединица мање вредности – представља оно што је секундарно, споредно), што се може семантизовати на следећи начин: ’каже се кад се даје предност ономе што је главно у односу на оно што је споредно, мање битно’, те ову дефиницију наводимо у табели, као донекле адекватнију од оне коју пронализимо у речнику.

При ексцерпцији корпуса, пронашли смо и изреку *устани, талир, да седне грошић* (в. ЛМС 2003: 544). С обзиром на чињеницу да је талир, за разлику од крајцаре, имао високу новчану вредност, у фигуративном смислу се могао односити на различите вредне и значајне појмове, те значење изреке *устани, талир, да седне грошић* можемо тумачити као антонимично значењу изреке *устани, крајцара, нек седне грошић*. Тако би дефиниција изреке *устани, талир, да седне грошић* могла гласити: ’каже се кад се даје предност нечему што је споредно, мање битно у односу на оно што је главно’. Ово су свакако једне од могућих семантичких интерпретација значање датих изрека.

		<p><i>где дукати говоре, не треба уста; где дукати говоре, други се гласи и не слушају</i></p> <p><i>са парама се дукати заштеђују; с потурама се дукати заштеђују</i></p> <p><i>боља је форинта коју сам завредиш него дукат који наследиш</i></p> <p><i>кусур се од дуката тражи, а не од маријаша</i></p> <p><i>жут као дукат</i></p> <p><i>здрав као дукат</i></p>	<p>’у новцу је вредност, а не у усменим и празним обећањима’</p> <p>’и малом штедњом стиче се знатан иметак’</p> <p>’највредније је оно што се стекне сопственим трудом’</p> <p>’од сиротиње не треба узимати’</p> <p>’веома, изразито жут’</p> <p>’потпуно здрав, јак, чврст’</p>
<i>карантан</i>	ист. ’ситан бакарни новац у бившој Аустроугарској, стоти део форинте, крајцара’	<i>ко не чува карантане, не броји цекине</i>	’ко редовно не штеди, не може стећи знатан иметак’
<i>крајцар(а)</i>	ист. ’аустријски бакарни новац мале вредности, пара, новчић’	<p><i>не вредети ни пребијене крајцаре</i></p> <p><i>имати леп крајцар</i></p> <p><i>не дати ни крајцара</i></p> <p><i>немати ни (пребијене, пребите) крајцаре</i></p> <p><i>не дати ни крајцар за некога, нешто</i></p> <p><i>знати некога као стару крајцару</i></p> <p><i>скуцати лепу крајцару</i></p> <p><i>док не рекнеш крајцара, не можеш рећи форинта;</i></p>	<p>’ништа не вредети’</p> <p>’имати пуно новца’</p> <p>’ништа не дати, ни (пола) динара’</p> <p>’немати ништа, бити без новца’</p> <p>’не марити, не бринути за некога, нешто’</p> <p>’добро познавати некога, знати нечије мане’</p> <p>’имати доста новца’</p> <p>’ко редовно не штеди, не може стећи знатан иметак’</p>

		<p><i>устани, крајцара, нек седне грошић</i></p> <p><i>боља је брза крајцара нег спора форинта; боља је брза крајцара нег спор грошић</i></p> <p><i>боља је сигурна крајцара него несигурна форинта</i></p> <p><i>вреднији је његов крајцар него нечија форинта</i></p> <p><i>где може једна крајцара залећи, не троши две</i></p> <p><i>ко не поштује крајцаре, не може стећи форинте</i></p> <p><i>мрзети као просјак на крајцару</i></p>	<p>’каже се кад се даје предност ономе што је главно у односу на оно што је споредно, мање битно’</p> <p>’боље је уз мање времена и рада стећи мањи новац него се дуго мучити за већи’</p> <p>’боље се задовољити оним што се има него тежити већем а несигурном’</p> <p>’боље је стећи мало на поштен начин него се непоштено обогатити’¹³⁷</p> <p>’не треба се беспотребно расипати новцем’</p> <p>’ко редовно не штеди, не може стећи знатан иметак’</p> <p>’веома мрзети’</p>
<i>мајдеш</i>	ист. ’врста старог ситног новца’	<i>за мајдеш(а), за мајдеше.</i>	’врло лако, за ситницу’
<i>мангура</i>	ист. ’некадашњи турски ситан бакрени новац’	<p><i>не дати ни (пребијену) мангуру за нешто</i></p> <p><i>не вредети ни мангуре</i></p> <p><i>немати ни мангуре</i></p>	<p>’сматрати нешто безвредним’</p> <p>’ништа не вредети, бити безвредан’</p> <p>’немати ништа, ни пребијене паре’</p>
<i>марјаш</i>	ист. ’стари ситан метални новац различите вредности у разним земљама’	<i>остати без марјаша</i>	’остати без новца, без иједне паре, без ичега’

¹³⁷ У наведеној изреци се наглашава мања материјална вредност (крајцар – мало) као већа етичка драгоценост, јер је пун облик ове паремиолошке творевине: *вреднији је његов поштен крајцар, него нечија непоштена форинта* (Димитријевић 2015: 152).

		<p><i>(ни) марјаша не вредети</i></p> <p><i>ни марјаша не да(ва)ти за некога, нешто</i></p> <p><i>немати ни марјаша</i></p> <p><i>оставити кога без марјаша</i></p> <p><i>кусур се од дуката тражи, а не од маријаша</i></p>	<p>'бити без икакве вредности, ништа, нимало не вредети'</p> <p>1) 'не да(ва)ти ни једне једине, ни пребијене паре, ништа'</p> <p>2) 'николико, нимало, ни најмање не ценити, сматрати потпуно безвредним'</p> <p>'бити без новца, немати ни пребијене паре, немати ништа'</p> <p>'оставити кога без иједне паре, без ичега; опљачкати кога'</p> <p>'од сиротиње не треба узимати'</p>
<i>парабучук</i>	заст. и покр. 'ситан новчић у вредности пола паре'	<i>прод(ав)ати, распрод(ав)ати и сл. (на) парабучук</i>	'прод(ав)ати у малим количинама, на комад, наситно, крчмити'
<i>п(ј)енез / пинез</i>	заст. и покр. 'новац (ковани или папирни)'	<p><i>пинеза има, а огња му понестаје</i></p> <p><i>боље је бити без пјенеза него без памети</i></p>	<p>'каже се за онога ко толико штеди да је спреман да оскудева у свему само да новце не троши'</p> <p>'боље је да је човек сиромашан него без памети, интелигенције'</p>
<i>пикула</i>	ист. 'стара новчана венецијанска и сицилијанска јединица мале вредности'	<i>ни пикуле немати</i>	'немати ни паре, бити без новца'
<i>плета</i>	ист. 'врста старог сребрног новца у вредности од пет сребрних гроша, цванцик'	<p><i>знати некога као стару плету</i></p> <p><i>не дати плету за нешто</i></p>	<p>'одлично знати некога, сасвим га добро познавати'</p> <p>'не дати ништа, ни пребијене паре'</p>

<i>потура</i>	ист. 'најситнији новац, пара, стоти део круне, новчић'	<i>радовати се као слепац потури</i> <i>не вредети ни потуре</i> <i>с потурама се дукати заштеђују</i> <i>што не требаш, скупо је, ма и за потуру било</i>	'веома, јако се радовати' 'ништа не вредети' 'и најмањом али редовном штедњом стиче се знатан иметак' 'новац не треба трошити на ствари које нису од преке потребе'
<i>сексер</i>	ист. 'стари аустријски новац (првобитно од шест крајцара, а касније од 20 филира)'	<i>немати ни сексера</i>	'немати ништа, ни пребијене паре'
<i>сол(а)д / солт</i>	ист. 'ситан бакарни новац, крајцара, стоти део аустријске форинте'	<i>не ваљати ни ћорава (ни по) солда</i> <i>немати ни (два) солда (солта)</i>	'ништа не ваљати' 'немати ништа, ни пребијене паре'
<i>талир</i>	ист. 'старински сребрни новац у разним европским земљама (назван према имену чешког града у којем је први пут кован, у XVI ст.)'	<i>устани, талир, да седне грошић</i> <i>боље свој грош него туђи талир</i> <i>са талирима куд хоћеш да прођеш</i> <i>бољи је талир што га стечеш него дукат што га наследиш</i> <i>што можеш за грошић узети, не дај талира</i>	'каже се кад се даје предност ономе што је споредно, мање битно у односу на оно што је главно' 'боље је имати нешто своје па и мање вредно него присвојити нешто туђе веће вредности' 'новцем се све постиже' 'највредније је оно што се стекне сопственим трудом' 'новац не треба разбацивати (каже се расипном човеку)'
<i>филир / филер</i>	ист. 'ситан аустроугарски новац'	<i>не вредети ни филира</i> <i>немати ни филера</i>	'ништа не вредети, бити без икакве вредности' 'немати ништа, ни пребијене паре'

<p><i>форинта</i></p>	<p>ист. 'сребрни или златни новац у неким земљама (у бившој Аустроугарској новац од две круне или 100 крајцара)'</p>	<p><i>боља је форинта коју сам завредиш, него дукат који наследиш; боља је форинта, што је сам завредиш нег десет што их наследиш</i></p> <p><i>док не рекнеш крајцара, не можеш рећи форинта</i></p> <p><i>боља је брза крајцара нег спора форинта</i></p> <p><i>боља је сигурна крајцара него несигурна форинта</i></p> <p><i>вреднији је његов крајцар него нечија форинта</i></p> <p><i>нема ни форинте а размеће се иљадама</i></p> <p><i>ко не поштује крајцаре, не може стећи форинте</i></p>	<p>'највредније је оно што се стекне сопственим трудом'</p> <p>'без редовне и најмање штедње не може се стећи знатан иметак'</p> <p>'боље је уз мање времена и рада стећи мањи новац него се дуго мучити за већи'</p> <p>'боље се задовољити оним што се има него тежити већем а несигурном'</p> <p>'боље је стећи мало на поштен начин него се непоштено обогатити'</p> <p>'каже се за хвалисавца без пребијене паре'</p> <p>'ко редовно не штеди, не може стећи знатан иметак'</p>
<p><i>цванцик / цвањцик</i></p>	<p>ист. 'некадашњи аустријски сребрни новац у вредности од 20 крајцара'</p>	<p><i>немати ни цвањцика</i></p> <p><i>здрав као цванцик</i></p>	<p>'немати ништа, ни пребијене паре, бити без новца'</p> <p>'потпуно здрав, једар, чврст, јак'</p>
<p><i>цекин</i></p>	<p>ист. 'млетачки дукат, уопште златан новац различите вредности'</p>	<p><i>жут као цекин</i></p> <p><i>ко не чува карантане, не броји цекине</i></p> <p><i>ко не зна чувати шестицу, не зна ни цекин</i></p> <p><i>здрав као цекин</i></p>	<p>'изразито жуте боје'</p> <p>'ко редовно не штеди, не може стећи знатан иметак'</p> <p>'ко редовно не штеди, не може стећи знатан иметак'</p> <p>'потпуно здрав, једар, чврст, јак'</p>

		<i>цекини звоне (некоме) у ушима</i>	'спреман је неко на издају, неверу (обично из среброљубља)'
<i>шестица</i>	ист. 'стари аустријски новац (првобитно од шест крајцара, а касније од 20 филира); исп. сексер'	<i>познавати неког као стару шестицу</i> <i>ко не зна чувати шестицу, не зна ни цекин</i>	'познавати некога веома добро' 'ко редовно не штеди, не може стећи знатан иметак'
<i>шкуда</i>	ист. 'некадашњи млетачки и дубровачки сребрни новац вредности две форинте'	<i>продати се за Јудине шкуде</i> <i>Јудине шкуде</i>	'изневерити, издати зарад личне користи' 'новац примљен као мито за издајнички посао'

4.2.2. Тематска група 'административно-социјално уређење и државна управа'

Застарела лексичка грађа из ове тематске групе реферише на појмове везане за административно-социјално уређење и државну управу. Углавном су у питању појмови из доба феудализма и времена турске окупације (лексеме којима се означавају негдашње грађанске титуле, звања, вршиоци дужности, чиновни, установе, порези, укази и сл.).

Табела 2. Тематска група 'административно-социјално уређење и државна управа'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>ага</i>	ист. 'нижи властелин, племић у Босни за време турске владавине (чију су земљу обрађивали кметови)'	<i>живети као ага</i> <i>(дати) аги агино, бегу бегово</i>	'живети у изобиљу' '(дати) свакоме оно што му припада'
<i>алајбег</i>	ист. 'заповедник алаја, пуковник'	<i>алајбегова слама</i> <i>као алајбегова слама</i>	'оно што нема власника, нешто о чему нико не води рачуна' 'брзо, на јагму'
<i>бедељ</i>	ист. 'онај који је, уз новчану накнаду, служио у турској или аустријској војсци место другога; заменик'	<i>није му ни бедељ</i>	'није му ни близу по вредности, није као онај с којим се упоређује'
<i>бег</i>	ист. 'муслиманска племићка титула, велики поседник, властелин у Турском царству'	<i>живети као (мали) бег; живети као бег на Херцеговини</i> <i>извалити се као бег на брег</i>	'живети у изобиљу, имати свега и свачега' 'бити ленштина, нерадник'

		<i>бег легне, паша устане</i>	'бити без икаквих брига'
		<i>(дати) аги агино, бегу бегово</i>	'(дати) свакоме оно што му припада'
		<i>кад је бег био циција; није бег циција</i>	ир. 'каже се за оног ко није шкрт, штедљив, који није уздржљив у трошењу и давању' ¹³⁸
<i>бурунџија</i>	ист. 'везирова или пашина писмена наредба, заповест; указ, повеља некадашњих турских власти'	<i>(о)читати некоме бурунџију</i>	'(пре)корити, (из)грдити некога'
<i>везир</i>	ист. 'титула високог државног чиновника на истоку; у бившој Турској царевини министар или дворски достојанственик, султанов намесник у једној провинцији'	<i>јуче везир, данас резил</i> <i>није свако Туре за везира</i> <i>док постаде везир, био је сто пута резил</i>	'срећне прилике, ситуације су променљиве, несталне' 'није свако способан да се бави одређеним послом' 'каже се за онога ко је тешко и мучно остварио нешто' ¹³⁹
<i>вилајет</i>	ист. 'област којом је управљао валија, покрајина, провинција'	<i>метнути (ударити и сл.) намет на вилајет</i>	'притиснути, оптеретити становништво тешким обавезама'
<i>данак</i>	ист. 'одређена свота коју су вазали, вазална земља или покрајина плаћали своме сизерену'	<i>платити, плаћати данак (нечему)</i>	1) 'слепо следити нешто, слепо се држати, нечега, (у)чинити неопходне уступке нечему' 2) 'осетити, осећати неугодне последице нечега, скупо платити, плаћати због нечега'
<i>давија</i>	заст. и покр. 'тужба, жалба'	<i>убити давију (на некога)</i>	'окривити, набедити (некога)'

¹³⁸ Изреку *није бег циција*, односно према електронском корпусу фреквентнију варијанту *кад је бег био циција*, не бележе консултовани лексикографски извори. Међутим, дати изрази врло су фреквентни у савременом језику, пре свега у публицистичком и разговорном стилу. Изреку у форми *бег није циција* бележи *Рјечник страних ријечи* В. Анића и И. Голдстеина, квалификујући је као експресивну и наводећи значење 'gospodin (ili neka ruga osoba, ob. u prvom licu) je širokogrudan, nije škrt ni sitničav'. Дати израз региструју Вранић и Зубчић (2013: 113) у раду о турцизмима у фраземама хрватских говора: *није бег сџија 'није тко шкрт, о неком тко се сматра великодушним; често у надметању тко ће више потрошити или тко ће платити раџун'*.

¹³⁹ Изреку *док постаде везир, био је сто пута резил* ексцерпирани смо из зборника пословица Вука Врчевића, где стоји објашњење: 'тј. доклен је постао доста је претрпио и муке и укора'. Дату семантику преноси општепозната фразеолошка јединица *преко трња до звезда (стићи, доћи)*.

<i>диван</i>	ист. 'турско царско веће, влада, савет; дворана или зграда у којој заседа веће, већница, двор'	<i>изаћи на диван</i>	'подићи свој глас, јавити се, изнети свој став'
<i>(j)емин</i>	ист. 'надзорник, управник (за време турске владавине)'	<i>забринуту се као (j)емин о марту</i>	'много се забринути (јер су се јемини обично у марту мењали)'
<i>кадија</i>	ист. '(у доба турске власти) нижи мировни судија који суди по Корану, по исламским верским законима'	<i>кадија те тужи, кадија ти суди; кадију тужиш – кадија ти суди; кадија те пре, кадија ти суди</i>	'каже се кад се верује да све зависи од истих личности, па је према томе и исход познат, одн. кад је реч о пристрасном, неправедном суђењу, ставу власти и сл.'
<i>кмет</i>	ист. 'у феудалном систему, сељак који је обрађивао властелинову земљу и био у пуној његовој власти тако да га је могао заједно са земљом продавати или пресељавати на друга своја имања'	<i>од кмета и бјеседа; у луда кмета брза беседа</i>	'каже се као осуда нечијег неумесног причања, излагања, констатације'
<i>паша</i>	ист. 'титула високих војних и цивилних достојанственика у Османлијском царству (кад стоји уз име, ставља се иза њега)'	<i>бити прави паша</i> <i>живети као паша</i> <i>даје се послуживати као паша</i> <i>бег легне, паша устане</i>	'бити врло богат' 'живети врло богато, удобно' 'захтева ропско послуживање' 'бити без икаквих брига'
<i>прети</i>	заст. 'тужити кога, подносити тужбу суду'	<i>кадија те пре, кадија ти суди; Турчина преи, а Турчин ти суди</i> ¹⁴⁰	'каже се кад се верује да све зависи од истих личности, па је према томе и исход познат, одн. кад је реч о пристрасном, неправедном суђењу, ставу власти и сл.'

¹⁴⁰ Варијантна форма *кадија те пре, кадија ти суди* регистрована је у грађи за РСАНУ (извор: Бар. 4, 65) на листићима са застарелим глаголом *прети* 'тужити кога, подносити тужбу суду', који ће се наћи у неком од будућих томова речника. Са овом варијантом нас је упознао С. Новокмет, у чијој секцији за обраду се дата одредница налази.

У пословицама Јована Мушкатировића, као и у Вуковим пословицама, забележена је и варијанта са компонентом *Турчин*: *Турчина преи, а Турчин ти суди*.

<i>(x)ак</i>	ист. 'одређени део прихода који је кмет давао спахији'	<i>доћи коме (x)ака</i> <i>дати коме (x)ака</i>	1) 'уништити, упропастити некога' 2) 'доскочити некоме' 3) 'досадити' 'упропастити некога'
<i>харач</i>	ист. 'порез који се за турске власти плаћао за сваког мушкарца немуслимана; данак'	<i>покупити харач</i> <i>не давати ни цару харача, ни богу (попу) колача</i> <i>као да је хараче (по Босни) купио</i>	'узети, присвојити новац (обично нечасним, нелегалним путем)' 'никоме ништа не давати, не плаћати' 'веома дебео, предебео' ¹⁴¹
<i>харачлија</i>	ист. 'онај који скупља харач'	<i>бежати од некога као од харачлије</i>	'бежати од неког веома брзо, панично'
<i>цесар</i>	'в. цар'	<i>(дати) богу божије, цесару цесарево</i>	'(дати) свакоме оно што му припада'

4.2.3. Тематска група 'апстрактни појмови'

Ова тематска група обухвата застареле фразеолошке компоненте које се односе на различит спектар нематеријалних, апстрактних појмова.

Табела 3. Тематска група 'апстрактни појмови'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>вражда</i>	заст. 'свађа, завада, непријатељство'	<i>имати вражду за вратом</i>	'налазити се у каквој невољи'
<i>даворија</i>	заст. 'певање, песма, попевка'	<i>доиграти даворију</i>	'докучити, схватити'
<i>заборавак</i>	заст. и песн. 'в. заборав'	<i>(до) у заборавак, (до) у заборавке</i> <i>у заборавак</i>	'у недоглед, без краја, заборављајући на време; до касног времена, до касно у ноћ' 'најзад, напоследку, у неко доба'
<i>јавје / јавље</i>	заст. 'в. јава (1, 2)'	<i>изаћи (изићи) на јавје</i> <i>изнети, изнијети (износити) на јавје</i>	'бити објављен, одштампан' 'објавити, објављивати, штампати'

¹⁴¹ Уз фразеологизам *као да је хараче (по Босни) купио* у зборнику Вукових пословица стоји објашњење: 'тако је дебео и црвен'.

		<i>ни трага ни јавља (од некога)</i>	'нестао незнано куд, да се не зна где је и шта је с њим (њом и сл.)'
		<i>ни јавља ни појавља (од нечега)</i>	'нема никаких трагова од нечега'
<i>корба</i>	заст. 'корење, прекор, пребацивање, укор'	<i>није умрла баба од корбе, већ од празне торбе</i>	'не пропада се од замерки, већ од немаштине'
<i>нам</i>	заст. и нар. 'углед, име; слава; добар глас'	<i>изаћи на нам</i>	'стећи глас, постати по чему познат, чувен'
<i>оглушак</i>	заст. и покр. 'непослух, непослушност'	<i>купити (брати, градити, правити, примати) оглушке</i>	'не хтети чути, послушати (нечије речи, заповест, молбу и сл), не одговарати, не реаговати (на нешто), правити се глув.'
<i>основаније</i>	сткњ. 'в. основање'	<i>до основанија</i> <i>положити основаније нечему</i>	'до танчина , потпуно, сасвим' 'основати, утемељити нешто, бити оснивач , зачетник нечега'
<i>погибио</i>	заст. 'в. погубија'	<i>главу на погибио ставити</i>	'изложити се смртној опасности'
<i>појав</i>	заст. 'в. појава'	<i>ни јава ни појава (од нечега)</i>	'каже се кад нечега нема, кад нешто не постоји, не може да се пронађе и сл.'
<i>претиканије</i>	сткњ. 'сметња, препрека'	<i>камен претиканија</i> ¹⁴²	'сметња, препрека за решење, остварење нечега'
<i>селамент</i>	заст. и покр. 'спас, спасење, прави пут, срећа'	<i>извести на селамент</i> <i>изићи на селамент</i>	'оспособити некога за живот, за самосталан рад, упутити, васпитати, одгајити' 'спасти се неке тешкоће, успети у нечему'

¹⁴² Фразеологизам *камен претиканија* наћи ће се у неком од будућих томова РСАНУ, под одредницом *претиканије*. Са овим фразеологизмом нас је упознао С. Новокмет, у чијој секцији за обраду се дата одредница налази.

		<i>знати ђавола на селамет истерати</i>	'бити препреден, бити врло лукав/довитљив'
<i>тедарућ</i>	заст. 'уредно газдовање, економичност'	<i>живети на тедарућу</i>	'живети добро, угодно, пријатно, све имати припремљено'
<i>(x)атар / (x)атор / ајтар / атор</i>	заст. и покр. 'наклоност, љубав, воља'	<i>пазити (на) (нечију) (x)атар, хатор</i> <i>изићи (коме) из атара</i> <i>по хатару</i> <i>иштетити хатар (с ким)</i> <i>покварити атор (некоме)</i>	'угађати, удовољавати (некоме)' 'не учинити (коме) по вољи, замерити се' 'пристрасно' 'позавађати се' 'не удовољити некоме, остати равнодушан према некоме'
<i>узур</i>	заст. 'живот без рада, без посла, одмор, доколица'	<i>живети на узуру</i>	'живети на миру, безбрижно, у доколици'
<i>(x)рз</i>	заст. 'поштење, образ, част'	<i>ударити, ударати на (x)рз (некоме)</i> <i>осветлати рза и образа</i> <i>човек од рза и образа</i>	'увредити, вређати нечију част речима или поступком' 'учинити добро, часно дело којим се неко може поносити' 'частан, поштен човек'
<i>чарлама</i>	заст. 'подвала, превара'	<i>ударити коме чарламу</i>	'подвалити коме, изиграти кога'
<i>чест</i>	заст. 'в. част'	<i>повести, водити чест некоме</i>	'указати, указивати поштовање, уважити, уважавати'

4.2.4. Тематска група 'мере'

Ова тематска група застарелих фразеолошких саставница обухвата примере којима се на неки начин упућује на одређени количински однос, обухватност у погледу меру, димензије и сл. Бројчано доминантне примере представљају лексеме за именовање некадашњих мерних јединица (за дужину, запремину, тежину итд.).

Табела 4. Тематска група 'мере'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>аршин</i>	ист. 'стара мера за дужину (између 65 и 75 цм)'	<i>мерити једним (истим) аршином</i> <i>својим аршином</i> <i>имати двоструке аршине</i>	'једнако о свему судити, једнако оцењивати' 'по сопственим правилима, необјективно' 'неједнако судити, не примењивати иста мерила'
<i>вас</i>	арх. 'сав, цео, читав'	<i>на (у) вас глас</i> <i>на вас мах</i> <i>на (у) вас трк</i> <i>(ни) за вас свет</i> <i>васи вјек</i>	'врло гласно, вичући што може више' 'врло живо, енергично' 'врло журно' 'ни по коју цену, нипошто' 'непрестано, стално, вазда'
<i>нумера</i>	арх. 'број, бројка' ¹⁴³	<i>оде (му, нам) нумера (на) далеко</i> <i>скочила му (јој, вам) је нумера; подигла му се нумера и сл.</i>	'постао је чувен, познат, прочуо се' 'добрио је, стекао је већу вредност, углед, постао је значајнији'
<i>громила</i>	заст. и покр. 'в. гомила (1а, 2, 6а)'	<i>жедан вина као громила воде</i> <i>бојати се некога као громила кише</i> <i>много зрна громилу начине</i>	'веома жедан' 'нимало се не бојати' 'и најмањом али редовном штедњом стиче се велики иметак'
<i>драм</i>	ист. 'некадашња турска мера за тежину, нешто преко три грама (1/400 део оке)'	<i>хранити се на драмове</i> <i>измерити на драм</i>	'хранити се врло оскудно' 'врло тачно измерити'

¹⁴³ Имајући у виду основно значење лексеме *број* 'основни појам при израчунавању или изражавању количине' (РСАНУ, под *број*), застарелу лексему *нумера* 'број' можемо условно сврстати у тематску групу 'мере', која обухвата појмове везане за изражавање различитих количинских односа.

		<p><i>мерити што на драмове</i></p> <p><i>ни драма</i></p> <p><i>бољи је драм среће него сто ока памети; више ваља драм бахта (среће) већ сто ока памети</i></p> <p><i>бољи је драм памети него сто ока снаге</i></p>	<p>'шкртарити, цепидлачити'</p> <p>'ништа, нимало'</p> <p>'за успех су важније срећне околности од памети'</p> <p>'знање, памет вреди више од физичке снаге'</p>
<i>карар</i>	заст. 'мера (уопште или права, одговарајућа мера нечему); мера до које се нешто протеже и преко које се не може прећи, граница'	<p><i>на карару бити</i></p> <p><i>нема ти (му, јој итд.) карара</i></p> <p><i>бити без карара</i></p>	<p>1) 'бити једнак по нечему, изједначивати се, изравнати се (с неким, нечим)'</p> <p>2) 'бити савршен и увек исти, непроменљив'</p> <p>'нико, ништа ти (му, јој итд.) није раван, није равно'</p> <p>'немати мере, бити неумерен, претеривати'</p>
<i>несетни</i>	заст. и покр. 'сваки (укључујући и последњи, последњег); и (ни) последњи'	<i>у несетно доба</i>	'пошто прође (пошто је прошао и сл.) знатан део неког периода, после дугог времена'
<i>ока</i>	ист. 'стара мера за запремину течности и за тежину (1,280 кг)'	<p><i>бити под стару оку</i></p> <p><i>бољи је драм среће него сто ока памети; више ваља драм бахта (среће) већ сто ока памети</i></p> <p><i>бољи је драм памети него сто ока снаге; више ваља унча памети но ока снаге</i></p>	<p>'бити у позним годинама (о момку и девојци)'</p> <p>'за успех су важније срећне околности од памети'</p> <p>'знање, памет вреди више од физичке снаге'</p>

<i>педаљ / пед</i>	ист. 'стара мера за дужину једнака размаку између врха палца и врха средњег или малог прста кад се испруже'	<i>човек од педља</i> <i>ни педља; ни за педаль; ни пед(и)</i> <i>педаљ по педаль</i> <i>нема кога педаль од земље</i> <i>на педаль одличија, фат лудости надорасте</i> <i>коњи се мере пећу, а људи памећу; људи се не мере пећу, но памећу</i>	'врло низак човек' 'нимало, ништа' 'мало-помало, постепено' 'врло је малена раста' 'човек на положају покаже своје право лице (обично у негативном смислу, чинећи неразумне, бесмислене поступке)', ¹⁴⁴ 'човек се цени према својој интелигенцији, а не према телесној, физичкој развијености'
<i>повишити</i>	заст. и покр. 'в. повисити', ¹⁴⁵	<i>рупе се повишише, а брегови се понижише</i>	'каже се када лошији, неспособнији људи незаслужено доспеју на истакнута, руководећа места, положај или функцију, уклањајући боље од себе'
<i>пока</i>	ист. 'мера за течност од пола оке (око четврт литра)'	<i>(нигде) никога ни од поке</i>	'нема нигде никога, сви су нестали без трага'
<i>риф</i>	ист. 'старинска мера за дужину од око 75 цм', ¹⁴⁶	<i>мерити једним (истим) рифом</i> <i>пријатељство се не мери на риф</i>	'једнако о свему судити, једнако оцењивати, једнако поступати' 'каже се ономе који пријатељу тражи

¹⁴⁴ Ово је једна од могућих интерпретација семантике наведене изреке. У одређеној мери значење изреке *на педаль одличја фат лудости надорасте* одговара значењу познатије изреке *дај човеку власт да му видиш част*.

¹⁴⁵ Примарно значење лексеме *повисити* јесте 'учинити вишим, већим (у погледу обима, броја, количине, вредности, значаја и сл.), повећати' (РСАНУ, *повисити*, I. I. а.).

¹⁴⁶ М. Влајинац у *Речнику наших старих мера* истиче везивање рифа првенствено за трговачко занимање, где се ова мерна јединица користила за одмеравање оних врста текстилне робе које су везане за најшире народне потребе, а такође наводи и примере народних пословица *немој своју срећу на туђ риф мерити* и *пријатељство се не мери на риф*, као примере употреба лексеме *риф* у пренесеном значењу (в. Влајинац 1974, под *риф*).

		<i>немој своју срећу на туђ риф мерити</i>	замерке, ситничари, цепидлачи' 'каже се ономе ко се упоређује, пореди са другима'
<i>тушта</i>	заст. 'велико мноштво'	<i>тушта и тма; тма и тушта</i>	'врло много, безбројно'
<i>унча</i>	ист. 'стара мера за тежину, дванаести део литре или фунте, драм'	<i>боља је унча памети него сто литара снаге; више ваља унча памети но ока снаге</i> <i>боље једну унчу дати него сто обећати</i>	'човека ваља ценити по његовим умним, интелектуалним, духовним способностима, а не по телесној снази' 'не треба обећавати много, што се не може испунити'
<i>фат</i>	ист. 'мера за дужину (око шест стопа) ¹⁴⁷	<i>на педаљ одличија, фат лудости надорасте</i> <i>лагати на фатове</i>	'човек на положају покаже своје право лице (обично у негативном смислу, чинећи неразумне, бесмислене поступке)' 'јако пуно лагати, бити велики лажов'

4.2.5. Тематска група 'природа и околина'

Тематска група издвојена према интегралној семи 'природа и околина' обухвата широк репертоар појмова. Ту смо сврстали застареле лексеме за именовање различитих појмова везаних за органски и неоргански свет који нас окружује, а у то убрајамо лексеме којима се означавају природне и атмосферске појаве, биљке и њихови делови, метали и сл.

Табела 5. Тематска група 'природа и околина'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>a(j)er</i>	заст. 'ваздух, зрак; атмосфера'	<i>зидати каштеле у аеру</i> <i>поћи у a(j)er</i>	'заносити се нечим нереалним, нестварним, маштати, сањарити' 'распрснути се, експлодирати, бити уништен'

¹⁴⁷ У РМС лексема *фат* упућена је на лексему *хват*. Прелазак групе *хв-* у *ф-* (као у случају облика *хват* : *фат*) дијалекатска је особина која се јавља врло рано у споменицима, а први примери забележени су у Венцловићевом језику (Албин, у: Цветковић Теофиловић 2016: 22).

<i>вејка</i>	заст. 'мала веја, сува гранчица'	<i>дрхтати као вејка на ветру</i> <i>сув као вејка</i> <i>осушити се као вејка</i>	'јачо дрхтати, сав се трести' 'веома мршав, танак' 'веома омршавити, ослабити'
<i>вертеп</i>	цсл. 'пећина, спиља'	<i>као из вертепа</i>	1) (<i>изгледати, бити и сл.</i>) 'необично, чудновато, упадљиво' 2) (<i>појавити се, доћи и сл.</i> , или са елипсом) 'одмах, сместа, у истом тренутку'
<i>вагаш</i>	заст. и покр. 'јаче усечен траг колског точка у влажној земљи, коловоз'	<i>истрчати из умног вагаша</i>	'шенути, пореметити памећу'
<i>дажд</i>	заст. 'вода која у капљицама пада из облака, киша'	<i>иза сваког дажда сунце грије</i> <i>неће гомила дажда</i> <i>по дажду клубук искати</i>	'ниједна несрећа не траје вечно' 'каже се кад некога нуде оним до чега му је и иначе нарочито стало (нпр. пијаницу вином итд.)' 'не мислити, не реаговати на време'
<i>даждити</i>	заст. 'падати, кишити'	<i>из дебела облака дажди</i> <i>и црн облак вазда не дажди</i> <i>ни сваки облак не дажди</i>	'дешава се оно за што постоје јаки разлози, што је чврсто утемељено, засновано и сл. на нечему одређеном' 'и лоше, непријатне ствари не трају вечно, и несрећа је пролазна' 'не дешава се увек оно што се очекује'
<i>зерзеват</i>	заст. и покр. 'поврће, зелен, зелениш'	<i>знати сто зерзевата</i> <i>правити зерзевате</i>	'умети, знати много разних ствари, бити сналажљив у свакој прилици' 'стварати, удешавати околности, прилике'
<i>кам</i>	заст. и покр. 'камен'	<i>у кам затуцати</i>	'проклињати, клети'

		<i>(до)носити, донети кам о грлу</i>	'доћи, долазити с молбом за заштиту од великог насиља'
<i>пакао</i> ²	заст. и покр. 'катран'	<i>трошити пакао на туђи брод</i>	'радити нешто бескорисно'
<i>мазија</i>	заст. 'челик, надо'	<i>вадити мазију</i> <i>здрав (као) железна мазија</i> <i>хладан као мазија</i> <i>јак као мазија</i> <i>извући мазију</i>	'клети се, заклињати се' 'веома здрав' 'каже се за човека који се претвара да је хладнокрван, миран, сталожен' 'веома, изузетно снажан, јак' 'проћи лоше, настрадати'
<i>сабах</i>	арх. и нар. 'зора'	<i>ничија није до сабаха горила</i>	'сваком владању (обично рђавом) дође крај'
<i>тма</i>	заст. 'в. тама' ¹⁴⁸	<i>тушта и тма; тма и тушта; тма божја</i>	'врло много, безбројно'
<i>ћутук</i>	заст. и покр. 'кратак комад одрезана стабла, клада, пањ, трупац'	<i>пијан ко ћутук</i>	'сасвим пијан, мртав пијан'
<i>цевер</i>	заст. 'челик из Дамаска'	<i>показати цевер</i>	'показати своје право лице' ¹⁴⁹

4.2.6. Тематска група 'предмети различите намене'

Ова тематска група обједињује застареле лексичке јединице за именовање одређених предмета, справа, направа и сл. који се користе у различите сврхе.

Табела 6. Тематска група 'предмети различите намене'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>(х)ардов</i>	заст. и покр. 'велико буре, бачва, каца'	<i>проврћен ардов</i>	'онај који не уме да чува тајну'

¹⁴⁸ Лексеми *тама* (одн. застарели облик *тма*) условно можемо доделити одређење 'природна појава' када је разумемо у значењу 'одсуство светлости, мрак' (в. РМС, под *тама*).

¹⁴⁹ Уз фразеолошку јединицу *показао цевер*, забележену у Вуковој збирци пословица, стоји објашење: 'показао се какав је (да је рђав)'

		<i>напети се као ардов</i>	'много се напети, надути (обично кад се превише попије)'
<i>иго</i>	заст. и покр. 'в. јарам, дрвена направа у облику оквира која се ставља воловима на врат кад се у нешто прежу'	<i>стегнути под своје иго</i>	'ставити под своју власт, потчинити, покорити'
<i>канџија</i>	заст. 'направа за шибање, бичевање, бич (уопште или нарочите врсте)'	<i>држати некога под мамузом и канџијом</i> <i>живети под канџијом</i>	'вршити насиље над неким, држати некога у стези, под притиском' 'живети под нечијом влашћу, бити некое потчињен'
<i>кошар / кошара / кошарица</i>	заст. 'направа обично од испреплетаног прућа или сличног материјала за држање и преношење разних ствари, корпа, котарица'	<i>добити кошар (кошару, кошарицу)</i> <i>дати (пришити) кошар</i> <i>повући кошар</i>	'бити одбијен (обично од девојке)' 'одбити (некога), не примити што понуђено' 'бити одбијен'
<i>маџке / маџан</i>	ист. 'колица или клупа на коју се стављала лица осуђена на казну батинања, дереш'	<i>повалити на маџке</i> <i>мерити маџана</i>	'ишибати, избатинати' 'бити истучен, пребијен, добити батине'
<i>одмарача</i>	заст. 'део намештаја у виду канабета, фотеле, удобније столице намењен за одмарање'	<i>наследити нечију одмарачу</i>	'заузети у каквом примамљивом послу, звању, власти и др. претходников положај'
<i>пармак</i>	заст. и покр. 'колац или даска, летва у огради, плоту'	<i>ударити (некоме) пармак</i>	'подвалити некое, преварити некога'
<i>повод²</i>	заст. и покр. 'в. поводац ² (1а)'	<i>на (у) поводу (од) некога</i>	'под нечијим вођством, са нечијим управљањем, руковођењем'
<i>синџир</i>	заст. и покр. 'низ или ред металних карика или колутова, уденутих једни у друге који служе за везивање кога, чега, ланац'	<i>направити од чега медведа на синџиру</i> <i>бити на синџиру</i>	'створити од чега племенитог обично средство за зараду' 'бити неслободан, потчињен'
<i>стег</i>	арх. и песн. 'застава, барјак'	<i>високо држати стег (чији, чега)</i>	'бранити какав идеал, завет'

		<i>носити (износити)</i> <i>стег</i>	'бити на челу, предњачити'
		<i>подигнути стег</i>	'почети борбу за нешто, у име нечега'
		<i>сврстати се (стати)</i> <i>под чији стег</i>	'узети учешћа на нечијој страни, за нечије интересе'
<i>тахта</i>	заст. 'даска'	<i>бир тахта ексик</i> ¹⁵⁰	'без једне даске у глави, мало ћакнут, луцнут'

4.2.7. Тематска група 'писање'

У овој тематској групи налазе се лексеме обједињене заједничком семом 'писање'. Доминанте су застареле лексеме које се односе на различите појмове везане за азбуку, као утврђен систем графичких знакова који се употребљавају за писање.

Табела 7. Тематска група 'писање'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>аз</i>	заст. 'назив првог слова у старословенској азбуци, тј. слова „а”'	<i>ни аз(а)</i> <i>од аз до ижице</i>	'ништа, ни слова' 'од почетка до краја'
<i>аз-буки</i>	заст. 'в. азбука (1)'	<i>од аз-буки</i>	'од почетка'
<i>буква</i>	заст. 'слово'	<i>држати се букве</i> ¹⁵¹	'формално се држати закона, тачно по закону, не одступати од закона'
<i>буквица</i>	заст. 'в. азбука (1)'	<i>очитати некоме буквицу</i>	'прекорити, (из)грдити; (по)саветовати (некога); наредити, наређивати (некоме)'
<i>живјете</i>	заст. 'стари назив за слово „ж” у ћирилицу'	<i>заплетено живјете</i>	1) 'врло сложен, замршен, спор процес' 2) 'збуњен, смушен, невешт човек'
<i>иже</i>	заст. 'назив слова „и” у старој словенској азбуци (и)'	<i>ни (једно) иже</i>	'в. ни ижице'
<i>ижица</i>	заст. 'назив последњег слова у старој словенској азбуци'	<i>ни ижице</i> <i>до ижице, и до најмање ижице</i>	'баш ништа, ни слова' 'до ситнице, до најмање појединости, потпуно, сасвим'

¹⁵⁰ Ово је једини пример у српском књижевном језику где је турски израз сачувао оригинални облик, значење и буквални превод (Ђинђић 2013: 433, у фусноти).

¹⁵¹ Фразеологизам *држати се букве* представља варијанту фразеологизма *држати се слова закона* (в. Мршевић-Радовић 2004: 98).

		<i>доћи (дотерати) до ижице</i>	'доћи до крајњих граница неког стања, осиромашити, пропасти'
		<i>од аз до ижице</i>	'од почетка до краја'
<i>закука</i>	заст. и покр. 'савијена, изломљена линија, кривуља'	<i>куке на закуке</i>	'околишно причање којим се избегава истина, увијање, изврдавање'
<i>либра/либро</i>	заст. покр. 'в. књига (1–3)'	<i>скочити (скакати) у махнито либро</i>	'(из)губити разум, (по)лудети, (по)махитати'
<i>писме</i>	заст. 'писани знак за обележавање гласа, слово'	<i>златним писменима забележен(о), уписан(о)</i>	'трајно упамћен(о) као веома важно, значајно, вредно'
		<i>црним писменима забележен(о), уписан(о)</i>	'трајно упамћен(о) као веома лоше, негативно'
		<i>не знати ни првог писмена</i>	'бити глуп, не знати ништа'
<i>плајваз</i>	заст. и покр. 'оловка, писаљка'	<i>витка као плајваз</i>	'веома витка, zgodna'

4.2.8. Тематска група: 'војска и оружје'

Ова тематска група обједињује застареле лексеме које се односе на појмове везане за војску и оружје. Бројчано су доминантне лексеме за означавање различитих врста старинског оружја, ватреног и хладног типа.

Табела 8. Тематска група 'војска и оружје'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>бердо</i>	заст. нар. вој. 'стражарски узвик у бившој Војној Крајини: ко је?, ко иде?'	<i>под старост бердо</i>	'у невреме (радити, почети)'
<i>балта</i>	заст. 'секира као хладно оружје' ¹⁵²	<i>ни у балту</i>	'не обраћати пажњу, не хајати'
		<i>пијан као балта</i>	'веома пијан'
<i>буздован</i>	ист. 'врста средњовековног оружја, батина	<i>глуп као буздован</i>	'изразито, веома глуп'

¹⁵² Ову лексему бележи *Вуков рјечник*, уз коју даје напомену да се ретко користи и има потврду само у функцији саставнице фразеологизма: „балта f. vide сјекира (али се ријетко говори, н. п. ја говорим, а он ни у балту)”. У вези са наведеном лексемом, П. Скок констатује следеће: „Тај турцизам османлијског, по свој прилици војничког, подријетла раширен је не само у bug. *balta* i odatle *baltalāk*, u rum. *băltac*, *băltag* (glede -ac upor. *balčak*) i ngr. *μπαλτάς*, nego i u svim slavenskim jezicima osim u češkom i lužičko-srpskom: rus. *balda* pored *balta*. U ŽK služi i za upoređenja *pijan je kaj balta*, tj. tako da ne može pravo hodati” (Скок, под *балта*).

	са гвозденом главом која је служила за борбу изблиза, топуз’		
<i>јатаган</i>	ист. ’дуги, криви нож, сличан сабљи, који се носио за појасом	<i>мрсити јатаган</i> <i>говорити на јатагану</i>	’убијати ножем, клати’ ’осорно, оштро говорити’
<i>лагум</i>	заст. и покр. ’експлозив са упаљачем, мина’	<i>у лагум бацити (дићи, учинити)</i> <i>помрчина као у лагуму</i> <i>бацити искру у лагум</i>	’уништити, разорити’ ’веома велика помрачина, тама’ ’неопрезним чином изазвати тешке последице, велику несрећу’
<i>низам</i>	ист. ’оперативна војска у Турској Царевини, установљена 1826. године после укидања јаничара’	<i>довести у низам</i>	’учинити послушним, натерати на послушност’
<i>позадност</i>	заст. ’в. позадина (ба, в)’ ¹⁵³	<i>бити (остати) у позадности</i>	’наћи се, налазити се по страни од средишта збивања, догађаја и сл.’
<i>тетик</i>	заст. ’оружје за одапињање стрела, лук’	<i>држати на тетику (некога)</i>	’строго држати (некога)’
<i>шешана</i>	ист. ’врста дуге пушке чији је унутарњи део цеви изолучен у шест пруга’	<i>го као шешана</i>	’без игде ичега, пуки сиромаш’
<i>шус</i>	заст. ’хитац, пуцањ; метак’	<i>дошао му шус</i>	’чудно се понаша, постао је чудан, ћудљив’

4.2.9. Тематска група ’одећа и лични предмети’

У ову тематску групу долазе застареле лексеме којима се именују различити лични и одевни предмети (или њихови делови).

Табела 9. Тематска група ’одећа и лични предмети’

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>буџелар/буђелар</i>	заст. и покр. ’новчаник’	<i>справити некога у свој буџелар</i> <i>крити као свој буџелар</i>	’купити, поткупити’ ’врло брижљиво крити’

¹⁵³ Значење б. а. (прво у упућивачком низу) гласи ’део армије који се налази иза борбене линије и који обезбеђује њено техничко, логистичко и др. функционисање на фронту’ (РСАНУ, под *позадина*).

		<i>познавати некога, нешто као свој буђелар</i>	'познавати некога, нешто веома добро'
		<i>бити плитког буђелара</i>	'бити малих, слабих материјалних средстава'
<i>јанџик</i>	заст. 'сељачка торба (обично кожна) која се носи обешана са стране или о рамену'	<i>извући се из јанџика</i>	'ослободити се кривице, оправдати се'
<i>јапунце</i>	заст. и покр. 'кишна кабаница; огртач од дебелог сукна, плашт'	<i>кад је лепо време јапунце понеси, а на злеме чини шта ти је драго</i>	'треба се обезбедити од неочекиваних, изненадних невоља, а кад се оне очекују, обезбеђење неће изостати'
		<i>ласно је испод јапунцета прстима пуцати</i>	'лако је ономе што је у безбедности да се прави храбар'
		<i>окретати, окренути јапунце према ветру¹⁵⁴</i>	'усклађивати, ускладити, управљати, управити своје понашање, поступке према приликама и околностима'
		<i>после кише јапунце не треба; после кише доцкан јапунце</i>	'узалудна је помоћ кад не стигне на време' ¹⁵⁵
<i>калтак</i>	ист. 'старинска висока капа опточена крзном, а на врху опишвена чојом, свилом или кадифом, обично украшена високом перјаницом, златним ланцима и колајнама'	<i>спојити под једак калтак</i>	'ујединити, сјединити, збратимити'
<i>кауку</i>	заст. 'врста мусиманске капе од дебеле вуне или памучне тканине омотана танким платном, чалмом, ахмедијом'	<i>добити по кауку</i>	'бити оштро прекорен, кажењен'
		<i>ударити (дати и сл.) по кауку</i>	'опоменути, прекорети, казнити'

¹⁵⁴ Вук бележи ширу варијанту у форми пословице: *откуд ветар дува, одонуд ваља и јапунце окренути.*

¹⁵⁵ Ова пословица синонимична је са пословицом *покислу огртач не треба* 'помоћ треба дати, пружити некоме благовремено, онда када му треба, у одговарајућем тренутку' (Кап. 1, 191) (РСАНУ, под *покисао*).

<i>олимпица</i>	ист. 'некадашња аустријска војничка капа'	<i>ушо (зато) ђаво (враг) под (господску) олимпицу</i>	'каже се кад неко самовољно доноси одлуке'
<i>перишан</i>	заст. и покр. 'женски украс од једне или више игала или кукица, окићен плочицама, новчићима, ланчићима, који се качио за капу, мараму и сл.'	<i>отићи (поћи и сл.) у перишан (пелишан)</i> <i>учинити (сатрти и сл.) у перишан</i>	1) 'распасти се, распрснути се' 2) 'отићи у неповрат, затрти се, нестати' 'уништити, упропастити'
<i>узао</i>	заст. 'в. чвор' ¹⁵⁶	<i>Гордијев узао</i> <i>пресећи Гордијев узао</i> <i>не држати узла на језику</i>	'нешто веома замршено; несавладљива потешкоћа, нерешљив проблем' 'решити неко тешко питање' 'говорити без суздржавања, без икаквих обзира'
<i>шпаг</i>	заст. и покр. 'в. цеп'	<i>знати као свој шпаг (некога, нешто)</i>	'знати добро некога или нешто'

4.2.10. Тематска група 'објекти и њихови делови'

У дату тематску групу долазе лексеме којима се означавају различити објекти, простори (прилагођени за какву намену) и њихови делови.

Табела 10. Тематска група 'објекти и њихови делови'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>ариште</i>	заст. и покр. 'зграда, просторија, казнена установа у коју се затвара онај ко је лишен слободе затвор'	<i>нудити се као Грци у ариште</i>	'нуткати се с претераном учтивошћу, нарочито приликом улажења'
<i>банак</i>	заст. и покр. 'огњиште'	<i>набити (некоме) банак</i>	'досадити некоме честим дугим посетама'
<i>болта</i>	заст. покр. 'свод, лук'	<i>шетати као Грк по празној болти</i>	'забринуто, нервозно шетати'

¹⁵⁶ Лексема *узао* изискује напомену која се тиче разлога сврставања у тематску групу 'одећа'. Наиме, лексема *узао* је у РМС дефинисана кратком дефиницијом у виду једног синонима: *чвор*. Лексема *чвор* се пак у РМС дефинише широм описно-синонимском дефиницијом: 'сплет и задебљање које настаје кад се делови чега савитљивог (конца, ужета, жице, мараме и сл.) на једном месту чврсто вежу или замрсе, узао'. Ако имамо у виду одређене сегменте ове дефиниције ('чвор је задебљање које може настати везивањем конаца, мараме и сл.'), деловало нам је прихватљиво да лексему *узао* сврстамо у тематску групу 'одећа'.

дувар	заст. и покр. 'зид'	<p><i>дотерати (притерати, притиснути, сатерати) (цара) до дувара (уз дувар)</i></p> <p><i>ударати, ударити (лупати, лупити) главом о (у) дувар</i></p> <p><i>главом кроз дувар</i></p> <p><i>блед као дувар</i></p> <p><i>и дувар(ови) има(ју) уши</i></p> <p><i>између четири дувара</i></p> <p><i>глув као дувар</i></p> <p><i>ћутети као дувар</i></p> <p><i>срдити се на муве по дувару</i></p> <p><i>ударати грашком о дувар</i></p> <p><i>не остављати ни миша у дувару</i></p> <p><i>пиши кредом на дувару</i></p> <p><i>писати кредом по дувару</i></p>	<p>'довести некога у безизлазан положај, у ситуацију у којој не може избећи одлуку, изјашњење'</p> <p>1) 'силом настојати постићи оно што је немогуће' 2) 'стећи скупо плаћено искуство; кајати се'</p> <p>'силом, на силу хтети постићи нешто'</p> <p>'врло јако, необично, мртвачки блед'</p> <p>'нигде није сигурно од прислушкивања, ништа није могуће сакрити, ништа не може остати тајна'</p> <p>'у тајности'</p> <p>'потпуно глув'</p> <p>'не говорити ништа, строго чувати тајну'</p> <p>'срдити се на све и свакога, обично без стварног разлога'</p> <p>'радити нешто узалудно, бесциљно'</p> <p>'не прескакати никога, не остављати ништа'</p> <p>'од тог (посла) нема ништа'</p> <p>'радити нешто бесмислено, узалудно'</p>
-------	---------------------	--	---

		<i>лепе се невоље за њега као слепи мишеви за дувар</i>	'каже се за оног ко често запада у неприлике'
<i>пенџер</i>	заст. и покр. 'отвор у зиду зграде кроз који улази светлост и оквир са стаклом који тај отвор затвара, прозор'	<i>ићи (доћи и сл.) под пенџер</i> <i>моћи пљунути коме под пенџер</i>	'ићи, доћи и сл. на љубавни састанак' 'не моћи нанети коме штету, увреду'
<i>површије</i>	заст. 'в. површина' ¹⁵⁷	<i>гледати са површија (на нешто)</i> <i>дићи се, дизати се (избити, изронити и сл.) на површије</i> <i>ишчезнути с површија земаљског</i> <i>стајати на површију (нечега)</i>	'посматрати нешто, доносити суд о нечему површно, без много размишљања' 'поста(ја)ти актуелан, важан, значајан, доћи, долазити до изражаја' 'нестати без трага, потпуно ишчезнути, изгубити се' 'заузимати одређени став, заступати одређено мишљење, становиште'
<i>позорје</i>	заст. 'в. позориште 1в, 2а, в, г, 3а, б, в) ¹⁵⁸	<i>тонути с позорја</i>	'губити значај, моћ; нестајати из друштвеног живота'
<i>(х)апс</i>	заст. жарг. 'затвор, зграда у којој затвореници издржавају казну'	<i>бунити се као Грк у апсу</i>	'упорно и гласно се бунити, терати по своме'

4.2.11. Тематска група 'религија и обичаји'

У тематској групи 'религија и обичаји' доминантне су лексеме за именовање појмова везаних домен религије (чланови верских фракција, радње превасходно везане за црквену праксу и сл.).

¹⁵⁷ С обзиром на дефиницију примарног значења лексеме *површина* (на коју је упућен архаизам *површије*) 'горња, спољашња страна неког предмета или објекта' (РСАНУ, под *површина*), прихватљиво је сврставање датог архаизма у ову тематску групу, у којој се, налазе лексеме за именовање различитих објеката и њихових делова.

¹⁵⁸ Застареле лексема *позорје* дефинисана је преко упућивања на одређена значења лексеме *позориште*. Значење 1в лексеме *позориште*, које је наведено прво у упућивачком низу, и само је застарело и гласи 'простор са одговарајућим декором где се изводи представа, позорница, сцена' (РСАНУ, под *позориште* 1в).

Табела 11. Тематска група 'религија и обичаји'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>адамит</i>	ист. 'члан хришћанске секте чији су припадници, мушки и женски, присуствовали голи верским скуповима'	<i>у адамитском оделу</i>	'го, наг'
<i>ангел</i>	заст. 'в. анђео'	<i>бдити као ангел хранитељ (над неким)</i>	'чувати, штитити некога'
<i>Аџикуран</i>	заст. 'в. Коран, света књига код мухамеданаца која садржи учење Мухамедово'	<i>очитати Аџикуран (некоме)</i>	'изгрдити, избрусити (некога)'
<i>гвелф</i>	ист. 'присталица владајуће куће Гвелфа и папе у средњовековној Италији, противник гибелина'	<i>гвелфи и гибелини</i>	'огорчени противници'
<i>гибелин</i>	ист. 'присталица немачких царева, противник папе у средњовековној Италији и противник гвелфа'	<i>гвелфи и гибелини</i>	'огорчени противници'
<i>лапот</i>	ист. етн. 'некадашњи обичај убијања старих људи'	<i>изићи, проћи на лапот</i> <i>ставити главу на лапот</i>	'бити пребијен, премлаћен, претучен' 'изложити се смртној опасности'
<i>отчатати/ (о)чатати</i>	заст 'в. очитати (I, 1a) ¹⁵⁹	<i>отчатати у брк (некоме)</i> <i>(о)чатати (некоме) круне (крунице)</i>	'рећи отворено, без увијања, скресати' '(из)грдити, (пре)корити некога'
<i>пропојати</i>	заст. 'почети појати'	<i>друге су карте пропојале</i>	'настала су друга времена и друге прилике'

4.2.12. Тематска група: 'животиње'

У овој тематској групи издвојени су примери које обједињује семантичка компонента 'животиња', а углавном су у питању застареле лексичке јединице којима се именују различите врсте животиња.

¹⁵⁹ Лексеме *очатати* и *отчатати* сврстане су у тематску групу 'религија и обичаји' будући да примарно значење лексеме *очитати*, на коју се дати архаизми упућују, подразумева обично црквени контекст: *очитати* 'отпевати, одслужити (обично о молитви, литургији, миси и сл.)' (РСАНУ, под *очитати*).

Табела 12. Тематска група 'животиње'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>агнец</i>	заст. 'јагње'	<i>агнец божји</i> (незловиви) <i>блејати као агнец</i>	'човек који се прави наиван, безазлен' 'говорити глупости, лупетати'
<i>арслан</i>	заст. 'лав'	<i>љут као арслан</i> <i>снажан као арслан</i>	'веома љут, бесан, разјарен' 'веома, изузетно снажан, јак'
<i>ат</i>	арх. 'коњ, обично пастув племените пасмине'	<i>за добрим се атом прашина диже</i> <i>два ата на једним јаслама не могу бити</i> <i>доћи, пасти, сићи и сл. с (од) ата на магаре</i> <i>с туђег ата посре(д) блата ићи</i>	'особу изузетних способности често други коментаришу (обично у негативном смислу)' 'треба разграничити материјалну својину од материјалног интереса других (па и блиских људи)' ¹⁶⁰ 'доћи, пасти, сићи и сл. с бољега на горе, с вишега (места, положаја и сл.) на ниже' 'односити се ноншалантно, без пажње, према туђим стварима'
<i>балук</i>	заст. 'риба' ¹⁶¹	<i>доћи, изићи на балук</i>	'стасати за удају'
<i>елефант</i>	заст. 'слон'	<i>од мухе правити елфанта</i>	'од неке безначајне ситнице правити нешто крупно'
<i>ноје</i>	заст. 'в. ној'	<i>гледати (пиљити) у некога као ноје у јаје</i>	'односити се према некоме врло пажљиво'

¹⁶⁰ При семантизацији ове пословице ослањали смо се на интерпретацију Ј. Дражић (2016: 236), која дати пример сврстава у тематску целину 'иметак и однос према другима'.

¹⁶¹ У РСАНУ, примарно значење лексеме *балук* јесте 'риба' и маркирано је као застарело (тако је и у *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке). У једној од секундарних семантичких реализација лексема *балук* се дефинише као 'врста веза, шаре' (зн. 3а) и 'вунена тканина нарочите врсте ткања коју девојке спремају за удају' (зн. 3б). Ово последње значење и мотивише глобалну семантику фразеологизма *доћи, изаћи на балук*. 'стасати за удају'. Како истиче П. Скок, наведни фолклорни термин при ткању и везењу Ђ. Даничић изводи од турског *balık ağı* 'мрежа за хватање риба' јер су тако назване шаре налик на ту мрежу' (Скок, под *балук*).

<i>поврза</i>	заст. и покр. 'пасмина, сој домаћих животиња (укључујући и варијетете)'	<i>(од неког) вући своју поврзу</i>	'имати, водити порекло од неког, потицати'
---------------	---	-------------------------------------	--

4.2.13. Тематска група 'занимања и занати'

У овој тематској групи налазе се застареле лексеме са функцијом фразеолошких чланова које реферишу на носиоце одређеног занимање и једна застарела компонента која се односи на врсту занатског посла.

Табела 13. Тематска група 'занимања и занати'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>бурлак</i>	ист. 'радник који идући обалом вуче лађу уз воду'	<i>као бурлаци на Волги</i>	'тешко, с муком, с напором'
<i>галијаши</i>	ист. 'морнар на галији'	<i>радити као галијаши</i>	'радити ропски, радити без одмора, претерано'
<i>елчија</i>	заст. 'дипломатски представник, посланик, изасланик'	<i>по зло не ваља елчије слати</i>	'невоље, несреће не треба изазивати, тражити'
<i>назор</i>	ист. 'онај који надзире, надгледа (обично државну имовину), надзиратељ, надзорник'	<i>бити назор</i> (некоме или са реченичном допуном)	'обратити пажњу, повести рачуна, припазити'
<i>сепија</i>	заст. 'стројење, штављење коже'	<i>састати се као лисице у сепији</i>	'наћи се у неприлици, неповољном, незгодном положају'
<i>(х)амалин</i>	заст. 'онај коме је занимање да преноси терете, носач'	<i>псовати као амалин</i>	'јачко, много псовати'
<i>(х)измећар</i>	заст. 'онај који зарађује служећи другога, слуга, послужитељ, помоћник'	<i>док је пара, биће измећара</i>	'новцем се може задобити нечија послушност, покорност и сл.'

4.2.14. Тематска група 'особине и својства која се односе на човека'

Дата тематска група обједињује лексеме за именовање особина и својстава који се односе на човека, као и за именовање носиоца одређених особина.

Табела 14. Тематска група 'особине и својства која се односе на човека'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>братински</i>	заст. 'братски'	<i>на братинску руку ићи</i> (некоме)	'долазити у помоћ, помагати као брат'
<i>нишит / нишч</i>	арх. 'бедан, сиромашан, убог'	<i>ништити духом</i>	1) 'трпељив, скроман, смеран'

		<i>нишчи духом</i>	2) 'умно ограничен, прост, глуп' 'в. ништи духом 1) (под ништ изр.)'
<i>позорљив</i>	заст. 'в. позоран' ¹⁶²	<i>бити под позорљивим оком</i>	'в. бити на оку (на очима, остајати, налазити се, боравити на оку, очима и сл.) (под око изр.)'
<i>резил</i>	заст. 'осрамоћен, обрукан, понижен, посрамљен'	<i>јуче везир, данас резил</i> <i>док постаде везир. био је сто пута резил</i>	'срећне прилике, ситуације су променљиве, несталне' 'каже се за онога ко је тешко и мучно остварио нешто'
<i>рсуз / хрсуз(ин)</i>	заст. 'лопов, крадљивац, лупеж'	<i>хрсузин хрсузина ласно позна</i> <i>ко једанпут украде, увек се за хрсузина држи</i> <i>рсуз ако од вешала утече, од врага не утече</i>	'ко не ваља лако себи нађе равна' 'једно нечасно дело обележје је за цео живот' 'казна увек стиже за учињена злодела'
<i>хорјатство</i>	заст. 'особина онога ко је прост, неотесан, груб'	<i>богатство прикрива хорјатство</i>	'богаташе не стиже казна за рђаво понашање'

4.2.15. Тематска група 'земље, места, народи'

У датој тематској групи налазе застареле лексеме за именовање територијалних области и припадника одређене народности.

Табела 15. Тематска група 'земље, места, народи'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>Аламан</i>	заст. 'Немац (према називу једног немачког племена)'	<i>навалити као Аламани</i>	'ударити у грабеж, навалити да се разграби нешто (јело, пиће)'
<i>Вавилон</i>	ист. 'азијска држава старог века, између	<i>вавилонска (бабилонска) кула</i>	'метеж, збрка; хаос'

¹⁶² Примарно значење лексеме *позоран* гласи: 'који испољава позор, који је пажљив, усредсређен' (РСАНУ, под *позоран*).

	река Еуфрата и Тигра, и главни град те државе ¹⁶³	<i>зидати вавилонске куле</i>	'заносити се нечим нереалним, нестварним, маштати, сањарити'
<i>јабана</i>	заст. 'туђа земља, туђина; друго, туђе село, место и сл., страна'	<i>говорити на јабану</i>	'говорити којешта, бесмислено, бунцати, трабуњати'
<i>Јеђупак</i>	заст. и покр. 'припадник циганске националности, Циганин, Ром (према Јеђупат, некадашњем називу за Египат'	<i>искати у јеђупка млека</i>	'тражити нешто немогуће, нешто што се не може добити'
<i>крајина</i>	ист. 'погранична државна област са уређеним системом војне одбране, гранично подручје, граница ¹⁶⁴	<i>мирна крајина</i>	'више нема спора, све је у реду'
<i>Тудешак</i>	заст. 'в. Немац'	<i>пити као Тудешак</i>	'пити веома много'

4.2.16. Тематска група: 'трговина'

У овој тематској групи налазе се лексеме које су на различите начине повезане са делатношћу трговине.

Табела 16. Тематска група 'трговина'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>конат</i>	заст. и покр. 'рачун'	<i>доћи на конат</i>	'споразумети се, договорити се'
		<i>чист конат</i>	'нешто сасвим јасно, одређено, правилно, паметно и сл.'
		<i>за свој конат</i>	'сам за себе, за свој рачун, по својој вољи'
		<i>очистити (раишчистити) конат (с неким)</i>	'извршити обрачун с неким, свести рачуне'

¹⁶³ Лексему *Вавилон* М. Радовић-Тешић (2009: 38) навела је као пример историзама са значењем имена некадашњих држава, покрајина и др. административних јединица (међу осталим примерима из ове групе историзама су и лексеме *Зета*, *Дукља*, *Месопотамија*, *Рашка*). У вези са употребом квалификатора за временску обележеност уз овакве лексеме, ауторка констатује следеће: „Овај тип историзама недоследно се квалификовао као такав у Речнику САНУ. Разлог томе је свакако схватање појединих аутора да сама дефиниција таквих одредница у неку руку подразумева истовремено и квалификацију да је реч о називима и појмовима које они означавају, а који су некад постојали” (Радовић-Тешић 2009: 38, у фусноти).

¹⁶⁴ У РСАНУ испред датог значења лексеме *крајина* стоји глоса '(обично ист.)'.

		<i>чист конат дуга љубав</i>	'јасно одређени материјални односи предуслов су стабилног међуљудског односа'
<i>личити</i> ³	заст. и покр. 'гласно нудити на продају, извикивати'	<i>личити нечију крв на некога</i>	'обеђивати, оптуживати некога за убиство'
<i>плаћивати</i>	заст. 'плаћати (I, 1a)'	<i>плаћивати крвљу</i>	'страдати, губити живот, бити убијен због нечега'
<i>пејдах</i>	заст. 'онај који се користи услугама трговаца или занатлија, муштерија'	<i>бити свугде (на свим местима) пејдах</i>	'појављивати се, појавити се, виђати се свугде, бити свугде присутан'
<i>рабош / рабуш, роваш</i>	ист. 'комад дрвета на коме се зарезима, цртама бележе дуговања и потраживања'	<i>(за)бележити (зарезати, записати, уписати, урезати) кога у (на) рабош</i> <i>стари рабош</i> <i>на нечији рабош (купити, отписати итд.)</i> <i>смрт нема рабош</i> <i>имати рабош у глави</i> <i>зарезати, урезати кога на (свој) роваш</i> <i>имати кога на (свом) ровашу</i> <i>бити на нечијем ровашу; доћи на нечији роваш</i> <i>изрезати из рабуша</i>	'(за)памтити кога по нечему (обично злом)' 'стари обичај, старе навике' 'на нечији рачун (купити, отписати итд.)' 'смрт се не може одложити, одгодити' 'бити веома паметан, добро памтити' 'имати намеру осветити се, учинити коме зло' 'имати кога као дужника (и материјално и како другачије)' 1) 'бити у нечијој зависности, допасти коме шака' 2) 'бити крив, замерити се коме' 'занемарити, не бринути више ни о чему'

<i>(x)есап</i>	заст. и покр. 'рачун'	<i>(x)есап давати некоме</i> <i>на (x)есап стати</i> <i>повести се у (x)есапу</i> <i>чист есап дуга љубав</i>	'полагати рачуне некоме, исповедати се' 'ухватити рачун, схватити' 'погрешити у рачуну, погрешно проценити' 'јасно одређени материјални односи предуслов су стабилног међуљудског односа'
----------------	-----------------------	--	--

4.2.17. Тематска група: 'говорна активност'

У ову тематску групу долазе застареле лексичке јединице којима се означава начин (интензитет) артикулације гласова у говору, као и неке друге лексеме за именовање појмова везаних за сам чин комуникације.

Табела 17. Тематска група 'говорна активност'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>бах</i>	заст. 'вика, бука; претња'	<i>ударити, ударати, уби(ја)ти бахом</i>	'(по)плашити, застраши(ва)ти (виком, грдњом)'
<i>весак / вес</i>	заст. и покр. 'глас који одјекује; говор, говорење, реч'	<i>немати веска, изгубити весак</i>	'бити на самрти'
<i>обетовати (се)</i>	заст. и покр. 'в. обећати (се)'	<i>обетована земља</i>	'богата и срећна земља, крај, место'
<i>ответ</i>	заст. 'саопштење, исказ дат на постављено питање, одговор'	<i>дати ответ ђаволу</i>	'снаћи се у свакој ситуацији, бити врло сналажљив, виспрен, надмудрити некога'
<i>пискац</i>	заст. 'писак, крик'	<i>ни писца (не изустити, не изговорити)</i>	'ни реч (не изустити, не изговорити)'
<i>(x)абер</i>	заст. 'глас, вест; порука'	<i>ни (x)абера немати</i> <i>ни абера (нема) од некога</i> <i>дати (x)абер</i>	'не марити, не хајати, не обазирати се, не бринути се' 'изгубио се, нестао незнано куд' 'да(ва)ти (на) глас'

4.2.18. Тематска група 'време'

У тематску групу обједињену општим називом 'време' долазе лексеме за означавање различитих временских одсецака, елемената у календарском систему, временског периода у расту човека (узраст) и сл.

Табела 18. Тематска група 'време'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>баба-земан</i>	заст. 'давнашње, старо време'	<i>од баба-земана и од цара Шћепана</i>	'одвајкада, од старине'
<i>возраст</i>	рсл. 'узраст, доба старости'	<i>станути на возраст</i>	'постати пунолетан'
<i>год</i>	заст. 'в. година (1а)'	<i>од год до год</i> <i>без года</i> <i>ићи (некоме) у год</i>	'из године у годину, стално, вечито' 'кад нечему није време, у невреме' 'ићи у прилог, ићи на руку'
<i>ден</i>	заст. 'в. дан'	<i>ден по ден</i>	'мало-помало'
<i>земан</i>	заст. 'време, доба'	<i>откад је земана</i> <i>изван земана</i> <i>у свој земан</i>	'од памтивека, одвајкада' 'у невреме, кад нечему није време' 'у добар, прави час, у право време'
<i>календе</i>	ист. 'први дан у месецу код Старих Римљана'	<i>о грчким календама</i> <i>одгодити до грчких календи</i>	'никад, ни у које време' 'одгодити на врло дуго време, никада не учинити'

4.2.19. Тематска група 'пловна возила'

Ова невелика тематска група обухвата примере којима се именују различити типови пловних средстава.

Табела 19. Тематска група 'пловна возила'

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>ђемија</i>	заст. 'брод, лађа'	<i>пропадоше ђемије на мору</i>	'каже се ономе ко се безразложно за нешто секира'
<i>галија</i>	ист. 'средњовековна ратна лађа,	<i>као да су ти (му и сл.) све галије потопљене; галије су</i>	'јакко је нерасположен,

	старински брод на весла и на једра'	<i>ти (му и сл.) потонуле</i> <i>вући галије по сувом</i> <i>галија једног не чека</i>	очајан, као да је све пропало' 'радити узалудан посао' 'нико није незаменљив; кога нема, без њега се може'
<i>плав</i>	заст. 'брод, лађа'	<i>на туђу плав накао не стављај</i>	'не пребацују другоме своје проблеме'
<i>шајка</i>	ист. 'врста ратног брода на весла, обично речног, са оштрим гвозденим кљуном'	<i>потонуле му шајке</i>	'невесео је'

4.2.20. Неразврстани примери

У последњој табели налазе се неразврстани примери. У питању су архаизми, разнородни по свом семантичком садржају, који се не уклапају ни у једну издвојену тематску групу.

Табела 20. Неразврстани примери

Застарела лексема	Значење застареле лексеме	Фразеологизам	Значење фразеологизма
<i>ваздизати</i>	заст. 'в. уздисати'	<i>ваздизати у небо (небеса)</i>	'хвалити истичући необичан значај, вредност'
<i>дота</i>	заст. 'оно што девојка доноси младожењи приликом удадбе, мираз, прђија, спрема'	<i>потрошио би (изјео би) доту свете Ане; не би му дотекла дота св. Ане</i>	'каже се за оног ко немилице троши, упропашћује иметак'
<i>јоктур</i>	заст. 'не, нема'	<i>ударио јоктур у кесу</i>	'нема (новаца)', ¹⁶⁵
<i>кон</i>	заст. и покр. 'крај, завршетак'	<i>од кона до кона (од кон до кон)</i>	'в. од краја до конца (под конач изр.)'
<i>пачити</i>	заст. и покр. 'постајати паучинаст, прекривати се паучином'	<i>пачи му се мозак</i>	'хлапети, сенилити'
<i>периз</i>	заст. и покр. 'одређени режим исхране, дијета'	<i>нема периз на уста</i>	'изражава се непристојно, вулгарно'
<i>сермија</i>	заст. и покр. 'имовина, иметак'	<i>грош по грош – сермија</i>	'и најмањом редовном штедњом може се обогатити'

¹⁶⁵ У књизи *Лексика оријенталног порекла у фраземама босанског језика* А. Шеховић и Ђ. Хаверић бележи се наведени фразеологизам и семантизује на следећи начин.: „jòktur <tur.> m. zast. nema, nema ništa □ udario ~ u kesu ostalo se bez sredstava za život, živi se u bijedi i siromaštvu” (Шеховић и Хаверић 2017: 179).

<i>сура</i>	заст. 'ред, низ људи, животиња или ствари'	<i>довести некога у суру</i>	'учинити да се неко почне примерено понашати, дисциплиновати некога'
<i>целов / целив</i>	арх. 'пољубац'	<i>Јудин целов</i> <i>лајавој секи целиви ретки</i>	'издајнички пољубац под велом пријатељства' 'ко има оштар, необуздан језик није омиљен, нема пуно пријатеља'
<i>чивит</i>	заст. 'модра, плава боја, модрило, индиго'	<i>чивит за карабоју назарити</i> <i>модар као чивит</i>	'све је то исто' 'веома, изразито модар (обично у лицу, као последица узрујаности, изнемоглости и др.)'

4.3. ЗАКЉУЧЦИ У ВЕЗИ СА ЗАСТАРЕЛИМ ЛЕКСЕМАМА КАО КОМПОНЕНТАМА ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА

Представљена систематизација фразеолошке грађе према значењу застарелих компонената омогућује да се извуку различити закључци, који ће, у циљу систематичнијег приказа, бити груписани у неколико одвојених сегмената.

4.3.1. Структура застарелих фразеолошких компонената према пореклу

Када се сагледа структура застарелих фразеолошких компонената са аспекта порекла, закључује се да више од половине ове лексике има статус позајмљеница. Наиме, око 60% застарелих лексема које се јављају у структури фразеолошких јединица пореклом је из неког од страних језика. У питању су позајмљенице из турског, италијанског, немачког, мађарског, грчког и латинског језика.¹⁶⁶

Међу застарелом лексиком страног порекла која има функцију компонената фразеолошких јединица јављају се турцизми (очекивано у највећем броју): *хатар* ('наклоност, љубав, воља'), *сабах*, *сура*, *чивит*, *јоктур*, *периз*, *ђемија*, *шајка*, *земан*, *хабер*, *земан*, *хесап*, *дувар*, *пејдах*, *јабана*, *Аламан*, *аршин*, *мангура*, *камџија*, *пармак*, *синџир*, *тахта*, *хорјаство*, *хрсуз*, *резил*, *хизмеђар*; *амалин*, *сепија*, *елџија*, *назор*, *балук*, *арслан*, *ат*, *пенџер*, *ајлук*, *узур*, *чарлама*, *хрз*, *бег*, *бедељ*, *бурунџија*, *алајбег*, *везир*, *ага*, *вилајет*, *диван*, *давија*, *јабана*, *јемин*, *кадија*, *паша*, *хак*, *харач*, *харачлија*, *нам*, *селамент*, *тедарућ*, *зереват*, *ћутук*, *драм*, *парабучук*, *низам*, *балта*, *будздован*, *јатаган*, *лагум*, *карар*, *ока*, *тетик*, *џевер*, *шешана*, *јанџик*, *јапунџе*, *каук*, *калпак*, *перишан*; италијанизми: *галија*, *конат*, *гвелф*, *гибелин*, *либро*, *дота*, *болта*, *Тудешак*, *шпаг*, *дукат*, *пикула*, *карантан*, *џекин*, *солад*, *шкуда*; германизми: *крајџара*, *банак*, *плајваз*, *грешља*, *грош*, *пенез*, *сексер*, *талир*, *џванџик*, *шус*, *олџмица*; хунгаризми: *ардов*, *филир*, *форинта*, *вагаш*, *марјаш*, *гинга*, *роваш*, *буђелар*, *риф*; грецизми: *аер*, *елефант*, *аспра*, *плета*, *мазија*; латинизми: *џесар*, *нумера*, *унча*, *календе*.

¹⁶⁶ Приликом утврђивања порекла речи консултовали смо следеће изворе: Михаиловић 1982, 1984; Стијовић С. 1992; Клајн и Шипка 2006; РСАНУ.

С обзиром на чињеницу да у творби фразеологизама по правилу учествују лексеме фреквентне у употреби, можемо констатовати да су наведене позајмљенице у некадашњем лексичком фонду имале активан статус. У данашњем језичком тренутку застареле и неактуелне, дате стране речи су некада биле учестале у језичкој пракси, што им је омогућило да се укључе у шире структуре, тј. да се остваре као интегрални чланови фразеолошких јединица.

У корпусу застарелих фразеолошких компонената нашао се и одређен број лексема које спадају у застарели лексички слој у науци означен термином славенизам.¹⁶⁷ У лексички слој славенизама, укључујући и лексеме које су оквалификоване као русизми, могу се убројати следећи примери из наше грађе: *ваздизати, возраст, агнец, вертеп, чест, нишчи, основаније, претиканије, аз, иже, изјица, живјете, дажд, бурлак, вражда, буква, ответ*. Када је у питању квалификација ових речи према критеријуму страна/домаћа реч, из литературе је позната чињеница да када се говори о страним речима у српском језику, обично се не мисли на речи из словенских језика (Матијашевић 1996: 153), као и да лексика из ранијих језичких идиома нема статус позајмљеница, будући да је реч о типовима језика који су некада били у употреби на српско(хрватско)м говорном подручју и који припадају језичкој прошлости (Васић 1996: 90).

4.3.2. Поредак тематских група застарелих фразеолошких компонената према бројности

Према анализираном материјалу, застареле лексичке јединице које се јављају као интегрални чланови фразеологизама српског језика долазе из 19 различитих тематских група (плус једна група са неразврстаним примерима). Након издвајања тематских група може се најпре констатовати којим типовима застарелих лексема је својствена функција структурних чланова фразеолошких јединица, односно на које сегменте стварности реферишу застареле фразеолошке саставнице.

Највећи број застарелих лексема које учествују у структури фразеологизама српског језика припада тематској групи 'новац'. У оквиру ове групе доминантне чланове (чак 21 од укупно 25 примера) представљају историзми који реферишу на новчане јединице које су биле у оптицају у ранијим историјским периодима (*(j)аспра, грешљика, грош, дукат, карантан, крајцара, мајдеш, мангура, марјаш, пикула, плета, потура, сексер, сол(ад), талир, филир, форинта, цванцик, цекин, шестица, шкуда*). Ови историзми учествују у структури великог броја фразеологизама, што је и разумљиво с обзиром на чињеницу да су различите вредности појединих новчаних јединица биле врло погодне за одмеравање вредности најразноврснијих појмова и у конкретном и у пренесеном смислу.¹⁶⁸

Следећа по бројности јесте тематска група 'административно-социјално уређење и државна управа', у оквиру које се налази 19 застарелих лексема које се остварују као компоненте фразеолошких јединица. Готово све застареле лексеме из ове тематске групе (16 од укупно 19) представљају историзме којима се означавају појмови актуелни у време турске окупације (титуле, чиновни, вршиоци дужности, порези и сл.). Како је овај лексички слој,

¹⁶⁷ Најпрецизнија дефиниција славенизама експлицира да су то речи и особине које припадају српкословенској, рускословенској, заједничкој црквенословенској, као и руској лексици, укључујући и разне позајмљенице у овим језицима, а такође и хибридне творевине, тј. облике који садрже особине и црквенословенског, без обзира на редакције, или руског и нашег језика (Стијовић С. 1992: 13).

¹⁶⁸ Фразеологизми са компонентама којима се означавају новчане јединице биле су предмет фразеолошких анализа, углавном на контрастивном нивоу:

О новчаним јединицама као туђицама у Вуковим пословицама в. Шћепановић 1996.

Компаративна и контрастивна анализа фразеологизама са кључном речју *новац* у савременом грчком, румунском и српском језику дата је у Мутавцић и др. 2018.

Српске, француске и шпанске фразеолошке јединице са компонентом срп. *новац*, *наре* / фр. *argent* / шп. *dinero*, као и са другим компонентама блиске семантике, предмет су истраживања у раду Шуловић и Дробњак 2015.

стицајем друштвено-историјских околности, био врло активан у одређеном историјском периоду, разумљиво је што је његов појмовни и семантичко-асоцијативни потенцијал у великој мери бивао уграђен и у фразеолошки систем.

На трећем месту по бројности застарелих лексема – фразеолошких компонената – јесте тематска група 'апстрактни појмови', у којој се налази 18 примера. Овај податак донекле изненађује ако се упореди са чињеницом да највећи фразеолошки потенцијал¹⁶⁹ када су у питању компоненте из активног лексичког фонда показују соматизми и зооними, као тип лексике за који се може рећи да припада конкретной стварности и визуелно је доступан.¹⁷⁰

Према бројности чланова које обухвата, на четвртом месту налази се тематска група 'мере', која садржи 15 застарелих лексема које учествују у структури фразеологизама. Лексеме из ове групе реферишу на различите количинске односе, а више од половине јединица представљају историзми за именовање мерних јединица валидних у ранијим историјским периодима (нпр. *аршин, драм, ока, педаљ, пока, риф, унча, фат*). Лексичке јединице којима се упућује на разноврсне релације са аспекта обухватности у погледу мере погодне су као средство за творбу фразеолошких јединица, које, начелно, и представљају језичку манифестацију човековог одмеравања света који га окружује.

На петом месту налази се тематска група 'природа и околина', која обухвата 14 застарелих фразеолошких саставница.

Даље по бројности долазе тематске групе 'предмети различите намене' (11), 'писање' (11) и 'војска и оружје' (10).

Остале тематске групе застарелих лексема са функцијом фразеолошких компонената имају мањи број чланова. Оне обухватају мање од 10 чланова. Наведене према броју застарелих лексичких јединица које обједињују, те тематске групе заузимају следећи поредак: 'одећа и лични предмети' (9), 'објекти и њихови делови' (8), 'религија и обичаји' (8), 'животиње' (7), 'занимања и занати' (7), 'особине и својства која се односе на човека' (6), 'земље, места, народи' (6), 'трговина' (6), 'говорна активност' (6), 'време' (6), 'пловна возила' (4). У последњој категорији нашли су се неразврстани примери, а у нашој грађи таквих је укупно 10.¹⁷¹

Према прикупљеном корпусу, око 430 фразеолошких јединица српскога језика има у функцији структурног члана лексему која, са становишта савременог српског језика, не припада активном лексичком фонду. Ако узмемо у обзир укупан број фразеолошких јединица српског језика, при чему нам, на пример, као референтни оквир послужи податак да је у *Фразеолошкиот рјечнику хрватскога или српског језика* Ј. Матешића обрађено 12.000 фразеологизама – можемо констатовати да застареле лексеме, збирно посматрано, не показују висок степен фразеолошке продуктивности.

Коначно, додајмо и ово. Спроведена семантичка класификација једног типа застарелих лексичких јединица – оних који се јављају као компоненте фразеологизама – може бити корисна и за лексикографску праксу, и то за израду једног специфичног типа речника

¹⁶⁹ Термин *фразеолошки потенцијал* користимо према одређењу Г. Штрбац, по којем се под фразеолошким потенцијалом одређеног типа лексема подразумева њихова фразеолошка продуктивност, тј. способност да учествују у формирању што већег броја фразеолошких јединица (Штрбац 2017: 84).

¹⁷⁰ Констатацију о високој фразеолошкој продуктивности соматске и зоонимске лексике проналазимо у бројним истраживањима која се баве том тематиком. О соматској фразеологији в. нпр. Штрбац 2017, а од истраживања зоонимске фразеологије упућујемо на монографију Б. Барчот (2017).

¹⁷¹ Уверени смо да неке од тематских група које према корпусу којим тренутно располажемо имају мањи број чланова – заправо јесу бројније. Када српска лексикографија буде обогаћена и једним специјалним речником застарелих лексичких јединица, при чијој се изради, јасно, лексичка грађа врло прецизно одмерава према временском критеријуму, засигурно ће се обогатити и корпус застарелих лексема које се остварују у функцији интегралних чланова фразеолошких јединица.

застареле лексике, какав већ постоји у руској фразеографији. У питању су речници застареле лексике који грађу приказују по „лингвокултуролошким блоковима”: појмови који означавају крвна сродства, или односе који се стичу браком, потом системи старих мерних јединица, системи некадашњих звања, системи старих назива ћириличних слова и сл. (в. Глинкина 2014: 135). Издвојене тематске групе могу послужити као показатељ доминантних „лингвокултуролошких блокова” на корпусу застареле лексичке грађе српског језика, а уврштавањем и застарелих лексема које немају функцију фразеолошких конституената, издвојени „блокови” попуниће се новим члановима, а формираће се и нови.

4.3.3. Фразеолошки потенцијал застареле лексике

Према истраживаном материјалу, 206 застарелих лексема имале су способност да се нађу у структури фразеолошких јединица српског језика. Овакав податак је значајан јер показује да су наведене застареле лексеме представљале стабилне чланове српског лексичког фонда ранијих епоха, јер управо чињеница да су учествовале у творби фразеологизама указује на њихову некадашњу учвршћеност и фреквентност у лексичком систему српског језика.¹⁷²

Међу застарелим лексемама које се остварују као компоненте фразеолошких јединица бројнији су архаизми у односу на историзме. Према ексцерпираном корпусу, 141 архаизам има функцију фразеолошке компоненте, док је број историзама са функцијом компоненте фразеолошких јединица 65. Наведени подаци су ипак условног карактера, због оградe везане за чињеницу да се ексцерпција застарелих фразеолошких компонената углавном заснивала на квалификацијама из постојећих лексикографских извора (које понекад, из угла данашњег језичког тренутка, нису валидне, јер су, на пример, први томови РСАНУ објављени пре више од педесет година, а многе лексеме су природно промениле свој статус, под утицајем друштвено-историјског развоја и цивилизацијских промена) – а не на грађи једног специјалног речника застареле лексике српског језика, који би пружио прецизнији увид у бројно стање датог типа лексема. Ипак, сматрамо да су, иако не коначни, дати подаци репрезентативни, те можемо извући закључак да је број архаизама који учествују у структури фразеологизама српског језика више него двоструко већи од броја историзама са функцијом фразеолошке саставнице. Дакле, однос међу компонентама архаизма и компонентама историзма, према нашој грађи, оквирно је 2:1.

4.3.4. Историзми као компоненте фразеолошких јединица

У категорији историзама који се остварују као интегрални чланови фразеологизама доминирају они који се односе на појаве и појмове из некадашњег административног и друштвеног живота, који данас више нису актуелни: старе новчане и мерне јединице, титуле, звања, оружје, направе и сл.

Фразеолошки најпродуктивнији историзам јесте лексема *грош*, која се, заједно са хипокористичним образовањем *грошић*, према прикупљеном корпусу, налази у структури 26

¹⁷² Прикупљање и анализе фразеологизама са застарелим компонентама важни су и за историјску лексикологију, при формирању корпуса застарелих лексичких јединица. На овај начин може се допрети до лексике која се у самосталној употреби у говору више не може забележити, а која је остала сачувана једино у функцији структурних чланова фразеолошких јединица.

Исп. и следећу констатацију: „Kako su u frazemima u velikoj mjeri očuvane leksičke sastavnice koje su prešle u pasivan leksik, razvidno je da prikupljanje frazema uvelike doprinosi očuvanju leksika, a samim time i potpunijem opisu leksičkoga sloja pojedinoga idioma” (Малнар Јуришић 2015: 94).

фразеолошких јединица.¹⁷³ Дакле, међу компонентама историзма најбогатије фразеолошко гнездо твори лексема *грош*.¹⁷⁴

Одговор на питање због чега лексема *грош* у односу на остале бројне лексеме за означавање старих новчаних јединица показује највиши степен фразеолошке продуктивности – може се тражити у уоченим тенденцијама да се заступљеност лексема у фразеологији налази у корелацији са фреквентношћу њихове употребе у језику, као и са њиховом семантичком и творбеном активношћу (Гољак 2005: 173). У случају високе фразеолошке продуктивности лексеме *грош* релевантан је и ванјезички фактор који се односи на чињеницу везану за саму распрострањеност ове новчане јединице, будући да је у питању новац различите вредности који је кован у разна доба у различитим земљама. Језичке карактеристике лексеме *грош* које су утицале да она постане компонента бројних фразеолошких јединица јесу њена полисемантичност и творбена продуктивност. Наиме, РСАНУ бележи 5 значења и подзначања ове лексеме, што је највише семантичких реализација у поређењу са осталим лексемама за именовање новчаних јединица (уп. 1. а. ковани новац од 20 пара (једна петина динара) у Србији до 1918. г.; 1. б. новчана јединица различите вредности у разна доба у појединих народа; 2. новац, пара уопште (најчешће са значењем најмањег, најбезвреднијег новчића); 3. врста порезе (за време турске владавине); 4. шара, мрља, пега (облика и величине гроша)).

Лексеме активне у фразеологији обично се одликују развијеношћу творбених гнезда (Гољак 2005: 177), што потврђује и пример лексеме *грош*, која у поређењу са осталим лексичким јединицама за именовање новчаних јединица, има богато творбено гнездо: *грошак*, *грошић*, *грошав*, *грошар*, *грошанац*, *грошарка*, *грошарче*, *грошаст*, *грошићак*, *грошићар*, *грошићара*, *грошићарија*, *грошићарити* итд. На фразеолошку продуктивност лексеме *грош* може утицати и њена једноставна морфонолошка структура, а, такође, и способност римовања са другим компонентама фразеологизма (уп. риму у примеру *грош по грош*, *оде кућа на добош* или у примеру са изведеницом *грошић – нема грошића без жуљића*). Свакако, и овде важи оно што је констатовала С. Гољак (2005: 177) за уочену позитивну корелацију између фразеолошке активности зоонима и њихове језичке фреквентности, полисемије, афиксалне деривације и композиције – приказану везу између језичких карактеристика лексеме *грош* и њене продуктивности у грађењу фразеологизама треба посматрати на нивоу тенденција, а не на нивоу апсолутне узајамне условљености.

Интересантна је чињеница да и у фразеолексикону руског језика историзам *грош* има највећу фразеолошку продуктивност у поређењу са осталим историзмама којима се именују новчане јединице које су у прошлости биле у оптицају (Николаевна и Владимировна 2016: 126). Ово је посебно занимљиво ако се има у виду чињеница да је грош означавао званични новац бројних страних земаља, између осталих и Србије до 1918. године (в. дефиницију лексеме *грош* у РСАНУ), док у Русији никада није именовано званичну валуту. Разлога за то што се историзам *грош* налази у структури великог броја фразеологизама руског језика, по оцени Е. Е. Николаевне и П. М. Владимировне (2016: 126), може бити више: од оних нејезичке природе – велика интернационална раширеност гроша као новчане јединице (валута са овим називом је била у оптицају у неколико европских земаља) – до оних чисто језичких – већа фонетска „привлачност” и „морфолошка сажетост” ове лексеме.

¹⁷³ Напоменимо да се лексема *грош* налази у структури и бројних терминолошких синтагми, које као јединице са искључиво номинационим значењем нису ушле у предмет истраживања овога рада: *сретни грош* 1) 'новац који продавац даје купцу', 2) 'комад старог новца за који се верује да доноси срећу и који се чува и употребљава у разним приликама'; *девојачки грош* 'откуп који девер даје за девојку'; *мајчин (молитвени) грош* 'дар у новцу невестиној мајци о свадби' итд.

¹⁷⁴ Фразеолошке јединице које у свом саставу имају исту лексему, у функцији основне компоненте, улазе у састав једног фразеолошког гнезда (В. Л. Архангелски, у Вуловић 2015: 43). А. М. Бушуј оперише појмом фразеогнезда бавећи се општим принципима репрезентације фразеологије у лексикографским делима (в. пример фразеогнезда са предлогом *безъ* у Бушуј 1983: 14). Такође, о појму фразеолошког гнезда в. Шански 1985: 55–56.

Неки историзми су били познати на ширем географском простору (и словенском и несловенском), те их данас срећемо као компоненте фразеологизама различитих језика. Такав је случај са историзмом *рабош* (*роваш/рабуш* и сл. варијанте). Према РМС, *рабош* је 'комад дрвета на коме се зарезима, цртама бележе дуговања и потраживања'. Ова застарела лексема у српском језику остварује висок степен фразеолошке продуктивности, што указује на њену некадашњу стабилност и фреквентност. У корпусу су се нашли следећи фразеологизми са датом компонентом историзмом: (*за*)*бележити* (*зарезати, записати, уписати, урезати*) *кога у (на) рабош; стари рабош; на нечији рабош* (*купити, отписати* итд.); *смрт нема рабош; имати рабош у глави; зарезати, урезати кога на (свој) роваш; имати кога на (свом) ровашу; бити на нечијем ровашу; изрезати из рабуша*. Универзалност и широку распрострањеност овог древног предмета из домена трговине потврђује фразеолошка продуктивност дате лексеме и у другим језицима: нпр. у немачком: *etw. auf (österr.:) dem Kerbholz haben*; у словеначком: *imeti koga/kaj na rovaši, iti na rovaš koga/česa* (Валеншич Арх 2016: 286); у словачком: *mať na rovaši niečo u niekoho* (https://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia/, под одредницом *historizmy vo frazémach*).

4.3.5. Архаизми као компоненте фразеолошких јединица

Највећи број архаизама који се остварују као фразеолошке компоненте односи на апстрактне појмове. Занимљиво је да је при семантичкој анализи архаизама руског језика (узетих у целини, не само оних које се јављају у структури фразеолошких јединица) закључено да бројчану доминантну групу представљају управо они архаизми који реферишу на апстрактне појмове (в. Аркадјева и др. 2016).¹⁷⁵

Фразеолошки најпродуктивнији архаизам представља лексема *дувар*. Овај застарели покрајинизам, према прикупљеном материјалу, потврђен је у структури 14 фразеологизама.

Дакле, међу свим компонентама архаизма најбогатије фразеолошко гнездо твори лексема *дувар*.

Најучесталије се користи фразеологизам *дотерати* (*притерати, притиснути, сатерати* и сл.) (*цара*) *до дувара*, а истраживање М. Ђинђић је показало да представници млађе популације српског језика, иако активно употребљавају дати фразеологизам, не познају значење самог турцизма *дувар*. Наиме, анкета спроведена међу студентима прве године Учитељског факултета у Београду указала је на то да испитаници асоцијативно повезују ову лексему искључиво са наведеном фразеолошком јединицом, као вишелексемним спојем целовитог значења, али без знања о изолованом значењу лексеме *дувар*. Неки од одговора који су студенти наводили на питање о значењу лексеме *дувар* јесу: крај, до краја, дно, ћошак, кревет, ивица, крај пута, прозор, до дна, праг, друм, кревет, ветар, сиромаштво, пањ (Ђинђић 2013: 246–247, у фусноти). Наведени случај егземплификује чињеницу да поједини фразеологизми опстају у језику упркос присуству застареле (семантички непрозирне) компоненте, што, са своје стране, потврђује тезу о фразеологизмима као кондензаторима елемената старијег језичког стања.

Ексцерпирани корпус потврђује да се у функцији фразеолошке компоненте могу наћи сви типови архаизама. У структури највећег броја фразеологизама из корпусног материјала интегрисани су лексички архаизми. Под лексичким архаизмима, према релевантним дефиницијама у литератури, подразумевају се застареле лексеме које према себи у савременом језику имају одговарајући разнокоренски синоним, а који се код говорника стандарног језика налази у активној употреби (Радовић-Тешић 2009: 39). Према истраживаном материјалу, 78% архаизама који се остварују као фразеолошке компоненте представљају лексички архаизми.

¹⁷⁵ Овде треба напоменути да су аутори семантичку анализу извршили само на архаизмима који почињу словом *с* (в. Аркадјева и др. 2016).

С друге стране, лексичко-фонетски и лексичко-творбени архаизми – у мањем се проценту (око 22%) јављају као интегрални чланови фразеолошких јединица из формираног корпуса.

Лексичко-фонетске архаизме представљају лексеме које према себи имају у активној употреби савременог језика синонимну реч истог корена, али са донекле измењеним звуковним обликом (Радовић-Тешић 1982: 259; в. и Камаева 2012: 1838). Лексичко-фонетски архаизми који се, према ексцерпираним корпусу, јављају као компоненте фразеолошких јединица нису бројни. У питању су следећи примери: *аз-буки*¹⁷⁶ (‘азбука’), *ваздизати* (‘уздизати’), *вас* (‘сав’), *возраст* (‘узраст’), *ангел* (‘анђео’), *громила* (‘гомила’), *ден* (‘дан’), *(от)чатати* (‘(о)читати’), *повисити* (‘повишити’), *обетовати* (‘обећати’); *тма* (‘тама’), *чест* (‘част’), *цесар* (‘цар’).¹⁷⁷

Лексичко-творбеним архаизмима припадају лексеме у којима долази до померања у дистрибуцији суфикса или префикса који је некада имао шире лексичко слагање, а данас је сушен на одређени круг лексичких основа (Радовић-Тешић 2009: 40). Реч је, дакле, о застарелости творбене морфеме (Камаева 2012: 1838). Као компоненте фразеолошких јединица, према ексцерпираној грађи, јављају се следеће лексеме које у савременом лексичком систему имају статус лексичко-творбених архаизама: *Аџикуран*¹⁷⁸ (‘Куран’), *братински* (‘братски’), *год* (‘година’), *јавје* (‘јава’), *заборавак* (‘заборав’), *кам* (‘камен’), *основаније* (‘основање’), *ној* (‘ноје’), *пискац* (‘писак’), *појав* (‘појава’), *плаћивати* (‘плаћати’), *повод* (‘поводац’), *површје* (‘површина’), *погибио* (‘погибија’), *позадност* (‘позадина’), *позорје* (‘позориште’) *позорљив* (‘позоран’).¹⁷⁹

4.4. ЗАСТАРЕЛЕ ФРАЗЕОЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ СА ПОТЕНЦИЈАЛНО УНИКАЛНИМ КОМПОНЕНТАМА

Термин *уникална фразеолошка компонента*, према нашим увидима, није познат у радовима посвећеним истраживањима фразеолошке грађе српског језика. Феномен фразеолошких уникалија проучаван је детаљано у германистичкој литератури (Флајшер 1982; Добровљски и Пијрајнен 1994; Бухофер 2002; Холзингер 2018 итд.), у новије време и у словеначкој (Валеншич Арх 2016, Мрвич 2020), а такође и у хиспанистичкој, само, углавном, под другим терминолошким одређењима (понајчешће је у употреби термин *дијакритичке речи* (Зулуага 1980, Корпас Пастор 1996)).

Појам *уникалне компоненте* (нем. *unikale Komponente, unikale Konstituente*) у првим радовима посвећеним овој теми дефинисан је врло рестриктивно. Немачки лингвиста Флајшер

¹⁷⁶ Полусложеничко писање сврстало би дату застарелу лексему и у категорију ортографских архаизама (ортографске архаизме као тип архаизама наводи П. Пипер (2019: 54)).

¹⁷⁷ И у другим словенским језицима малобројни су фразеологизми који у структури садрже лексему која је са становишта савременог језичког стања одређена као лексичко-фонетски архаизам. Р. Н. Попов (1976: 77) наводи следеће примере руских фразеолошких јединица са компонентама лексичко-фонетским архаизмима: (*явиться, ...*) *яко (как) тать в ноши; (вкусать, ...) от древа добра и зла; (попасть, ...) из огня в полямя; покинуть земную юдоль, земная юдоль, опочить в бозе, в руке божией, притча во языцех, темна вода во облацех.*

Пољска ауторка Ј. Шершунович (2014: 4) констатује да су у структури фразеолошких јединица пољског језика најмање заступљени фонетски архаизми. Слично запажа и А. Пјела. Ова ауторка констатује да је при формирању корпуса *традиционализама* (термин који ауторка користи за све изразе са архаичним елементима) било врло тешко пронаћи примере израза са компонентом фонетским архаизмом (Пјела 2016: 48).

¹⁷⁸ Лексему *Аџикуран* третирамо као лексичко-творбени архаизам јер формант *-(х)аџи* посматрамо као творбени елемент са функцијом префикса.

¹⁷⁹ Истраживања Р. Н. Попова показују да фразеолошке јединице са лексичко-творбеним архаизмом као структурном компонентом нису бројне ни у руском језику. Аутор наводи следеће примере: *поднять (внести) сумятицу; быть (оставаться) в пасынках; отправиться к праотцам; восстановить по крупнице; лепта вдовицы; каяться в своих прегрешениях; поборник правды; избивение младенцев; его же царствию не будет конца* (Попов 1976а: 75).

(1982: 42) одређује уникалне компоненте као речи које се „уопште не појављују” изван фразеолошких јединица.¹⁸⁰

Типологију уникалних саставница дао је Флајшер у студији *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache* (1982), чије је допуњено издање изашло 1997. године.¹⁸¹ Наиме, овај немачки лингвиста поставља питање разграничења уникалних компонената од осталих врста фразеолошких компонената, те дефинише неколико типова оваквих саставница (Флајшер 1982: 45–47). Флајшерова класификација прихваћена је и допуњавана не само у германској већ и у другим страним фразеологијама, превасходно словеначкој.

Опсег наведеног појма третира се широко, те се у уникалне фразеолошке компоненте најчешће убрајају следеће лексичке јединице:

- застареле лексеме (архаизми и историзми) (Флајшер 1982: 45; Валеншич Арх 2016: 281);
- лексеме које се у фразеологизму појављују у граматичким облицима који не одговарају савременој граматичкој норми (Флајшер 1982: 47);
- лексеме које представљају термине из различитих струка, где имају своје специјализовано значење, док се у општем језику јављају само као компоненте фразеолошких јединица (Флајшер 1982: 46)
- лексеме из страних језика које се остварују само као компоненте фразеолошких јединица (Флајшер 1997: 40);
- лексеме које се, изражено лексикографским метајезиком, остварују „само у изразу” (Валеншич Арх 2016: 284).
-

Међутим, с обзиром да степен везаности одређене саставнице за фразеолошку структуру може бити различит, те да атрибут „уникални” предодређује апсолутну везаност, различити аутори се опредељују за друкчија терминолошка решења. Добровољски и Пијрајнен (1994) при опису овог типа фразеолошких саставница користе термин *фразеолошки везани формативи* (нем. *Phraseologisch gebundene Formative*). А. Х. Бухофер (2002: 430) истиче да постоје различити степени везаности одређене лексеме за структуру фразеологизма, те употребљава термин *фразеолошки изоловане речи и облици речи*.

Дакле, релативно је брзо препознато да разматране фразеолошке компоненте нису тако „уникалне” као што се у почетку претпостављало. Могућност корпусних анализа у лингвистичким истраживањима допринела је да се са великом сигурношћу може утврдити да ли је нека компонента уникална или се јавља и у оквиру слободних спојева речи. Како истиче Холзингер (2018: 202), за одређивање оваквих јединица критеријум који је наједакватнији јесте критеријум „фразеолошке везе”. Из тог разлога, чини се да је прецизније рећи „фразеолошки везано” уместо „уникално”.

Наиме, појам „везаности” речи за одређено окружење је описнији и дозвољава да се присуство овог феномена подели на етапе (Холзингер 2018: 202)¹⁸². Зато се аутор у раду опредељује за термин *фразеолошки везана реч* (нем. *phraseologisch gebundenes wort* (PGW)). У фразеолошки везане речи аутор на првом месту убраја архаизме, историзме и некротизме (Холзингер 2018: 202).

Словеначка ауторка Уршка Валеншич Арх при опису лексема које се углавном јављају као компоненте фразеологизама користи терминолошку синтагму *потенцијална уникална саставница*.

¹⁸⁰ Холзингер (2018: 200) коментарише да се у ревидираном издању Флајшерове студије из 1997. године налази мало измењена и „ослабљена” верзија дефиниције уникалних компонената, у којој се конструкција „уопште не јављају” замењује конструкцијом „не јављају се (више)” (Флајшер 1997: 37).

¹⁸¹ Након наведене студије, ову тему Флајшер разрађује и у појединачним радовима (в. Флајшер 1989).

¹⁸² Како истиче Холзингер (2018: 201), у каснијим радовима и Флајшер говори о тзв. „градацији уникалности”.

Имајући у виду све наведене експланације везане за разматрану појаву, ми смо се у раду определили за термин *потенцијално уникална компонента*. Проширење атрибутом *потенцијални* сматрамо добрим будући да се не може са сигурношћу рећи да се нека компонента не појављује у самосталној употреби. Међутим, под потенцијално уникалним фразеолошким компонентама ми сматрамо искључиво лексеме за које није посведочена појава у слободној језичкој употреби, већ само у функцији интегралног члана фразеолошких јединица. Речено лексикографским метајезиком, то су оне лексеме које се јављају „(само) у изразу/изразима”. Такве лексеме, према подацима из речника, немају самосталну употребу нити лексичко значење.¹⁸³

Дакле, у потенцијално уникалне компоненте не сврставамо застареле лексеме, које се у језику активирају и у самосталној употреби, већ само оне за које не постоје потврде да се јављају изван структуре фразеолошких јединица. Н. Н. Амосова тзв. *мртве лексеме*, које се јављају само у оквиру фразеолошких јединица, назива некротизмима (Амосова 1963: 108). Некротизми нису укључени у дескриптивне речнике као самосталне одреднице са својим лексичким значењем, већ искључиво као конституенти фразеологизама. Основна разлика између некротизама са једне стране и архаизама и историзама са друге јесте у фразеолошкој везаности првих. Употреба архаизама и историзама је у језику могућа, у неутралној (историзми) или стилској функцији (архаизми), а некротизми не могу имати самосталну употребу (Амосова 1963: 107).¹⁸⁴

О лексемама које су у РСАНУ потврђене „(само) у изразу/изразима” писале су И. Лазић-Коњик и Ј. Милошевић у два наврата (2011, 2014). Ауторке су приказале начин на који се у српском тезаурусном речнику представљају, квалификују и семантички дефинишу речи које се не употребљавају као самосталне лексеме, већ искључиво у оквиру сталних лексичких спојева (фразеолошких и, чешће, нефразеолошких), те истакле потребу формирања јединственог модела њихове лексикографске обраде (в. Лазић-Коњик, Милошевић 2011)

Број лексема које се у језику не појављују самостално, већ само у функцији структурних чланова различитих вишелексемних спојева, није занемарљив. У првих 18 томова налази се око 950 оваквих одредница (од укупно 220.000 обрађених) (Лазић-Коњик, Милошевић 2011: 21).¹⁸⁵ Таква лексема, или цео израз у оквиру којег се оне остварује, понекад је праћена језичко-стилским квалификатором (најчешће *покр.*), а у бројним случајевима квалификација изостаје (уп. одредницу *бунац*: бунац, -нца м само у изразу: *обишао је бунца и буницу* ’обишао је свет, много је тумарао по свету’).¹⁸⁶

¹⁸³ Оправданост употребе атрибута *потенцијално* видимо и у чињеници да је у Упутству за израду РСАНУ дошло до измене напомене везане за начин лексикографског представљања оквира употребе лексема које нису потврђене у самосталној употреби: „Пошто се често не може знати је ли „само” у изразу или је нека празнина у грађи – радије се изостави „само” (чл. 28). За разлику од првих томова, у којима се среће конструкција „само у изразу”, касније је углавном у употреби одређење „у изразу”, дакле без речи *само*, која потцртава искључиво фразеолошку употребу.

¹⁸⁴ Амосова придаје велики значај некротизмима у језику, јер они и етимолошки и фонетски свакако представљају самосталну јединицу, која се семантички спојила са већом синтаксичком целином (Амосова 1963: 108).

¹⁸⁵ Овај број компонената односи на све вишелексемне спојеве који се у РСАНУ доносе под ознаком *Изр.*, дакле не само на фразеолошке већ и на нефразеолошке изразе. Број нефразеолошких изрза са компонентама за које у језику није посведочена самостална употреба доста је већи у односу на фразеолошке. Велики број примера, тако, представљају вишелексемни спојеви из различитих термилошких области, нарочито ботанике и зоологије. Ту су и следећи примери израза са термилошким значењем: *петил* у изразу: *учинити (некоме) петил* ’тужити некога због неизмиреног туга, потражити дуг судским путем; наћи решење за дуг или штету судским путем’; *писуљка* у изразу: *посетна писуљка* ’визиткарта, посетница’; *одлетица* у изразу: *птица одлетица* ’в. птица селица (под *селица* изр.)’ и многи други. Осим тога, овакве компоненте јављају се у структури различитих фолклорних форми, као што су загонетке, бајалице, успаванке, брзалице, ругалице и др. (в. Лазић-Коњик, Милошевић 2014).

¹⁸⁶ Д. Мршевић-Радовић (1987: 58) наводи како се понекад у фразеологизационом процесу, ради гласовног подударана, стварају лексеме које немају свој денотат и чија је функција једино у постизању риме: *свака шуша и маруша* (’свакојаки људи, олош’), *шумула-тумула* (’нико и ништа’), *рутине и путине* (’беспослице, безвредне

Фразеологизме са потенцијално уникалним компонентама који припадају пасивном фразеолошком фонду, ексцерпирани за потребе овога рада, представимо у виду табеле, а затим прокоментарисати различите уочене појединости.¹⁸⁷

Табела 21. Застареле фразеолошке јединице са потенцијално уникалним компонентама

Потенцијално уникална компонента	Фразеологизам	Глобално значење фразеологизма
бах³	<i>ударити у бах</i>	'почети порицати, порећи; не признати'
богдуша	<i>оставити на богдушу</i>	'препустити туђем старању; напустити'
валтовати	<i>шалтовати и валтовати</i>	'вршљати, неограничено господарити'
визитир	<i>узети кога на визитир</i>	'видети, осмотри, проценити кога'
вртолац	<i>ударити у несвјесни вртолац</i>	'изгубити памет'
врха	<i>врха и разврха</i>	'онај који је главни, најважнији, све и сва'
врштец	<i>ни у врштец</i>	'и не хајем (хаје и сл.), ни најмања брига'
голутак	<i>није остало до голутка ни пиличинка</i>	'није остао нико'
грасуљ	<i>хтети грасуља</i>	'хтети и једно и друго (од двеју ствари између којих треба бирати)'
гркавица	<i>(про)гутати гркавицу</i>	'доживети, доживљавати непријатности подносећи их без роптања, без поговора'
двогроздица	<i>двокопица двогроздица</i>	'с више се рада више постиже'
двокопица	<i>двокопица двогроздица</i>	'већи труд даје бољи резултат'
дулведу	<i>ни у дулведу</i>	'уопште не обраћа пажњу, нимало не мари, не осврће се (на нешто, некога)'
евендел	<i>од евендела</i>	'од памтивека, одвајкада, одувек'
жутовати	<i>жути жутују, (а) црвени (румени, здрави) путују</i>	'они који су болешљиви, испијени често дуже живе од оних који су на изглед здрави'
заманда	<i>од заманде</i>	'од давнина, одувек, одвајкада''
јего	<i>преко јего</i>	'преко сваке мере, превише'
јудол	<i>плачевна јудол грешна јудол јудол туге и жалости мрачна јудол</i>	'в. долина плача (под долина изр.)' (овај свет; овоземаљски живот пун беде и страдања)'
јукс	<i>направити јукс</i>	'подвалити коме, преварити кога'
мерах	<i>(с)везати мерах (за некога)</i>	'заљубити се, заљубљивати се у некога' ¹⁸⁸

ствари, ништа'), у чијем саставу су лексеме *маруша*, *тумула*, *путине*, које се у речнику дају искључиво у саставу ових фразеологизама, немајући самосталну употребу ни лексичко значење.

¹⁸⁷ Занимљив пример фразеологизма са потенцијално уникалном компонентом који припада активном фразеолоксикону, и то разговорном функционалном стилу, јесте следећи: *пиш²* разг. у изразу: *живи пиши, пиши живи* 'каже се за некога или нешто који је или што је смешно, необично и сл.'. Фразеологизам је наведен у РСАНУ (под *пиш²*) и потврђен редакторским примером: „Он је живи пиш“.

¹⁸⁸ Дата потенцијално уникална компонента *мерах* је фонетска варијанта турцизма *мерак*, која се према РСАНУ, остварује само у наведеном фразеологизму.

миндрос	<i>узети, узимати на миндрос (кога)</i>	'строго и подробно испити(ва)ти; оштро напасти, нападати'
набацати	<i>набацати (себи) на кљун као патка (пловка)</i>	'узети (нечег) сувише много, премного'
наобалук	<i>наобалук извести (некога)</i>	'оспособити за живот, за самосталан рад, подићи, одгајити'
небрк	<i>у небрк (некоме насмејати се и сл.)</i>	'отворено, без прикривања' (намејати се и сл. некоме ко нема бркова, најчешће женској особи'
невар	<i>у невар (отићи, искочити)</i>	1) 'изгубити се, нестати, ишчезнути безобзирце, без трага' 2) 'расути се, растурити се, пропасти'
неваран	<i>да(ва)ти, зада(ва)ти реч неварану, веру неварану</i>	'сигурно обећа(ва)ти, (за)клети се, заклинајати се, зарећи се, зарицати се'
невратак	<i>у невратак (отићи, поћи и сл.)</i>	'неповратно, заувек, унеповрат (отићи, поћи и сл.)'
недошлићи	<i>отићи у недошлиће</i>	'отићи не вративши се, неповратно, изгубити се бестрага'
некавице	<i>у неке некавице</i>	'на крају, најзад, напослетку, коначно'
несетница	<i>у несетнице (у несетница)</i>	'пошто прође (пошто је прошао и сл.) знатан део неког периода, после дугог времена'
нечаре	<i>бити на нечаре</i>	'бити на муци, у невољи, у опасности'
обиња	<i>не знати (немати) обиње</i>	'не знати, не умети лагати, не бити склон превари, лукавству, бити наиван, безазлен'
обучност	<i>примити у обучност</i>	'примити к знању, разумети (?)' ¹⁸⁹
оглувак	<i>правити оглувке</i>	'оглушивати се о нешто, остајати равнодушан према нечему, не хајати за нешто'
озирка	<i>на озирке (ићи, радити и сл.)</i>	'с предострожношћу, веома опрезно, пажљиво (ићи, радити и сл.)'
окореч	<i>на окореч</i>	'усменим путем, усмено, кроз разговор'
откровац	<i>на откровац</i>	'без скривања, искрено, отворено'
папричак	<i>ни папричка (не остати)</i>	'ни колико износи зрно папра, бибера (не остати)'
поардовити	<i>буре се поардовило</i>	'каже се кад се неко уобрази, погорди без разлога'
погласак	<i>нема о њему ни гласа ни погласка</i>	'нема од њега никаквих вести и сл., нема никаквих трагова од њега'
позубат	<i>бити позубат на речи</i>	'бити оштар на језику, речит, језичав'
пеле	<i>давати шеле за пеле (некоме)</i>	'подваљивати некоме, варати'
петлани	<i>у петлано доба</i>	'у време кад петлови ујутру почну певати, у свитање, у праскозорје'

¹⁸⁹ Лексикографи РСАНУ су након ове дефиниције ставили (?), што значи да се такав семантички садржај претпоставља, али да можда није сасвим прецизно одређен јер пример није довољно информативан. Израз је посведочен у језику С. М. Сарајлије: „ У кућусе дичан отац враћа, | Причинвсе равнодушно каже: | „Светлица се у воздуху јавну, | Пак исчезе к’о да и небила” | Спахо исто у обучност прими, | Ал’ се стиша, и замисли нешто” (Сар. 2, 12)

побојање	<i>ни од побојања те нема</i>	'каже се кад се неко уопште не појави, не дође негде'
појавље	<i>ни јавља ни појавља (од нечега)</i>	'нема никаквих трагова (чега)'
поклéзнути	<i>поклéзнути образом</i>	'оглушити се о моралне норме, начела уљудног понашања и сл., нечасно се понети, посрнути'
поконвек	<i>од поконвека, с поконвека</i>	'од када се памти, од памтивека, одувек'
прњиц	<i>ударии му прњиц под реп</i>	'узнемирио се, постао је немиран'
сицер	<i>подместити коме сицер</i>	'подвалити коме'
сувина	<i>потерати некоме сувину</i>	'наметнути некоме своју вољу, довести некога у стање најстроже потчињености, строго некога притиснути'
тантар	<i>у тантар (отићи, потрошити)</i>	'упразно, улудно'
тута¹	<i>испод туге триста ћуге</i>	'каже се о некоме који се прави другачији него што јесте'
црњиш	<i>(доћи) са црњиша на гориш</i>	'са зла на горе, из једне невоље у другу још већу'
шишњава	<i>ухватити шишњаву</i>	'побећи'
шкрипов	<i>о шкрипову дне, на шкрипов дан</i>	'никада'

У вези са наведеним примерима могу се дати додатни коментари.

Представљене потенцијално уникалне компоненте нису једнородне по пореклу. Највећи број је домаћег народног порекла (нпр. *бах*, *окореч*, *озирка*, *несетница*, *откровац*, *поконвек*, *појавље*, *побојање*, *шишњава* и др.), али има и оних које потичу из различитих страних језика, понајвише из турског и немачког: *евендел* (тур. *evvel* 'пре'), *заманда* (према тур. *zemandan*), *нечаре* (исп. тур. *çare* 'лек, спас, помоћ'), *мани* (тур. *mâni*)¹⁹⁰, *јукс* (нем. *juch* 'шала, шега'), *валтовати* (нем. *walten* 'владати, управљати'), *врштец* (према нем. *versteht es* 'разуме се'), *сицер* (уп. нем. *schütze*); *миндрос* (према рум. *mendre* 'чинити што по милој вољи').

Одређене лексеме са статусом потенцијалних фразеолошких уникалија долазе из ранијих типова српског књижевног језика. Лексема *јудол* (компонента фразеологизма *плачевна јудол*) у РСАНУ означена је квалификатором *рсл.* [рускословенски], а у РМС квалификатором *цсл.* [црквенословенски]. Уникална фразеолошка компонента *јего* у РСАНУ носи маркер *стсл.* [старословенски], а у РМС комбинацију квалификатора *цсл. нар.*¹⁹¹

Поједине фразеолошке компоненте домаћег порекла специфичне су у погледу творбе. Неке од њих су семантички прозирне, преко везе са општепознатом лексемом са којом је у творбеној вези (а понекад се ради о комбинацији две речи у функцији изражавања одређених релација): нпр. *озирка* (уп. *озирати се* 'обазирати се'), *откровац* (уп. *откривено*, *отворено*),

¹⁹⁰ У савременом турском језику лексема *mâni* има значење 'препрека, сметња' (Ђинђић 2013: 346).

¹⁹¹ У складу са изменом у изради РСАНУ по којој се од XI тома уводи квалификатор *сткњ.*, као ознака за „стару књижевност и књижевнојезичко наслеђе (старији типови књижевног језика: славеносрпски, рускословенски, српкословенски и сл.)”, лексема *јего* је маркирана као старокњижевна у речнику у монографији Н. Вуловић посвећеној лексици у приповеткама Л. Лазаревића: *јего* (сткњ. њега) у изразу: *преко јего* 'преко сваке мере, превише' (Вуловић 2010: 130).

појавље (уп. *појавити се*), *оглувак* (уп. *оглушити се*), *невратак* (уп. *не + вратити*), *недошлићи* (уп. *не + доћи*), *небрк* (уп. *не + брк*) и сл. Одређен степен семантичке прозирности потенцијално уникалних компоната утиче и на приличну транспарентност глобалног фразеолошког значења: уп. нпр. семантику фразеологизама *на озирке* (*ићи, радити и сл.*) 'с предострожношћу, веома опрезно, пажљиво (*ићи, радити и сл.*)'; *отићи у недошлиће* 'отићи не вративши се, неповратно, изгубити се бестрага'; *правити оглувке* 'оглушивати се о нешто, остајати равнодушан према нечему, не хајати за нешто'.

Са творбеног аспекта нарочито је занимљива компонента *грасуљ*, која се јавља у саставу фразеологизма *хтети грасуља* 'хтети и једно и друго (од двеју ствари између којих треба бирати)'. Она је настала по творбеном моделу сливања, који подразумева творбу спајањем делова две речи, у овом случају првог дела једне речи и последњег дела друге речи: *грасуљ* = *грах + пасуљ*. При том, *грах* и *пасуљ* су синонимне речи, па је јасно на који начин компонента *грасуљ*, као њихов спој, мотивише глобално фразеолошко значење 'хтети и једно и друго'.¹⁹²

Две потенцијално уникалне компоненте из табеле (*двокопица, двогроздица, жутију*) јављају се само у саставу пословица, што РСАНУ експлицитно истиче конструкцијом „у пословици”: *двокопица* у пословици: *двокопица двогроздица*. Примарно значење наведене пословице је нефразеолошко 'ако се двапут копа, двоструко више се грожђа добије', а семантички транспоновано значење гласи 'већи труд даје бољи резултат'. Фразеолошке компоненте *двокопица* и *двогроздица* специфичне су на творбено-семантичком плану (уп. *двокопица* = *два копања*; *двогроздица* = *два грожђа*, тј. двоструко више грожђа), а уз то се и римују, што пословици у чијем се саставу налазе прибавља јачу експресивност.

Прокоментаришимо и фразеологизам у *небрк* (*некоме насмејати се и сл.*), који је у РСАНУ (под *небрк*) маркиран као необичан и шаљив и семантизован на следећи начин: 'отворено, без прикривања' (насмејати се и сл. некоме ко нема бркова, најчешће женској особи). Након дефиниције стоји испоређење са фразеологизмом у *брк* (*на)смејати се* (под *брк*¹ *изр.*), који у РСАНУ (под *брк*) има дефиницију 'отворено, без увијања', а испоређен је са изразима у *лице, у очи*.

Фразеологизам са потенцијалном уникалном компонентом *небрк* потврђен је примером из језика А. Шеное: „Павича Конч насмија се старој у небрк”. При семантизацији овог фразеологизма занимљива је допуна у загради везана за актанта у ситуацији у којој се фразеолошка јединица употребљава – 'некоме ко нема бркова'. На овакав опис лексикографа је навела именичка компонента *небрк* (*не + брк*), која својим творбеним ликом упућује на семантику 'без бркова', па је то у дефиницији експлицирано као подразумевана карактеристика актанта. У „Рјечнику hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića” пак за овај израз (потврђен наведеним примером из дела А. Шеное) дата је дефиниција 'у лице' и занимљив коментар:

nebrk m. šaljivo, mjesto: *u lice. Da nije govor o babi, rekao bi muškarcu: u brk.* (подвлачење – М. Ђ.)

Творбена семантика потенцијално уникалне компоненте *небрк*, као и контекст употребе, утицали су да се у дефиницији у српском тезаурусу укаже на карактеристику актанта 'који нема бркова', док је у поменутом хрватском речнику дата „неутрална” дефиниција 'у лице'.

Посебан осврт заслужује застарели библизам *плачевна јудол*, који се у РСАНУ дефинише упућивањем на савремену форму *долина плача*, са значењем '(у духу религиозног

¹⁹² У језичком изразу нашех народа постоје и друге овакве занимљиве лексеме. Лексема *лубендиња* има значење 'измишљено воће које би истовремено било и лубеница и диња; нереални, претерани прохтеви и жеље' (РСАНУ, под *лубендиња*, зн. 2). Уп. један од примера: „Ја бих хтео лубендињу, а он ми вели да се то не може постићи у ... народу, код кога је уметност тек у зачетку” (Коњовић 1, 13).

песимизма), земља, овај свет, овоземаљски живот. У *Речнику Његошева језика*, уз израз *плачевна јудол* (и његове варијанте) даје се дефиниција у којој се експлицирају негативни аспекти овоземаљског живота (недаће, патње, страдања): 'долина плача, овај свет; овоземаљски живот пун беде и страдања'. Зависна компонента израза може да алтернира тематски сродним лексемама, чиме се формира неколико варијаната: *плачевна јудол – мрачна јудол – грешна јудол – јудол туге и жалости*. Дати изрази били су фреквентни у језику писаца 19. века (код П. П. Његоша, Ј. Стерије Поповића, М. Шапчанина – исп. примере у РСАНУ, под одредницом *јудол*). У савременом српском језику функционише форма у којој је компонента црквенословенског порекла *јудол* замењена лексемом *долина – долина плача*. Изрази *долина плача, сузна долина, долина суза*, са метафоричким значењем 'место туге, патње, жалости' бележе се у језику бројних савремених српских писаца (Љ. Хабјановић-Ђуровић, Д. Ненадића, Р. Смиљанића) (в. примере у Трофимкина 2017: 218). Док је у савременом српском језику формиран облик фразеолошке јединице у којем је застарела компонента супституисана општеупотребном лексемом, у руском језику пак, по речима О. Трофимкине (2017: 221), није дошло до овакве „модернизације израза”, већ је библизам *плачевна јудол* (рус. *юдољ плачевная*), као и многи други изрази пореклом из Библије, задржао свој „црквенословенски изглед”.

4.5. ЗАКЉУЧАК ПОГЛАВЉА

У главном делу овог поглавља разматран је корпус фразеолошких јединица српског језика код којих се у функцији структурног члана налази застарела лексичка компонента (или више њих). Корпусу фразеолошких јединица у чијој се структури налазе застареле лексеме приступљено је са аспекта семантичке анализе датих застарелих фразеолошких саставница. Класификација застарелих фразеолошких компонената подразумевала је поделу на основу лексичког значења у одређене тематске групе, након чега је било могуће извући различите релевантне закључке везане за фразеолошки потенцијал застареле лексике српскога језика. Због напомене везане за непостојање специјалног речника застарелих лексема српског језика, који би пружио прецизан увид у бројно стање ових лексичких јединица, што би вероватно проширило корпус оних који се остварују као компоненте фразеологизама – закључци засигурно нису коначни, али јесу репрезентативни показатељи основних карактеристика испитиваног фразеолошког материјала – и овде ће бити концизно представљени у неколико тачака:

➤ Застареле лексеме које се налазе у структури фразеолошких јединица долазе из следећих тематских група, распоређених према бројности чланова које обухватају: 'новац', 'административно-социјално уређење и државна управа', 'апстрактни појмови' 'мере', 'природа и околина', 'предмети различите намене', 'писање', 'војска и оружје', 'одећа и лични предмети', 'објекти и њихови делови', 'религија и обичаји', 'животиње', 'занимања и занати', 'особине и својства која се односе на човека', 'земље, места, народи', 'трговина', 'говорна активност', 'време', 'пловна возила'. У посебну групу су издвојени примери који по свом семантичком садржају не одговарају ниједној формираној тематској групи, па су, за сада, сврстани под одредницу 'неразврстано'. Застареле лексеме из приказаних тематских група представљале су стабилан део лексичког фонда ранијих епоха јер се, по правилу, могућност творбе фразеолошких јединица везује за лексеме које се одликују укорененошћу у систему, те приличној фреквентности употребе.

➤ Према прикупљеном корпусу, око 430 фразеолошких јединица српскога језика има у функцији структурног члана лексему која, у данашњем језичком тренутку, не припада активном лексичком фонду. Овај број није велик, па ако се, на пример, има у виду колики фразеолошки корпус творе друге лексичке групе (соматизми, зооними) или колики је укупан број фразеолошких јединица српског језика (нпр. у Матешиневом речнику их је око 12.000) –

можемо констатовати да застареле лексичке јединице не показују висок степен фразеолошког потенцијала.

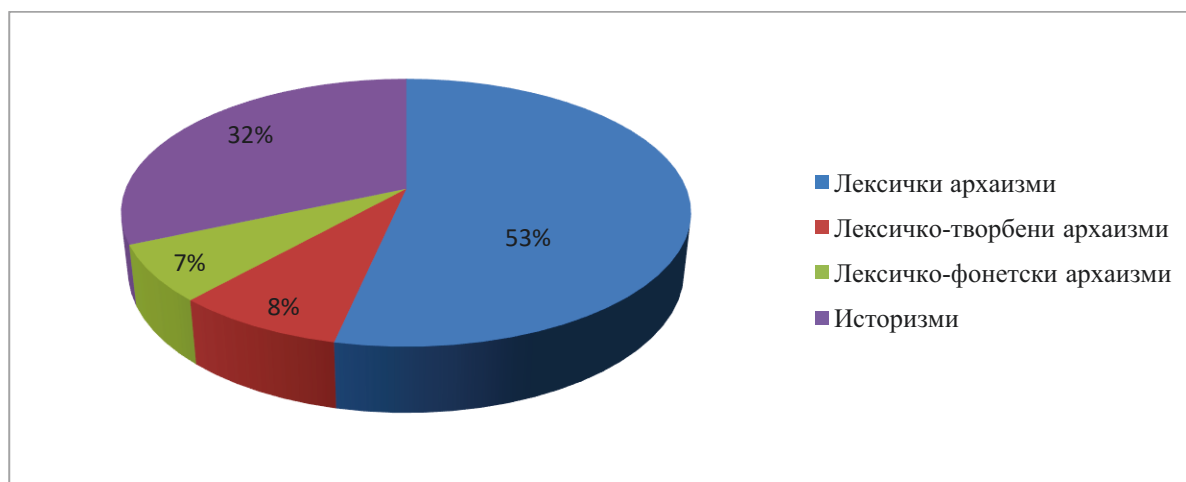
➤ Број архаизама који учествују у структури фразеологизама српског језика више је него двоструко већи од броја историзама са функцијом фразеолошке саставнице (141 наспрам 65).

➤ Фразеолошки најпродуктивнији историзам јесте лексема *грош* (са својим деминутивним образовањем *грошић*). Компонента *грош*, односно *грошић*, према прикупљеном корпусу, јавља се у структури 26 фразеолошких јединица.

➤ Фразеолошки најпродуктивнији архаизам јесте лексема *дувар*. Према истраживаном корпусу, ова архаична лексема је компонента 14 фразеолошких јединица.

➤ Међу архаизмима који се јављају као интегрални чланови фразеологизама српског језика бројчано су доминантни лексички архаизми. Према експертираном фразеолошком материјалу, 78% архаизама који се остварују као фразеолошке компоненте представљају лексички архаизми, док проценат лексичко-фонетских и лексичко-творбених архаизама са овом функцијом износи 22%.

➤ Процентуална заступљеност свих типова застарелих лексема у функцији фразеолошких компонената приказана је на следећем графикону:

Графикон 1: Дистрибуција застареле лексике у структури фразеолошких јединица српског језика

Последњи сегмент поглавља посвећен је застарелим фразеологизмима са компонентама које немају самосталну, слободну употребу у језику, већ се јављају искључиво као у структури фразеологизама. Ослањајући се на истраживања у оквиру страних фразеологија (превасходно германистичке и словеначке), представили смо појам *фразеолошке уникалности*, те због рестриктивног карактера термина *уникална компонента* предложили термин – *потенцијално уникална компонента*. За илустрацију овог феномена формирали смо групу застарелих фразеологизама српског језика са потенцијално уникалним (фразеолошки везаним) компонентама. Дати тип фразеолошких компонената показао се специфичан у погледу порекла (већина их је народног порекла, али има и оних који су пореклом из страних језика, превасходно турског, или пак из неког од ранијих типова српског књижевног језика) и нарочито – у творбеном погледу (могу бити у питању семантички прозирне народне форме (*појавље*, *небрк*, *невртак*, *недошлићи*, *црњиш* и сл.) или пак интересантни примери „народних

блендова”, каква је, на пример, компонента *грасуљ*, настала сливањем синонимних лексема *грах* и *пасуљ*).

5. ФРАЗЕОЛОШКА ВАРИЈАНТНОСТ НА КОРПУСУ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА СА ЗАСТАРЕЛИМ ЛЕКСИЧКИМ КОМПОНЕНТАМА

5.0. УВОД У ПОГЛАВЉЕ

У овом поглављу биће разматран феномен варијантности на корпусу фразеологизама са застарелим лексичким компонентама. Циљ анализе јесте да идентификују и класификују фразеолошке варијанте у којима је застарела лексема из фразеолошке структуре супституисана компонентом из активног лексичког фонда.

Фразеологизми, као и остале језичке јединице, подлежу утицају савременог језичког система, те у складу са његовим динамичним карактером, на плану израза (као и на плану садржаја) могу доживети различите видове модификација. Наведено се односи и на фразеологизме код којих се у функцији компонентног члана налазе застареле лексичке јединице. Р. Н. Попов (1976: 179) наглашава да архаични елементи не ограничавају флексибилност фразеолошке структуре и могућност творбе варијантних јединица у којој су застареле компоненте замењене савременим еквивалентима. Тако, на пример, у руској фразеолошкој јединици *беречь как зеницу глаза* (’чувати као зеницу ока’) лексички архаизам *глаз* замењен је својим савременим синонимом *око*: *беречь как зеницу ока*. Модификацијима су подложни и други типови архаизама из структуре фразеолошких јединица, чиме, по речима Попова, у неким случајевима долази до напоредног функционисања „старог и новог фразеологизма” (то јест, фразеологизма са застарелим језичким обележјем и његове савремене варијанте).¹⁹³

Прегледом прикупљеног корпуса фразеологизама са застарелим лексичким компонентама уочава се велики број јединица које имају варијанте форме – настале супституцијом застареле лексеме из компонентног састава лексемом из фонда активне, општеупотребне лексике. Феномен структурних модификација фразеолошких јединица са застарелим језичким обележјима, до којих долази под утицајем спонтаних динамичких процеса унутар језичког система, у први план иставља једно од важних питања фразеологије као научне дисциплине, а то је питање фразеолошке варијантности. Ако се узме у обзир чињеница да је стабилност лексичког састава експлицитно навођена као једно од идентификационих обележја фразеологизама, питање варијантности фразеолошких јединица показује се као фундаментално. Због тога се у новијим, прецизније одређеним дефиницијама фразеолошких јединица истиче градуелни карактер стабилности (устаљености) лексичког састава: „Степен устаљености такође је релативан: у појединим језичким јединицама могуће је и варирање, посебно на лексичком плану, док је код других устаљеност апсолутна” (Мршевић-Радовић 1989: 28). У прецизном списку категоријалних особина фразеологизама који доноси Н. Вуловић (2015: 84), уз релативну стабилност структуре, наводи се и варијантност.

¹⁹³ Трансформацијама у складу са савременим језичким стањем подложни су првенствено фразеолошка јединства, фразеолошки спојеви и фразеолошки изрази, али чак у некој мери и фразеолошке сраслице. Фразеолошким сраслицама се присуство лексичких и граматичких архаизама приписује као суштинско обележје, те, као такве, оне у мањем степену од других типова фразеологизама потпадају под утицај савременог језичког система (Попов 1976а: 140).

Говорећи о формалним изменама немачких фразеолошких јединица са рецесивним обележјима под утицајем савременог језика, Б. Ивановић користи описни терминолошки израз *тенденције нивелације према савременом језичком стању*, под којим се подразумевају „спонтани динамички процеси унутар фразеолексикона којима се елиминише неко од рецесивних обележја из фразеолошког формата и којима се фразеологизам на формалном нивоу своди на закономерности фонетике, морфологије, синтаксе и лексике које су актуелне у савременом језику” (Ивановић Б. 2012: 247–248).

5.1. ПОЈАМ ФРАЗЕОЛОШКЕ ВАРИЈАНТНОСТИ

Варијантност у језику (која се остварује на свим језичким нивоима) према погледима једне групе истраживача представља језичку аномалију, сасвим излишну категорију, док је, с друге стране, поједини аутори дефинишу као иманенту особину језичког система – неопходни услов функционисања језика, његових промена и константног развоја (в. о томе у Федуленкова 2005: 62).

Варијантност на фразеолошком језичком нивоу разматрана је у радовима бројних истакнутих словенских лингвиста, при чему је посебна пажња била посвећена детерминацији односа између фразеолошке варијантности и фразеолошке синонимије (Шански 1985, Федоров 1973, Молотков 1977, В. П. Жуков 1986, Чепасова 2016, Кунин 1996, Федуленкова 2005, Алефиренко и Семененко 2009, Јарошевић 2012 и др.).

С обзиром да су фразеологизми језички знаци које карактерише сложен структурни облик, природно је и појава варијантности код ових јединица комплекснија неголи у случају једнолексемних јединица. Сложеност испољавања фразеолошке варијантности предиспонирана је и чињеницом да се на нивоу фразеологизама могу читавати варијанте са свих језичких нивоа (исп. Федуленкова 2005: 62). Следствено наведеним чињеницама о комплексности феномена варијантности у области фразеологије, и мишљења различитих научника о овој фразеолошкој појави показују се као неујдначена.

С једне стране стоје фразеолози који под фразеолошком варијантношћу подразумевају само граматичке алтернације међу лексемама саставницама, док лексичко варирање унутар фразеолошке јединице (замена једне лексичке компоненте другом) сврставају искључиво у домен фразеолошке синонимије (А. И. Федоров, Х. Јарошевић).

По мишљењу Федорова (1973: 20), о фразеолошким варијантама може се говорити само ако се ради о различитим граматичким или фонетским облицима речи у саставу фразеологизма. Свака лексичка замена, по оцени овог аутора, мења карактер сликовите представе (унутрашње форме) фразеологизма, а може утицати и на стилску обојеност фразеологизма или на фактор оцене (оцењивања), што као резултат даје фразеолошке синониме, а не варијанте исте фразеолошке јединице.

Истог става је Х. Јарошевић, који сматра да свако изостављање или замена пунозначне речи из састава фразеологизма мора да наруши семантичку или стилску вредност фразеолошке јединице, те да уз то често и иде и „промјена индивидуалне, непоновљиве сликовитости изворне фразеолошке јединице” (Јарошевић 2012: 516). Аутор потцртава да фразеолошка варијантност захтева исти лексички састав у две супротстављене фразеолошке јединице, те примере типа *буре без дна* : *бачва без дна* сматра фразеолошким синонимима или фразеологизмима блиским по значењу.

У опозитном односу према горенаведеним ставовима А. И. Федорова и Х. Јарошевића налази се, на пример, мишљење Н. М. Шанског (1985: 55), који под фразеолошком варијантношћу сматра не само фонетске и морфолошке већ и лексичке алтернације компонентата фразеолошке јединице које не нарушавају унутрашњу форму и сликовитост саме фразеолошке јединице.

И други аутори сматрају да и замена лексема унутар фразеолошке структуре доводи до настанка варијаната, само уколико су испуњени и други критеријуми (на првом месту, идентичност сликовите представе и глобалног значења). Тако Алефиренко и Семененко (2009: 69–70) истичу да под фразеолошким варијантама треба сматрати оне модификоване фразеологизме које карактерише релативна истоветност фразеолошког значења и етимолошке слике, а који се разликују у појединим компонентама на плану израза, што им придаје и одређену емоционално-стилистичку посебност.

По одређењу Чепасове (2016: 87), замена једне компоненте другом унутар фразеолошке структуре доводи до једног од следећа два резултата: 1) ако су у компонентама које се

заменују актуализоване исте семе при образовању фразеолошког значења, резултат ће бити фразеолошка варијанта; 2) ако су у компонентама које се заменују актуализоване различите семе у образовању фразеолошког значења, резултат ће бити фразеолошки синоним.

Фразеологизми се, као сложени језички знаци, одликују планом израза и планом садржаја. Варирању је подложен план израза, док свака измена плана садржаја води ка образовању две одвојене фразеолошке јединице. При различитим видовима варијација не сме бити нарушен идентитет фразеолошке јединице – тј. глобално фразеолошко значење мора бити очувано (Мокијенко 1989: 26). Семантички паралелизам варијантних форми и истоветност унутрашње мотивационе слике, по мишљењу В. Мокијенка, услов су фразеолошке варијантности.

Значајан допринос питањима везаним за релативност структурне устаљености фразеолошких јединица и феномен фразеолошке варијантности на српском фразеолошком корпусу представљају анализе Н. Вуловић (2015: 73–84), спровдене на примерима фразеологизама са религијским компонентама. Наводећи мишљење Федорова по којем свака замена лексема унутар фразеологизма мења изглед унутрашње сликовите представе, ауторка истиче да се са том тврдњом не можемо увек усагласити будући да постоје синонимичне лексичке варијанте код којих је сликовита представа и даље стабилна, а разлика може бити детектована само на стилистичком плану (уп. *сиромашан као црквени миш – убог као црквени миш*). Наведена фразеолошка јединица добар је пример идентичности мотивационе базе и глобалног значења, што су главни показатељи да су посредни фразеолошке варијанте. Алтернација фразеолошких компонената *сиромашан* : *убог* стилистичке је природе, будући да се лексема *сиромашан* са стилистичког аспекта перципира као неутрална, док је лексема *убог* донекле стилистички маркирана као превасходно везана за религијски домен, те као таква, и носилац својеврсног архаичног призвука. Ове особености фразеолошких саставница имају консеквенце и на стилистички статус фразеологизама чије су они интегрални део. Варијанта *сиромашан као црквени миш* фреквентна је у савременом језику, како у разговорном, тако и у књижевно-уметничком и публицистичком стилу, док је варијанта *убог као црквени миш* вероватно више везана за књижевно-уметнички стил. Напоследку, додајмо да се овај низ фразеолошких варијантни шири јединицама у којима варирају и друге лексеме, али опет из тематске групе сиромаштва: *бедан као црквени миш, го као црквени миш*.

Фразеолошке варијанте остварују се у фразеолошким низовима. Јединство форме и синтаксичке конструкције више јединица чини да фразеологизми формирају фразеолошку серију (низ), коју карактерише различитост лексема као компонената у њиховом саставу (варијантност лексике) (Вуловић 2015: 92). Низови фразеолошких јединица настали варирањем лексичких саставница чине једну фразеосхему (Мокијенко 1989: 35). Фразеосхема заправо представља реализацију одређеног структурно-семантичког модела, а могућности лексичког варирања унутар фразеологизама из једног модела ограничене су чињеницом да се глобални семантички план мора очувати.¹⁹⁴ Ипак, по речима Мокијенка (1989: 47), стабилност фразеолошке семантике у оквиру одређене фразеосхеме по природи није апсолутна, већ се може назвати еластичном стабилношћу (у оригиналу: „гибкой стабилностью”).

Имајући у виду наведена објашњења феномена фразеолошке варијантности, а ослањајући се првенствено на експланације Н. Вуловић, ми ћемо у раду под фразеолошким варијантама сматрати оне фразеолошке јединице код којих долази до модификација на плану израза, при чему се као основни критеријуми постављају евокација исте или сличне мотивационе слике и очување истоветног семантичког плана свих фразеологизама које чине један варијантни низ, уз евентуалне разлике на стилистичком плану.

¹⁹⁴ Фразеосхеме сачињава већи број фразеологизама, којима се разликује једна компонента, а значење тих различитих компонената из једне фразеосхеме је тематски повезано, те је самим тим, и значење фразеологизама из једне фразеосхеме исто или слично (Драгићевић 2009: 39).

5.2. ТИПОВИ ФРАЗЕОЛОШКЕ ВАРИЈАНТНОСТИ

У литератури се могу срести различите класификације фразеолошких варијаната. По свом обиму, те су класификацију уже или шире, међутим, све полазе од чињенице да варијације унутар фразеолошких јединица могу долазити са свих нивоа језичке структуре.

Према В. Мокијенку (1989: 29–30), фразеолошко варирање остварује се у два основна вида: формално варирање и лексичко варирање. Формално варирање може бити фонетско, синтаксичко и морфолошко, при чему се у оквиру морфолошког издваја парадигматски и творбени тип варијаната. Формално варирање компонената не нарушава глобалну семантику фразеологизама, док лексичке замене, по мишљењу неких аутора, по правилу условљавају ново значење, односно творе нови фразеологизам. В. Мокијенко истиче да неће свако мењање лексичких компонената изменити и фразеолошку слику, те унети и нове нијансе у значење, али да ипак није ни случајно што неки фразеолози говоре о тзв. прелазним случајевима између фразеолошких варијаната и фразеолошких синонима (Мокијенко 1989: 31–32).

А. И. Молотков (1997) је у својој монографији *Основы фразеологии русского языка* приличну пажњу посветио феномену фразеолошке варијантности. Овај аутор издваја три типа фразеолошког варирања: 1) варирање компонената по форми (фонетске, ортографске, морфолошке, структурно-морфолошке варијанте); 2) варирање компонената по саставу (лексичке варијанте) и 3) варирање компонената по саставу и форми (Молотков 1977: 69–86).

А. В. Кунин (1996: 35–38) фразеолошке варијанте дели на лексичке, граматичке (морфолошке, синтаксичке), позиционе (различит распоред компонената: *off and on = on and off*), квантитативне, комбиноване и пунктуационе (варијанте које се завршавају различитим интерпункцијским знаком: *a penny for your thoughts?* или *a penny for your thoughts.*).

Пишући о начинима лексикографске дескрипција фразеолошких јединица, Л. А. Ивашко (2009: 488) се осврће на феномен варијантности, наводећи четири типа варијаната: 1) формалне (морфолошке и творбене), 2) лексичке, 3) квантитативне (различит број структурних чланова) и 4) комбиноване.

5.3. ВАРИЈАНТНОСТ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СА ЗАСТАРЕЛИМ ЛЕКСИЧКИМ КОМПОНЕНТАМА: ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

При анализи фразеолошких јединица са застарелим лексичким компонентама уочено је постојање бројних фразеолошких варијаната које су настале заменом дате архаичне саставнице. Ослањајући се на класификације фразеолошких варијаната представљане у претходној тачки, уз одређене модификације и прилагођавања природи фразеолошке грађе која се истражује у нашем раду, идентификовали смо четири типа фразеолошких варијаната:

- 1) лексичке фразеолошке варијанте;
- 2) творбене фразеолошке варијанте ;
- 3) фонетске фразеолошке варијанте;
- 4) квантитативне фразеолошке варијанте.

Прва три типа варирања издвојена су на основу тога ком типу застарелих лексема припада фразеолошка компонента. Тако, лексичко варирање подразумева замену компоненте са статусом лексичког архаизма или историзма, у процесу творбеног варирања замењена је компонента са статусом лексичко-творбеног архаизма, док о фонетским варијантама говоримо онда када варирању подлеже компонента која припада категорији лексичко-фонетских архаизама. Квантитативне фразеолошке варијанте пак засноване су на процесима редукције и односе се на оне форме у којима застарела компонента није супституисана другом лексемом,

већ је напросто изостављена, те при оваквим трансформацијама добијамо структурно простије јединице.¹⁹⁵

Анализа коју смо спровели заснива се искључиво на варирању застареле лексичке компоненте, док су ван разматрања остали други варијабилни чланови фразеолошке структуре који немају обележје архаичности. Наиме, при разматрању феномена варијантности, као објекат посматрања поставили смо само застарелу лексичку компоненту. На пример, у случају варијантних парова *давати (x)есан // полагати рачун* наша пажња је усмерена на варирање архаичне компоненте и општеупотребне компоненте (*(x)есан // рачун*), док варирање глаголских компонената *давати // полагати*, које су део активног лексичког фонда, овом приликом је ирелевантно. Пажња је, дакле, усмерена на системски процес супституције застареле лексичке компоненте лексемом из активног лексичког фонда, при чему у резултату настаје фразеолошка варијанта истоветне глобалне семантике.

Циљ овако оријентисане анализе јесте да се покажу процеси супституције архаичних елемената из композитног састава фразеологизма под утицајем спонтаних (и константних) динамичких језичких процеса, како би се потврдиле две тезе, у вези са којима постоје неусаглашени ставови у фразеолошкој литератури: 1) теза да је стабилност фразеологизама релативног карактера и 2) теза да компоненте фразеолошких јединица имају лексемну природу. Осим потврде наведених теза, издвајање варијантних парова у којима је једна фразеолошка јединица маркирана присуством архаичне компоненте, а друга нема то обележје, значајно је са аспекта лингвостилистичких анализа. Наиме, изразито су стилски маркирани они фразеологизми у чијем су саставу лексичке компоненте диференцијална стилска средства (Петровић 1989: 116).

Варијанте у којима је застарела лексичка саставница замењена лексемом из активног лексичког фонда или напросто изостављена у анализи наводимо према потврдама у лексикографским делима, фразеолошкој литератури, као и у електронском корпусу. Другим речима, у обзир је узета не само узурална, подруштвљена варијантност (по правилу, потврђена у лексикографским изворима), већ и варијантност која може бити последица ауторских (индивидуалних) интервенција (такви примери су, истина, ретки, а пронашли смо их у електронском корпусу) – будући да индивидуалне трансформације фразеологизама показују природну манифестацију флексибилности и динамичности фразеолошких јединица, која се очитује у њиховој живој употреби (исп. Вакуров 1983: 111).¹⁹⁶

5.3.1. Лексичке фразеолошке варијанте

У истраживаном фразеолошком материјалу примери лексичког фразеолошког варирања су најбројнији. Дати тип варирања остварује се у групи фразеологизама у којима се у функцији компоненте налазе историзми или лексички архаизми. Лексичке фразеолошке

¹⁹⁵ Термин *квантитативне варијанте* преузет је из терминологије А. В. Кунина (1996) и Л. А. Ивашко (2009), који њиме означавају варијанте које имају различит број структурних чланова.

¹⁹⁶ Као једна од важних особености фразеологизама јесте потврђеност у колективном језичком изразу. Међутим, у корпусу фразеолошких варијаната у нашој анализи нашли су се (ретки) примери који могу бити и индивидуалне креације, будући да су потврђене у различитим формама комуникације у електронском корпусу (којима је у основи разговорни језик), а нису засведочене (управо јер нису оверене у колективном језичком изразу) у лексикографским изворима. Сматрамо да, у нашем случају, треба бележити и индивидуалне фразеолошке варијанте јер су и оне, иако посведочене од стране једног или малог броја говорника, показатељ тенденције да говорник у свакодневној комуникативној пракси, под утицајем промена у савременом лексичком фонду, спонтано супституише архаични елемент из структуре фразеолошке јединице, чиме се показује константна интеракција и међузависност лексичког и фразеолошког језичког нивоа (уп. Попов 1976а: 50). И руски истраживач архаичне фразеологије А. И. Федоров примећује да се управо у разговорном језику, у свакодневној комуникацији, уочава смањена употреба варијаната са застарелом компонентом, односно спонтана замена архаичне саставнице општеупотребном лексемом.

С друге стране, постоје и примери фразеолошких јединица које су у електронском корпусу широко посведочене и које су засигурно део колективног језичког изрази, али их консултовани лексикографски извори не бележе (нпр. *снажан као лав*).

варијанте настале су супституцијом наведених застарелих компонената лексемама из активног фонда лексике, при чему може да варира не само једна већ и више компонената (нпр. *од аз до ижице – од а до и*).

У класификацији и анализи грађе засебно представљамо примере фразеолошких варијаната у којима супституисана компонента припада категорији историзама и примере варијантних фразеологизама у којима супституисана компонента има статус лексичког архаизма.

5.3.1.1. Варијанте фразеолошких јединица са компонентом историзмом

Примере фразеолошких варијаната у којима је супституцији подвргнута застарела компонента са статусом историзма представљени су у следећој табели:

Табела 22. Варијанте фразеолошких јединица са компонентом историзмом

Редни бр. примера	Фразеолошка јединица са компонентом историзмом	Фразеолошка варијанта (извор)
1.	<p><i>не дати ни аспре на нешто, некога</i> <i>не давати (ни) гроша (за нешто)</i> <i>не дати ни (пребијену) мангуру за нешто, некога</i> <i>ни марјаша не да(ва)ти за некога, нешто</i> <i>не дати ни крајцар за некога</i></p> <p style="text-align: center;">=</p> <p><i>'не ценити нешто нимало, не хајати за нешто, сматрати потпуно безвредним'</i></p>	<p><i>пет (ситних) пара (ни пребијене паре и сл.)</i> <i>не даје(м) за некога или нешто (РСАНУ, под пара²)</i></p>
2.	<p><i>не дати ни пребијену грешљику</i> <i>не дати ни крајцара</i> <i>ни марјаша не да(ва)ти за некога, нешто</i> <i>не дати плету за нешто</i> <i>не давати ни цванцика</i></p> <p style="text-align: center;">=</p> <p><i>'не да(ва)ти ни једне једине, ни пребијене паре, ништа'</i></p>	<p><i>ни пребијене (крње, кршне) паре (ни злу пару)</i> <i>не дати (не добити, не оставити и сл.)</i> <i>(РСАНУ, под пара²)</i></p>
3.	<p><i>не вредети ни пребијене крајцаре</i> <i>не вредети ни потуре</i> <i>не вредети ни филера</i> <i>не ваљати ни ћорава (ни по) солда</i> <i>(ни) марјаша не вредети</i> <i>не вредети (ваљати) (ни, нити) (пола) гроша</i> <i>не вредети ни дрвеног грошића</i> <i>не вредети ни мангуре</i></p>	<p><i>ни две (бушне, кршене, пребите и сл.) паре, (ни пет, пребијених, пребитих) пара не вредети (не ваљати и сл.)</i> <i>(РСАНУ, под пара²)</i> <i>не вредети ни жуту банку (Стојичић 2006б)</i></p>

4.	немати ни гинге немати ни мангуре немати ни марјаша немати ни пребијене (пребите) крајцаре немати ни цвањцика ни пикуле немати немати ни сексера немати ни (два) солда (солта) немати ни филера	немати паре ни динара, ни пребијене (пишљиве, бушне, шупље и сл.) паре (РСАНУ, под пара ²)
5.	остати без марјаша	бити (остати) без паре (и динара), без пребијене (кришене) паре (РСАНУ, под пара ²)
6.	где дукати говоре, не треба уста	паре говоре, уста спредају (РСАНУ, под пара ²)
7.	примити (примати, узимати и сл.) под прави грош; узимати под готов грош	примити (примати), узети (узимати) за готове паре (готову пару) (РСАНУ, под пара ²) примити, примати (узети, узимати и сл.) за готов новац (РСАНУ, под новац)
8.	ни грош пара кућу не обара	динар пара кућу не обара (Стојичић 2006а)
9.	за Јудин грош прода(ва)ти прода(ва)ти за Јудине шкуде	за Јудин новац продавати (ЕК) ¹⁹⁷
10.	Јудине шкуде	Јудине паре (РСАНУ, под пара ²) Јудин новац (К–Ш, под Јудин)
11.	ићућурити се као грошић у кеси	згрчити се (скупити се, скупљати се) као две паре (у кеси) (РСАНУ, под пара ²) стиснути се као два новца у кеси (НПосл. Вук) прибити се (уз крај) као двије паре у кеси (НПосл. Вук) згурити се као два новца у кеси (Радевић 2018: 76) згрчити се као две паре у кеси (Стојичић 2006а)
12.	седети (лежати) на дукатима	лежати (седети, спавати) на парама (на новцу) (РСАНУ, под пара ² и новац)
13.	знати некога као стару плету знати некога као стару крајцару познавати неког као стару шестицу	као злу (бушну, стару) пару (као пару на длану) знати (познавати) некога или нешто (РСАНУ, под пара ²)
14.	за црне облаке бијеле јаспре	бели новци за црне дане (Трофимкина 2005: 123) ¹⁹⁸

¹⁹⁷ Пример: „Нисте ви брзопузајући српски пси који своје територије продају за Јудин новац” (<https://www.pravda.rs>, 27. 4. 2020). „Кад буде упирао у мене прстом, да сам за Јудин новац продао калуђеру кћер” (Бранково коло за забаву, поуку, књижевност, бр. 17, стр. 312).

¹⁹⁸ О. Трофимкина (2005: 123) наводи следећи пример: „Успомене, то су бели новци за црне дане” (Ј. Дучић, Писмо са Јонског мора).

		<i>чувати (остављати, улагати и сл.) беле паре (новце и сл.) за црне дане (РСАНУ, под дан; Клајн и Шипка 2006, под пара)</i>
15.	<i>дала баба грош да се ухвати у коло, а два да се пусти из кола</i>	<i>дала баба пару да се ухвати у коло, а послџе две да се пусти (Нпосл. Вук)</i>
16.	<i>мерити (једним) истим аришином мерити истим (једнаким) рифом</i>	<i>мерити (једном) истом мером (ФРСЈ)</i>
17.	<i>имати двоструке аришине</i>	<i>имати двострука мерила (ЕК)¹⁹⁹</i>
18.	<i>ни педља, ни педи</i>	<i>ни корака (РСАНУ, под корак)</i>
19.	<i>живети као (мали) бег живети као ага живети као паша</i>	<i>живети као (мали) бог (РСАНУ, под бог) живети као (мали) цар (РМС, под цар) живети као краљ (ЕК)</i>
20.	<i>галије су ти (му и сл.) потонуле, као да су ти (му и сл.) све галије потопљене потонуле му шајке</i>	<i>потонуле му (све) лађе, као да су ми (ти, му итд.) све лађе потонуле (РСАНУ, под лађа)</i>
21.	<i>(о)читати (некоме) бурунџију</i>	<i>очитати (некоме) лекџију (ФРСЈ) очитати (некоме) проповед (РМС, под проповед)</i>
22.	<i>мирна крајина</i>	<i>мирна Босна (РСАНУ, под Босна) мирна Бачка (РСАНУ, под Бачка)</i>
23.	<i>го као шешана</i>	<i>го као пиштољ (РСАНУ, под пиштољ)</i>

Када се погледају наводи из табеле, могу се извући неколики релевантни закључци везани за феномен творбе варијантних фразеологизама супституџијом компоненте која, према савременом лексичком опису, спада у категорију историзама.

Прво. Када је посреди однос између фразеолошке компоненте са статусом историзма и компоненте-замене, увиђа се да обе посматране лексеме припадају истој (или блиској) тематској групи.

Лексичке варијанте компонената историзама долазе из следећих тематских група:

- а) тематска група 'новац' (*јаспра, грешљика, грош, дукат, крајџара, мангура, марјаш, потура, филир, солд, шкуда // новац, пара (паре), динар, банка* (уп. примере 1–15);
- б) тематска група 'мере': *аршин, риф, педаљ // мера, корак²⁰⁰* (уп. примере 16–18);
- в) тематска група 'титуле': *ага, бег, паша // цар, краљ* (уп. пример 19);
- г) тематска група 'пловна возила': *галије, шајке // лађе* (уп. пример 20);
- д) тематска група 'текст (специфичног садржаја)': *бурунџија // проповед, лекџија* (уп. пример 21);
- ђ) тематска група 'територија': *крајина // Бачка, Босна* (уп. пример 22);

¹⁹⁹ Пример: „И са правом ће говорити да свет често има двострука мерила када су у питању Срби” (<https://www.politika.rs/scc/clanak/75712/Pogledi/Noz>).

²⁰⁰ Наспрам фразеологизма *ни педља* стоји варијанта са лексемом *корак*: *ни корака*. Сматрамо да у варијантном фразеологизму лексема *корак* улази са значењем 'корак (1) узет као мера за дужину' (РСАНУ, 3. значење лексеме *корак*), што значи да лексичка компонента која се замењује и компонента-замена припадају истој тематској групи 'мере'.

е) тематска група 'оружје': *шешана // пиштољ* (уп. пример 23).

Најбројнији примери лексичког фразеолошког варирања везани су за компоненте историзме из тематске групе 'новац'. Ту спадају варијанте у којима долази до супституције застарелих лексема за именовање конкретних новчаних јединица које су некада биле у оптицају – лексемама *новац, пара (паре), динар, банка*.

Најфреквентнију компоненту-замену представља лексема *пара*, која поред значења конкретне новчане јединице (уп. значење 1а у РСАНУ: 'ситан ковани новац у вредности стотог дела динара (1/100)'), има и фреквентније опште значење 'новац уопште' (РСАНУ, 16). У појединим варијантним фразеолошким јединицама запаже се постојање две компоненте-замене: уз лексему *пара*, ту је и лексема *новац*, као примарна лексема за уопштено означавање одређене количине новчане вредности (уп. примере 7, 10, 11, 12 и 14).

Друго. У појединим примерима запажен је различит степен општости у значењу варијабилних лексичких компонената. Посреди су случајеви у којима се лексичке варијанте налазе у односу хипероним : хипоним.

У примерима *узимати за готов новац // узимати под готов грош* – компонента *новац* је хипероним општијег значења, док је компонента *грош* хипоним за означавање конкретног новца, тј. врсту новца одређене вредности. Исту ситуацију запажамо и у низу варијаната: *за Јудин новац прода(ва)ти // за Јудин грош прода(ав)ати // прода(ва)ти за Јудине шкуде*.

У варијантном низу *мерити (једном) истом мером // мерити (једним) истим аршином // мерити истим (једнаким) рифом* – компонента *мера* представља хипероним општијег значења у односу на компоненте *аршин* и *риф*, које су хипоними за означавање конкретне мерне јединице, врсту мере.

Слично се може запазити и у варијантном низу *потонуле му (све) лађе // потонуле му галије // потонуле му шајке*. Компонента *лађа* представља хипероним са општим значењем 'веће пловно средство коритастиг облика, које служи за превоз људи и терета, брод' (РСАНУ, под *лађа*). Компоненте *галија* и *шајка*, с друге стране, могу се третирати као хипоними, са значењем врсте пловног средства, брода (уп. *галија* 'старински велики брод на весла и једра (на коме су обично веслали робови и осуђеници' (РСАНУ, под *галија*) и *шајка* 'врста ратног брода на весла, обично речног, са оштрим гвозденим кљуном' (РМС, под *шајка*).

Треће. У скупини фразеологизама са компонентом историзмом издваја се неколико продуктивних структурно-семантичких модела:

Модел 1: глагол *да(ва)ти* у негираном облику + речца *ни* + именица (именичка синтагма) у генитиву којом се именује стара новчана јединица → глобално значење: 'не ценити, не марити нимало (за некога, за нешто)' (уп. пример 1 у табели);

Модел 2: глагол *да(ва)ти* у негираном облику + речца *ни* + именица (именичка синтагма) у генитиву којом се именује стара новчана јединица → глобално значење: 'не дати ништа' (уп. пример 2 у табели);

Модел 3: глаголи *вредети, ваљати* у негираном облику + речца *ни* + именица (именичка синтагма) у генитиву којом се именује стара новчана јединица → глобално значење 'нимало не вредети, ваљати' (уп. пример 3 у табели);

Модел 4: глагол *имати* у негираном облику + речца *ни* + именица (именичка синтагма) у генитиву којом се именује стара новчана јединица → глобално значење: 'немати ништа, ни паре, бити без новца' (уп. пример 4 у табели);

Модел 5: глагол *живети* + поредбена речца *као* + именица у акузативу са значењем некадашњих титула → глобално значење: 'живети лепо, угодно' (уп. пример 18 у табели).

Наспрам свих јединица из наведених структурно-семантичких модела стоје различите фразеолошке варијанте у којима је застарела компонента замењена лексемом из активног лексичког фонда, што говори о отвореној природи структурно-семантичких модела, која подразумева могућности варирања, уз обавезно чување идентичности глобалног плана. Лексичке измене недвосмислено потврђују тезу о фразеолошком динамизму, као једној од важних карактеристика фразеолошког система у целини.

Четврто. У неким фразеолошким низовима уочене су додатне специфичности везане за фреквентност и домен употребе. Поменућемо прво трочлани варијантни низ *потонуле му шајке (као да су му шајке потонуле) – потонуле му галије (као да су му галије потонуле) – потонуле му лађе (као да су му лађе потонуле)* (глобално значење 'јакко је нерасположен, невесео, очајан, као да је све пропало'). Прва варијанта (са компонентом *шајка*) може се окарактерисати као застарела и непотврђена у савременој језичкој грађи²⁰¹. Варијанта са компонентом *галија* такође није у активној језичкој употреби и превасходно је везана за писани језички израз, где функционише као изразито стилско средство.²⁰² Насупрот њима, варијанта са општеупотребном лексемом *лађа* у активној је употреби у језику, у различитим сферама језичког изражавања.

С друге стране, у варијантном низу *мерити једним (истим) рифом – мерити једним (истим) аришином – мерити једном (истом) мером* само је прва наведена фразеолошка јединица застарела, док се друге две налазе у активној употреби, с тим што се варијанта *мерити једним (истим) аришином* због присуства застареле (стилски маркиране) компоненте одликује већом експресивношћу од варијанте са општеупотребном компонентом *мера*.

Као закључни коментар наводимо следеће. Представљени примери варијантних форми у којима је компонента историзам супституисана општеупотребном лексемом јасан су показатељ да фразеолошке компоненте нису интактне на измене које се, у складу са динамичком природом језичког система, константно догађају у лексичком фонду. Екстралингвистички фактори (углавном промена друштвено-историјских околности) доводе до преласка одређених лексема у категорију историзама, што даље има импликације и на фразеолошки фонд: многе фразеолошке јединице са компонентом историзмом имају своје „обновљене” варијанте у којима наместо застареле лексеме долази лексема из активног лексичког инвентара, а како је анализа показала – то не може бити било која лексема, већ лексема из исте тематске групе, уз евентуалне разлике у степену општости, када се лексичке варијанте јављају у опозицији хипероним : хипоним.

5.3.1.2. Варијанте фразеолошких јединица са компонентом лексичким архаизмом

Примере фразеолошких варијаната у којима је супституицији подвргнута застарела компонента са статусом лексичког арахаизма представљени су у следећој табели:

Табела 23. Варијанте фразеолошких јединица са компонентом лексичким архаизмом

Редни бр. примера	Фразеолошка јединица са компонентом лексичким архаизмом	Фразеолошка варијанта (извор)
1.	<i>ни абера (нема) од некога</i>	<i>ни гласа од некога</i> (РМС, под <i>глас</i>)
2.	<i>агнец божји</i>	<i>божија овчица</i> (РСАНУ, под <i>овчица</i>) <i>овца божја</i> (НПосл. Врч.) <i>невино јање</i> (ФРХСЈ)

²⁰¹ Фразеологизам *потонуле му шајке (као да су му шајке потонуле)* бележи Вуков зборник пословица, а пронашли смо га и у делу *Чудан свет* аутора Јакова Игњатовића, у листу *Даница* (бр. 7, год. X) за 1869. годину (стр. 97): „Сад кнез нагне се на лакат, покаже страшно озбиљно лице, канда су му шајке потонуле.”

²⁰² Уп. нпр. пример из дела Милована Ђиласа *Светови и мостови* (1997), стр. 271: „Шта је то с тобом данас? Као да су ти галије потонуле?”

3.	<i>од аз до ижице</i>	<i>од а до и</i> (РМС, под <i>и</i>) <i>од а до ж</i> (ФРХСЈ) <i>од алфе до омеге</i> (Мршевић-Радовић 2004: 101)
4.	<i>ни аз(а)</i>	<i>ни слова</i> (РМС, под <i>слово</i>)
5.	<i>покварити атор (некоме)</i>	<i>покварити вољу (некоме)</i> (РСАНУ, под <i>покварити</i>)
6.	<i>бунити се ко Грк у апсу</i>	<i>бунити се ко Грк у затвору</i> (ЕК) ²⁰³
7.	<i>пијан као балта</i>	<i>пијан као секира</i> (РМС, под <i>секира</i>)
8.	<i>држати се букве</i>	<i>држати се слова закона</i> (Мршевић-Радовић 2004: 98)
9.	<i>познавати некога, нешто као свој буђелар</i>	<i>знати (познавати) (нешто, некога) као свој џеп</i> (ФРСЈ)
10.	<i>бити плитког буђелара</i>	<i>бити плитког џепа</i> (РМС, под <i>плитак</i>).
11.	<i>ни ижице</i>	<i>ни слова</i> (РМС, под <i>слово</i>)
12.	<i>очитати (некоме) буквицу</i>	<i>очитати (некоме) лекцију</i> (ФРСЈ) <i>очитати (некоме) проповед</i> (РМС, под <i>проповед</i>) ²⁰⁴
13.	<i>љут као арслан</i>	<i>љут као лав</i> (ЕК) ²⁰⁵
14.	<i>снажан као арслан</i>	<i>снажан као лав</i> (ЕК) ²⁰⁶
15.	<i>за добрим атом се прашина диже</i>	<i>за добрим коњем се прашина диже</i> (ЕК) ²⁰⁷
16.	<i>(доћи, пасти, сићи и сл.) с (од) ата на магаре</i>	<i>с (од) коња на магарца (доћи, спасти, сићи и сл.)</i> (РСАНУ, под <i>коњ</i>)
17.	<i>сув као вејка</i>	<i>сув као грана (гранчица)</i> (ЕК) ²⁰⁸
18.	<i>дрхтати као вејка на ветру</i>	<i>дрхтати као прут (на води)</i> (РМС, под <i>прут</i>)
19.	<i>осушити се као вејка</i>	<i>осушити се као грана</i> (Марјановић 2017: 50)
20.	<i>иза сваког дажда сунце грије</i>	<i>иза кише дође дуга</i> (Нпосл Вук) <i>после кише дође сунце</i> (ЕК)

²⁰³ „Димитрије се буни као Грк у затвору. Пријављивао нас комшије због градње, балкона, буке” (<https://www.rtvbn.com/cirilica/3880302/gradiska-optuzbe-aktuelnoj-vlasti>).

²⁰⁴ Фразеологизам са лексичким архаизмом *буквица* – (*о*)*читати некоме буквицу* – формира широк варијантни низ. Поред варијаната са компонентама *лекција*, *проповед*, постоје и варијанте са компонентама *слово*, *оченаш*, *читуља* и др. (в. Мршевић-Радовић 1987: 101).

²⁰⁵ „Вујовић је био забезекнут након што је секретар Липтон отишао љут као лав” (<https://www.novosti.rs/c/drustvo/vesti/1039970/istorijski-dodatak-sudbina-rukama-mudraca-bele-kuce-prioritet-sad-bio-rat-bih-okonca-pre-kampanje-izbore-1996>).

²⁰⁶ „Онај ко буде пио сок од плодова ове биљке, биће снажан као лав!” (<http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/bogovi-su-tako-hteli>).

²⁰⁷ „Što da ne kažem – za dobrim konjem se prašina diže” (<https://gradskiportal018.rs/2022/06/08/sto-da-ne-kazem-za-dobrim-konjem-se-prasina-dize/>).

²⁰⁸ „Манекенка треба бити сува као гранчица” (<https://mondo.rs/Foto/a652640/Srecan-rodjendan-Kejt-Mos.html>)
„Сува као грана и лака као перце, а још се не повија под бременим од седамдесет и пет година” (<https://vidovdan.org/tradicija/budo-simonovic-ognjena-marija-livanjska/>).

21.	<i>окренути јапунце према ветру</i>	<i>окренути кабаницу према ветру</i> (РСАНУ, под <i>кабаница</i>)
22.	<i>лупити (ударити и сл.) главом о дувар</i>	<i>лупити (ударити, треснути и сл.) главом о зид</i> (РСАНУ, под <i>глава</i>)
23.	<i>дотерати до дувара некога</i>	<i>догурати, дотерати до зида кога</i> (Трофимкина 2005: 73, под <i>зид</i>)
24.	<i>главом кроз дувар</i>	<i>главом кроз(а) зид</i> (РСАНУ, под <i>зид</i>)
25.	<i>блед као дувар</i>	<i>блед као зид</i> (ФРСЈ)
26.	<i>глув као дувар</i>	<i>глув као зид</i> (ЕК) ²⁰⁹
27.	<i>и дувар(ов)и имају уши</i>	<i>и зидови имају уши</i> (Стојичић 2006а)
28.	<i>ћутати као дувар</i>	<i>ћутати као зид</i> (ЕК) ²¹⁰
29.	<i>између четири дувара</i>	<i>између четири зида</i> (РСАНУ, под <i>зид</i>)
30.	<i>чист есап дуга љубав</i>	<i>чист рачун дуга љубав</i> (РСАНУ, под <i>љубав</i>) ²¹¹
31.	<i>од мухе правити елефанта</i>	<i>од муве правити слона</i> (РМС, под <i>слон</i>)
32.	<i>после кише јапунце не треба</i>	<i>покислу огртач не треба</i> (РСАНУ, под <i>покисао</i>)
33.	<i>нема ти (му, јој и сл.) карара</i>	<i>мере му (јој, им и сл.) нема</i> (РСАНУ, под <i>мера</i>)
34.	<i>чист конат</i>	<i>чисти рачуни</i> (Стојичић 2006б)
35.	<i>раишчистити конат (с неким)</i>	<i>раишчистити рачуне (с неким)</i> (ФРСЈ)
36.	<i>радити нешто за свој конат</i>	<i>радити нешто за свој рачун</i> (РМС, под <i>рачун</i>)
37.	<i>чист конат дуга љубав</i>	<i>чист рачун дуга љубав</i> (РСАНУ, под <i>љубав</i>)
38.	<i>добити кошар</i>	<i>добити корпу</i> (РСАНУ, под <i>корпа</i>)
39.	<i>дати (пришити) кошар</i>	<i>дати корпу</i> (РСАНУ, под <i>корпа</i>)
40.	<i>бацити искру у лагум</i>	<i>бацити искру у барут</i> (ФРХСЈ)
41.	<i>здрав као мазија</i>	<i>здрав као челик</i> (ЕК)
42.	<i>јак као мазија</i>	<i>јак као челик</i> (ЕК) ²¹²
43.	<i>изаћи на нам</i>	<i>изаћи на глас</i> (РСАНУ, под <i>глас</i>)
44.	<i>ништити духом</i>	<i>сиромашан духом</i> (РМС, под <i>сиромашан</i>)
45.	<i>скочила му (јој, вам) нумера</i>	<i>скочила му (јој, вам) цена</i> (РМС, под <i>скочити</i>)

²⁰⁹ Пример: „После два дана схватила сам да је глув као зид, иако ми је ветеринар у центру за усвајање рекао да му се уши јако задрљале” (коментар, <https://www.mundoperros.es/sr/adiestrar-perro-sordo/>).

²¹⁰ Пример: „Ukoliko se ovde onde nadje poneki oficir bivše jugoslovenske vojske, a nije učestvovao u borbi kao instruktor i kao stručnjak, on ima da čuti kao zid” (Кајица Миланов, Титовштина у Југославији, 1952, стр. 14).

²¹¹ У српском језику изразу постоји и варијанта *чист рачун, дуги пријатељи* (Стојичић 2006б).

²¹² Пример: „Такође је навела да је Ђокović на тврдој подлози јак као челик” (<https://www.espreso.co.rs/sport/tenis/340725/jak-je-ka0-celik-razbice-nadala-u-finalu-ne-postoji-niko-ko-moze-da-pobedi-ratnika-djokovica-tvr-di-ona>).

46.	<i>наследити нечију одмарачу</i>	<i>наследити нечију фотељу</i> (ЕК) ²¹³
47.	<i>моћи пљунути некоме кроз пенџер</i>	<i>моћи пљунути некоме кроз прозор</i> (РМС, под прозор)
48.	<i>златним писменима записано</i>	<i>златним словима записано</i> (Стојичић 2006а; ФРХСЈ)
49.	<i>црним писменима записано</i>	<i>црним словима записано</i> (ЕК) ²¹⁴
50.	<i>кадија ти пре, кадија ти суди</i>	<i>кадија те тужи, кадија ти суди</i> (РСАНУ, под кадија)
51.	<i>камен претиканија</i>	<i>камен спотицања</i> (РСАНУ, под камен); <i>камен сметње</i> ²¹⁵ <i>камен препреке</i> (ЕК) ²¹⁶
52.	<i>ничија није до сабаха горила</i>	<i>ничија (свећа) не гори до зоре</i> (ЕК) ²¹⁷
53.	<i>носити (износити) стег</i>	<i>носити барјак</i> (РСАНУ, под барјак)
54.	<i>подигнути стег</i>	<i>подигнути барјак</i> (ФРХСЈ)
55.	<i>довести кога у суру</i>	<i>довести кога у ред</i> (РСАНУ, под ред)
56.	<i>пијан као ћутук</i>	<i>пијан као клада (пањ)</i> (РСАНУ, под пијан)
57.	<i>Гордијев узао</i>	<i>Гордијев чвор</i> (РМС, под чвор)
58.	<i>пресећи Гордијев узао</i>	<i>пресећи Гордијев чвор</i> (РСАНУ, под Гордијев)
59.	<i>дати (х)абер</i>	<i>да(ва)ти (на) глас</i> (РСАНУ, под глас)
60.	<i>да(ва)ти (х)есап</i>	<i>положити, полагати рачун</i> (РМС, под рачун)
61.	<i>поћи у а(ј)ер</i>	<i>отићи у ваздух</i> (РСАНУ, под отићи)
62.	<i>ударити на хрз (некоме)</i>	<i>ударити на образ некоме</i> (РМС, под образ)
63.	<i>Јудин целов</i>	<i>Јудин пољубац</i> (РМС, под пољубац)
64.	<i>познавати (нешто, некога,) као свој шпаг</i>	<i>познавати (нешто, некога) као свој џеп</i> (ФРСЈ)

Из представљене табеле уочљиво је постојање бројних примера фразеолошких варијаната у којима је лексички архаизам из структуре замењен неком другом лексичком јединицом, при чему је очувана идентичност глобалног фразеолошког значења. С обзиром на лексему која замењује фразеолошку компоненту са статусом лексичког архаизма, могу се издвојити две групе лексичких замена унутар фразеологизама. Те две групе диференциране су на основу следећег критеријалног обележја:

²¹³ Пример: „Сава Влајковић, ухапшен је 1. марта 1993. под оптужбом да је, заједно са министром који је наследио његову фотељу Велимиром Михајловићем, узео провизију на увоз нафтних деривата” (<http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=58238>).

²¹⁴ „Kako su nam ovi kradikali napravili brlog i svinjac od drzave, to ce biti zapisano crnim slovima u istoriji Srbije, ako tada bude i postojala!” (<https://www.021.rs/Novi%20Sad/komentari/223845>).

²¹⁵ Пример је ексцерпиран из романа Душана С. Татића *Љубичаста чета* (стр. 128): „Ваљда ће онда одборници увидети сву тежину стања, и да одборничка места не треба да буду камен сметње”

²¹⁶ Пример: „Mogli smo da gledamo u nebo i kukamo nad sudbinom ili da pomerimo kamen prepreke” (<https://jugmedia.rs/leskovac-dobija-novih-300-parking-mesta-2/>).

²¹⁷ Пример: „Ничија не гори до зоре. Врло брзо ће се све знати о спреси црногорског режима са криминалом” (<https://www.novosti.rs/вести/планета.480.html:272419-DPS-pred-tuzilastvom>).

Прва група → компонента-замена представља савремени синоним застареле лексичке компоненте;

Друга група → компонента-замена није у синонимском односу са застарелом лексичком компонентом, али припада истој или блиској тематској групи.

5.3.1.2.1. Група 1: Компонента-замена јесте савремени синоним компоненте лексичког архаизма

У прву групу долазе примери фразеолошких варијаната у којима је лексички архаизам из структуре фразеологизма замењен својим савременим синонимом, преко којег се у лексикографским делима и дефинише, синонимском или упућивачком дефиницијом.²¹⁸ Ту спадају следећи фразеолошки варијантни парови (архаична компонента и компонента-замена су подвучене):

агнец бож(и)ји // јање невино²¹⁹

ни абера (нема) од некога // ни гласа (нема) од некога

бунити се као Грк у апсу // бунити се као Грк у затвору

покварити атор (некоме) // покварити вољу (некоме)

поћи у а(ј)ер // отићи у ваздух

љут као арслан // љут као дав

снажан као арслан // снажан као дав

за добрим атом се прашина диже // за добрим коњем се прашина диже

(доћи, пасти, сићи и сл.) с (од) ата на магаре // (доћи, спасти, сићи и сл.) с (од) коња на магарца

пијан као балта // пијан као секира

држати се букве // држати се слова закона

сув као вејка // сув као гранчица

иза сваког дажда сунце грије // после кише дође сунце

чист есап дуга љубав // чист рачун дуга љубав

окренути јапунце према ветру // окренути кабаницу према ветру

добити кошар // добити корпу

дати кошар // дати корпу

лупити (ударити и сл.) главом о дувар // лупити (ударити и сл.) главом о зид

дотерати до дувара некога // догурати (дотерати и сл.) до зида кога

блед као дувар // блед као зид

глув као дувар // глув као зид

ћутати као дувар // ћутати као зид

и дувар(ов)и имају уши // и зидови имају уши

између четири дувара // између четири зида

главом кроз дувар // главом кроз(а) зид

од мухе правити елефанта // од муве правити слона

после кише јапунце не треба // покислом огртач не треба

нема ти (му, јој и сл.) карара // мере му (јој и сл.) нема

чист конат // чист рачун

²¹⁸ Бугарски лингвиста В. Втов у својој детаљној класификацији синонима издваја категорију архаичних синонима (као подврсту стилских синонима), у коју спадају лексеми које имају исто значење, али је једна од њих маркирана тиме што је архаична (Втов, у: Драгићевић 2007: 252). Руски истраживач А. В. Калинин (2013: 71) такође истиче диференцијацију синонима према степену „савремености”: у пару синонима једна лексема припада савременој лексици, а друга застарелој (на пример: рус. *самолет* : *аэроплан*).

²¹⁹ Варијанту *невино јање* бележи Ј. Матешкић, уз дефиницију 'човек који се претвара, који се прави недужан/наиван' и квалификатор ир. [иронично] (в. ФРХСЈ, под *јање*). Иронична конотација забележена је и у застарелој варијанти *агнец божји* (РСАНУ, под *агнец*).

очистити (рашчистити) конат (с неким) // рашчистити рачуне (с неким)
 радити нешто за свој конат // радити нешто за свој рачун
 чист конат дуга љубав // чист рачун дуга љубав
изаћи на нам // изаћи на глас
ништити духом // сиромашан духом
 здрав као мазија // здрав као челик
 јак као мазија // јак као челик
 моћи пљунути некоме кроз пенџер // моћи пљунути некоме кроз прозор
 кадија ти пре, кадија ти суди // кадија те тужу, кадија ти суди
 златним писменима уписано // златним словима записано
 црним писменима записано // црним словима записано
 камен претиканија // камен сметње; камен спотицања; камен препреке²²⁰
 ничија није до сабаха горила // ничија (свећа) не гори до зоре
 носити (износити) стег // носити барјак
 подигнути стег // подигнути барјак
 довести кога у сур // довести кога у ред
 Гордијев узао // Гордијев чвор
 пресећи Гордијев узао // пресећи Гордијев чвор
 Јудин целов // Јудин пољубац
 пијан као ћутук // пијан као клада (пањ)
 дати (х)абер // да(ва)ти (на) глас
 да(ва)ти хесап // положити, полагати рачун
 ударити на (х)рз некоме // ударити на образ некоме
 познавати (некога, нешто) као свој шпаг // познавати (некога, нешто) као свој цеп

5.3.1.2.2. Група 2: Компонента-замена није савремени синоним компоненте лексичког архаизма

У другу групу спадају примери фразеолошких варијаната у којима лексички архаизам из структуре фразеологизма није замењен својим савременим синонимом, већ лексемом која припада истој или сродној тематској групи. Овакви примери су малобројнији у поређењу са примерима из прве групе. У следећим пасусима представљени су такви примери:

1) Пример: *од аз до ижице* → *од а до ш* // *од а до ж* // *од алфе до омеге*

У примерима варијаната *од аз до ижице* // *од а до ш* // *од а до ж* // *од алфе до омеге* долази до алтернација компонената које означавају прво и последње слово утврђеног гласовног система различитих језика: с једне стране стоје архаизми *аз* и *ижица* (називи првог и последњег слова у старословенској азбуци, а са друге стране – лексеме *а* и *ш*, односно *а* и *ж* (називи првог и последњег слова српске азбуке, у ћириличној и латиничној верзији), као и лексеме *алфа* и *омега* (називи првог и последњег слова грчке азбуке).²²¹ У питању је, дакле, варирање из исте тематске групе, са општим називом 'слова'. У оквир тематске групе 'слова' долазе и следеће лексичке варијанте: *ни аза* → *ни слова*; *ни ижице*, *ни (једно) иже* → *ни слова*.

²²⁰ У варијантим формама камен *препреке*, камен *сметње*, камен *спотицања* бележимо лексичке варијанте које представљају савремене синониме архаизма *претиканије* (*претиканије* заст. 'сметња, препрека'). Међутим, овде морамо ставити оgradu која се тиче чињенице да се обрада лексема *претиканије* тек очекује у неком од наредних томова РСАНУ, те да се ми овде ослањамо на радну верзију дефиниције ове лексеме, онако како је она семантизована у тренутној фази обраде.

²²¹ Фразеологизам *од аз до ижице* је и настао према грчком *од алфа до омега* (*од алфе до омеге*) (Мршевић-Радовић 2004: 101).

Идентичан фразеологизам постоји и у руском језику: *от а до ижицы*, маркиран као застарело, а у активној употреби налази се варијанта *от а до я* (в. Федоров 2008: 11). Такође, историјско-етимолошки речник руске фразеологије бележи и варијанту *от а до зет* (в. Бирих, Мокијенко и Степанова 2005: 16).

2) Пример *бацити искру у лагум* → *бацити искру у барут*

У варијантном пару *бацити искру у лагум* // *бацити искру у барут* компоненте које варирају нису у односу архаична лексема : савремени синоним, али припадају истој тематској групи 'експлозивни' (уп. *лагум* заст. и покр. 'експлозив са упаљачем, мина' (РСАНУ, под *лагум*) и *барут* 'експлозивна материја која служи за пуњење пушчаних и топовских метака, разбијање стена и др.' (РСАНУ, под *барут*).

3) Пример: *наследити нечију одмарачу* → *наследити нечију фотељу*

Групи фразеолошких варијаната у којима компонента-замена не представља савремени синоним архаичне компоненте можемо придружити и следећи варијантни пар: *наследити нечију одмарачу* // *наследити нечију фотељу*. Наиме, архаизам *одмарача* није семантизован преко одређеног синонимског еквивалента из савременог језика, већ је дефинисан описно, као 'део намештаја у виду канабета, фотеље, удобније столице намењен за одмарање' (РСАНУ, под *одмарача*). Стога сматрамо да лексичке варијанте у наведеним фразеологизмима *одмарача* // *фотеља* репрезентују групу у којој су алтернацији подвргнуте лексеми из исте тематске групе 'намештај', с тим што је овде разлика у степену општости, будући да се лексема *фотеља* може тумачити као својеврсни хипоним застареле лексеми *одмарача*.

4) Пример: *скочила му (јој, вам) нумера* → *скочила му (јој, вам) цена*

Када се погледа варијантни пар *скочила му (јој, вам) нумера* // *скочила му (јој, вам) цена*, увиђа се компонента-замена (*цена*) не представља савремени синонимни еквивалент архаизма *нумера* ('број, бројка'), већ да су у питању лексеми блиске семантике (уп. 3. значење лексеми *нумера* у РСАНУ: 'бројна или каква друга ознака, обележје врсте, вредности, квалитета, цене и сл.').

5) Пример: *бити плитког буђелара* → *бити плитког џепа*;
познавати (некога, нешто) као свој буђелар → *познавати (некога, нешто) као џеп*

У наведеним варијантним паровима долази до варирања архаичне лексеми *буђелар* 'новчаник' и лексеми из активног лексичког фонда *џеп*. Компонента-замена не представља савремени синоним застареле саставнице, али се дате лексичке варијанте налазе у семантичкој вези: *буђелар* ('новчаник') је предмет у којем се махом носи новац, а такође ту функцију има и *џеп* (па и сам новчаник се неретко носи у џепу).

6) Пример: *дрхтати као вејка на ветру* → *дрхтати као прут (на води)*

У овом варијантном пару компонента-замена *прут* није синоним архаизма *вејка* (уп. значење у РСАНУ: *вејка* 'сува гранчица'), али јесу у питању тематски сродне лексеми (уп. значење лексеми *прут* у РМС 'танка, гипка шибана очишћена од лишћа').

5.3.1.3. Закључни коментар у вези са лексичким фразеолошким варирањем

Спроведена анализа је показала да су у корпусу српских фразеологизама са застарелим компонентама бројни примери лексичког фразеолошког варирања. То су случајеви када је застарела компонента из категорије историзама и лексичких архаизама – супституисана лексемом из активног лексикона.

У прву групу сврстане су фразеолошке јединице са компонентом историзмом које имају своје „обновљене” варијанте – у којима наместо застареле лексеми долази лексема из активног лексичког инвентара. Како је анализа показала, то не може бити било која лексема, већ лексема из исте тематске групе, уз евентуалне разлике у степену општости, када се лексичке варијанте јављају у опозицији хипероним : хипоним.

У другу групу долазе примери фразеолошких варијаната у којима је лексички архаизам из структуре фразеологизма супституисан лексемом из активног лексичког фонда. Овде се издвајају две подгрупе. Прву подгрупу чине примери у којима је лексички архаизам замењен својим савременим синонимом, преко којег се у лексикографским делима и дефинише, синонимском или упућивачком дефиницијом. Такви примери су доминантни: компонента-замена представља савремени синоним компоненте лексичког архаизма у око 85% примера (в. тачку 5.3.1.2.1). У другој подгрупи су малобројни примери у којима се компонента лексички архаизам не супституше лексемом која представља њен савремени синоним, већ је у питању општеупотребна лексема врло блиске семантике са датом застарелом саставницом. Застарела фразеолошка компонента и компонента-замена, дакле, нису дакле у односу синонимије, али припадају тематски сродној лексичко-семантичкој групи.

Управо чињеница да се застарела лексема (било историзам, било лексички архаизам) супституише тематски сродном лексемом омогућује критеријалну особину феномена фразеолошке варијантности, а то је очуваност идентичног глобалног значења.

5.3.2. Фонетске фразеолошке варијанте

Фонетско фразеолошко варирање остварује се у групи фразеологизама у којима се као компонента јавља лексичко-фонетски архаизам. У варијантној форми налази се лексема која према датом фонетском архаизму представља истокоренски савремени синоним, са донекле измењеним звуковним саставом.²²²

У табели која следи приказани су примери фонетских фразеолошких варијаната из наше грађе, а лексеме које варирају истакнуте су подвлачењем.

Табела 24. Фонетске фразеолошке варијанте

Редни бр. примера	Фразеолошка јединица са компонентом лексичко-фонетским архаизмом	Фразеолошка варијанта (извор)
1.	<u>ваздизати</u> у небо (небеса)	<u>уздизати</u> у небо (небеса) (РСАНУ, под небо).
2.	на (у) <u>вас</u> глас	на (у) <u>сав</u> глас (РМС, под сав)
3.	на <u>вас</u> мах	на <u>сав</u> мах (РМС, под сав)
4.	на (у) <u>вас</u> трк	на (у) <u>сав</u> трк (РМС, под сав)
5.	(ни) за <u>вас</u> свет	(ни) за <u>сав</u> свет (РМС, под сав)
6.	<u>дең</u> по <u>дең</u>	<u>дан</u> по <u>дан</u> (РСАНУ, под дан)
7.	<u>иичатати</u> (некоме) буквицу	<u>иичитати</u> (некоме) буквицу (РСАНУ, под иичитати)
8.	<u>обетована</u> земља	<u>обећана</u> земља (РСАНУ, под земља)
9.	<u>отчатати</u> у брк (некоме)	<u>очитати</u> у брк (некоме) (ЕК) ²²³

²²² Фонетске варијанте настају када се једна лексема замени другом која има друкчију фонетску (звучну) основу (В. П. Жуков 1986: 166). У домен фонетског варирања спадају и акценатске алтернације лексема компонентата (Мокијенко 1989: 30).

²²³ Пример за ову варијанту забележен је у делу Јована Суботића: „При решавању молбе ми за адв[окатско] место у Н. Саду, правила су ми свакојака зановетања, док се нисам једаред расрдио, те министру Краусу поштено прочитао у брк” (*Живот Дра Јована Суботића (автобиографија)*). *Други део: Пролеће, У Новом Саду, 1902*, стр. 136.

10.	<i>богу божјије, <u>цесару цесарево</u></i>	<i><u>цару царево</u>, богу божјије (ЕК)²²⁴</i>
11.	<i>тушта и <u>тма</u></i>	<i>тушта и <u>тама</u>²²⁵</i>

5.3.3. Творбене фразеолошке варијанте

Овај тип варирања може се приписати групи фразеологизама у чијој се структури јавља лексичко-творбени архаизам. Компонента лексичко-творбени архаизам замењена је лексемом која представља њен савремени синоним, те тако настају творбене варијанте, које су условљене модификацијама творбених форманата (исп. Мокијенко 1989: 30)

У табели која следи приказани су примери творбених фразеолошких варијаната из наше грађе, а лексеме које варирају истакнуте су подвлачењем.

Табела 25. Творбене фразеолошке варијанте

Редни бр. примера	Фразеолошка јединица са компонентом лексичко-творбеним архаизмом	Фразеолошка варијанта (извор)
1.	<i>од <u>год</u> до <u>год</u></i>	<i>из <u>године</u> у <u>годину</u> (ФРСЈ)²²⁶</i>
2.	<i>изнети, износити на <u>јавје</u></i>	<i>изнети, износити на <u>јаву</u> (РСАНУ, под <u>јава</u>)</i>
3.	<i><u>плаћивати</u> (нешто) крвљу</i>	<i><u>плаћати</u> (нешто) крвљу (РСАНУ, под <u>плаћати</u>)</i>
4.	<i>дићи се, дизати се, изби(ја)ти на <u>површје</u></i>	<i>изби(ја)ти на <u>површину</u> (РСАНУ, под <u>површина</u>)</i>
5.	<i>бити (остати) у <u>позадности</u></i>	<i>бити (остати и сл.) у <u>позадини</u> (РСАНУ, под <u>позадина</u>)</i>

5.3.4. Квантитативне фразеолошке варијанте

У квантитативне фразеолошке варијанте убрајамо оне фразеологизме који су настали процесом редукације – тј. изостављањем застареле компоненте (застарелих компонената). Дакле, застарела компонента у овим примерима није супституисана општеупотребном лексемом, већ је напросто елиминисана. Оваквим процесом настаје варијанта која је структурно простија. У табели која следи представљени су примери квантитативних фразеолошких варијаната из наше грађе, а застареле лексеме које су елиминисане истакнуте су подвлачењем.

²²⁴ Пример: „ЦАРУ ЦАРЕВО, БОГУ БОЖИЈЕ, ЗЕМУНЦИМА ЗЕМУН” (наслов чланка) <https://stazamaljubavi.com/caru-carevo-bogu-bozije-zemuncima-zemun/>

²²⁵ Фразеологизам *тушта и тама* забележен је у речнику у другом делу монографије Д. Петровића и Ј. Капустине *Из лексике Качера* (пример: „Долази и[х] тушта и тама”).

²²⁶ Уп. овај фразеологизам у другим језицима: руском *из года в год*, бугарском *от година на година*, словеначком *iz leta v leto*, словачком *z roka na rok* (Голубовић 2009б: 58).

Табела 24. Квантитативне фразеолошке варијанте

Редни бр. примера	Фразеолошка јединица са застарелом компонентом	Фразеолошка варијанта (извор)
1.	боља је <u>унча</u> памети него сто литара снаге; више ваља <u>унча</u> памети но <u>ока</u> снаге; бољи је <u>драм</u> памети него сто <u>ока</u> снаге	Боље је с памећу неголи са снагом (НПосл. Мушк.); бољи је разум, нег ли снага (Нпосл. 1868)
2.	бољи је <u>драм</u> среће него сто <u>ока</u> памети	(боље) имати (више) среће него памети (РСАНУ, под памет)
3.	осветлати <u>рза</u> и образа	осветлати образ (РСАНУ, под образ)
4.	бити под <u>позорљивим</u> оком	бити на оку (некоме) (РСАНУ, под око)
5.	на <u>братинску</u> руку ићи (некоме)	ићи на руку (некоме) (ФРХСЈ, под рука)

У првом и другом примеру у табели реч је о изостављању компонената са статусом историзма. Наиме, у варијантним формама компоненте са значењем некадашњих мера (лексеми *унча*, *драм*, *ока*) нису замењене, већ су напросто елиминисане, те су те варијанте структурно простије (садрже мањи број компонената).

У трећем примеру дошло је до елиминације компоненте са статусом лексичког архаизма – (*х*)*рз* ('поштење, образ'), чиме је добијена структурно простија форма *осветлати образ*. Фразеолошка јединица *осветлати рза и образа* занимљива је због присуства у структури компонената исте семантике (*образ* и застареле *рз*), које се притом међусобно римују, али без обзира на чињеницу да присуство риме „на свој специфичан начин рођава *чврстину* и *упамтљивост фразема*” (Менац 2016: 167), ова форма је из језика нестала (потврђена је једино у делима старе српске књижевности), а на њеном месту у фразеолоксикону стоји форма у којој је елиминисана архаична компонента (*осветлати образ*).

У четвртном и петом примеру елиминисане су компоненте са статусом лексичко-творбеног архаизма *позорљив* ('позоран') и *братински* ('братски'), чиме су добијене форме које су у структурном смислу простије *бити под позорљивим оком* // *бити на оку (некоме)*; *на братинску руку ићи (некоме)* // *ићи на руку (некоме)*.

5.4. ФРАЗЕОЛОШКЕ ВАРИЈАНТЕ СА СУПСТИТУИСАНОМ ЗАСТАРЕЛОМ ЛЕКСИЧКОМ КОМПОНЕНТОМ КАО ПОТВРДА ТЕЗЕ О ЛЕКСЕМНОМ КАРАКТЕРУ ФРАЗЕОЛОШКИХ КОМПОНЕНАТА

На питање да ли компоненте фразеолошких јединица задржавају своју лексемну природу или у структури фразеологизма губе своја лексичка и граматичка обележја научници немају јединствен одговор. А. И. Молотков (1977: 26) истиче компонентни састав фразеолошких јединица – наглашавајући да се у структури фразеологизама не налазе речи, већ компоненте које су изгубиле своје лексичко значење, као и граматичке категорије.

С друге стране, Р. Н. Попов је на више места доказивао лексемни карактер фразеолошких компонената, а као један од доказа стоји управо чињеница да се архаичне компоненте подвргавају утицају савременог система и бивају замењене (Попов 1976: 139–140). В. П. Жуков (1986: 85) се слаже са тврдњом Р. Н. Попова да компоненте фразеологизама трпе утицај савременог система, те да могу доживети различите измене, међутим наглашава

да те измене, све док не нарушавају семантичко јединство фразеологизма, упркос мишљењу неких фразеолога, не сведоче о лексичким својствима компонената.

Попут Р. Н. Попова, и већина осталих словенских фразеолога се слаже са тезом да компоненте имају лексемни карактер, те да у структури фразеологизма представљају речи и понашају се као речи, чиме се једино и може објаснити фразеолошки динамизам (в. Бушуј 1983: 6).

Феномен фразеолошке варијантности, као и могућност образовања структурно-семантичких модела фразеологизама, недвосмислено указују да фразеолошке компоненте ипак не губе карактеристике лексеме (ни семантичке ни граматичке), те да фразеолошки ниво остаје системски повезан са осталим нивоима језичког система, пре свега са лексичким. Различити облици варирања фразеолошких јединица остварују се захваљујући томе што лексеме као компоненте фразеолошке јединице не губе у потпуности своје особености и на плану парадигматичности и на плану спојивости с другим лексемама, због чега се та својства могу означити као релативно ограничена (Вуловић 2015: 101).

Анализа спроведена на фразеолошком материјалу српског језика јасно показује да у језику постоји тенденција творбе варијантних форми фразеолошких јединица у којима је одређена застарела компонента супституисана лексемом из активног лексичког фонда, што недвосмислено сведочи о томе да компоненте не испадају из системских језичких веза, већ да одражавају свој лексемни карактер.²²⁷ Измена статуса лексеме у лексичком систему, у овом случају њен прелазак у категорију застарелих јединица, утиче и на статус фразеологизма чија је таква лексема интегрални члан. Ти фразеологизми, како смо видели, махом имају варијанте у којима су архаична обележја елиминисана, а до таквих измена не би могло доћи да су фразеолошке компоненте апсолутно изоловане од језичког система у целини, који се, понајвише на плану лексице, одликује процесима спонтаног језичког динамизма. У језичкој пракси евидентна је чињеница да непознавање семантике фразеолошке компоненте (у нашем случају – временски маркиране као застареле) доводи до тога да говорници спонтано непознату компоненту супституишу одговарајућом лексемом из активног лексичког фонда.²²⁸

Такође, приказана варијантност потврђује и тезу о релативном карактеру фразеолошке стабилности. Неки научници, као на пример Г. Флајшер, управо примере фразеологизама у чијој су структури конзервирани одређени застарели елементи наводе као илустрацију једне од инхерентних карактеристика фразеолошких јединица, а то је системска стабилност (уп. Флајшер 1982: 41).²²⁹ Међутим, како истиче Б. Ивановић (2012: 20), категоријалну особину стабилности не треба идентификовати са феноменом очувања застарелих обележја у структури фразеолошких јединица, пре свега због чињенице да многи такви фразеологизми

²²⁷ Р. Н. Попов (1976: 144–145) наводи различите примере варијантних фразеологизама руског језика са замењеним лексичким архаизмом, али и лексичко-фонетским и лексичко-творбеним. Компоненте фразеологизама остају у системској корелацији са лексичким системом, те оне не могу бити „осигуране” од различитих промена које диктира језички систем.

²²⁸ Са наведеним можемо упоредити један пример из словеначке фразеолошке литературе. Наиме, у словеначком језику фразеологизам *ločiti zrnje od plev* (одвојити зрно од кукоља) појављује се и у писаним текстовима заједно са варијантом *ločiti zrnje od plevela* (одвојити зрно од корова). Замени лексеме *кукољ* лексемом *коров* доприносе језички и ванјезички разлози, а као први у низу разлога наведено је управо непознавање објекта референције – кукоља (у оригиналу: „nepoznavanje referenčne predmetnosti – plev”), а онда и експресивна сличност ове две лексеме, као и заједничке конотативна семантичка компонента ’нешто безвредно’ (Кржишник 1996: 136–137).

²²⁹ Г. Флајшер (1982: 42) карактеристику стабилности фразеолошких јединица савременог немачког језика своди на питање присуства уникалних компонената, као и синтаксичких и морфолошких аномалија у структури фразеологизама.

показују тенденцију нивелације према савременом језичком стању, супституишући застарели елемент еквивалентом који одговара норми савременог језика.²³⁰

Приказан феномен супституције архаичне фразеолошке компоненте лексемом из активног лексичког фонда чврст је аргумент да компонента у фразеолошкој јединици има лексемни карактер. Лексемна природа фразеолошких компонената, без обзира на семантичке измене којима су подвргнуте, управо омогућава да се измене из лексичког система одразе и на фразеолошки систем, како на статус компонената фразеологизама, тако и на статус целог фразеологизма.²³¹

По речима Р. Н. Попова (1976: 148), потпуна изолација од језичког система и резистентност на промене које се дешавају унутар лексичког фонда карактеришу оне фразеолошке компоненте које су изгубиле системске везе са другим речима. То се односи на компоненте које у савременом лексичком фонду имају статус историзма. С обзиром да историзми реферишу на денотате који у савременој реалности више не постоје, они више немају употребну вредност у свакодневном језику, те остају само у функцији структурних чланова фразеолошких јединица. Будући да не корелирају са јединицама активног лексичког система (јер више немају актуелан денотат), по речима овог аутора, испале су из лексичког фонда савременог језика, те не потпадају под његов утицај, не доживљавају измене, већ остају чврсто конзервиране у структури фразеолошких јединица. Изнету тврдњу Р. Н. Попов потврђује примерима фразеолошких сраслица у којима се налази компонента историзам: *гол как сокол* 'много сиромашан' (*сокол* 'старинско оруђе') и *турусы на колесих* 'ситница, којештарија; лупетање' (*турусы* 'куле за опсаду тврђава'), које не доживљавају никакве модификације и немају варијантне форме у којима су застареле компоненте елиминисане. Дакле, губљење системских веза и односа између фразеолошких компонената и јединица лексичког фонда – главни је услов њихове „конзервације” (в. Попов 1976: 147–151).

Представљени наводи Р. Н. Попова не важе у потпуности за фразеолошку грађу српског језика. Како је показано у тачки 5.3.1.1, и фразеолошке јединице са историзмом као структурним чланом имају варијанте форме у којима је та компонента супституисана. Другим речима, губљење системских корелација са осталим јединицама лексичког система карактеристично за историзме – није услов њихове трајне петрифицираности у структури фразеолошких јединица. Компоненте историзми такође подлежу изменама, о чему сведочене

²³⁰ Уп. и констатацију Р. Н. Попова (1976: 142) како је устаљеност структуре фразеологизма и њему својствена тежња као очувању архаичних елемената у компонентном саставу у сукобу са притиском језичког система који изазива одбацивање архаизама из фразеолошке структуре.

²³¹ У литератури се наводе и други аргументи у прилог тези о лексемној природи фразеолошких компонената: нпр. процес фразеолошке деривације (секундарне фразеологизације), тј. стварања нових значења лексема на бази фразеолошких значења, при чему се компонента понаша као у извесној мери десемантизована лексема (Вуловић 2015: 102). Тако се може десити да глаголска компонента преузме значење глаголско-именичког фразеологизма: уп. (*о*)*прати руке као Пилат* и секундарно значење глагола *опрати* „фиг. скинути са себе одговорност, кривицу, срамоту, љагу и сл., оправдати се пред неким” (Вуловић 2014: 69).

У вези са овом темом је и рад Д. Мршевић-Радовић посвећен процесима фразеолошке деривације фразеологизама обједињених у оквиру фразеолошког гнезда са компонентом *језик* (в. Мршевић-Радовић 2002).

Р. Н. Попов такође констатује да на основу фразеолошких јединица са компонентама архаизма могу настати и нове лексеме: *турусы* 'бесмислица, глупост'; *столпотворение* – 'гужва, јурњава, неред' (уп. одговарајуће архаичне фразеолошке сраслице (по терминологији В. Виноградова): *турусы на колесих* 'бесмислица, лупетање'; *вавилонское столпотворение* 'пометња, збрка' или 'галама, бука, врева'; *баклушничать* (*бить баклуши*). Такође, лексемни карактер фразеолошких компонената потврђује и могућност различитих структурних трансформација (ширење структуре додавањем нових компонената, испуштање одређених саставних делова фразеологизма и сл.). Ове измене имају како општенародни, тако и индивидуални карактер, али се не могу објаснити ничим другим осим да се компоненте фразеологизма при говору и слушању перципирају као јединице лексемног карактера (Попов 1976а: 50).

О међусобном утицају лексичког и фразеолошког система у језику в. и Попов 1976б. О различитим фразеолошким феноменима који показују да су лексички и фразеолошки ниво у константној међусобној интеракцији, на материјалу руског и чешког језика в. и Степанова 2013.

различите фразеолошке варијанте (нпр.: према бројним фразеолошким јединицама у којима се у функцији компонентног члана налази лексема за именовање новчаних јединица које су у ранијим историјским периодима биле у оптицају (*јаспра, грешљика, грош, дукат, крајцара, мангура, марјаи, потура, филир, солд, шкуда*) стоје варијантне форме у којима је дата застарела лексема замењена општом лексемом за означавање одређене или неодређене количине новчане вредности: *новац, односно пара (паре)*).

Процес супституције застарелих фразеолошких компонента лексемама из активног лексичког фонда, иако детерминисан универзалном тенденцијом корелације лексичког и фразеолошког језичког нивоа, показује се као специфичан за сваки национални језик.

5.5. ЗАКЉУЧАК ПОГЛАВЉА

У овом поглављу је на корпусу фразеологизама са застарелим лексичким саставницама разматрана појава фразеолошке варијантности. Из спроведене анализе је евидентно да је фразеолошким јединицама са застарелим компонентама својствен приличан степен варијантности лексичког састава. Наиме, фразеологизми са застарелим лексичким компонентама у великој мери показују тенденцију уједначавња са особеностима савременог језичког система, што се испољава кроз формирање варијаната у којима је архаична саставница супституисана лексемом из активног лексичког фонда.

Издвојена су четири типа фразеолошких варијаната: лексичке фразеолошке варијанте (бројчано доминантне), творбене фразеолошке варијанте, фонетске фразеолошке варијанте, те квантитативне фразеолошке варијанте.

Према нашем корпусу, око 30% процената од укупног броја ексцерпираних фразеолошких јединица са застарелим лексичким компонентама има варијанте у којима је застарела саставница супституисана општеупотребном лексичком компонентом.

Анализа је показала да лексичке измене имају системски карактер. Застарелу компоненту у варијантној фразеолошкој јединици не може заменити било која лексема – у питању су редовно оне лексичке јединице које представљају савремени синоним дате застареле саставнице (код већине примера са компонентом архаизмом) или су пак у питању лексеме из исте или сродне тематске групе (код примера са компонентом историзмом и у мањем броју примера са компонентом лексичким архаизмом).

Из представљених анализа видљиво је да се фразеологизми са застарелим лексичким компонентама махом налазе у пасивном фразеолошком фонду, а да фразеологизми са општеупотребним лексемама припадају активној сфери фразеолексикона. Ређи су случајеви када се обе фразеолошке јединице налазе у активној језичкој употреби, с разликом у степену експресивности (нпр. *мерити истим аришином // мерити истом мером; ни педља // ни корака; читати некоме буквицу // читати некоме лекцију*).

На месту где се говори о варијантности која као последицу има смену једне језичке јединице другом (у нашем случају фразеологизма са застарелом лексичком компонентом фразеологизмом са општеупотребном лексичком компонентом), објаснићемо сам процес архаизације ослањајући се експланације Т. В. Коростелеве (2014: 157). Процес архаизације подразумева неколико фаза. По правилу, у језику најпре варијанте коегзистирају као равноправне. Потом долази до диференцијације тако што прва варијанта шири сфере употребе, а друга варијанта их сужава.²³² Смањује се број оних који другу варијанту користе као неутралну, а повећава се број оних који је интенционално користе као застарелу (дакле, као стилски маркирану). Дата варијанта се потом фиксира као архаизам на језичкој периферији. Последња фаза подразумева период „конзервације”, а не „заборава/изумирања”, јер свака

²³² Како констатује Р. Драгићевић, управо је сужавање на употребу у одређеном функционалном стилу један од начина архаизирања лексике: тако се, на пример, лексема *луна* ('Месец') из данашње перспективе може укључити у архаизме, а њена употреба је сведена на један функционални стил, што показује маркирање ове лексеме квалификатором *песн.* у РСАНУ (Драгићевић 2018: 85).

застарела јединица у било ком тренутку може да се ревитализује у језику. Коначно, важно је истаћи чињеницу да када једна форма смени другу, губи се варијантни статус.²³³

Као један од закључака наведимо и ово. С обзиром на тренутни развој српске фразеографије, готово је немогуће сместити наведене фразеолошке варијанте у одређене хронолошке оквире. Наиме, тешко је утврдити време када је застарела лексема елиминисана из структуре фразеологизма и када је створена савремена фразеолошка форма, потом колико су дуго варијанте са застарелом компонентом и без такве компоненте коегзистирале у језику, као и када је одређени фразеологизам са застарелом компонентом застарео, изашао из активне употребе, а његово место у систему преузела форма са немаркираном лексичком компонентом. Овакве процене биле би лакше када би постојали историјски фразеолошки речници, у којима би били систематично забележени фразеологизми из различитих периода језичког развоја.²³⁴ Засад се може претпоставити да су променама прво биле захваћене јединице лексичког система, па тек онда и јединице фразеолошког система, будући да су фразеологизми, по дефиницији, секундарна средства номинације у језику. То значи да, вероватно, тек када једна лексема стекне статус застареле у слободној, нефразеолошкој употреби, може доћи, у одређеном будућем тренутку, до њене елиминације и из структуре фразеолошких јединица. Свакако, дужем очувању архаичних елемената у фразеолошкој структури доприносе и категоријалне фразеолошке особине стабилности и устаљености.

Тип фразеолошког варирања при којем су алтернацијама подвргнуте застареле лексичке компоненте – добро се уклапа у закључке Федуленкове (2005: 63) да варијантност у области фразеологије представља резултат испољавања универзалних језичких законитости, а једна од њих јесте прилагођавање одређеним језичким нормама (уп. и Козирев 1968: 309).

Изражена тенденција супституције застареле фразеолошке компоненте лексемом из активног вокабулара јасан је показатељ да компоненте фразеологизама чувају свој лексемни карактер, због чега не могу бити резистентне на различите промене које се, у складу са принципом језичког динамизма, константно дешавају у лексичком фонду сваког језика. Фразеолошки ниво и лексички ниво налазе се у системској корелацији.

²³³ У вези са наведеним, поменимо и следећи податак из литературе. Ж. Финк и А. Менац уочавају изразито већу фреквенцију употребе варијаната *као из бурета*, и *мирна Босна*, *док кажеш кекс* у односу на варијанте *као из бадња*, и *мирна Бачка*, *док кажеш бритва*, те закључују да ће, ако се настави та тенденција, фраземски варијантни облици са именичким компонентама *бадањ*, *Бачка*, *бритва* прећи у пасивни фонд, чиме ће нестати и статус варијаната (Финк и Менац 2008: 93).

²³⁴ У историјски речник српског и хрватског језика РЈАЗУ фразеологизми нису систематично уношени, те засебно обрађивани, већ су навођени више спорадично, међу примерима који су потврда одређеног значења.

У анализи начина лексикографске обраде речничких одредница у два историјска речника – *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika JAZU* и *Словаря русского языка XI–XVII вв.*, Ј. Бајовић констатује да фразеологија у периоду настанка првих томова РЈАЗУ није била довољно развијена наука, те се фразеолошке јединице дају према потреби и немају своје одређено место. Каснији уређивачи због лексикографског поступка нису могли да промене изглед самог чланка (Бајовић 2018: 284).

6. РАЗЛОЗИ ЗАСТАРЕВАЊА ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

6.0. УВОД У ПОГЛАВЉЕ

У овом поглављу разматрани су потенцијални узроци због којих одређене фразеолошке јединице застаревају и постају делом пасивног фразеолоксикона. Идентификација разлога који могу изазвати процес архаизације фразеолошког материјала постављена је на почетку рада као један од приманих задатака.

На одабраним примерима из корпуса идентификовани су и објашњени разлози архаизације фразеолошке грађе српског језика. Унутар спроведене анализе, посебан циљ је био да се на српском корпусу провери хипотеза по којој застарела лексичка компонента утиче на застаревање фразеологизма у целини, што је потврђено у многим другим језицима.

У поглављу је представљено пет разлога застаревања фразеолошких јединица, који су у вези како са језичким тако и са ванјезичким факторима.

6.1. ЗАСТАРЕЛЕ ФРАЗЕОЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ КАО РЕЗУЛТАТ ВРЕМЕНСКОГ РАСЛОЈАВАЊА ФРАЗЕОЛОШКОГ ФОНДА

Важно атрибутивно одређење језика као система јесте да он не представља хомогену нити статичну структуру, већ динамичан систем, подложен различитим видовима раслојавања.²³⁵ На раслојавање (стратификацију) језичке грађе, уопштено говорећи, утичу неколики фактори: дијакхронијски фактор, који делује на фону времена, дијатопијски фактор, који се тиче просторних односа, и дијастратски фактор, који се односи на друштвену слојевитост и друштвени статус говорника (Симић 2010: 85). Као продукт језичке стратификације настаје језички варијетет, а комплексност датог феномена почива на чињеници да се наведени видови раслојавања неретко налазе у односу интерференције, што значи да иста језичка јединица може бити раслојена под утицајем више различитих фактора.²³⁶

До промена под утицајем наведених фактора долази и на фразеолошком језичком нивоу. Као резултат раслојавања под утицајем дијатопијског (просторног) фактора настају јединице које се најчешће обједињују термином *фразеолошки дијалектизми*. Деловањем дијакхронијског (временског) фактора долази до појаве, с једне стране – *фразеолошких архаизама* – а с друге стране – *фразеолошких неологизама*. Напоследку, фразеолошки фонд се раслојава и под утицајем дијастратских (друштвено-социјалних) фактора, па се може говорити о *фразеологији дечијег језика*, *жаргонској фразеологији*, *професионалној фразеологији* и сл.

У центру нашег истраживања јесте појам временског раслојавања у фразеолошком фонду српског језика, и то оног његовог аспекта који се односи на процесе архаизације фразеолошких јединица.²³⁷

Динамички карактер језика условљава промене које се одражавају како на фразеолошки фонд у целини, тако и на појединачне фразеолошке јединице. Утицај динамичких језичких процеса на фразеолоксикон у целини манифестује се првенствено кроз измене у броју јединица које га сачињавају. Те измене настају као последица архаизације одређених фразеологизама,

²³⁵ Бодуен де Куртене је истицао да статика језика није ништа друго до посебан случај његове динамике (Куртене, у Мокијенко 1989: 234).

²³⁶ У вези са темом језичког раслојавања, те критеријума на основу којих се типови језичке раслојености издвајају, в. Радовановић 2003: 166–174.

²³⁷ На овом месту напомињемо да у раду користимо термин *временско раслојавање*, као најубичајенији у различитим језичким истраживањима. Термин *стратификација* у својим радовима користи Р. Симић, док се Д. Шипка (2006) опредељује за термин *раслојавање*, али као синонимне наводи и термине *стратификација* и *диференцијација*.

њиховог повлачења у пасивну сферу, те као последица стварања фразеолошких неологизама. Утицај језичког динамизма читава се и на плану појединачних фразеолошких јединица, превасходно код фразеологизама који у функцији интегралних чланова имају лексеме које су у самосталној употреби застареле. Такав статус компонената има директне реперкусије на стабилност фразеолошких јединица, будући да су често захваћене процесима варирања, али и на њихову фреквентност и домене употребе, оличене у тенденцији преласка у пасивну сферу фразеолексикона.

Разматрање феномена временског раслојавања у фразеолошком фонду (као и сваког другог типа раслојавања јединица било ког језичког нивоа) полази од чињенице да се „*priroda jednog raslojavanja može cjelovito sagledati samo ako se smjesti u sistem drugih vidova razgrađivanja jezika* (Тошовић 2004: 59). То значи да при утврђивању архаизама у фразеолошком фонду (као подсистему у оквиру лексичког фонда) треба узети у обзир чињеницу да иста језичка јединица може бити вишеструко маркирана (полимаркирана) – тј. обележена комбинацијом фактора различитих видова раслојавања. На то указује Р. Бугарски (1997: 93) када језички варијетет, као продукт различитих видова раслојавања језика, одређује као „*ситуирани облик језика, одређен темпорално, регионално, социјално, функционално, или пак неком комбинацијом ових елемената*” (подвлачење – М. Ђ.).

Застареле фразеолошке јединице, односно фразеолошки архаизми, с обзиром на своју временску маркираност, припадају периферији фразеолошког система.²³⁸

6.2. РАЗЛОЗИ ЗАСТАРЕВАЊА ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Једно од кључних питања везаних за архаизацију фразеолошких јединица јесте утврђивање разлога који доводе до овог феномена. Тек када се установе и опишу појаве које утичу да се одређене фразеолошке јединице повуку у пасивни фразеолексикон, могуће је дубље разумети сам процес архаизације фразеологизама и увидети који се примери могу сврстати у категорију фразеолошких архаизама.

Значај истраживања разлога застаревања фразеолошких јединица неретко је истицан у словенској литератури. А. И. Федоров, истакнути проучавалац застарелог фразеолошког материјала и аутор руског речника застарелих речи и фразеолошких јединица (*Толковый словарь устаревших слов и фразеологических оборотов русского литературного языка*, 2012) – у уводу овог дела потцртава чињеницу да се пре приступа изради једног оваквог речника морају најпре детерминисати основни разлози који доводе до архаизације фразеолошких јединица, али да ни након тога неће бити у сваком појединачном случају потпуно јасно да ли је, када и зашто одређени фразеологизам нестао из употребе (Федоров 2012: 6). Прегледом лексикографских извора евидентно је да је у поређењу са лексичким јединицама које носе маркер застарелости, број застарелих фразеолошких јединица знатно мањи. У вези са овом чињеницом, која је запажена и у другим језицима, А. И. Федоров је на више места констатовао да бројни фразеологизми који више нису у употреби у лексикографским изворима остају без квалификатора „застарело” управо због тога што у фразеолошкој литератури разлози архаизације фразеолошких јединица нису прецизно објашњени (в. Федоров 1973: 113).

Лексички фонд је отворен и његово функционисање увелико зависи од екстралингвистичких фактора и живота одређене говорне заједнице, а исти принципи апсолутно су релевантни и за функционисање фразеолошког фонда једног језика. Ипак, с обзиром на сложеност и специфичности структурно-семантичког плана фразеологизама, те

²³⁸ Констатација почива на наводима Р. Драгићевић (2018: 209) везаним за организацију лексичког система у виду концентричних кругова. Ауторка истиче да централни круг сачињавају лексеме које представљају основни лексички фонд, док је око овог круга распоређена лексика која представља периферију лексичког система. На периферији лексичког система налазе се архаизми, дијалектизми, неологизми, жаргонизми и остала маркирана лексика.

разноврсност њиховог порекла, потом семантике и употребног статуса лексема које улазе у њихов састав – претпоставља се да су разлози због којих одређена фразеолошка јединица прелази у пасивни фонд бројнији и разноврснији него у случају појединачних лексема, те да по својој природи могу бити и језичког и ванјезичког карактера. По оцени Т. П. Никитине (1999: 292), лакше је проучавати интралингвистичке разлоге губљења одређених фразеолошких јединица од екстралингвистичких разлога, будући да се у потоњем случају бавимо и нестанком денотата из реалности на које се може односити компонента фразеолошке структуре, али и променом начина на које у садашњем времену људи перципирају свет око себе.²³⁹

Узроци застаревања фразеолошких јединица не могу се у сваком конкретном случају егзактно установити, али се могу детерминисати основни разлози који код већег броја фразеологизама доводе до архаизације (Ивановић Б. 2006: 28). Сложеност утврђивања разлога застаревања фразеолошких јединица долази и због чињенице да се у категорији фразеолошких архаизама налазе фразеологизми код којих се архаичност читава и на нивоу структуре (застарела лексичка компонента или неко застарело граматичко обележје), али и они фразеологизми који су застарели иако све њихове компоненте припадају активном лексичком фонду и структуру не карактерише граматичка архаизација (нпр. *покрити крилом (крилима)* заст. 'заузети покровитељски став према некоме или нечему, узети у заштиту, заштитити')

Проматрањем корпуса застареле фразеолошке грађе, идентификовали смо неколике факторе који су могли утицати на прелазак фразеологизама из сфере активног у сферу пасивног фразеолошког фонда. Те факторе треба разумети у условном смислу, будући да се не могу пропатити атрибутом апсолутно важећих за целу класу фразеологизама на коју се односе јер се увек може наћи пример који представља изузетак. Слично је констатовано и у истраживањима застареле фразеолошке грађе руског језика: А. Г. Балакај (1975: 77) истиче да је у низу случајева тешко, а понекад и немогуће, објаснити зашто је одређена фразеолошка јединица изашла из употребе, а слична њој (она на коју се потенцијални разлог архаизације исто може односити) – и даље егзистира у језику.

6.2.1. Лексичко-семантичка архаизација фразеолошке компоненте

Као један од узрока застаревања фразеологизама, тј. њиховог преласка у категорију фразеолошких архаизама, претпостављамо лексичку-семантичку архаизацију фразеолошке компоненте. Поставља се питање какав је статус фразеологизама са застарелим лексичким компонентама у данашњем језичком тренутку са аспекта обележености ове фразеолошке грађе према критеријуму временског раслојавања. Циљ овог дела истраживања јесте провера тезе по којој се застаревање лексема у функцији фразеолошке компоненте поставља као један од главних разлога застаревања целокупног фразеологизма, односно његовог преласка у категорију фразеолошких архаизама. Дато питање разматраћемо на фразеолошком материјалу представљеном у четвртом поглављу рада. Покушаћемо да установимо какав је статус овог типа фразеолошке грађе са аспекта припадности пасивном, односно активном фразеолошког фонду савременог српског језика.

6.2.1.1. Поставка хипотезе: Застарела лексичка компонента утиче на архаизацију фразеологизма у целини

Хипотеза по којој застарела лексичка компонента утиче на архаизацију фразеологизма у целини на теоријском и емпиријском плану потврђена је у различитим језицима. На фразеолошкој грађи различитих словенских и несловенских језика експлицирана је општа

²³⁹ Исп. цитат у оригиналу: „Как известно, выпадение ФЕ из узуса происходит как по интралингвическим причинам (обычно легко поддающимся изучению), так и по причинам экстралингвического порядка, в котором, помимо исчезновения денотата, чей образ был отражен в одном из компонентов ФЕ, и исчезновения десигната, обусловленного изменением представленный человека об окружающей действительности [...]” (Никитина 1999: 292).

тенденција по којој застаривањем лексема постепено долази и до застаривања фразеологизама чији су интегрални чланови такве лексичке јединице, чиме архаизација лексеме саставнице добија статус основног узрока преласка фразеологизама у пасивну сферу фразеологикона. А. И. Федоров констатује да у низу случајева измена статуса лексеме у лексичком систему утиче на промену статуса целог фразеологизма који садржи ту лексему у својој структури. Аутор наводи различите примере архаичних фразеологизама у чијој се структури јавља застарела лексичка компонента: нпр. као компонента архаичних фразеологизама *сбити* (*сишибити*) *с пахвеј* и *сбити* *с пахвеј*, који имају значења: 1. 'довести некога у забуну', 2. 'постати збуњен, збунити се' – јавља се лексема *пахви*, која има статус историзма (Федоров 1973: 125).

И у другим словенским и несловенским језицима уочена је иста тенденција. Тако, на пример, бугарска ауторка З. Барболова (2014) истиче да „живот” једне фразеолошке јединице зависи од „живости” лексичких јединица које је чине.

Пољска лингвисткиња А. Јавор (2011: 92) у фразеологикону пољског језика примећује да се постепено повлаче из активне употребе управо они фразеологизми који имају застарелу лексичку компоненту и потцртава да у групи фразеолошких јединица истог значења највише „шансе за заборав” имају оне са застарелом лексемом у структури.

У истраживањима фразеолошке грађе румунског језика наглашена је чињеница да прелазак одређених фразеолошких саставница у пасивну сферу лексикона, што је углавном повезано са променама у друштву, не може да се не одрази на употребну функцију самих фразеологизама који такве лексеме имају у својој структури. Евидентно је да одређени фразеологизми са архаичним компонентама ограничавају своју употребу, често опстајући само у појединим дијалектима (Тринка 2016: 8). И у једном другом раду Л. Тринке (2017) наглашава се да велики део фразеологизама румунског језика који у својој структури садрже застарелу компоненту постепено застарива или, барем, знатно сужава сферу употребе (Тринка 2017: 174).

О вези компонентне застарелости и застарелости целог фразеологизма на корпусу српског језика сведоче и речи М. Радовић-Тешић (1982: 260): „Квалификатив о застарелости се у РСАНУ код фразеологизама ставља највише у оним случајевима када они садрже застарелу лексему као компоненту израза.” Д. Гортан-Премк (2015: 68) истиче да фразеологизми престају да се употребљавају када лексема у њима постане застарела, а као пример наводи фразеологизам *није као Тудешак* (Тудешак = Немац).

Лексичко значење компонената и степен њихове актуелности показали су се као значајни при процени стилске вредности фразеолошке јединице, те тако компоненте које представљају лексичке архаизме (нпр. *иже*, *ижица*, *буква*), и које су у фразеолошком контексту у улози семантичког фокуса, стилски мартирају фразеологизам, који тако одликује застарелост и припадност књишком (писаном) изразу (Мршевић-Радовић 2004: 101).

На примеру фразеологизама српског језика који у структури садрже застареле турцизме, М. Ђинђић (2013: 159–160) примећује следеће: „Фразеологизми који садрже овакве лексеме су неретко и сами застарели и припадају категорији такозваних фразеолошких архаизама”. Такви су, на пример, фразеологизми: *знати сто зерзевата* 'све умети'; *ударити коме чарламу* 'подвалити коме, изиграти кога'; *попуцали му сви колани* 'све је код њега рђаво, све су га наде издале, постао је беспомоћан'; *живи на тедарућу* 'живи добро, уредно, пријатно, све има припремљено’”.

Архаизација лексичке компоненте као основни језички разлог застаривања целокупне јединице релевантна је и за паремиолошку грађу, што је често истицано у страној и домаћој литератури.

Разматрајући пословице са архаизмима у структури, пољски лингвиста Г. Шпила истиче да су многе пословице са архаичним лексичким компонентама и саме архаичне, те се данас у свакодневной говорној пракси више не користе (Шпила 2001: 192). Сличан став оличавају и следеће речи В. П. Фелицине (1964: 201): „Очување директног (буквалног) значења сваке од речи укључених у пословицу обезбеђује њен живот у језику. Пословица која

је за изворне говорнике изгубила директно значење због архаизације или нестанка чак и једне речи губи сваки значењски смисао и не може бити употребљена алегоријски.”²⁴⁰

И на корпусу српске пословичне грађе уочено је да су застаревању подложне оне јединице које у структури садрже архаичне елементе. Као један од фактора који утичу на употребу одређене паремиолошке јединице у некој средини Ј. Кашић (1973: 68) наводи следеће: „да *све* [истицање припада аутору цитата] речи у пословици буду разумљиве припадницима одређене средине”. Аутор наведено егземплификује примерима пословица из Вукове збирке за које каже да се данас више не употребљавају (нпр. *Док не рекнеш крајцара не мож’ рећи грошић; Устани крајцара да сједне грошић*).

Тумачењем Вукових пословица које у себи садрже временски и територијално маркиране лексеме бавила се и А. Шаулић (1978/1979). У вези са разумевањем лексичких компонената, а последично и могућношћу употребе пословица у свакодневной комуникативној пракси, ауторка, на примеру једне пословице, констатује следеће:

„Зна се, на пример, да је *везир* (тур. *vezir*) назив за висок друштвени положај, али мало њих зна да одговара називу министар, а да је велики везир председник министарског савета. У пословици *Данас везир, сјутра резил* јавља се и друга турска реч – *rezil*, са значењем понижен, осрамоћен. Тек познавањем значења ових речи постаје јасна пословица о могућности друштвеног успона појединца и његовог наглог пада” (Шаулић 1978/1979: 13–14).

И многи други проучаваоци лексике пословица из Вукове збирке истичу да нераздељиву семантику паремија, те, последично, њиховог повлачења из комуникативне праксе и померања у пасивни лексикон са статусом архаизама, доприносе застареле (и покрајинске) лексеме у структури.²⁴¹

Основна мотивација за овај сегмент рада лежи у провери изнете хипотезе, тј. у утврђивању у ком се степену она може потврдити на фразеолошкој грађи српског језика. Полазимо од констатације Р. Н. Попова (1976: 147) да фразеолошке јединице које садрже застареле лексеме у својој структури не треба аутоматски квалификовати као застареле, а да претходно није проверена учесталост и сфера њихове употребе. И аутор руског речника застареле фразеологије А. И. Федоров – истиче да претпоставке о смањеној активности употребе фразеологизама са застарелим компонентама треба да буду потврђене и статистичким подацима (Федоров 1972: 85). Како бисмо извукли закључке везане за уочену тенденцију по којој компонентска застарелост узрокује застарелост целокупног фразеологизма, фразеолошке јединице са застарелим лексемама у структури подвргнуте су претрагама у електронским корпусима (SrWas, СрпКор, интернет претраживач Гугл), уз контролу примера у контексту. Подстицајна за овакав вид процене архаизације била нам је констатација А. Милановића (2006: 96) да при „при стварању адекватног теоријског оквира за одређивање статуса архаизама свакако би као неупоредиво поузданији и егзактнији критеријум [од критеријума језичког осећања – М. Ђ.] ваљало узети фреквенцију поједине лексеме у електронском корпусу, као и додатну грађу сакупљену ексерпцијом дела писаних различитим функционалним стиловима”.²⁴²

²⁴⁰ Исп. цитат у оригиналу: „Сохранение прямого значения каждым из слов, входящих в пословицу, обеспечивает ей жизнь в языке. Пословица, утратившая для носителей языка прямой смысл из-за архаизации или исчезновения даже одного слова, теритет весь смысл и не может быть употреблена иносказательно” (Фелицина 1964: 201).

²⁴¹ О лексички Вукових пословица разматраној, између осталог, и са аспекта дијакхронијске и дијатопијске маркираности в. и Јовановић Ј. 2006.

²⁴² И многи други аутори истичу важност корпусних анализа. Германски лингвиста Холзингер наглашава да искључиво корпусна истраживања дају објективан преглед језичког статуса, што овај приступ чини ефикасним средством које може потврдити, релативизовати или оповргнути идеје засноване на интуицији истраживача (Холзингер 2018: 204).

6.2.1.2. Фразеологизми са застарелим лексичким компонентама као део пасивног фразеолошког фонда

На основу увида до којих смо дошли након прегледа електронског корпуса, издвојили смо велику групу фразеолошких јединица за које се може са извесном сигурношћу претпоставити да су у савременом језику застареле, тј. да припадају пасивном фразеолошком фонду. Посреди су, доминантно, они фразеологизми са застарелим саставницама који су остали без потврда у електронском корпусу или, ређе, они фразеологизми за које корпус бележи врло мали број потврда (до пет)²⁴³. У наредним редовима доносимо списак таквих фразеологизама.

Списак фразеолошких архаизама српског језика:

не дати ни аспре на нешто; за црне облаке бијеле јаспуре; слуга без ајлука; браћа ка браћа, ама сир за аспре; немати ни гинге; не дати ни пребијену грешљику; грош по грош – сермија; није прави (чист) грош; сто година (дана) деведесет (осамдесет, двеста итд.) гроша; грош по грош, оде кућа на добош; шћућурити се као грошић у кеси; ако је и ћорав коњ, није грош; дала баба грош да се ухвати у коло, а два да се пусти из кола; ни грош пара кућу не обара; боље свој грош него туђи талир; посрне и коњ од сто гроша; што можеш за грошић узети, не дај талира; нема грошића без жуљића; уштеђен је грошић више него добијен; устани, крајцара, нек седне грошић; не вредети ни дрвеног грошића; боља је брза крајцара нег спор грошић; и коњ од сто дуката посрне; бољи је талир што га стечеш него дукат што га наследииш; дукати не говоре, али много творе; где дукати говоре, други се гласи и не слушају; са парама се дукати заштеђују; знати некога као стару крајцару; боља је форинта коју сам завредиш, него дукат који наследииш; где дукати говоре, не треба уста; кусур се од дуката тражи, а не од маријаша; ко не чува карантане, не броји цекине; имати леп крајцар; не дати ни крајцар за некога, нешто; скуцати лепу крајцару; док не рекнеш крајцара, не можеш рећи форинта; ко не поштује крајцаре, не може стећи форинте; мрзети као просјак на крајцару; боља је брза крајцара нег спора форинта; где може једна крајцара залећи, не троши две; за мајдеш(а); не дати ни (пребијену) мангуру за некога, нешто; не вредети ни мангуре; немати ни мангуре; (ни) марјаша не вредети; прод(ав)ати, распрод(ав)ати и сл. (на) парабучук; пинеза има, а огња му понестаје; боље је бити без пјенеза него без памети; ни пикуле немати; знати некога као стару плету; не дати плету за нешто; радовати се као слепац потури; не вредети ни потуре; с потурама се дукати заштеђују; што не требаиш, скупо је, ма и за потуру било; немати ни сексера; не ваљати ни ћорав (ни по) солда; немати ни (два) солда (солта); немати ни цванцика; устани, талир, да седне грошић; са талирима куд хоћеш да проћеш; не вредети ни филера; немати ни филера; боља је форинта што је сам завредиш нег десет што их

Један сегмент истраживања А. О. Жолобове (2005) посвећен је утврђивању степена употребе библијских фразеолошких јединица у савременом руском, шпанском и енглеском језику, на основу података добијених претрагом националних корпуса. По речима ауторке, закључци о актуелности/неактуелности фразеолошких јединица могу се донети корпусним претраживањем вишемилонских текстуалних низова који одражавају тренутно стање одређеног националног језика у свој његовој функционалној разноликости.

Додајмо још и ово. Проучавајући компаративне фразеологију немачког и српског језика, М. Станојевић Веселиновић (2018) на основу контролног корпуса који представља језик писаног медија, као и на основу времена када су одређени фразеологизми потврђени, закључује о њиховој временској маркираности. Тако за немачки фразеологизам *stehen wie eine Säule* ('стајати као кип') констатује да је застарео јер је потврђен у књижевном делу с почетка 20. века, а потврде у језику писаног медија данашњице изостају. Српски еквивалент пак *стојати/седети као кип* забележен је у српском писаном медију данашњице и припада активном фразеолошком фонду (в. Станојевић Веселиновић 2018: 184).

²⁴³ Већина фразеологизама у корпусу нема ниједну потврду. У случају оних јединица за које корпус и региструје понеку потврду, често се ради само о извору у ком су ти фразеологизми једино и потврђени. На пример, поједина дела старе српске књижевности доступна су на платформи *gastko.rs*, која је обухваћена корпусом SrWas (у питању су дела Д. Обрадовића, П. Соларића и др. старијих писаца). Тако, на пример, у корпусу SrWas пронађен је један пример за фразеологизам *положити основице нечему*, а посреди је цитат из дела Павла Соларића; две потврде у SrWas-у за фразеологизам *до основица* потичу из дела Јоакима Вујића; једини пример за фразеологизам *не дати ни пребијену грешљику* долази из дела Доситеја Обрадовића *Живот и прикљученија*.

наследиш; боља је сигурна крајцара него несигурна форинта; вреднији је његов крајцар него нечија форинта; нема ни форинте а размеће се иљадама; здрав као цванцик; здрав као цекин, жут као цекин; ко не зна чувати шестицу, не зна ни цекин; познавати (неког) као стару шестицу; продати се за Јудине шкуде; Јудине шкуде; бег легне, паша устане; (дати) аги агино, бегу бегово; (о)читати бурунтију (некоме); јуче везир, данас резил; док постаде везир, био је сто пута резил; убити давију (на некога); није свако Туре за везира; изаћи на диван; говорити на јабану; забринути се као (ј)емин о марту; од кмета и бјеседа; у луда кмета брза беседа; мирна крајина; кадија те пре, кадија ти суди; очатати некоме круне; ишчатати некоме буквицу; доћи коме (х)ака (главе); дати коме ака; даје се послуживати као паша; покупити харач; извалити се као бег на брег; живети као бег на Херцеговини; као да је хараче (по Босни) купио; није му ни бедељ; (дати) богу божије, цесару цесарево; бежати од некога као од харачлије; имати вражду за вратом; доиграти даворију; (до) у заборавак; изаћи (изићи) на јавје; изнети, изнијети (износити) на јавје; није умрла баба од корбе, већ од празне торбе; изаћи на нам; ни трага ни јавља (од некога); купити (брати, градити, правити, примати) оглушке; камен претиканија; ни јава ни појава (од нечега); до основија; положити основије нечему, главу на погибио ставити; извести на селамет; изићи на селамет; знати ђавола на селамет истерати; живети на тедарућу; пазити (на) (нечији) (х)атар, хатор; изићи (коме) из атара; по хатару; штетити хатар (с ким); покварити атор (некоме); живети на узору; ударити, ударати на (х)рз (некоме); на (у) вас глас; на вас мах; на (у) вас трк; (ни) за вас свет; васи вјек; осветлати рза и образа; човек од рза и образа; повести, водити чест некоме; оде (му, нам) нумера (на) далеко; скочила му (јој, вам) је нумера; жедан вина као громила воде; бојати се некога као громила кише; много зрна громилу начине; хранити се на драмове; измерити на драм; мерити што на драмове; ни драма; бољи је драм среће него сто ока памети; бољи је драм памети него сто ока снаге; на карару бити; нема ти (му, јој и сл.) карара; бити без карара; у несетно доба; бити под стару оку; више ваља унча памети но ока снаге; нема кога педаљ од земље; на педаљ одличија, фат лудости надорасте; људи се не мере пећу но памећу (и срцем); коњи се мере пећу, а људи памећу; рупе се повишише, а брегови се понижише; (нигде) никога ни од поке; мерити једним (истим) рифом; пријатељство се не мери на риф; немој своју срећу на туђ риф мерити; боља је унча памети него сто литара снаге; боље једну унчу дати него сто обећати; лагати на фатове; проврћен ардов; напети се као ардов; стегнути под своје иго; држати под мамузом и канџијом; живети под канџијом; добити кошар (кошару, кошарицу); дати (пришити) кошар; повући кошар; повалити на мацке; мерити мацана; наследити нечију одмарачу; ударити (некоме) пармак; на (у) поводу (од) некога; направити од чега медведа на синџиру; бити на синџиру; бир тахта ексик; зидати каштеле у аеру; поћу у а(ј)ер; осушити се као вејка; дрхтати као вејка на ветру; сув као вејка; као из вертепа (изгледати, бити и сл.); као из вертепа (по)јавити се, доћи и сл., или са елипсом); иза сваког дажда сунце грије; неће гомила дажда; из дебела облака дажди; и црн облак вазда не дажди; ни сваки облак не дажди; знати сто зерзевата; правити зерзевате; у кам затуцати; (до)носити, донети кам о грлу; трошити пакао на туђи брод; истрчати из умног вагаша; вадити мазију; здрав (као) железна мазија; хладан као мазија; јак као мазија; извући мазију; ничија није до сабаха горила; пијан као ћутук; показати џевер; под старост бердо; ни у балту; пијан ко балта; мрсити јатаган; говорити на јатагану; у лагум бацити (дићи, учинити); бацити искру у лагум; помрчина као у лагуму; довести у низам; бдити над неким као ангел хранитељ; бити (остати) у позадности; држати на тетику (некога); го као шешана; дошао му шус; ни аз(а); од аз до ижице; од аз-буки; држати се букве; заплетено живјете; ни (једно) иже; ни ижице; до ижице (и до најмање ижице); доћи (дотерати) до ижице; куке на закуке; скочити (скакати) у махнито либро; златним писменима уписано; црним писменима записано; не знати ни првог писмена; справити некога у свој буџелар; познавати некога, нешто као свој буџелар; крити као свој буџелар; извући се из јанџика; кад је лепо време јапунџе понеси, а на зломе чини шта ти је драго; ласно је испод јапунџета прстима пуцати; окретати, окренути јапунџе према ветру; после кише јапунџе не треба; спојити под једак калпак; добити по кауку; ударити (дати и сл.)

по кауку; ушо (зато) ђаво (враг) под (господску) оцмицу; отићи (поћи и сл.) у перишан (пелишан); учинити (сатрти и сл.) у перишани; пиши кредом на дувару; Гордијев узао; пресећи Гордијев узао; знати као свој шпаг; нудити се као Грци у ариште; набити (коме) банак; шетати као Грк по празној болти; блед као дувар; и дувар(ови) има(ју) уши; између четири дувара; глув као дувар; рупе се повисише, а брегови се понизише; ђутети као дувар; срдити се на муве по дувару; ударати грашком о дувар; не остављати ни миша у дувару; писати кредом по дувару; лепе се невоље за њега као слепи мишеви за дувар; ићи (доћи и сл.) под пенџер; гледати са површја (на нешто); дићи се, дизати се (избити, изронити и сл.) на површје; ишчезнути с површја земаљског; стајати на површју (нечега); тонуту с позорја; бунити се као Грк у апсу; агнец божји (незлюбиви); љут као арслан; снажан као арслан; за добрим се атом прашина диже; доћи, пасти, сићи и сл. с (од) ата на магаре; с туђег ата посре(д) блата ићи; доћи, изићи на балук; од мухе правити елефанта; гледати (пиљити) у некога као ноје у јаје; (од неког) вући своју поврзу; као бурлаци на Волги; радити као галијаиш; по зло не ваља елчије слати; бити назор (некоме или са реченичном допуном); састати се као лисице у сепији; два ата на једним јаслама не могу бити; псовати као амалин; док је пара, биће измећара; на братинску руку ићи (некоме); ништити духом; бити под позорљивим оком; хрсузин хрсузина ласно позна; ко једанпут украде, увек се за хрсузина држи; рсуз ако од вешала утече, од врага не утече; богатство прикрива хорјатство, у адамитском оделу; очитати Аџикуран (некоме); гвелфи и гибелини; урезати кога на (свој) роваиш; изићи, проћи на лапот; ставити главу на лапот; отчатати у брк (некоме); (о)чатати (некоме) круне (крунице); друге су карте пропојале; доћи на конат; за свој конат; чист конат; очистити (раиичистити) конат (с неким); чист конат, дуга љубав; личити нечију крв на некога; плаћивати крвљу; бити свугде (на свим местима) пејдах; стари рабоиш; смрт нема рабоиш; имати рабоиш у глави; имати кога на (свом) роваишу; бити на нечијем роваишу; блејати као агнец; изрезати из рабуиша; хесап давати; модар ко чивит; на (х)есап стати; повести се у (х)есапу; чист есап дуга љубав; ударити, ударати, уби(ја)ти бахом; галије су ти (му и сл.) потонуле; немаи веска, изгубити весак; обетована земља; дати ответ ђаволу; ни писца (не изустити, не изговорити); ни (х)абера немаи; ни абера (нема) од некога; дати (х)абер; од баба-земана и од цара Шћепана; станути на возраст; од год до год; без года; ићи (некоме) у год; ден по ден; откад је земана; изван земана; у свој земан; о грчким календама; одгодити до грчких календи; галија једног не чека; пропадоше ђемије на мору; као да су ти (му и сл.) све галије потопљене; вући галије по сувом; на туђу плав пакао не стављај; потонуле му шајке; ударио јоктур у кесу; од кона до кона (од кон до кон); пачи му се мозак; нема периз на уста; довести кога у суру; пити као Тудешак; Јудин целов; лајавој секи целиви ретки; чивит за карабоју пазарити; потрошио би (изјео би) доту свете Ане, не би му дотекла дота св. Ане; навалити као Аламани; по дажду клобук искати; цекини звоне коме у ушима; искати у јеђупка млека.

Свим фразеологизмима са списка заједничко је то што имају лексичку компоненту (компоненте) која је у данашњем језичком тренутку застарела и то што су и сами, у целости, застарели и спадају у пасиван фразеолошки фонд савременог српскога језика.²⁴⁴

²⁴⁴ Треба напоменути да су неке од тих фразеолошких јединица вероватно у употреби у појединим народним говорима. Наиме, првенствено због чињенице да дијалекти по дефиницији дуже чувају архаичну лексику, консултовали смо наше дијалекатске речнике (иако смо имали на уму чињеницу, често констатовану у литератури, да су ретки дијалектолошки речници који фиксирају богату фразеолошку грађу, те да не постоје прецизни критеријуми за начин њихове идентификације и лексикографске обраде, в. Рамић 2019: 138).

Прегледом ових извора, више летимичним него детаљним, увидело се да у различитим народним говорима заступљени одређени фразеологизми у чијем се саставу налази застарела лексема. Наиме, с обзиром да су у питању дијалекатски речници који су углавном објављени у последњих 30-ак година (српска дијалекатска лексикографија је иначе од скоро у замаху), можемо претпоставити да су они у тим народним говорима данас у живој употреби. Наравно, овде је вероватнији случај да су дати фразеологизми карактеристика само старијег становништва испитиваног говора (информатори и јесу најчешће најстарији говорни представници), док их средње генерације ретко употребљавају, а да у говору млађе генерације чак уопште не функционишу.

У консултованим дијалекатским речницима забележени су следећи фразеологизми са застарелим лексичким компонентама:

Међутим, уочљиво је да издвојени фразеолошки архаизми нису једнородни по пореклу.

Међу наведеним фразеолошким јединицама доминантно место заузимају оне које су пореклом из народног језика. Насупрот фразеологизмима народног порекла, стоје књишки фразеологизми. У фразеолошке архаизме књишког порекла спадају следећи примери: *Гордијев узао*; *продати се за Јудине икуде*; *Јудине икуде*; *златним писменима уписано*; *црним писменима уписано*; *о грчким календама*; *одгодити до грчких календи*; *нишчи духом*; *камен претиканија*; *обетована земља*; *агнец божији*; *доћи (дотерати) до ижице*; *и до најмање ижице*; *ни (једно) иже*; *од аз до ижице*; *ни аза*; *плачевна јудол*.

У контексту наведеног, прокоментаришаћемо књишки фразеолошки архаизам *од аз до ижице*.

Фразеолошка јединица *од аз до ижице*, као и друге са компонентом *ижица* (*ни иже* (*ни ижице*), *ни аз* (*ни аза*), *доћи до ижице* (*чега*)), одликује застарелост и припадност књишком изразу (Мршевић-Радовић 2004: 101). Глобално фразеолошко значење фразеологизма *од аз до*

слуга без ајлука (Петровић и Капустина 2019); *три за грош* (РСГВ); *сто година деведесет гроша* (Станић 1990); *од аз до ижице* (РСГВ); *ни абера од некога 'изгубио се, нестало незнано куд'* (РСГВ); *знам га ко стару крајцару* (РСГВ); *здрав ко дукаст* (Станић 1990); *не дати ни крајцар за некога* (РСГВ); *не ваља ни марјаша* (Ћупић Д. и Ћупић Ж. 1997); *немати ни солта* (Ћупић Д. и Ћупић Ж. 1997); *немати ни цекина* (Ћупић Д. и Ћупић Ж. 1997); *не ваља гроша* (Ћупић Д. и Ћупић Ж. 1997); *ни драма* (Ћупић Д. и Ћупић Ж. 1997); *има рабош у главу 'добро памти'* (Ћупић Д. и Ћупић Ж. 1997); *немати ни цванџика* (Станић 1991); *за добрим атом се прашина диже* (Петровић и Капустина 2019); *извел на саламет* (Динић 2008); *ригнула му нумера* (Динић 2008); *не да плету за нешто* (Станић 1991); *главом кроз дувар* (Петровић и Капустина 2019), *и дувар имаде увета* (Петровић и Капустина 2019); *брати (примати и сл.) оглушке* (Бојанић и Тривунац 2012); *не ваља марјаша* (Станић 1990); *немати ни филера* (РСГВ), *немати ни цвањџика* (РСГВ), *немати ни крајцера (крајцаре)* (Станић 1990; Петровић и Капустина 2011); *(ни) абера (абара) (нема)* (Станић 1990; Стојановић 2010; Стијовић 2014; Петровић и Капустина 2011; Петровић и Капустина 2019; Петровић, Ћелић, Капустина 2013; Златковић Р. 2014б); *изаћи (изићи) из (х)атара (ајтара) коме* (РСГВ; Станић 1990; Петровић и Капустина 2011); *за вас свет* (РСГВ), *васи вијек* (Станић 1990; Петровић, Ћелић, Капустина 2013); *очитати бурунџију* (РСГВ); *више врједи драм памети, него товар снаге* (Бојанић и Тривунац 2012); *немати ни сексера* (РСГВ), *модар ко чивит* (РСГВ), *модрити се као чивит* (Ћупић Д. и Ћупић Ж. 1997); *ваздизат/воздизат до неба, у звијезде и сл.* (Стијовић Р. 2014б); *ваздисати/воздисати у небеса некога* (Станић 1990); *(из)вадит мазију* (Стијовић Р. 2014б); *тврд ко мазија* (Бојанић и Тривунац 2002); *ни аспру (аспре)* (Стојановић 2010); *имати рза* (Станић 1991); *немати рза ни образа* (Станић 1991), *немати ни два солда* (Станић 1991); *дати кошар (некоме)* (РСГВ), *тушта и тма (тама)* (РСГВ; Петровић и Капустина 2011), *познавати (неког) као стару шестицу* (Станић 1991); *живити под канџијом* (Станић 1990); *с туђега ата посре(д) блата* (Станић 1990); *не дати ни марјаша за некога* (Стојановић 2010); *падла му нумера* (Стојановић 2010), *не слази од ата на магаре* (Златковић 2014).

Када је у питању дијалекатска лексикографија, додајмо и једну напомену: дијалекатски речници теже да попишу језичку грађу која је карактеристична за одређено подручје, али најчешће без експликација шта од тога више није актуелно код носилаца језика датог подручја, већ живи само у сећању најстаријих говорних представника. О томе сведоче речи Н. Богдановића (2015: 213) да се квалификатор *заст.*, иако би било пожељно, ретко користи у дијалекатским речницима, па се као слабост овог типа речника „указује у томе што се губи рељефност на плану живо (актуелно): потиснутом, архаичном, заборављеном”. Значај процене узмицања архаичних језичких јединица и из народних говора лежи и у чињеници која се све чешће потцртава у литератури – а то је евидентна тенденција губљења архаичних јединица у дијалектима и тенденција нивелације дијалекатских система са стандардним језичким стањем (в. нпр. Рамић 2013). У вези са овом темом, инспиративни су радови Т. Трајковић посвећени питањима „диглосије” у српским дијалектима, под којом се подразумева свесно одбацавање архаичних дијалекатских црта у говору становништа и тежња ка нивелацији са стандардним језичким стањем. Вођени традиционалним дијалектолошким методама, дијалектолози занемарују диглосију као значајан моменат у понашању говорника, али и у развоју једног дијалекта. Ауторка закључује да се диглосији треба посветити систематичније са циљем утврђивања промена у дијалекту (в. Трајковић 2017).

У овом контексту индикативни су наводи Н. Рамића везани за постепенош ишчежавања архаичне лексике и из дијалеката. Наиме, у говору ливањских Срба, „функционишу синонимне лексеме *сан*, *пијат* и *тањир*, све три странага поријекла (тур. *sahan*, тал. *piatt*, арап. *tannur*), али их, скоро по правилу, употребљавају различите генерације говорника. Најстарији говоре *сан*, они нешто млађи од њих *пијат*, а најмлађи *тањир*” (Рамић 2013: 70)

Такође, поменимо и значајну констатацију Т. Танасковић (2018: 367–368) да „територијална маркираност лексике неретко је показатељ архаичности лексике у односу на укупан лексикон српског језика, јер се лексеме у процесу повлачења задржавају у оквирима неких дијалекатских подсистема у говору старијег становништва.”

ижице 'од почетка до краја' мотивисано је позицијом, иницијалном односно финалном, коју су дате компоненте имале у распореду старословенске азбуке.

И Ј. Кашић (1967: 107) фразеологизам *од аз до ижице* сврстава у групу израза „који се односе првенствено на навике образованог човека и примере из књижевних текстова”. Такође, у руским лексикографским делима фразеологизам *от аза до ижицы* маркиран је квалификаторима *устар. книж.* [застарело, књишки] (Бирих, Мокијенко, Степанова 2005).²⁴⁵

С обзиром на наведено, донекле зачуђује чињеница да је фразеолошка јединица *од аз до ижице*, као књишка, дакле, својствена писаном језичком изразу,²⁴⁶ забележена у једном дијалекатском речнику (а дијалекатски лексички системи реализују се претежно у усменом виду језичке комуникације). У питању је *Речник српских говора Војводине* (св. 3, 2003. г.), а пример употребе датог фразеологизма је следећи: „Зна све, од аз до ижице” (место у којем је потврђен јесте село Бегеч у Бачкој). Случај да се један књишки фразеологизам бележи као одлика разговорног језика, на подручју народног говора, потврђује констатације генерално везане за књишке лексеме и фразеологизме – а то је да иако су ове језичке јединице првенствено обележје писаног израза, то не значи да у савременом језику неће бити заступљене с новим функцијама и у другим функционалним стиливима, задржавајући своје књишко порекло (Мршевић-Радовић 2004: 96).

6.2.1.2.1. Закључни коментар

Након што се сумира све досад речено, увиђа се да је и за српски језик, као и за многе друге словенске и несловенске језике, карактеристична тенденција архаизације оних фразеологизама у чијој се структури налази лексема које је у самосталној употреби застарела. Компонентска застарелост као узрок застаревања фразеолошке јединице у целини може се сматрати својеврсном фразеолошком универзалијом.

Према подацима из нашег корпуса, близу 90% фразеолошких јединица са застарелим компонентама припада пасивном фразеолошком фонду и улази у категорију фразеолошких архаизама.

Повлачењем из свакодневне говорне праксе, тј. из центра фразеолексикона, фразеолошки архаизми (као и остали типови језичких архаизама) остају на његовој периферији, као стилска резерва. Активација застареле језичке грађе непредвидљив је феномен, нарочито у публицистичком и књижевном-уметничком стилу (исп. Милановић 2006: 299).²⁴⁷ Чини се да веће могућности за реактивацију имају они фразеолошки архаизми који имају застарелу компоненту у структури, а наспрам којих у савременом језику постоји варијаната у којима је застарела саставница супституисана општеупотребном компонентом блиском по значењу. Употреба компоненте маркиране као застареле повећава експресивност фразеологизма и чини га изразито стилски ефицијентном језичком јединицом.²⁴⁸

²⁴⁵ Руски језик познаје и фразеологизам *от ижицы аза не различить* (букв. 'не разликовати аза од ижице'), са значењем 'бити неписмен, бити незналица', који нисмо пронашли у српском фразеолошком корпусу. Датум фразеолошку јединицу руски речници маркирају као застарелу (в. нпр. Федоров 2012: 254).

²⁴⁶ У *Речнику словеначког књижевног језика (Slovar slovenskega knjižnega jezika)* за квалификатор *knjiž.* стоји објашњење: „/b/eseda, pomen ali zveza, ki se rabi zlasti v leposlovnem ali znanstvenem jeziku. V pogovornem jeziku zveni nenavadno ...” (Uvod, XX, т. 132). Превод: „реч, значење или спој, који се користи у књижевном или научном језику. У разговорном језику звучи необично ...” (повлачење – М. Ђ.).

²⁴⁷ Овде је упутно споменути и констатацију Ј. Вуковића (1972: 211) да „ono što može zastareti u najobičnijem komunikativnom jeziku, često egzistira kao gramatičko-stilistička kategorija u funkcionalnim stilovima”.

²⁴⁸ Уп. следеће примере из електронског корпуса:

„Јудин целов отпечатио је данас пуне усне издајника вучића, колико да зубима потврди квалитет тридест сребрњака” (<https://stanjestvari.com/2017/06/28/vucic-lazar-hrabar-drzavnik/>).

„Тако је она некад ваљана (као кад пише „Меморандум“), а у наредном раздобљу не вреди ни марјаша (када се ни о чему не изјашњава)” <https://vidovdan.org/aktuelno/oliver-tomic-popovanje-iz-izolacije/>.

Хипотези по којој застарела компонента утиче на застаривање фразеологизма у целини ипак се мора приписати релативни карактер, с обзиром да се издваја и група фразеологизама са застарелим саставницама који припадају активном делу фразеологикона, с тим што треба указати и на чињеницу да такви фразеологизми нису бројни, те да у језику функционишу и њихове варијанте без застареле лексичке компоненте, о чему ћемо писати у тачки 6.2.1.3. овога рада.

6.2.1.2.2. Како застарела компонента утиче на архаизацију фразеологизма у целини?

У претходним редовима издвојили смо повећу групу фразеологизама са застарелим лексичким компонентама који припадају пасивном фразеолошком фонду. Наставак разматраног питања подразумева и покушај одговарања на питање како застарела компонента утиче на застаривање целе фразеолошке јединице.

Разматрањем издвојених примера увиђа се да је због застареле лексичке компоненте у структури фразеолошких јединица и мотивациона база, у савременом језичком тренутку, постала затамњена, чиме се онемогућује повезивање фразеолошког значења са значењем базне синтагме, што последично доводи до дисфункције употребе такве фразеолошке јединице.

Унутрашња форма фразеологизма за говорнике постаје нејасна јер је архаизам у структури онемогућио визуализацију мотивационе слике. Мршевић-Радовић (1987: 34) истиче да уколико се изгуби јасан однос са мотивационим значењем, односно са мотивационом сликом, фразеологизам постаје демотивисан (непровидне метафоризације), а узроци демотивације могу да буду структурне промене, застаривање лексичких значења или граматичка архаичност.

Према фразеолошкој теорији В. П. Жукова (1986: 83), фразеолошке јединице са архаичним компонентама, на савременом језичком плану, не могу бити подвргнуте методи фразеолошке апликације, под којом се подразумева „пресликавање” фразеолошког обрта (термин који аутор користи) у еквивалентни слободни спој, при чему се целовито значење фразеологизма пореди са буквалним значењем слободног споја истог лексичког састава. Немогућност апликације (пресликавања) фразеологизама за застарелим лексичким компонентама у лексички еквивалентан слободни спој управо значи немогућност разумевања дословног значења базне, нефразеолошке синтагме.

Као пример за немогућност примене методе фразеолошке апликације, што се последично одражава и на губитак комуникативне функције у говорно-језичкој пракси, може послужити фразеологизам *вући галије по сувом* ’радити узалудан, безуспешан посао’. Лексичка компонента *галија*, из савремене језичке перспективе, представља историзам, са значењем ’старински велики брод на весла и на једра (на коме су обично веслали робови и осуђеници)’. Када знамо да галија означава пловно возило, намењено кретању по воденој

„U ovoj zemlji samo pojedini (da ih ne nabrajam) mogu da rade šta hoće, a obična raja moć da im pljune pod pendžer” (SrWac).

У наведеним фразеологизмима употребом застареле компоненте (*целов ум. пољубац // марјаш ум. пара; пенџер // прозор*) повећава се експресивност и конотативност израза.

Наведимо још један пример активације застареле фразеолошке јединице:

Фразеолошки архаизам *вадити мазују* у својим колумнама активира Светислав Басара: „Ruku na srce, iako su izvori koji su mi dojavili da Bujke odlazi vaistinu pouzdani, ne bih se usudio garantovati – a pogotovo ne vaditi maziju – za tačnost informacije” (<https://www.danas.rs/kolumna/svetislav-basara/posle-bujketa-ljiljan/>). Изразито је занимљив и следећи пример у којем је новинар употребио фразеологизам *повлачити мазују*, у значењу ’лоше пролазити, страдати’: „Tradicionalno i frazeološki utvrđeno Srbi uvek izvlače deblji kraj batine, ili još arhaičnije ali sa suštinski istim značenjem, povlače maziju” (https://www.kragujevacke.rs/Aktuelno/PROLEGOMENA-ZA-NOVI-ROSETAK_47/).

И у руској литератури је указивано на појаву реактивације појединих фразеолошких архаизама (в. нпр. примере руских фразеологизми из пасивног фонда активирани у језику масовних медија у Стојанова 2012: 79–82).

површини, мотивација за настанак глобалног значења фразеологизма бива сасвим провидна.²⁴⁹ Међутим, застаревањем компоненте *галија* њена семантика постаје непозната²⁵⁰, те престаје да буде провидна и мотивациона слика у базној ситагми, што утиче на то да сам фразеологизам изгуби функцију комуникативне јединице. С обзиром на чињеницу да фразеологија задовољава потребе носилаца једног језика за експресивним начином изражавања, а да затамњење унутрашње форме директно утиче на смањење експресивности, евидентно је да застаревају управо оне јединице чија унутрашња структура постаје нејасна, те које тиме губе атрибут експресивног језичког средства (Федоров 1973: 114). Као такав, фразеологизам *вући галије по сувом* уступа место различитим другим значењски блиским фразеолошким јединицама, прозирне мотивације, те изражене експресивности: *пресипати из шупљег у празно*, *ветар капом терати*, *сипати песак у море* и др.²⁵¹

Слично се може констатовати и за фразеолошку јединицу *састати се као лисице у сепији*, чија је мотивациона база, у савременом синхронијском тренутку, непрозирна управо због непрозирности семантике компоненте *сепија*. Архаизам *сепија* има значење 'каца за штављење коже' (РМС, под *сепија*, зн. 1б), те је, у дијахронијској перспективи, јасна мотивација датог фразеологизма: наиме, преко слике лисица у каци у којој ће се вршити штављење њихове коже, разумљива је и општа семантика фразеолошке јединице: 'наћи се у неприлици, неповољном, незгодном положају'.

Аналогну ситуацију запажамо и на примеру фразеологизма *радовати се као слепац потури*. Тек када се зна да компонента *потура*, данас историзам, има значење старе новчане јединице мале вредности, могуће је разумети значење прототипске синтагме (слику слепца, пуког сиромаша, који се радује добијеном новцу, макар и мале вредности), а онда и глобално фразеолошко значење 'веома, јако се радовати'. Затамњењем унутрашње фразеолошке структуре код наведених фразеологизама, управо због застарелости лексичких компонената, код савремених говорника долази до немогућности двоструке семантичке интерпретације, те неразумевања глобалног фразеолошког значења, чиме наведене фразеолошке јединице губе улогу активног језичког средства и прелазе у категорију застарелих.

У прилог валидности наведеног разлога архаизације фразеологизама, по којем због семантичке непрозирности застареле компоненте није могуће извршити двопланску

²⁴⁹ Исп. констатацију В. П. Жукова (1986: 84) да је могућност одређених фразеолошких јединица са арахицим компонентама да се пресликају у еквивалентан слободан спој истог лексичког састава била могућа само на историјском плану (нпр. у случају руских фразеолошких јединица *бить баклуши*, *точить лясы*).

²⁵⁰ Овде стављамо ограду да семантика историзма *галија* говорницима може бити позната, на пример, из школске лектире (у песми Мулутина Бојића *Плава гробница* упечатљив је и изразито „памтљив” стих – „Стојте, галије царске!”).

²⁵¹ А. И. Федоров наводи примере фразеологизама до чије је архаизације дошло под утицајем застареле лексеме у функцији структурног члана. У XVIII и почетком XIX века у руском језику је постојала реч *пахви* у значењу 'појас на седлу са алком кроз коју се провлачио коњски реп да седло не би склизнуло'. Ако би се десило да седло спадне са овог појаса, јахање би постајало тешко и неудобно. Лексема *пахви* је као компонента била у саставу фразеологизама *сбить (сшибить) с пахвей* и *сбиться с пахвей*, који су имали значења: 1. 'довести некога у забуну', 2. 'постати збуњен, збунити се'. Наведена лексема изашла је из употребе у XIX веку нестанком одговарајуће реалије. Тешко је утврдити да ли је то одмах изазвало архаизацију фразеологизама. Може се поћи од тога да је прво изгубљена унутрашња форма, тј. сликовита представа која је мотивисала семантички садржај фразеологизма. Губљење мотивисаности утицало је на губљење вредносног карактера фразеологизма и његове експресивности. У синонимском односу са другим фразеолошким јединицама истог значења (*сбиться с толку*, *сбиться с панталыку*), фразеологизам *сбить (сшибить) с пахвей*, будући да је немотивисан и без одлике експресивности, постаје сувишан и постепено се повлачи из употребе. Другим речима, употребну предност имају синонимне фразеолошке јединице чија је базична слика и даље јасна, те се стога доживљавају као средства са експресивном функцијом (Федоров 1973: 125).

На примеру из руског фразеолошког корпуса Федоров (1973: 127–128) показује и следећи значајан феномен: како се утицај архаизације речи у слободној употреби на статус фразеологизама у чијој се структури налазе такве речи одликује последношћу, чији узроци нису сасвим јасни нити лако објашњиви. На пример, у XVIII веку у руском језику постојала је реч *личина* 'маска'. Са овим значењем она је улазила у састав фразеологизама *снимать личину (с кого)* 'разоткрити кога' и *надевать личину* 'скривати своје право лице, претварати се'. Заједно са архаизацијом лексеме *личина* из употребе је изашао само први фразеологизам (*снимать личину (с кого)*), док други – *надевать, носить личину* – остаје и даље у употреби.

интерпретацију фразеологизма, тј. поистоветити га са слободном синтагмом, сведоче наводи В. Мокијенка (1989: 236) да управо актуализација дијахронијског плана представља важан услов синхронијског функционисања фразеологизама. Наиме, без актуализације двопланског значења фразеолошких компонената није могуће функционисање фразеологизама као експресивних јединица. Стална актуализација дијахронијског плана (унутрашњег облика) и синхронијског плана фразеолошке јединице (њено глобално значење) поставља се као важан проблем историјске фразеологије. С обзиром на наведено, сасвим је разумљиво што се у *Фразеолошком речнику руског језика (Фразеологический словарь русского языка*, под редакцијом А. И. Молоткова), који је речник савременог језика, могу наћи етимолошки коментари: они су веома важни за функционалну карактеристику фразеологизама (Мокијенко 1989: 245).²⁵²

Представљено објашњење директног утицаја застареле саставнице на повезивање прототипа и актуелног фразеолошког значења, што доводи до блокаде комуникативне функције дате јединице, апсолутно је релевантно и за паремиолошку грађу, што је у српској литератури на неки начин већ констатовано. Наиме, анализирајући употребу пословица из Вукове збирке у савременом језичком тренутку, с обзиром на познатост и језички статус лексичких компонената из састава пословица, Ј. Кашић (1973: 68–69) износи следеће информативне констатације:

„А у Вуковој збирци пословица има доста речи које су савременим носиоцима српскохрватског језика потпуно непознате или недовољно познате. Због тога се и многе пословице из ове збирке данас више не употребљавају, јер нашим савременицима није потпуно јасно буквално значење пословице, па је стога не могу употребити ни фигуративно. [...] За речи *крајцара*, *марјаш* и *форинта* данас се углавном зна да је то био „старински новац”. Тачну представу о вредности тога новца, поготово међу млађим људима, тешко да неко има. Наравно да то искључује могућност употребе пословица као што су: Док не рекнеш крајцара не мож’ рећи грошић; Устани крајцара да сједне грошић; Купио хајдук гаће за марјаш, а попио форинту алвалука (и реч *алвалук*, употребљена у последњој пословици, практично је изашла из употребе”.

Представљени наводи Ј. Кашића оправдано потенцирају директну повезаност између степена разумљивости паремиолошке саставнице и употребног статуса целе паремиолошке јединице. Застарелост компонената блокира транспарентност дословног значења израза, што доводи и до немогућности фигуративне интерпретације. Тако, на пример, пословице и изреке које у структури садрже лексеме за именовање старих мерних јединица блокиране су у погледу фигуративне семантичке интерпретације, те следствено томе, не могу испунити основни захтев комуникације, а то је да буду преносиоци одређене поруке: *Немој своју срећу на туђи риф мерити; Пријатељство се не мери на риф; Више ваља унча памети но ока снаге; На педаљ одличја фат лудости надорасте*.²⁵³

²⁵² Појединим фразеолошким јединицама својствена је само дијахронијска двопланост семантике, што значи да буквали смисао синтагме који се налази у основи фразеологизма просечни носилац језика више не распознаје, а до овога може доћи „због изласка неке компоненте фразеологизма из круга општеупотребне савремене лексике, њеног преласка у категорију архаизама” (Кончаревић 2006: 129).

²⁵³ О застаревању пословица говорили су многи истраживачи. Тако А. Пејовић (2015: 197) истиче да „пословица као целина може да застари, што све чешће, рекло би се, и јесте случај, и њихова употреба се углавном сматра архаичном”. Р. Драгићевић (2018: 116), говорећи о старим пословицама у једном речнику с почетка 19. века, истиче да пажњу посебно привлаче оне пословице које су данас потпуно непознате, те констатује да није јасно због чега неке универзалне истине исказане пословицама заувек опстају, а неке нестају.

На овом месту навешћемо како је о вањезичким узроцима повлачења народних пословица из говорне употребе писао Андре Гавриловић, још далеке 1900. г.:

„Два су, поглавито, узрока с којих су наше народне пословице у XIX веку пошле на сусрет злој судбини и неумитности времена. Први је узрок онај исти, који се с разлогом наводи при објашњењу питања: зашто сахне народна песма? С нестанком старог задружног стања и оних лепих особина патријархалног живота – нестаје и

Као сажетак експланације одговора на питање како застарела компонента утиче на архаизацију фразеологизма у целини наводимо следеће: Због непрозирности семантике фразеолошке компоненте која, из перспективе савременог језика посматрано, припада категорији архаизама, односно историзама, говорници, по правилу, не разумеју буквални смисао синтагме која је у основи фразеологизма, што за последицу има и неразумевање семантички транспонованог значења, па таква фразеолошка јединица губи своју употребну функцију, тј. прелази у категорију фразеолошких архаизама.

Наведено се уклапа у речи Т. П. Никитине (1999: 289) да када у одређеном тренутку за представнике једне лингво-културалне заједнице сликовита представа у основи фразеологизма из различитих разлога престане бити разумљива, такав фразеологизам за њих више не представља комуникативну јединицу.

6.2.1.3. Фразеологизми са застарелим лексичким компонентама као део активног фразеолошког фонда

Горенаведена теза – по којој застареле лексеме у композитном саставу фразеолошких јединица предисипонирају смањен степен актуелности фразеологизама у свакодневной комуникативној пракси, те њихово застаревање – нема атрибут апсолутно важеће, будући да постоје фразеолошке јединице чија је компонента као самостална лексема застарела, али које и даље имају активну употребу и карактеришу се као чланови активног фразеолошког фонда.

Релативност представљене хипотезе потврђује и Федоров, истичући да у руском језику у активној употреби постоји и група фразеологизама чије компонентне чланове представљају лексеме које су изашле из слободне употребе у језику, односно које припадају категорији архаизама и историзама (*турусы на колесих* 'бесмислице, којештарије'; *бить баклуши* 'беспосличарити'; *точить балясы* 'причати у празно' и сл.). У вези са овим фразеологизмима, Федоров ће се на једном месту, са својеврсним чуђењем, запитати зашто и ови фразеологизми нису нестали из језика и како је могуће да један исти узрок (у овом случају застаревање фразеолошке компоненте) не доведе увек до исте последице (архаизације фразеологизма у целини) (Федоров 1972: 85). Ипак, пише даље Федоров, јасно се види да су ти фразеологизми у разговорном језику почели губити своју актуелност, али ова више интуитивно донета претпоставка мора бити потврђена статистичким подацима (Федоров 1972: 85).²⁵⁴

У активни фразеолошки фонд, који се одликује широком подруштвљеношћу²⁵⁵ својих чланова и њиховој активној употреби у различитим сферама језичког изражавања, сврставамо

средине у којој се више него игде осећала потреба за личним моралним усавршавањем. [...] А пословице, као правила мудрости, негују поглавито упутства за лично морално усавршавање, које је, у новом, раздруженом, животу било по невољи, потиснуто, па онда и занемарено. Други је разлог у развијању и ширењу писмености. Данас књига носи разноврсну поуку, па и ону која се некада морала чувати усменим путем у пословицама [...] Са друге се пак стране даје лако појмити, да ће и данас већа употреба правих пословица народних наћи у оним крајевима где је слабије развијена писменост, као год и где има још ма колико задружног живота" (Гавриловић 1900: 137–138).

Свој „поглед у живот српских народних пословица” (дата синтагма је наслов чланка) А. Гавриловић закључује речима: „Некада су се пословице народне само из говора училе, па су се знале; ми смо их нешто у говору слушали а нешто из књига тубили; у двадесетом ће се веку налазити само још у нарочитим зборницима” (Гавриловић 1900: 141).

²⁵⁴ На примеру пољских пословица са лексичким и семантичким архаизмима у структури, Г. Шпила закључује да постојање архаичних елемената не мора нужно резултирати нестанком таквих пословица из паремиолошког фонда језика (Шпила 2001: 188). Иако постоји одређен број паремија које у својој структури задржавају архаичне лексеме и не подвргавају се лексичким модификацијама, чињеница је да већина пословица са архаичним компонентама спада у домен застарелих и више се активно не користи (Шпила 2001: 193).

²⁵⁵ Термин *подруштвљен* користи у својим радовима Н. Рамић, у контексту разматрања степена познатости одређене језичке јединице широм говорном колективу, односно њене општепознатости/општеприхваћености у једној говорној заједници. Аутор истиче, ослањајући се на Згусту, да су језички облици друштвене чињенице, односно да су 'подруштвљени' ако су уобичајени у говорним навикама неке говорне заједнице (исп. Рамић 2017: 77, у фусноти).

следеће фразеолошке јединице са застарелим лексемама у функцији интегралног члана: *очитати некоме буквицу; мерити истим аршином; имати двоструке аршине; не вредети (ваљати) ни пола гроша; за свој грош; (ни) за педаљ; живети као ага; живети као (мали) бег; платити данак (нечему); ударити намет на вилајет; дотерати (притерати, притиснути, сатерати и сл.) цара до дувара.*

Претраге у електронском корпусу показују велику учесталост употребе наведених фразеолошких јединица. Највећу стабилност у фразеолошком фонду српског језика, када су у питању фразеолошке јединице са застарелим саставницама, показују фразеологизми *дотерати (притерати, притиснути, сатерати и сл.) цара до дувара; очитати (одржати и сл.) некоме буквицу; платити данак нечему.*

Први изразито стабилан фразеологизам са застарелом саставницом јесте фразеологизам *дотерати (притерати, притиснути, сатерати и сл.) (цара) до дувара* 'довести некога у безизлазан положај, у ситуацију у којој не може избећи одлуку, изјашњење'. За варијантни облик у којем је архаизам *дувар* супституисан општеупотребном лексемом *зид* може се рећи да није фреквентна одлика језичког израза говорника српског језика. Варијанту *дотерати (догурати) до зида* бележи *Српскохрватско-руски фразеолошки речник* О. Трофимкине (*Србохрватско-руски фразеологически словарь*), у којем се употреба датог фразеологизма илуструје примерима из дела Бранимира Ћосића и Моме Капора: „Углавном се тврдо веровало да је Солдатовић најзад био догуран до зида, да је са последњим одлагањем верификације употребио последње средство” (Б. Ћосић, Покошено поље). „Најзад је ... побеђен годинама и сујетом, сатрвен и дотеран до зида” (М. Капор, Последњи лет за Сарајево) (в. Трофимкина 2005: 73).

Можемо констатовати да фразеологизам *дотерати (притерати, притиснути, сатерати и сл.) (цара) до дувара*, према тренутним резултатима ширине употребе и фреквентности, нема велике шансе да буде потиснут формом без архаичне компоненте, што указује на његову стабилну позицију у активном фразеолошком фонду српског језика.²⁵⁶

Стабилан елемент активног фразеолексикона представља и фразеологизам *очитати (одржати и сл.) некоме буквицу*. Дати фразеолошка јединица улази у један од најширих варијантних низова – *очитати некоме буквицу // лекцију // слово // катавасију // крунице // предикту // бурунџију // проповед // Очепаши // Аџикуран*. Када се сагледају наведене варијантне форме, увиђа се да међу шире подруштвљене јединице можемо још убројати оне са нерелигијским компонентама *слово* и *лекција*, док је употреба осталих форми углавном временски и територијално ограничена (исп. Вуловић 2015: 61, у фусноти). Ипак, без обзира на бројност варијантних облика, чиме, по правилу, долази до својеврсне „употребне конкуренције” – фразеологизам *очитати (одржати и сл.) некоме буквицу* врло је фреквентан, те се, према тренутном стању у језичкој пракси, може констатовати његова стабилност и непољуљан статус у фразеолексикону српског језика.²⁵⁷

²⁵⁶ Исп. констатацију М. Ђинђић везану за фразеологизам *дотерати цара до дувара*: „Овај фразеологизам се врло учестало користи, док је турцизам *дувар* као главна компонента израза застарео, односно припада пасивном лексичком фонду. Захваљујући фразеологизму овај и слични турцизми настављају да живе у језику” (Ђинђић 2013: 246, у фусноти).

²⁵⁷ Кратка анкета са ученицима 4. разреда Ваљевске гимназије о значењу лексеме *буквица* показала је да испитаници дати архаизам повезују углавном са фразеолошком јединицом *очитати некоме буквицу*. Као значење ове застареле лексеме испитаници су махом писали или наведени фразеологизам или неке друге лексеме чије је значење у асоцијативној вези са глобалном семантиком фразеологизма: *грдња, изгрдити, критика, родитељи, укор*, док је неколико испитаника навело лексему *лекција*. Наведено показује, дакле, да иако се одређена лексема у самосталној употреби више не користи и њена семантика је говорницима непозната, фразеологизам чији је она интегрални члан може бити у активној употреби. На тај начин застареле компонента продужава свој живот у језику. Поменимо да је индикативан одговор испитаника управо лексема *лекција*, која је компонента варијанте *очитати некоме лекцију*. Поставља се питање да ли ће у неком тренутку фразеологизам *очитати некоме буквицу* знатно смањити своју фреквенцију (или прећи у пасивни фразеолексикон), а у активној употреби остати варијанта са општеупотребном лексемом *лекција*, али се за сада може констатовати само да се обе форме учестало

Поред наведених, високом фреквентношћу употребе одликује се и фразеологизам с компонентом историзмом *данак: платити данак (нечему)*, са значењем 'осетити неугодне последице нечега, скупо платити због нечега'²⁵⁸ Прегледом електронског корпуса уочава се велика фреквентност овог фразеологизма.²⁵⁹

У активном фразелексикону постоје и оне јединице са застарелом саставницом које, с обзиром на фреквенцију употребе, ступају у изразитији конкурентски однос према варијантама са општеупотребном лексемом блиском по значењу. То су случајеви варијаната *мерити једним (истим) аршином // мерити једном (истом) мером*, и нарочито варијаната *живети као бег // живети као краљ // живети као цар*, када увиди у електронски корпус показују извесну превагу у учесталости употребе форми без застареле лексичке компоненте. У овим случајевима иступиће тенденција саображавања односа у лексичком систему са односима у фразеолошком подсистему, која се огледа у томе да говорник чешће употребљава форму са компонентом која представља сегмент активног лексикона од форме са компонентом која је у самосталној употреби застарела.²⁶⁰ Ово не значи да је позиција разматраних варијаната са застарелом лексемом у активном фразелексикону нестабилна – напротив, њихову постојаност омогућује повећан степен експресивности који долази управо од стилски маркиране, архаичне, лексеме у функцији интегралног члана фразеолошке структуре. Свакако, узмицању неких од наведених фразеологизама потенцијално може допринети постојање исто тако експресивних фразеолошких синонима: нпр. *живети као ага* према *живети као бубрег у лоју*. Све наведено остаје на нивоу учених тенденција (заснованих на увидима у фреквенцију употребе, те постојања синонимних фразеолошких јединица), док се неспорном показује чињеница да се разматране фразеолошке јединице са застарелом лексичком компонентом квалификују као чланови активног фразеолошког фонда.

Прикази из електронских корпуса, свакако узети с резервом с обзиром на сва ограничења која се приписују како структури провераваних корпуса (односно њиховој променљивости), тако и могућностима њихове претраге, ипак јасно издвајају групу фразеологизама који се упркос присуству застарелог конституента налазе у општој употреби у језику.²⁶¹

Лексеме које су у самосталној употреби застареле, али своју употребну функцију у језику активно остварују као компоненте фразеологизама, карактерише такозвана „употребна амбивалентност” (нем. „*Usus-Ambivalenz*”) (Добровољски и Пијрајнен 1994: 451). И у немачкој литератури је истицано да фразеологизми са застарелим компонентама (које се у немачкој фразеолошкој теорији подводе под шири појам фразеолошких уникалија) не морају и сами нужно бити застарели (примере често коришћених фразеологизама чију су саставнице архаизми или историзми в. нпр. у Пијрајнен 1995: 849).

употребљавају и да је варијанта са архаичном компонентом (још увек) стабилан члан активног фразеолошког фонда српског језика.

²⁵⁸ Јасно је да је лексема *данак*, иако по својој дефиницији историзам, позната из школе, превасходно из уџбеника за историју, те да се и сам фразеологизам *платити данак (нечему)* одликује прозирношћу, што свакако доприноси његовој широкој распрострањености.

²⁵⁹ Наиме, на упит „плаћа данак” на Гуглу претраживачу добија се велики број примера. Приликом прегледања резултата на првих неколико страница, увиђа се да је фразеологизам *платити данак (нечему)* врло фреквентан у новинским текстовима. Уп. један од примера: „Надал не може да хода: ”Бик са Мајорке” на штакама, плаћа данак играња под инјекцијама”.

²⁶⁰ На овом месту вреди поменути фразеолошки феномен који се у раду Ж. Финк и А. Менац (2008) условно назива *употребно раслојавање фразема*. Наиме, један вид таквог раслојавања заснива се активнијој употреби једне од више могућих (речнички регистрованих) варијаната. Тако се у текстовима хрватских писаца млађе или средње генерације, као и у корпусима и на интернет претраживачима, уочава чешћа употреба варијаната *као из бачве* (’врло дубок (о гласу)’), *и мирна Босна* (’и све у реду’), *мота се по глави некоме нешто* (’непрестано мисли на нешто’) у односу на варијанте *као из бадња*, *и мирна Бачка*, *врма се по глави коме што* (в. Финк и Менац 2008: 91–92).

²⁶¹ Поред наведених фразеолошких јединица, напоменимо још да се у активној употреби, мада превентивно у новинским текстовима, срећу и изреке са компонентама историзмима *бег* и *кадија*: *кад је бег био циција (није бег циција)* и *кадија те тужи, кадија ти суди*.

Закључак да компонентска застарелост узрокује архаизацију фразеолошке јединице у целини – иако заснован на великом броју случајева (како смо констатовали, близу 90% фразеологизама са застарелом саставницом су и сами застарели) није апсолутно важећи јер се у активном фразеолошком фонду могу пронаћи, истина не у великом броју, и фразеологизми са компонентама које су у данашњем језичком тренутку застареле.

6.2.1.3.1. Зашто одређени фразеологизми са застарелим лексичким компонентама опстају у језику као део активног фразеолошког фонда?

Из посматраног корпуса фразеологизама који у функцији интегралног члана имају застарелу лексему јасно се издваја, истина невелика, група фразеолошких јединица општеупотребног типа, које су широко заступљене у активној сфери фразеолошког фонда српског језика. У разматрању питања шта овим фразеологизмима обезбеђује опстанак у језику полазимо од идеје о већем стилском потенцијалу оних варијантних форми чија је структура обележена присуством застареле компоненте. У директној вези са јачим стилским ефектом налази се већи степен експресивности. У литератури која се бави питањима експресивности фразеолошких јединица показано је да на ово категоријално обележје фразеологизама утиче „необичност” лексеме којом је фразеолошки конституент представљен (исп. Мршевић-Радовић 1987: 19). У примерима које разматрамо ту „необичност” прибавља управо временска обележеност компоненте. Тиме варијанте са застарелом компонентом остварују експресивну функцију у већем степену, што се показује као важан фактор за очување тих фразеологизама у језику. Варијантне форме чија је структура маркирана присуством застарелог члана иступају као јединице са повећаним стилским ефектом у односу на варијанту без обележја маркираности структурне компоненте (нпр. *очитати некоме буквицу* према *очитати некоме лекцију*; *не вредети ни гроша* према *не вредети ни (пребијене) паре*; *мерити истим аришином* према *мерити истом мером*), што може бити разлог њихове фреквентне употребе у језику. Наиме, у наведеним фразеолошким варијантама, једна је компонента неутрална, а друга стилски маркирана, те се и целе фразеолошке јединице стилски разликују. Овим се потврђује констатација Н. Вуловић да је варијантност неке фразеолошке јединице условљена различитим факторима, а неки од њих су прагматичка усмереност језичке комуникације, неприкадан развој и усавршавање језичких средстава, развој стилистичких функција и др. (Вуловић 2015: 93; подвлачење М. Ђ.).

Нарочито је занимљиво питање фреквентне употребе фразеологизма *дотерати (притерати, притиснути, сатерати и сл.) (цара) до дуvara*. Овај фразеологизам се учестало користи и није у изразитијем конкурентском односу према варијанти са лексемом *зид* (према тренутном језичком стању). На примеру дате фразеолошке јединице се види да иако застаревањем компоненте које учествује у формирању глобалне семантике фразеологизма, сâм фразеологизам постаје демотивисан, он не мора прећи у категорију застарелих јединица, већ остаје у употреби захваљујући својој функцији експресивног знака – што потврђује речи Д. Мршевић-Радовић (1987: 34) да губљење мотивације не значи увек и губљење експресивности.²⁶² Иако је буквално значење фразеолошке јединице деактуализовано, очувано је њено транспоново значење и експресивна функција, што је омогућило њену активну употребу у језику.

Сличну ситуацију проналазимо и у руском језику. Као део активног руског фразеолексикона функционишу одређени фразеологизми са застарелим компонентама (*бить*

²⁶² Говорећи о опстанку појединих фразеологизама са архаичним компонентама, Федоров истиче могућност да у тим примерима експресивност превладава над предметним садржајем. Карактеристика оцене коју преноси глобално значење постаје релевантнија од саме слике која је у основи фразеологизма. Такође, опстанку неких фразеологизама свакако је допринела и њихова широка распрострањеност у језику књижевности различитих жанрова у XIX и XX веку. Створена је традиција њихове употребе, која је сама по себи постала важним фактором за очување ових фразеологизама у језику (Федоров 1973: 129).

баклуши 'беспосличарити', *точить балясы* 'причати у празно' и сл.). Иако је евидентно да је мотивна слика у основни ових фразеологизама изгубљена, те да су они управо због затамњеног значења компонената нетранспарентни, то није изазвало њихову архаизацију (Федоров 1972: 85).

Примери фразеологизама који упркос присуству застареле компоненте опстају у активној језичкој употреби потврђују речи француског стилистичара Шарла Балија, који се иначе у литератури наводи као аутор који је први изнео одређена запажања о улози архаизама у структури фразеолошких јединица (у својој студији *Traité de stylistique française*, објављеној 1909. године) – да чување архаичних језичких чињеница у компонентном саставу фразеолошких јединица постаје могуће јер се у свести говорника израз у готовом облику повезује са идејом коју он изражава, при чему се, будући да је релевантна само идеја која се преноси, заборавља из којих се речи израз састоји (Ш. Бали, у: Попов 1976: 169). Слично образложење даје и Назарјан (1986: 165) када говори о процесу „семантичког преображавања” таквих фразеолошких јединица. „Семантичко преображавање” састоји се у томе што се фразеолошке јединице због застарелих лексема у свом саставу доживљавају као некакве нове „творенице”. Израз се памти и репродукује као један целовит лингвистички знак, без разумевања значења речи од којих се састоји. На тај начин, дакле, израз се поима као јединствена језичка јединица чије је глобално значење ново („преображено”), будући да су лексеме које га чине непознате говорнику, те не постоји могућност разумевања значења фразеологизма на основу значења лексема-компонената.

Представљена објашњења разлога који доводе до очувања у активној употреби оних фразеологизама који садрже застареле лексичке компоненте убедљива су, али је чињеница да се она односе само на мали број примера. Заправо, знатно је изразитија тенденција архаизације фразеолошких јединица управо због компонентске застарелости. У контексту наведених промишљања, одмах на ум пада А. И Федоров, који се, на једном месту, са својеврсним чуђењем пита како је могуће да један исти узрок (у овом случају застарела фразеолошка компоненте) не доведе увек до исте последице (архаизација фразеологизма у целини) (Федоров 1972: 85).

6.2.1.4. Архаично секундарно значење општепознате фразеолошке компоненте као узрок застарелања фразеологизма у целини

Архаично секундарно значење фразеолошке компоненте може учествовати у настанку глобалног значења фразеологизма. Поставља се питање какав је статус по питању временске маркираности оних фразеологизама у којима је активирано секундарно застарело значење неке општепознате фразеолошке саставнице.²⁶³

У ексцерпираном корпусу нашао се одређен број фразеологизама који су мотивисани секундарним застарелим значењем лексичке компоненте која је иначе у живој употреби у савременом језику.²⁶⁴ Тај број није велик, што је разумљиво ако се узме у обзир чињеница да се фразеологизми чија је глобална семантика мотивисана значењем општеупотребне фразеолошке компоненте које је у данашњем тренутку застарело – не могу детектовати само на основу лексикографских записа. Наиме, у великом броју случајева тек ће се кроз дијахронијско-етимолошку анализу установити да је управо одређено архаично значење компоненте послужило као мотивација за настанак фразеолошког значења (Шански 1985: 69). Ипак, прикупљени примери могу указати на опште тенденције везане за процес архаизације фразеологизама чије глобално значење почива на застарелом секундарном значењу лексеме у функцији компонентног члана.

²⁶³ Словенски аутори овај тип фразеологизама именују као „фразеолошке јединице са семантичким архаизмом” (*ФЕ са семантичким архаизмом* – Стојанова 2012: 69). За још примера ових фразеологизама у руском језику в. Попов 1976а: 76.

²⁶⁴ „Речи што активно живе у савременом српском језику, али им је једно од значења у полисемичној структури застарело” представљају семантичке архаизме (Радовић-Тешић 1982: 259).

У РСАНУ регистрован је фразеологизам *повући се, сићи, отићи, (уклањати се) с позоришта*, са значењем 'преста(ја)ти са обављањем неке дужности; (из)губити значај, моћ; нест(ја)ти из јавног, друштвеног живота', и потврђен примером Ј. Игњатовић из часописа *Бршљан* за 1885. годину: „Владика се сам повуче с позоришта, али га патријар своје милости не удостојава” (Игњ. Ј., Бршљан 1885, 14). У наведеној фразеолошкој јединици компонента *позориште* учествује у свом застарелом значењу 'простор са одговарајућим декором где се изводи представа, позорница, сцена' (значење 1в у РСАНУ). Наведени фразеологизам је и сам застарео, припада пасивном фразеолошком фонду, а као јединица активног фразеолексикона функционише општепозната варијанта *повући се, сићи, силазити, нестати (нестајати) с позорнице*.

У вези са потенцијалном застарелошћу, посебно треба размотрити следеће фразеологизме: *ушао бес (ушло сто бесова) у њега (у њих и сл.); отићи до беса; бежи као да га јуре сви бесови; као да је бес ушао у њега; ујео бес врага*. Прве четири наведене фразеолошке јединице имају варијанте са компонентном *ђаво* наместо компоненте *бес*.

Наиме, у глобалном значењу ових фразеологизама компонента *бес* улази са значењем 'нечиста сила, ђаво, враг', које је у РСАНУ наведено као примарно и означено као празноверно, док је у РСЈ наведено као секундарно. С обзиром на наведену лексикографску измену, Н. Вуловић претпоставља могућност да је лексема *бес* у значењу 'ђаво', у актуелном језичком тренутку, застарела: „Како се у једнотомном Речнику савременог српског језика као примарно значење лексеме *бес* наводи стање, као репрезентант синхроне језичке ситуације, то нас може навести на размишљање о томе да ли је веза *бес–ђаво–враг–демон* архаична за савременог говорника српског језика” (Вуловић 2015: 216).²⁶⁵

Фразеологизам *ушао бес (сто бесова) у њега (у њих и сл.)* у РСАНУ потврђен је примером из језика Јанка Веселиновића: „У њега беше ушло сто бесова” (Весел. 6, 261). Корпус SrWas бележи само једну потврду овог фразеологизма (у преводу једног дела са бугарског), а приликом претраге интернет базе података (*Гугл књиге*) дату фразеолошки јединицу пронашли смо у часопису *Бранково коло за забаву, поуку и књижевност* за 1898. г.²⁶⁶ С обзиром да су у питању старије потврде, те да су малобројне, наведени фразеологизам може се сматрати застарелим, а уместо њега, у активној употреби налази се варијанта са лексемом *ђаво* *ушао ђаво у њега*. Архаизација лексеме *бес* у значењу 'ђаво' у самосталној употреби утицала је на архаизацију фразеологизма чији семантички фокус представља управо ово застарело значење, а као јединица активног фразеолексикона јавља се варијанта у којој је наместо компоненте *бес* долази компонента *ђаво*.

Слично се може констатовати и за фразеолошку јединицу *отићи до беса* 'пропасти, нестати без трага'. У корпусу SrWas није регистрован овај фразеологизам, али је пронађен у часопису *Млада Србадија: лист за поуку, за уметност и јавни друштвени живот* за 1872. годину (стр. 91): „Он би сиромаш хтео да поправи погрешку, али не могаше, јер мораде обема рукама за уздице држати, иначе би отишао до беса”. Уместо ове застареле фразеолошке јединице у активној употреби је варијанта са компонентом *ђаво*: *отићи до ђавола*. Даље, фразеологизам *као да је бес ушао у њега* има само старије потврде (уп. пример из часописа *Стражилово* за 1885. г.: „Као да је ушао бес у њега, те га опчињо, ал не бес – жена је крива. У осталом, све једно, јер жена и бес знаду се” (стр. 1098)) – те се може приписати пасивном фразеолексикону, док је у активној употреби варијанта са компонентом *ђаво* (*као да је ђаво ушао у њега*).

²⁶⁵ Уп. и следећу констатацију: „Posle perioda paganstva (politeizam sa elementima panteizma) Sloveni razvijaju veru u jednog boga, koji upravlja anđelima i suprotstavlja se satanskom redu, pre svega b e s o v i m a (d e m o n i m a). Oni su predstavljali zle, nečiste duhove koji sablažnjavaju čoveka, nanoseći mu fizičku i moralnu štetu: bolesti, pijanstva, bludništvo i sl. [...], a kasnije se ove osobine besova pripisuju đavolima – leksema bes se povlači iz upotrebe, a njen semantički sadržaj prenet je na leksemu đavo” (Шафер 2017: 164).

²⁶⁶ Реч је о преводу Гогољеве приче *Изгубљено писмо*, у којем се налази следећи пример: „Деда и још један бекрија што се у њих прилепио, зачуђено погледаше га, помислише да није бес у њега ушао” (*Бранково коло*, 1898, стр. 1359).

Као застарео може се детерминисати и фразеологизам *ујео бес врага*, који електронски корпус не потврђује.²⁶⁷ Дато глобално значење преноси фразеологизам *ујео вук магаре*, који према наведеном фразеологизму представља пример фразеолошке синонимије (Вуловић 2015: 50, у фусноти).²⁶⁸ Блиско значење има и општеупотребни фразеологизам *пала мува на медведа*.

Са архаичним секундарним значењем 'задата реч, обећање' лексема *беседа* улази у састав фразеологизма *бити од беседе* 'бити од речи, држати задату реч', који је у РСАНУ потврђен само примером из 1892. г. (*Српске народне пјесме слепца Раде Ренајића*), док га савремена језичка грађа не региструје, те се дати фразеологизам може сврстати у категорију фразеолошких архаизама.

С друге стране, у литератури је констатовано да секундарно значење појединих лексема из активног лексикона може учествовати у настанку фразеолошког значења, и то неретко код фразеолошких јединица које су у живој употреби у савременом језику (Могуш 1978: 91; Раичевић 2011: 520, у фусноти). Наиме, унутрашња форма је непрозирна код оних фразеологизама чије је глобално значење мотивисано значењем лексичке компоненте које је са савременог синхронијског становишта застарело, али упркос томе, ти фразеологизми представљају активне комуникативне јединице.

Такав је случај, на пример, код фразеологизма *плакати као (љута) година* 'јако плакати', где архаизацијом значења лексеме *година* = 'киша' поређење у основи мотивационе базе постаје нетранспарентно, чиме није јасна ни мотивисаност глобалног значења, али је фразеологизам и даље у активној језичкој употреби. С друге стране, варијанта *плакати као киша* има јасну, живу унутрашњу форму, будући да се у свести говорника слика кише (кишних капи) асоцијативно може повезати са сузама, као физиолошком манифестацијом плача. Међутим, непрозирност мотивационе базе фразеологизма *плакати као (љута) година* утиче на смањену фреквентност употребе у поређењу са семантички прозирном варијантом *плакати као киша* (увидом у корпус примећује се далеко већи број примера употребе фразеологизма *плакати као киша*).

У саставу фразеологизма *намазан свим мастима* 'лукав, превејан, спреман на све' компонента *маст* остварује се у архаичном секундарном значењу 'боја'. Наспрам ове фразеолошке јединице стоји варијанта *намазан свим бојама*, која је се одликује већом фреквентношћу употребе.

Етимолошком реконструкцијом Д. Мршевић-Радовић (1982б: 89) открива да је у мотивациону базу фразеологизма *доћи, спасти на танке гране* 'доспети у незавидан положај, у какву материјалну или моралну беду' компонента *грана* ушла са значењем 'рукавац реке', које је у савременом језику застарело. Иако је дошло до затамњења унутрашње фразеолошке структуре услед архаизације значења *глава* = 'рукавац', овај фразеологизам је у активној употреби пошто је дошло до развоја нове мотивације: значење фразеологизма *доћи на танке гране* данас се код носилаца језика заснива на асоцијацијама везаним за гране дрвета, због чега и обрађивачи у речницима ову фразеолошку јединицу стављају у исти ред са изразом *доћи (пасти и сл.) на ниске (задње и сл.) гране* (Мршевић-Радовић 1982б: 89; И. 1987: 65).

На примеру фразеологизама *једним словом* 'укратко, јасно' и *ни слова* 'ни речи, ништа', у које компонента *слово* улази са својим архаичним значењем 'реч', Д. Мршевић-Радовић (2002: 97) констатује следеће: „Може се сматрати да ова компонента чије је значење само једним делом застарело, а лексема чини део лексике стандардног језика, не утиче на застарелост фразеолошке јединице у целини”. Наведене фразеолошке јединице имају варијантне форме *једном речју*, односно *ни (једне) речи*. Слично је и са варијантним паром *од*

²⁶⁷ У вези са овим фразеологизмом исп. следећу констатацију М. Шафер (2017: 181): „Ove dve lekseme, bes i vrag, sinonimne su, istog sadržaja, a frazeologizmom se prikazuje neko dešavanje u svetu onostranog, interakcija između dva ista demonska bića, što je, samo po sebi, irelevantno za čoveka i njegov život”.

²⁶⁸ Изненађује чињеница да фразеологизам *ујео бес врага*, који је евидентни пример фразеолошког архаизама, региструје једномни *Речник српскога језика*, под одредницом *ујести* (уз фразеологизам *ујео вук магаре*).

слова до слова // од речи до речи, са глобалним значењем 'потпуно, дословно, тачно'. Занимљиво је навести и то да позната изрека *лепа реч и гвоздена врата отвара* има варијанту *лепо слово гвоздена врата отвора*, коју региструје *Немецки и сербски речник* непознатог аутора, објављен у Бечу, у штампарији Ј. Курцбека (1790. и 1791. г.).

6.2.1.4.1. Закључни коментар

Када се сумира све наведено, може се констатовати следеће:

Чињеница да компонента која се активно употребљава у језику, али јој једно од значења застарело, улази управо са том застарелом семантичком реализацијом у мотивацију фразеолошког значења – није сама по себи довољна да се претпостави застарелост фразеолошке јединице у целини. С једне стране, постоје примери који спадају у категорију фразеолошких архаизама (нпр. *повући се сићи, отићи, (уклањати се) с позоришта, бити од беседе, ушао бес (сто бесова) у њега*), док, с друге стране – различити примери сведоче да мотивисаност архаичним значењем компоненте није довела до прелаза фразеологизма у пасивну сферу фразеолошког, већ да се они и даље активно употребљавају у језику (нпр. *плакати као (љута) година, намазан свим мастима, једним словом*). Ипак, у потоњем случају, када се сагледа фреквенција у корпусу, уочава се да се ради о примерима који су ниже фреквенције од својих варијаната без обележја мотивисаности архаичним секундарним значењем компоненте, што са своје стране може бити индикатор да ће просечни говорник српског језика чешће посегнути за фразеологизмом чије је глобално значење транспарентније, као на пример у случају фразеолошке јединице *плакати као киша*, са јасном мотивацијом, и варијанте *плакати као (љута) година*, чија мотивисаност постаје евидентна тек након сазнања да се компонента *година* остварује у значењу 'киша', које је некада имала, а које је данас застарело.

6.2.2. Маркираност фразеолошке структуре архаичним граматичким обележјем

Застаревање фразеологизама у вези је не само са лексичким већ и са граматичким нивоом језика. Та чињеница констатована је у различитим словенским језицима. Тако А. Јавор (2011: 92) у фразеолошкој пољског језика примећује да се постепено повлаче из активне употребе они фразеологизми у чијој се структури налази неко застарело граматичко обележје (уз, доминантно, оне фразеологизме који имају застарелу лексему као компоненту).

У прикупљеном фразеолошком материјалу нашли су се и одређени фразеологизми чија је структура маркирана граматичким обележјем које је у данашњем језичком тренутку архаично.²⁶⁹

6.2.2.1. Архаизација падежног облика фразеолошке компоненте

У корпусу застарелих фразеолошких јединица посебно се издваја група фразеологизама чије компоненте имају стари наставак за облик. Наиме, на одређеним примерима видљиво је да архаизација парадигматског облика фразеолошке компоненте дати фразеологизам сврстава у категорију архаизама.

У фразеолошкој јединици *паре су му јаја под ногама* 'са новцем треба бити опрезан', која је у РСАНУ (под *пара*) оквалификована као застарела, компонента *нога* јавља се са старим наставком за инструментал множине *-ами*.

²⁶⁹ Овде ваља напоменути чињеницу коју је констатовала В. Петровић (1998: 109) при анализи фразеологије Ј. Стерије Поповића: „Дискутабилно је наравно питање нормативности фразеолошких јединица управо стога што оне нису систематизовано прикупљане и бележене као грађа за специјалне речнике из тог старијег периода конституисања нашег књижевног језика. Самим тим не може се категорички тврдити да су у питању одступања од тадашње норме, за коју не знамо ни да ли је постојала, па се зато у овом раду испитује форма и састави фразеологизама према постојећим савременим изворима који их бележе”.

Када је посреди фразеологизам *нема периз на уста* 'изражава се непристојно, вулгарно' (РСАНУ, под *периз*), граматички архаизам представља конструкција *на уста*, као општи падеж којим се уз помоћ предлога изражава значење локатива. Наведена фразеолошка јединица маркирана је и присуством лексичког архаизма *периз* 'уздржавање од јела и пића, дијета'.²⁷⁰

У фразеолошкој јединици *за божијих леђи* 'врло далеко, у забаченом крају' компонента *леђа* (плуралија тантум) има стари наставак генитива множине *-и*. Фразеологизам је у РСАНУ потврђен примером из дела Јакова Игњатовића „Кућа малена, од средишта вароши удаљена, што но кажу, за божијих леђи” (Игњ. Ј. 8, 551).

Локатив множине са архаичним наставком *-и* забележен је код компоненте *леђа* у фразеолошкој јединици *имати очи на леђи* 'бити врло обазрив, опрезан'.²⁷¹

Застарели облик акузатива множине именице *дан* (са старом основом *-дн*) бележи фразеологизам *чувати беле паре за црне днове* 'благовременно штедети за случај невоље' („Чувај беле паре за црне днове” (Костић П., ГЛЕМ 1930, 132)); у архаичном облику локатива једнина компонента *дан* остварују у фразеологизмима *о Митрову дне* 'никад' (Шипка 2006: 135); *о кукову дне* 'никад'; *о шкрипову дне* 'никад' (последња наведена фразеолошка јединица маркирана је и присуством потенцијално уникалне компоненте *шкрипов*), док је застарели генитив потврђен у примерима *од дне до дне* 'непрестано, стално, непрекидно'

Лексема *зуб* има архаични наставак за инструментал множине *-ма* у фразеологизму *загрести зубма у ледину* 'умрети'.²⁷²

Како се из представљеног види, у нашем корпусу, стари наставци за облик регистровани су у невеликој групи фразеолошких јединица, због чега се оне данас маркирају као временски обележене, тј. као елементи категорије фразеолошких архаизама.

6.2.2.2. Архаизација синтаксичке структуре фразеолошких јединица

У посебну групу долазе одређене фразеолошке јединице у којима су евидентирани архаични реакциони односи. У питању су следећи примери из корпуса:

мрзети као просјак на крајцару 'веома, изразито мрзети'; *убити давију на некога* 'окривити, набедити (некога)'; *имати злу вољу на некога* 'бити непријатељски расположен (према некоме)'; *чинити на влашку* 'немати никакве уљудности'; *разговарати на наочари* 'разговарати извештачено, неприродно, без присности'; *имати зло срце на кога* 'срдити се, љутити се на некога'; *водити срце на кога* 'гајити мржњу, светити се'.²⁷³

Синтаксички модели присутни у наведеним фразеолошким јединицама, у данашњем језичком тренутку, застарели су. Посебно је занимљива употреба глагола *мрзети* уз предлог *на*. Конструкција *мрзети на некога* фреквентна је одлика Вуковог језика (Ивић М. 1990: 43). У Вуковој збирци пословица срећу се бројни овакви примери: *Гост мрзи на госта, а домаћин на обадва*; *Свака свекрва мрзи на снаху*; *С мога брата Николе мрзим и на светога Николу* итд.²⁷⁴

Структуру појединих фразеологизама карактерише вишеструка архаична обележеност. Фразеологизам *убити давију на некога* 'окривити, набедити (некога)' поред присуства

²⁷⁰ Овај фразеологизам познаје и македонски језик. У речнику македонског језика, *Толковен речник на македонскиот јазик*, под одредницом *периз*, маркираном као архаизам, бележи се и израз *тој нема периз (на уста)* 'не води сметка за тоа што зборува, зборува сè и сешто'.

²⁷¹ Пример је експерпиран из часописа *Србски летопис* за годину 1865, г. XXXIX, књ. 110, *Српске пословице. Коло једанаесто*, стр. 240.

²⁷² Пример: „Кад помислим само, колико ли људи гризе нокте и дјецe сиса прсте, сви би они морали да прије реда загризу зубма у ледину, а особито кад је каква погубна редња, кад би то „црно” било легло „приленчивих болести” (часопис *Јавор (лист за забаву, поуку и књижевност)*, бр. 12, г. 1890, стр. 190).

²⁷³ И руски језик познаје сличне фразеолошке јединице *иметь сердце (на кого-л.)* 'љутити се, гневити се (на некога)', *сорвать сердце (на ком-л.)* 'искалити гнев, злобу (на некога)' (в. Шански 1985: 69).

²⁷⁴ У РСАНУ, под одредницом *мрзети*, у загради се наводе реакцијске форме *нешто, некога*, док испред конструкција *на нешто, на некога* стоји ознака „ређе”.

синтаксичког архаизма, маркиран је и присуством лексичког архаизма *давија* 'тужба, жалба' у функцији структурног члана. Наведена карактеристика одликује и фразеологизам *мрзети као просјак на крајцару* – са компонентом историзмом *крајцара* и архаичном синтаксичком конструкцијом *мрзети на некога/нешто*. И фразеолошка јединица *нема периз на уста* 'изражава се непристојно, вулгарно' маркирана је и присуством лексичког архаизма *периз* 'уздржаваће од јела и пића, дијета' и присуством граматичког архаизма (архаичан општи падеж *на уста*).²⁷⁵

6.2.3. Супституција фразеолошком варијантом

Као општа језичка тенденција може се навести чињеница да варијанте супституишу једна другу, што је у складу са законом језичке економије.²⁷⁶

Смена једне фразеолошке варијанте другом по правилу има фазни карактер. Од првобитне коезистенције варијаната, која подразумева и својеврстан конкурентски однос – временом долази до смањења употребне вредности једне варијантне форме, која се затим позиционира у пасивну сферу фразеолексикона, са статусом архаизма. Окончавањем овог процеса, губи се варијантни статус, те у активној језичкој употреби остаје једна фразеолошка јединица (исп. Коростелева 2014: 157).

Овај процес је нарочито карактеристичан за фразеологизме са застарелом лексичком компонентом. У току језичког развоја, наиме, бројни фразеологизми са лексичком саставницом која је у слободној употреби застарела и сами прелазе у пасивни фразеолексикон, а на њихово место долази форма са тематски сродном лексемом из активног лексичког фонда (ове примере в. у 5. поглављу овога рада).

У оквиру категорије фразеолошких архаизама налазе се, међутим, и они фразеологизми који су као целина застарели иако су све њихове компоненте лексеме из активног речничког фонда. Структура појединих од њих довољно је прозирна да се испод ње јасно могу ишчитати њихови савремени варијантни облици. Наведено је приказано у табели која следи.

Табела 25. Савремени варијантни облици застарелих фразеологизама

Застарели фразеологизам	Савремени варијантни облик
<i>ни шест брига (коме)</i> ²⁷⁷	<i>девета (последња, седма, шеста) брига</i>
<i>на главу побити</i>	<i>до главе потући</i>
<i>у по ока (рећи и сл.)</i>	<i>у очи (рећи и сл.)</i>
<i>обећа(ва)ти златне горе</i>	<i>обећа(ва)ти златна брда; обећа(ва)ти златна брда и долине</i>

²⁷⁵ И у руском језику запажене су малобројне фразеолошке јединице који у структури поред граматичког архаизма имају и компоненту лексички архаизам или историзам (в. Попов 1976а: 155; Стојанова 2012: 72).

²⁷⁶ Н. Вуловић, позивајући се на речи Л. П. Јуздове, коментарише да за разлику од синонима, који у језику коезистирају, варијанте истискују једна другу; тако, на пример, просечни говорник савременог српског језика чешће користи облик *пити душу на сламку (некоме)* него облик фразеолошке јединице с лексемом *памук* (Вуловић 2015: 93).

И у руском језику је констатовано да је општа одлика фразеолошких јединица управо спонтани процес њихове супституције варијантним формама (Гусеинов, у: Стојанова 2012: 75).

²⁷⁷ Застарели фразеологизам *ни шест брига коме* у РСАНУ (под *брига*) дефинисан је на следећи начин 'ништа се не брине, не узрујава' и потврђен примером: „Батине које на њи пљуском падају, у место да нас побуђују на сажаљење, а нама ни шест брига, него кад читамо, а ми се ... смејемо” (Даница 1861, 44). Прецизнија дефиниција фразеолошке јединице *ни шест брига коме* била би 'нешто сасвим споредно, неважно' (како се и семантизује фразеологизам *девета (последња, седма, шеста) брига*), чиме је постигнута граматичка корелација између дефиниције и фразеолошке структуре и омогућено адекватније уклапање у контекст.

<i>зврцнути у главу (памет)</i>	<i>у главу доћи</i>
<i>пасти на гребене</i>	<i>пасти на леђа (грбачу)</i>
<i>имати очи на затиљку</i>	<i>имати очи на потиљку; имати очи на леђима</i>
<i>духнути душом</i>	<i>дахнути душом</i>
<i>опленисти до голе душе</i>	<i>опљачкати до голе коже</i>
<i>о пакости радити некоме</i>	<i>о злу радити некоме</i>
<i>не обратити главе (на некога, на нешто)</i>	<i>не окренути главе (главу) (на некога, на нешто)</i>
<i>покрити крилом (крилима)</i>	<i>узети под своја крила</i>
<i>пасти на душек</i>	<i>пасти на постељу</i>
<i>извадити руке</i>	<i>дићи руке (од некога, нечега)</i>
<i>доћи на танке воде</i>	<i>доћи на танке гране</i>

Поједини примери из представљене табеле завређују додатни коментар.

Фразеологизам *пасти на гребене* 'пасти на терет, на издржавање' у РСАНУ (под *гребен*) оквалификован је као застарео. Приликом утврђивања мотивације за настанак глобалног значења, треба поћи од секундарне семантичке реализације лексеме *гребен*: анат. 'највиши део леђа, избочина изнад кичме (код животиња)' (Речник САНУ, под *гребен*, зн. б), па би се онда као савремене варијанте наведеног фразеолошког архаизма могле претпоставите актуелне фразеолошке јединице *пасти на нечија леђа* 'бити на терету, на бризи коме', односно *пасти на нечију грбачу* (са компонентом *грбача* 'леђа', карактеристичном за експресивнији начин изражавања).

Фразеолошка јединица *доћи на танке воде* има значење 'доћи у гори положај (у материјалном, физичком или моралном погледу'. У активном фразеолошком фонду пак налази се фразеологизам *доћи (спасти и сл.) на танке гране*, у којем се заправо компонента *грана* остварују у данас архаичном значењу 'водени рукавац' (Мршевић-Радовић 1982б: 89). Како констатује Д. Мршевић-Радовић (1982б: 90), задатак дијахроне фразеологије би био да утврди када и у којој мери је фреквентност фразеологизма са именицом *грана* (*доћи (спасти и сл.) на танке гране*) допринела потискивању конкурентног облика *доћи на танке воде*. О старости фразеологизма *доћи на танке воде* сведочи чињеница да је забележен у старом зборнику српских пословица (*Старинный сборник сербских пословиц*), који је сачињен на основу једног рукописа из 1697. године, а објављен 1868. године.

Сумирајући све наведено, можемо констатовати да узрок застаревања одређених фразеолошких јединица представља супституција од стране конкурентне варијантне форме. Архаизација једне варијанте и њеног преласка у пасивни фразеолошки фонд у складу је са општим законом језичке економије.

Постојање савремене форме нарочито је карактеристично за фразеологизме који у структури садрже застареле лексичке компоненте, чија је мотивисаност уочљива само на дијахронијском плану, а у актуелним фразеолошким облицима, насталим заменом компонената, сликовитост бива обновљена и мотивациона база читљива (уп. нпр. *од аз до*

ижице → од а до ш).²⁷⁸ С друге стране, постоје и фразеологизми састављени од општеупотребних лексема за које се може претпоставити да су у домен пасивног фразеолексикона потиснути од стране конкурентних варијантних облика.

6.2.4. Супституција фразеолошким синонимом

Као један од могућих разлога за архаизацију одређене фразеолошке јединице може се претпоставити смена од стране синонимног фразеологизма (фразеологизама).²⁷⁹

Фразеолошке синониме карактерише блиско опште (глобално) значење, али различита унутрашња форма, етимолошка база и експресивно-стилистичка својства (уп. Алефиренко и Семененко 2009: 70).²⁸⁰ У наредним редовима биће представљени низови фразеолошких синонима у којима је један члан временски обележен као застарео.

Фразеологизам *однети кратак перчин* у РСАНУ (под *перчин*) оквалификован је као застарео и семантизован на следећи начин: 'лоше проћи, проћи као губитник (у обрачуна, борби), настрадати'. Као синоними наведеном фразеолошком архаизму функционишу општепознате фразеолошке јединице *извући дебљи крај*, *проћи (провести се) као бос по трњу*, *обрати зелен бостан*.

Наспрам фразеолошког архаизма *извадити, јести век (некоме)* у значењу '(на)сикирати; (на)мучити (некога)' стоји општепознат фразеологизам исте (или блиске) глобалне семантике: *(из)јести некоме џигерицу*. Сродним глобалним значењем одликује се и фразеолошка јединица *пити душу (крв) на сламку (некоме)*.²⁸¹

Неколико фразеолошких архаизама из корпуса односи се на човеково лоше ментално стање, тј. 'лудило, умоболност'. Фразеолошка јединица *узео бог ушур од њега* маркирана је квалификатором *заст.* у *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке (под *ушур*) и дефинисана на следећи начин 'Бог га обележио маном, није при чистој памети'.²⁸² За

²⁷⁸ Обновљање сликовитости заменом компонената Е. Стојанова илуструју следећим примером. Застарела слика која лежи у основи фразеологизма *читать, прочитатъ от доски до доски* '(про)читати нешто од почетка до краја' (досл. 'од даске до даске'), повезана са некадашњим обликом књига – обнавља се у складу са променом спољашњег изгледа књиге. Тако настаје савремена варијанта датог застарелог фразеологизма: *от корки до корки* 'од корице до корице' (Стојанова Е. 2012: 75).

²⁷⁹ Овај разлог је неретко истицањ и у словенској и у несловенској литератури, а почива на принципу језичке економије, инхерентном сваком језику.

Тако, на пример, у вези са застаревањем пословица, пољски аутор Г. Шпила (2001: 193) констатује да се пословице могу архаизовати управо сменом од стране синонимних јединица веће укореењености и распрострањености.

Л. Тринка (2018: 238) истиче да је застаревање одређених фразеологизама румунског језика условљено „такмичењем са другом фразеолошком или лексичком јединицом”, а слично је констатовано и за одређене фразеологизме енглеског језика: до архаизације долази услед конкуренције са семантички блиским фразеологизмима (Клариц 2017: 20).

У вези са застаревањем фразеологизама у немачком језику, Б. Ивановић говори о појави тзв. „kvantitativnog rasterećenja frazeološkog inventara kod postojećeg sinonimnog niza koji čine najmanje dva frazeologizma iz iste supklase. Izumiranje jednog od članova frazeološkog sinonimnog niza spontan je dijahroni proces u skladu sa univerzalnim principom jezičke ekonomije” (Ивановић Б. 2006: 28).

²⁸⁰ Исп. дефиницију у оригиналу: „Синонимическими называются фраземы, которые, выражая сходные представления, характеризуются близкими фразеологическими значениями, различаясь, однако, внутренней формой, этимологическими образами и экспресивно-эмоциональными свойствами” (Алефиренко и Семененко 2009: 70).

О фразеолошкој јединици и њеном синониму в. и Мршевић 1982а.

²⁸¹ Као варијанта ове фразеолошке јединице постоји облик *пити душу на памук (некоме)*, међутим просечни говорник савременог српског језика чешће користи облик *пити душу на сламку (некоме)* него облик фразеолошке јединице са лексемом *памук* (Вуловић 2015: 93).

²⁸² И РСАНУ на сличан начин семантизују ову фразеолошку јединицу: РСМ (под *ушур*): *узео бог (враг, ђаво, нечисти) ушур од њега* 'шенуо је, није читав, има какву ману'; РСАНУ (под *бог*): *бог узео ушур (од некога)* '(неко) има неки недостатак'. Дати фразеологизам мотивисан је веровањем да Бог, који је створио човека као своју „слику и прилику”, може да га казни због непослушности, и телесно и духовно (Мршевић-Радовић 2008: 104).

застареле фразеологизме *бити болестан од духа* и *оболети духом* РСАНУ (под *дух*) даје дефиницију 'душевно оболети, постати умоболан, полудети'. Према наведеним фразеолошким архаизмима у савременом језику функционишу фразеологизми блиског значења *померити памећу (умом)*; *сићи с памети*; *помутила му се памет*; *помрачио, пореметио му се ум* итд.

Застарели фразеологизам *вриљати трње (над нечијом главом, над неким)* има значење 'самовољно и обесно поступати (с неким)' (РСАНУ, под *вриљати*). Уместо овог архаизма, као јединице активног фразеолексикона стоје фразеолошке јединице блиске семантике: *играти (некоме) по глави (леђима и сл.)* 'безобзирно се понашати према некоме, злоупотребљавати, кињити некога', *поступати с неким као са псом* 'лоше, нехумано поступати с неким'.

Семантика фразеолошког архаизма *боја ми (ти, му итд.) се (не) прима* 'има (нема) успеха' може се, углавном, пренети следећим општеупотребним фразеологизмима: *(не) бити срећне руке*, *(не) полазити (некоме нешто) за руком*, *(не) иде некоме нешто од руке*.

Застарела фразеолошка јединица *бити на последњем концу* има значење 'бити на смрти, умирати'. Исто (или блиско) глобално значење изражавају различити фразеологизми, а неки од њих су: *бити (лежати) на смртној (самртничкој) постељи*; *бити (налазити се, лебдети) између живота и смрти*; *дошла душа (некоме) у нос*; *борити се (делити се, растајати се) с душом* итд.

Наспрам застарелог фразеологизма *кад буде (би) од (с) по пива* 'каже се кад је превршена свака мера, не може се више трпети, подносити' стоје следеће фразеолошке јединице блиске глобалне семантике: *превршила дара меру*; *доћи (понети се) до грла*; *чаша је препуна*.

Као општепознати фразеолошки синоним застарелог фразеологизма *метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)* ' (у)чинити да се неко доведе у заблуду, да не дође до правог сазнања или уверења, да не види праве ствари' – можемо навести следећу фразеолошку јединицу: *бацити, бацати (сипати, сасути) песак (прашину) (некоме) у очи*.

Семантику фразеолошког архаизма *ни шест брига коме* 'нешто сасвим споредно, неважно' преноси јединица из активног фразеолексикона *девета (последња) рупа на свирали*.

Архаични фразеологизам *минула (митила) кола пласт* у РСАНУ (под *пласт*) семантизује се на следећи начин 'каже се када прође згодан моменат за нешто, кад је пропуштена прилика за нешто, када се нешто не може више поправити'. Ово глобално значење има и општепозната фразеолошка јединица *оде (отишао), прође (прошао) воз*.

Како је приказано у поглављу бр. 5, фразеологизми са застарелом лексичком компонентом који су и сами застарели имају често савремене варијанте у којима је архаична компонента супституисана својим савременим синонимом или лексемом из сродне тематске групе. Међутим, поједини фразеологизми за застарелом саставницом који припадају категорији архаизама немају савремене варијантне форме, већ се њиховно глобално значење у савременом језику изражава различитим синонимним фразеологизмима. За одређене фразеолошке архаизме са компонентом турцизмом, ово је већ констатовано у литератури:

„Застарели фразеологизми у српском језику често препуштају место другима, као нпр. **знати сто зерзевата** (тур. zerzevat) *све умети* → знати сваког ђавола; **ударити коме чарламу** (тур. çarlama) *подвалити коме, изиграти кога* → продати рог за свећу; **попуцали му сви колани** (тур. kolan) *све је код њега рђаво, све су га наде издале, постао је беспомоћан* → као да су му све лађе потонуле; **живи на тедарућу** (тур. tedarik) *живи добро, уредно, пријатно, све има припремљено* → живети као паша; живети као бубрег у лоју” (Ђинђић 2013: 159–160).

Додајмо још неке примере.

Фразеолошка јединица *пазити (на) (нечији) (х)атар, хатор* у РСАНУ (под *пазити*) маркирана је као застарела, уз дефиницију 'угађати, удовољавати (некоме)'. Сродно

фразеолошко значење имају општепознати фразеологизми *пазити (држати и сл.) некога као мало воде на длану, скидати некоме (све) звезде с неба* итд.

Као синоним застарелог фразеологизма *го као шешана* 'без игде ичега, веома сиромашан, пуки сиромах' у језику функционише фразеолошка јединица *сиромашан (го) као црквени миш*.²⁸³

Застарели фразеологизам *показати џевер* 'показати своје право лице' (Вуково објашњење: 'показао се какав је (да је рђав)') – као савремене синониме има фразеолошке јединице *скинути маску с лица* или *показати праву боју (показати се у правој боји)*.

Наспрам архаичне фразеолошке јединице *вући галије по сувом* 'радити узалудан посао' у савременом језику се употребљавају бројни други синонимни фразеологизми: *пресипати из шупљег у празно; ветар капом терати; сипати песак у море; тражити иглу у пласту сена* и др.

Семантику фразеолошких архаизама *здрав као џекин* и *здрав као џванџик* 'бити потпуно здрав, једар, чврст, јак' преносе синонимни фразеологизми из активног фразеологикона *здрав као бик* и *здрав као дрен*.

Глобално значење застарелог фразеологизма *крити као свој буџелар* преноси општепозната фразеолошка јединица *крити као змија ноге*.

Примери наведени у претходним редовима показују да одређене фразеолошке јединице могу бити замењене фразеологизмима истог или блиског глобалног значења, али различитих мотивационих слика, те различитих стилистичких својстава. Неретко наспрам једног фразеолошког архаизма стоји две или више фразеолошких јединица сродног значења.²⁸⁴

Представљени савремени фразеолошки синоними (као и раније у раду поменуте савремене фразеолошке варијанте) – указују на тенденцију у језику по којој застаревањем одређеног фразеологизма у фразеолошком фонду не остају празна места (тзв. фразеолошке лакуне), већ се дато фразеолошко значење преноси другим фразеолошким јединицама.²⁸⁵ Ово, свакако, није апсолутно важећа карактеристика, будући да одређени фразеолошки архаизми као свој пандан у језику немају фразеолошку јединицу, већ се њихово глобално значење преноси вишелексемним нефразеолошким спојем или чак једном лексемом (в. Шански 1986: 147; Попов 1976: 158).

Чињеница да се неке фразеолошке јединице повлаче из употребе уступајући место својим синонимима или блискозначницама показује се као универзална, будући да, како констатује полска ауторка А. Јавор (2011: 91), почива на инхерентној особини језика као система да се редундантност елиминише на сваком језичком нивоу.

6.2.5. Архаизација културне информације одражене на денотативном нивоу фразеолошке јединице

У бројним фразеолошким јединицама одражене су различите особености културе једног национа, као што су системи обичаја, друштвених пракси, ритуала, веровања, те црте менталитета, понашања и вредности, као својеврсне манифестације језичке слике света дате друштвене заједнице.

Сагледавање комплексног феномена застаревања одређених фразеолошких јединица подразумева и њихово разматрање у категоријама културе, тј. са аспекта лингвокултурологије – научне дисциплине која омогућава да се из језичког материјала извуче одређена културна

²⁸³ За овај фразеологизам смо већ констатовали да има и варијантну форму у којој је компонента историзам *шешана* замењена општеупотребном лексемом блиске семантике *пиштољ*: *го као пиштољ*.

²⁸⁴ Поменимо овде процес који Р. Драгићевић описује као „паремиолошко уланчавање кроз време”. Ауторка наводи пример пословице *Вино је зерцало ума*, која се више не користи, а која има структурни пандан у пословици *Очи су огледало душе* и смисаони пандан у пословици *Што трезан мисли то пијан говори*. То значи, по речима ауторке, да када се једна пословица изгуби, идеја коју она носи језички се фиксира на неки други начин (Драгићевић 2017: 104).

²⁸⁵ О фразеологизмима као лакунама (на материјалу руског и српског језика) в. Џонић 2012.

информација, тј. податак везан за различите фрагменте културолошких тековина.²⁸⁶ Фразеологизација фрагмената културе из ранијих епоха у развоју једне друштвене заједнице отежава могућност адекватног поимања фразеолошког прототипа од стране данашњег носиоца језика и културе, чиме је изопштена и културно значајна информација.²⁸⁷ У таквим случајевима, тек историјско-етимолошким анализама могуће је декодирање генетског прототипа²⁸⁸ фразеолошких јединица и интерпретација културних садржаја који се њима преносе. Разматрање компонентног застаревања или застаревања опште семантике фразеолошких јединица намеће екскурс у историју развоја једног народа и његовог језика, с „ослонцем на екстралингвистичку ситуацију” (исп. Толстој 1995: 398).²⁸⁹

Архаичне културне информације којима се ми овде бавимо, и које претпостављамо као један од узрока архаизације фразеологизма у целини, наталожене су у денотативној компоненти фразеолошког значења.²⁹⁰ Наиме, денотативни аспект, који је одражен у унутрашњој форми фразеологизма, може бити носилац културне информације која је у светлу савремене лингвокултуролошке ситуације неактуелна, што доводи до непрозирности мотивационе базе, те даље до губитка комуникативне функције целог фразеологизма. Управо се захваљујући мотивисаности знакова и остварује њихово декодирање и постојаност у меморијском систему језичког субјекта, а онда и њихово брзо „извлачење” у тренутку када затребају (Стојанова Е. 2012: 63).

Застареле фразеолошке јединице упутно је разматрати у оквиру појма „савремена лингвокултуролошка ситуација”. Термин *лингвокултуролошка ситуација* увео је Шаклин, а појам дефинисао као „динамичан и валовит процес интеракције језика и културе у историјски развијеним регионима и друштвеним срединама” (Шаклин, у: Стојанова Е. 2012: 10, у фусноти). Лингвокултуролошка ситуација представља одређени временски период у развоју једне етничке заједнице, који се одликује, с једне стране, карактеристичним друштвено-политичким околностима и специфичним менталитетом припадника те заједнице, а с друге стране језичким средствима којима се свест говорника и слика дате стварности изражава. Другим речима, сваки период у развоју једног друштва одликује се специфичним језичким изразом, који је условљен у великој мери датостима екстралингвистичке природе.

²⁸⁶ О главним постулатима лингвокултурологије као научне дисциплине, заснованим на теоријским основама водећих руских лингвокултуролога В. А. Маслове, Ј. И. Зиновјеве и Ј. Ј. Јуркова, в. уводна теоријска разматрања у Драгићевић 2010.

²⁸⁷ Културни елемент (културна информација) може бити садржан у семантичкој структури лексеме, компоненте или фразеолошке синтагме, или испољен у фразеолошкој конотацији, али и у структури других вишелексемних спојева који нису фразеолошки. Културни елемент је конститутивни део колективног значења речи или комбинација речи, у којима се рефлектује енциклопедијско знање о материјалним и историјским реалијама неког денотата (Кауи, у Вуловић 2015: 15).

²⁸⁸ Генетски прототип фразеолошке јединице јесте слободна комбинација еквивалентна са том фразеолошком јединицом по свом лексичком саставу и граматичкој структури (уп. Алефиренко и Семененко 2009: 29).

²⁸⁹ О „вези фразеологизама и историје” в. и Георгијева 1996.

²⁹⁰ К. Кончаревић (2006: 127–128) истиче да је најједноставније уочити и објаснити културолошки потенцијал оних фразеологизама у чијем се значењу експонира денотативни аспект, односно у којима је управо денотат носилац за нас релевантне културолошке информације. Ауторка посебно разматра фразеологизме у којима је денотат носилац историјске културолошке информације и чије поимање, сходно томе, подразумева познавање конкретних чињеница из црквене прошлости.

В. Н. Телија за означавање експонента културе у структури језичког знака употребљава термин *културна конотација*. Исти термин користи и В. А. Маслова. „Културна конотација је, у свом најопштијем облику, интерпретација денотативног или сликовито мотивисаног, квазиденотативног, аспекта значења у категоријама културе” (Телија 1996: 214). Исп. цитат у оригиналу: „Культурная коннотация – это в самом общем виде интерпретация денотативного или образно мотивированного, квазиденотативного, аспектов значения в категориях культуры”.

По речима Е. Стојанове (2012: 84), фразеологизми одржавају културу на различите начине. Једни то чине на денотативном нивоу – када је на плану прототипа или компонентног састава фиксиран реални фрагмент културе. Други то чине на конотативном нивоу, посредством „асоцијативно-сликовитог мотивног комплекса” (по терминологији В. Н. Телије).

Савремена лингвокултуролошка ситуација детерминисана је актуелним културолошким, друштвено-политичким, економским и др. околностима. Пошто многе застареле фразеолошке јединице представљају компресовану историју, културну прошлост народа, одликује их сложеност поимања у контексту савремене лингвокултуролошке ситуације. Лингвокултуролошка ситуација и лингвокултуролошка средина (која укључује историјски, друштвени, локални, економско-политички, језички, културни, па и професионални аспект одређене лингвокултуролошке личности) имају улогу одлучујућег фактора у регулисању употребне вредности фразеолошких јединица (исп. Стојанова Е. 2012: 59).²⁹¹ Савремена лингвокултуролошка ситуација подразумева актуелни „ниво менталитета” представника одређене друштвене заједнице. У вези са застарелим фразеолошким јединицама, које често почивају на архаичној материјалној и духовној историјског позадини, Е. Стојанова (2012: 88) констатује да се оне одликују одређеним степеном неслагања са данашњим национално-културолошким менталитетом у условима дате савремене лингвокултуролошке ситуације.²⁹² У овом контексту посматрано, савремена лингвокултуролошка ситуација и лингвокултуролошка средина, у којој се формира лингвокултуролошка личност (тј. њен менталитет), имају улогу одлучујућег фактора у регулисању употребне вредности застарелих фразеолошких јединица. Стога, појам *лингвокултуролошка ситуација* користимо и у нашим проматрањима разлога архаизације одређених фразеолошких јединица.

У контексту наведеног односа одраза културе у застарелом фразеолошком фонду српског језика, као један од могућих разлога преласка фразеологизама у пасивну сферу поставља се архаизација културне информације која је присутна на денотативном нивоу датог фразеологизма. У неким примерима архаичну културну информацију може одражавати застарела компонента (нпр. историзам *лапот* 'некадашњи обичај убијања старих људи' у фразеолошкој јединици *изићи, проћи на лапот* 'бити пребијен, премлаћен, претучен'), док се у неким примерима архаични културни садржај преноси ситуативно, преко прототипске ситуације у основи фразеологизма, при чему саме компоненте нису културолошки обојене (нпр. у фразеологизму *повалити на клупу* 'ишибати, избатинати').

Поједини фразеологизми из нашег корпуса неактуелни су и непознати савременим носиоцима српског језика будући да њихови денотати преносе културне информације које нису релевантне у контексту савремене лингвокултуролошке ситуације. Такве фразеолошке јединице на денотативном нивоу представљају одразе различитих старих обичајних поступака, обреда, ритуала, општеприхваћених правила којима су се у једној друштвеној заједници уређивали породични односи, правне норме и сл.

Прототипска ситуација у основи неких фразеолошких јединица односи се на примитивне облике некадашњег казненог права. Посебан вид ранијих кривичних санкција представљала је телесна казна, која је укинута 1873. године, када је телесно кажњавање у Кнежевини Србији и нормативно и фактички трајно нестало из друштвене стварности (Тодоровић 2011: 247). Ова архаична правна санкција оставила је одраз у застарелим фразеолошким јединицама *повалити на клупу* и *повалити на мацке* 'ишибати, избатинати' (уп. примере из РСАНУ: „Мене је срамота да те ошамарим још једном, иако би те требало на клупу повалити” (Чипл., ЛМС 379, 238); С псовком би и виком превазишао књаза, неког повалио и на мацке (Поп. Ср. 1, 231)).

Културна информација коју преноси застарела компонента *мацке*, а онда и цела прототипска синтагма, није информативна за данашње носиоце српског језика и културе. Историзам *мацке* означава справу која је у Србији служила за извршење телесне казне батињањем. Батињање је била најчешће изрицана телесна казна, која се увек извршавала на

²⁹¹ Поред наведеног, Е. Стојанова (2012: 87) помиње и фактор *лингвокултуролошке компетенције*, који подразумева да могућност да се фразеолошка слика интерпретира зависи од искуства и степена културолошког знања представника одређене лингвокултуре.

²⁹² Корелација језичког израза (у овом случају фразеолошких јединица) са ванјезичким условима у одређеном временском пресеку може се разматрати у контексту појаве за коју се у науци среће термин *језички укус епохе* (в. Костомаров 1999).

мацкама (Јанковић 2014: 573).²⁹³ У вези са овим појмом, И. Јанковић (2014: 573–574) пише: „S obzirom na učestalost javnih batinanja, macke su morale biti stvar obična, prizor koji je, bar u većim mestima, viđan svakodnevno i savremenicima bio dobro poznat. A ipak, mi danas ne znamo kakvih je sve „macaka” bilo u upotrebi i kako su one tačno izgledale. Štaviše, i sama reč je pala u potpuni zaborav i vrlo malo ljudi, pa i najbolje obrazovanih, danas zna šta su i kakve su bile „macke”.

Исцрпније податке о мацкама, као справама за извршење телесне казне батињања, дао је Глиша Елезовић у свом раду „Derež, dereš, macan, macke, macko, jaram, čekrle”, где се у наслову наводе синонимне лексеме којима се у различитим крајевима именовао овај појам. И. Јанковић (2014: 574) наводи Елезовићево објашњење изгледа ове справе:

„Mäcke, mäsäkā ž. mn. Naprava za batinanje ljudi i žena u Srbiji i Vojvodini. Bile su u upotrebi dve vrste macaka: u obliku kolica ili u obliku klupe ili „krevetića” [...]. Građene su u raznim krajevima Srbije i Vojvodine različno. U staroj šabačkoj nahiji [...] bile su u obliku kolica, tj. „pokretne klupe” [...]. Različne su bile macke za muškarce (položene), a drukčije za ženskinje (uspravne ili jaram)”.

У неким крајевима Србије наведени појам се именовао лексемом *маџан* (у РСАНУ се наводи пример из Драгачева: „Маџан је била некаква справа на којој су људе шибали” (Драгачево, Ков. Р.). Ова лексема јавља се као компонента застареле фразеолошке јединице *мерити маџана*, коју РСАНУ семантизује на следећи начин: ’бити истучен, пребијен, добити батине’ и потврђује примерима из језика М. Ђ. Милићевића („Даће све, сам да не мери маџана”) и Јанка Веселиновића (Ту [сам] и да заповедим да изиђеш на поље, ако нећеш „да мериш маџана”).

Неактуелност културне информације коју преноси денотат *маџке*, односно *маџан*, довела је до застаревања фразеологизама *повалити на маџке* и *мерити маџана*, као и фразеологизма *повалити на клупу*, у чијој се основи налази описана архаична прототипска ситуација (једна врста маџки је била управо у облику клупа).

Посебан облик телесне казне представљала је *шиба*, а и овај вид спровођења санкција у оквиру некадашњег српског права оставио је трага у фразеолошким јединицама. Шибана је представљала казнену меру која се састојала у проласку кривца кроз строј прутовима наоружаних људи који га шибају.²⁹⁴ С обзиром на начин извршења и тежину последица, прави се разлика између обичне, полумртве и мртве шибана. Најтежи облик, тзв. мртва шибана („дванаест пута на место”) заправо представља смртну казну (Тодоровић 2011: 240). Ову архаичну правну меру одржава прототипска ситуација која је у основи застарелог фразеологизма *пролазити некуда као кроз шибу* ’пролазити, ићи некуда са осећањем великог страха, ужаса’ (уп. пример из језика Боре Станковића: „Остале су, нарочито младе девојке, шипарице, црвенећи од радозналих, чисто зазорних погледа, као кроз шибу пролазиле и бежале на више ка мосту и амаму”). Прототипска ситуација на основу које је настао дати фразеологизам у светлу савремене лингвокултуролошке ситуације застарела је и неактуелна, што је довело до застаревања самог фразеологизма.

Архаичну културну информацију преноси и лексема *вражда*, која такође припада домену ранијег законодавног оквира. Вражда је представљала казну имовинског карактера коју сноси и кривац и његови сродници, а састојала се у давању новчане надокнаде породици убијеног, држави или цркви. РСАНУ бележи и следећа значења лексеме *вражда* која долазе из домена некадашњег обичајног права: ’крвно непријатељство између две породице, два братства или два племена због убиства’ (значење бр. 2) и ’в. крво коло, некадашња правна установа мирева после убиства’ (значење бр. 4). С обзиром да културна информација коју носи денотат *вражда* није релевантна у условима савремене лингвокултуролошке ситуације, и фразеологизам са овом компонентом – *имати вражду за вратом* ’налазити се у каквој

²⁹³ Маџке су тако постале и синоним за саму казну батињања. О томе сведочи и израз *ударити на маџке* ’осудити на казну батињања’, који је у РСАНУ потврђен примером: „Милош ... је смео да чак и саветнике и министре удари на маџке, кад погреше (Јов. С. 1, 231).

²⁹⁴ РМС бележи израз *проћи, пролазити кроз шибу* ’бити кажњен ударцима шибана’.

невољи' – за данашње носиоце српског језика и културе иступа као ситуативно немотивисан, те као такав, застарео и смештен у пасивну сферу фразеолошког фонда.

У оквиру некадашњег казненог права као казна функционисала је и тзв. друштвена деградација, која се састојала у унижењу статуса починиоца кривичног дела, најчешће постављањем на тзв. „стуб срама”.²⁹⁵ Занимљиво је да при семантизацији општепознатог фразеологизма *дати, прибити на срамни стуб* 'јавно жигосати некога', РМС (под *сраман*) додаје у парентези својеврстан културолошки коментар: 'сећање на давну прошлост када је злочинац јавно био привезиван на стуб'. Одразе овог давнашњег типа кривичних санкција можемо препознати у прототипској ситуацији на чијој основи је настао фразеологизам *поставити (некога) на буре* 'изложити некога руглу, јавно жигосати', који је у РСАНУ оквалификован као застарео. Чин јавног срамоћења показивањем пред светом може се претпоставити као мотивација и два фразеологизма из Вукових народних пословица: *известити кога на ваишар* 'осрамотити кога пред светом' и *ићи на магарећи ваишар* 'осрамотити се'. Архаична пракса излагања на јавном месту (а ваишар је управо место на којем се окупи велики број људи) у сврху јавног осрамоћивања, понижавања врло вероватно се налази у прототипској ситуацији наведених фразеологизама из пасивног фразеологикона.²⁹⁶

Културна информација коју преноси лексема *лапот*, саставна компонента фразеологизама *ставити главу на лапот* 'изложити се смртној опасности', *изићи, поћи на лапот* 'бити пребијен, премлаћен, претучен' – не одговара данашњем менталитету.²⁹⁷ Наиме, историзам *лапот* означава некадашањи обичај убијања старих људи, који се спроводио, како се обично наводи, понајвише из материјалних разлога: посреди је нехумани став да људи када наврше одређен број година за своју породицу представљају само трошак и нису више ни од какве користи (исп. Чајкановић 1994: 137). Колико се зна, први је на ову сурову обичајну праксу скренуо пажњу Сима Тројановић када је 1898. објавио чланак *Лапот и проклетује у Срба* (штампан у часопису *Искра* као одвојен сепарат), у којем даје неке општије податке и народна предања, нарочито из источне Србије, о некадашњем ритуалу убијања старих људи.²⁹⁸ Обичајна пракса на коју се односи лексема *лапот* у савременом животу више није актуелна (ако је икада у историји и била²⁹⁹). То је довело до застаревања фразеологизама *изићи, проћи*

²⁹⁵ У делу *Казне као облик друштвене реакције на криминал* Д. Јовашевића и З. Стевановића читамо следеће: „Izlaganjem na stub srama, dakle vezivanjem osuđenika za određeni stub na javnom mestu, u prometnom delu grada ili sela, na gradskom trgu, ispred većnice ili crkve, na pijaci i sl. применљивана је ова врста дифамне казне према учиниоцима лакших кривичних дела. На тај начин су они посрамљени, „žigosани” друштвеним презиrom okoline” (Јовашевић и Стевановић 2012: 25).

²⁹⁶ У фразеологизму *ићи на магарећи ваишар* семантичком садржају 'осрамотити се' доприноси и компонента *магарећи* (исп. фразеологизам *правити магарца од себе* и гл. *магарчитити (се)* 'извржавати се руглу, срамотити се, брукати се').

²⁹⁷ Лексема *лапот* припада категорији тзв. етнографизама. Етнографска лексика означава реалије повезане са материјалном и духовном културом једног народа (са древним обичајима, ритуалим и сл.) које су напустиле или су у процесу напуштања савремене стварности (Каљугин 2021: 47–48).

²⁹⁸ Постоје сведочанства о томе да су и многи други стари народи, између осталих – стари Грци (острво Кеос) и Римљани, познавали ритуални обичај убијања стараца (в. Чајкановић 1994: 136).

²⁹⁹ Наиме, у науци ипак не постоје слагања у вези са тим да ли је реч о ритуалу који је заиста некада постојао или је у питању само претпоставка, настала на материјалу традиционалних митова и народних предања. В. Чајкановић (1994: 137) у вези са мишљењима да је оваква пракса постојала, и то из разлога економске природе, констатује следеће: „Ја не могу улазити у детаљну анализу разлога којима се ово мишљење поткрепљује. Ипак, морам рећи због чега оно, бар кад су у питању индоевропски и семитски народи, не може бити вероватно. Пре свега, кад би се поставило као правило да се стари људи, од исте крви и из истог племена, убијају само зато што нису више способни за рад, то би правило, једнога дана, погодило и оне који се данас њиме користе. Наши преци, међутим, ма колико да су били примитивни, нису ипак живели само од данас на сутра, нису могли бити тако кратковиди да, за љубав незнатне користи у садашњости, ризикују да буду одбачени, и изгубе живот, у ближој или даљој будућности.”

Дату претпоставку В. Чајкановића могу поткрепити подаци које смо пронашли у *Речнику пиротског говора* Д. Златковића. Овај дијалекатски речник региструје лексему *лапот* (пример: Било лапот, убивали се старци) и фонетску варијанту *лопот* (Имало лопот, утепували се стари човеци), при чему испред примера за лексему *лапот*

на лапот; ставити главу на лапот, чија се прототипска ситуација заснива на представљеном обичају.

Архаични културни садржај одражен је и у прототипској ситуацији фразеологизма *водати турске коње* 'подносити штогод неугодно и тешко (понижавања, мучења и сл.)'. „Водање” агинских коња, ношење његових ствари и сл. служило је као једно од понижења раје од стране Турака (Стојанчевић 1971: 69). Према бројним сведочанствима, водање коња и опанака били су турски зулуми којима се уништавао елементарни понос српског народа.³⁰⁰ На овој архаичној културној информацији заснива се мотивациона база израза *водати турске коње*, који поред примарног нефразеолошког значења 'бити турски роб', има и фразеолошко значење 'подносити штогод неугодно и тешко (понижавања, мучења и сл.)'. Неактуелност обичаја који је одржан у генетском прототипу доводи до застаревања наведеног фразеологизма, у семантички транспонованом (фразеолошком) значењу.

Данас се може сматрати застарелом и фразеолошка јединица *нудити као Турчин вјером*, будући да одражава архаичну културну информацију везану за време турске владавине и потурчавање српског народа, који се упорно борио за очување своје вере. Фразеолошко значење 'нудити наметљиво, нападно, навалентно' јасно дочаравају и речи које је Вук прибележио уз овај фразеологизам: „Турци кажу да им се пише грјехота Хришћанина не понудити да се потучи; и за то веле да и Хришћански свештеник, кад ђетету на крштењу дуне у уста, говори полако: „Потурчи се, да ме не кривиш на ономе свијету.”

Архаичне културне информације и на нивоу прототипа и на нивоу структурне компоненте одражавају и фразеологизми *вадити мазију* 'клети се, заклињати се', *извући мазију* 'лоше проћи, настрадати'.³⁰¹ Прототипска ситуација везана је за старински (иррационални) обичај утврђивања нечије кривице по тзв. *божјем суду*, када је осумњичени морао из ватре или вреле воде голим рукама да вади комад усијаног гвожђа (мазију); ако је крив, руке ће му изгорети, ако није, остаће неповређен. Вук Караџић у *Српском рјечнику* (1818) бележи: „У Србији и сад кашто ваде мазију, то јест кад на каквога човека реку да је што украо, а он се одговара да није, онда узваре пун казан (или велики котао) воде, па у ону врелу воду метну комад врућа усијала гвожђа (или камен), а онај на кога веле да је украо, засуче рукаве, па објема рукама извади оно гвожђе из воде. Ако он не буде украо оно што на њега говоре, неће се ожећи ни мало, ако ли буде украо, изгореће му руке (ја не знам ни једнога који је вадио мазију да се није ожегао, а знам двојицу што су им руке изгореле: Панту Стаменићу из Јадра из села Тршића, и Митру Туфекчији из Рађевине из села Мојковића).”

Обичај 'вађења мазије' био је задржан до XVIII века, а по неким изворима и до средине XIX века (в. Шипка 2013: 165). Чињеница да мотивација ових фразеологизама долази из домена архаичног, у контексту савремене лингвокулуролошке ситуације, сасвим неактуелног, обичајног права – утицала је на њихову архаизацију и позиционирање у пасивну сферу фразеолексикона. Семантику фразеологизма *вадити мазију* 'клети се, заклињати се' у активном фразеолошком фонду преноси фразеологизам *ставити руку у ватру*, чија прототипска ситуација подразумева управо описану обичајну праксу стављања руке у ватру као поступка за тобожње доказивање кривице, односно невиности оптуженог.

На архаичној обичајној пракси заснива се генетски прототип фразеологизма *покрити главу (девојци)* 'узети за жену, оженити', који је у РСАНУ (под *покрити*) маркиран као застарео

стоји скраћенца прип. [у приповеци], док је фонетска варијанта *лопот* маркирана квалификатором *мит.* [митолошки].

Овај старински обичај у нашој јавности постао је више познат када је 1972. године филмски редитељ Горан Паскаљевић снимео филм о лапоту, под називом *Легенда о лапоту*.

³⁰⁰ В. чланак Љубише Морачанина „Водање коња” под цензуром! Турска силовања по Црној Гори и Србији! (портал Магазин Седмица, 22. јун 2017, доступно на: <http://www.sedmica.me/turska-silovanja-po-crnoj-gori-srbiji-vodanje-konja-pod-cenzurom2/>).

³⁰¹ О пореклу лексеме *мазија* 'челик' в. Лома 2021.

и покрајински. Фразеологизам је настао на основу некадашњег обичаја приликом ритуала венчања, који подразумева да се невести глава повезује марамом, чиме јој се додељује брачни статус (једно од значења лексеме *марама* јесте управо 'свечана свилена марама (1а) коју носе невесте' и маркирано је квалификаторима *етн. покр.*, в. РСАНУ, под марама (1б)) Покривена глава је била знак удате жене, што је било познато на ширем словенском простору. В. Богишић (1874: 131) пише да удате жене код Словака носе капицу која се зове *чен(ј)ец*, док Српкиње повезују марама.³⁰² Пракса повезивања главе као симбола брачног статуса, може се рећи, није одлика савремене лингвокултуролошке ситуације, па је и фразеологизам *покрити главу (девојци)*, мотивисан датим обичајним елементом, изгубио вредност активне комуникативне јединице, застарео је и прешао у пасивни фразеолошки фонд. Наведено се односи и на фразеологизам *завити главу* 'удати се' (РСАНУ, под *завити*). Такође, исти принцип архаизације вреди и за фразеологизам *(по)везати (себи) главу* 'оженити се, удати се', који се у литератури редовно коментарише као застарео (в., на пример, Тривић 2015: 129), као и за фразеологизам *доћи под капу (о девојци)* 'удати се', чију застарелост процењује М. Дешић (2014: 243).

Денотативни аспект фразеолошких јединица *као из вертепа (изгледати, бити и сл.)* 'необично, чудновато, упадљиво' и *као из вертепа (појавити се, доћи или са елипсом)* 'одмах, сместа, у истом тренутку' – одражава културну информацију која је за просечног говорника савременог српског језика непозната. Лексема *вертеп* је црквенословенског порекла и значи 'пећина, спилба', а временом је значење сужено на пећину у којој је рођен Исус Христос, те Вуков рјечник (1818) ову лексему бележи у значењу јасли, као места рођења Исуса Христа. Мотивација наведених фразеологизама почива на древном обичају по којем младићи или деца маскирани походе домове најближих на Бадње вече или Божић, објављујући вест о рођењу Исуса. Таква група маскираних лица назива се вертепашка дружина или вертепаши/вертепи, а верује се да кућама у које долазе доносе здравље и срећу, док их заузврат домаћини дарују неким симболичним поклонима. Овај обичај је био некада широко распрострањен, данас готово заборављен (евентуално очуван на подручју Срема).³⁰³

Изглед вертепаша, који су носили нарочите упадљиве маске, нашао је одраза у семантици фразеологизма *као из вертепа (изгледати, бити и сл.)* 'необично, чудновато, упадљиво', који се среће у језику Јакова Игњатовића („Кад нас је ... у недељу обукла, ... изгледали смо као из вертепа"), а који савремени извори не бележе. Ишчезавање овог обичаја из божићне обредне праксе (односно његова уска локусна ограниченост) доприноси затамњењу мотивационе базе наведеног фразеологизма.

Архаичну културну информацију преноси и базна синтагма фразеологизма *замислити се као (ј)емин о марту*. Компонента *(ј)емин* данас представља историзам, са значењем 'надзорник, управник (за време турске владавине)'. Глобално значење датог фразеологизма 'много се забринути' заснива се на историјској чињеници везаној за праксу смењивања јемина у марту месецу. Занимљиво је да РСАНУ при семантизацији ове фразеолошке јединице дату чињеницу наводи у загради, што можемо третирати као врсту својеврсног културолошког коментара неопходног за разумевање мотивационе базе, те глобалног фразеолошког значења (уп. *забринути се као јемин о марту* 'много се забринути (јер су се јемини обично у марту мењали', РСАНУ, под *јемин* изр.). Тако можемо констатовати да управо због архаизације културне информације коју преноси и компонента *јемин* и цела прототипска ситуација – за савременог говорника ова фразеолошка јединица не представља активну комуникативну јединицу.

³⁰² Наведену праксу описује и С. Мачај (1892: 175) пишући о обичајима Црноречког округа: „Удате жене носе на глави „забратку”, дугачку белу мараму, утврђену на глави и врату, која се пуца до половине тела по зади”.

³⁰³ О обредним поворкама вертепа в. на сајту посвећеном нематеријалном културном наслеђу Србије <https://nkns.rs/cyr/popis-nkns/vertep>.

Архаична културна информација присутна је у генетском прототипу фразеологизма *вртети се као свети Матија око поклада* 'одуговлачити извршење нечега, оклевати', који је у РСАНУ, под одреницом *покладе*, маркиран као застарео. Наиме, спомендан Св. Матије (познатог и као дванаести апостол) у католичанству се столећима обелажавао 24. фебруара. Међутим, након Другог ватиканског сабора (који је заседао од 1962. до 1965), извршене су различите промене распореду спомендана и празника, па је тако и спомендан Св. Матије са 24. фебруара премештен на 14. мај.³⁰⁴ С обзиром да је покладно време увек у фебруару, а не у мају – фразеологизам *вртети се као свети Матија око поклада* изгубио је смисао, и тиме функцију активне комуникативне јединице.

Као разлог застаревања разматраних фразеолошких јединица претпоставили смо чињеницу да оне на денотативном аспекту преносе културну информацију која више није актуелна у оквирима савремене лингвокултуролошке ситуације. Генетски прототип датих фразеолошких јединица данас је нераспознатљив, што је утицало на њихово застаревање и позиционирање у пасивну сферу фразеолексикона савременог српског језика.

Наведени примери поткрепљују констатацију Н. Вуловић (2015: 97) да управо затамњена мотивациона слика отежава реконструкцију слободне синтагме са синхронијског аспекта, до чега долази углавном деловањем ванјезичких фактора (друштвено-историјских промена, технолошког развоја, културолошких померања и сл.), тако да у појединим случајевима може означавати и знатну старост фразеологизма.

Представљени разлог архаизације одређених културолошки маркираних фразеолошких јединица српског језика – тачно се уклапа у речи В. Мокијенка (1975: 33) да је актуелност буквалног значења фразеологизама условљена често екстралингвистичким факторима, који су подложни изменама, те да представе које су оживеле фразеолошку слику могу постати застареле, што неретко подразумева постепено застаревање и нестанак фразеологизма у чијој је основи таква слика.³⁰⁵

6.3. ЗАКЉУЧАК ПОГЛАВЉА

У овом поглављу покушали смо установити и примерима егзимплификовати основне разлоге застаревања фразеолошких јединица у српском језику, што смо на самом почетку истраживања поставили као један од примарних циљева. Детерминацијом узрока који доводе до повлачења фразеологизама у пасивну сферу фразеолексикона може се прецизније утврдити које јединице припадају категорији тзв. фразеолошких архаизама, што ће допринети доследнијој и систематичнијој квалификацији таквих примера као застарелих при изради лексикографских дела.

Анализом корпуса оформљеног за потребе овог истраживања идентификовали смо пет основних разлога застаревања фразеолошких јединица.

Први разлог који може довести до застаревања фразеологизма јесте чињеница да се у његовој структури налази компонента која је, са становишта савременог језика, застарела, тј. припада категорији архаизама, односно историзама. Непрозирност семантике фразеолошке компоненте блокира буквални смисао синтагме која је у основи фразеологизма, што за последицу има и неразумевање семантички транспонованог значења, па таква фразеолошка јединица губи своју употребну функцију, тј. прелази у категорију фразеолошких архаизама.

Према увидима до којих смо дошли, можемо закључити да и фразеолошки материјал српског језика у великој мери потврђује хипотезу (потврђену у другим словенским и

³⁰⁴ В. о томе у раду *O hrvatskim pučkim imenima spomendana sv. Matije, apostola, i sv. Mateja, apostola i evanđelista, s etnoonomastičkoga aspekta* С. Вулић (2015).

³⁰⁵ Исп. цитат у оригиналу: „Актуальность прямого значения фраземы обусловлена экстралингвистическими факторами, которые подвержены историческим изменениям. Реальные представления, вызвавшие к жизни фразеологический образ, устаревают и, в конце концов, исчезают. Этот процесс нередко влечет и постепенное устаревание и исчезновение самой фраземы, отражающей такие представления” (Мокијенко 1975: 33).

несловенским језицима) – по којој застарела компонента има директне реперкусије на архаизацију целог фразеологизма. Близу 90% од укупног броја фразеолошких јединица са застарелом саставницом које смо ексцерпирани за потребе овога рада – припада пасивном фразеолошком фонду, са статусом архаизма.

Без обзира на овако висок проценат потврђености, хипотези по којој застарела компонента утиче на застаревање фразеологизма у целини приписали смо донекле релативни карактер, с обзиром да се издваја и група фразеологизама који припадају активном делу фразеолексикона, с тим што треба указати и на чињеницу да такви фразеологизми нису бројни, те да у језику функционишу и њихове варијанте без застареле лексичке саставнице. Као фразеолошке јединице са застарелом лексемом у структури које имају изразито стабилан статус у активном фразеолошком фонду јављају се следеће: *дотерати* (*притерати*, *притиснути*, *сатерати* и сл.) (*цара*) *до дувара*; *очитати* (*одржати* и сл.) *некоме буквицу*; *платити данак нечему*.

Други разлог застаревања фразеолошких јединица у вези је са граматичким нивоом. У категорију застарелих улазе одређени фразеологизми које карактерише неко архаично граматичко обележје (архаична синтаксичка структура фразеологизма или архаичан падежни облик фразеолошке компоненте).

Као трећи узрок застаревања одређених фразеолошких јединица претпоставља се супституција од стране конкурентне варијантне форме. Наиме, од првобитне напоредне употребе, која по правилу подразумева и однос конкуренције, временом је дошло до архаизације једне варијанте и њеног преласка у пасивни фразеолошки фонд. Постојање савремене форме нарочито је карактеристично за фразеологизме који у структури садрже застареле лексичке компоненте, али постоје и фразеологизми састављени од општеупотребних лексема за које се може претпоставити да су у домен пасивног фразеолексикона потиснути у процесу конкуренције са фреквентнијом варијантном формом.

Четврти разлог који може довести до застаревања одређене фразеолошке јединице и њеног повлачења у пасивни сегмент фразеолексикона јесте постојање фреквентнијег фразеолошког синонима (или више њих). Трећи и четврти разлог архаизације фразеолошких јединица – супституција од стране варијантног фразеологизма или фразеолошког синонима – почивају на принципу језичке економије (инхерентном сваком језику), који подразумева избегавање редувантности на свим језичким нивоима.

Пети разлог застаревања фразеолошких јединица у вези је са културолошким аспектом. Архаизација културне информације коју одражава денотативни аспект одређене фразеолошке јединице може довести до дисфункције употребе те јединице. У неким примерима архаичну културну информацију може одражавати застарела компонента (нпр. компонента *лапот* 'некадашњи обичај убијања старих људи' у фразеологизмима *поћи на лапот*; *ставити главу на лапот*), док се у неким примерима архаични културни садржај преноси ситуативно, преко прототипске ситуације у основи фразеологизма (нпр. у фразеологизмима *повалити на клупу*, *водати турске коње*). Чињеница да се на денотативном фразеолошком нивоу одражавају културне информације које нису релевантне у контексту савремене лингвокултуролошке ситуације утиче да се одређене фразеолошке јединице архаизују и да у савременом језику постану делом пасивног фразеолошког фонда.

Овако издвојени разлози нису стриктно одвојени једни од других. Границе међу њима су дифузне, у смислу да се једна застарела фразеолошка јединица може посматрати у контексту више разлога који су је позиционирали у пасивни фразеолошки фонд. Тако, на пример, за фразеолошки архаизам *извући мазију* 'лоше проћи, настрадати' можемо коментарисати различите узроке архаизације: а) застаревање лексичке компоненте *мазија* ('челик, надо'); б) архаизација културне информације коју преноси базна синтагма (старински обичај утврђивања нечије кривице по тзв. *божјем суду*, када је осумњичени морао из ватре или вреле воде голим рукама да вади комад усијаног гвожђа (мазију); в) постојање фреквентнијег и ширеподруштвљеног синонима *извући дебљи крај*. На фразеолошке јединице, дакле, могу се одражавати различити фактори, како лингвистички тако и ванлингвистички,

што је последица сложености и специфичности структурно-семантичког плана фразеологизама, те разноврсности њиховог порекла.

Коначно, треба нагласити да уочени и објашњени разлози архаизације сигурно нису једини, нити су важећи за све архаичне фразеологизме, али јесу доминантни, те могу представљати својеврсни оријентир у односу на који ће се процењивати потенцијална застарелост фразеолошких јединица. Познавање узрока који доводе до тога да одређена фразеолошка јединица изгуби своју употребну вредност и постане делом пасивног фразеолошког фонда важно је и за лексикографску праксу, јер, како је то истицао А. Федоров (1973: 113), аутор речника са застарелом фразеологијом руског језика, управо чињеница да лексикографи нису свесни свих потенцијалних разлога застаревања фразеолошке грађе доводи до тога да у речницима многи застарели фразеологизми остану без квалификатора *заст.*

7. СТРУКТУРНА АНАЛИЗА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

7.0. УВОД У ПОГЛАВЉЕ

У овом поглављу бавићемо се формалном типологизацијом архаичне фразеолошке грађе. Корпус застарелих фразеологизама биће класификован на основу структурних карактеристика. Циљ те анализе јесте да се издвоје структурни типови архаичних фразеологизама. Анализа грађе биће заснована на традиционалној структурној класификацији, која подразумева издвајање фразеологизама у форми предлошко-падежне конструкције, у форми синтагме, те у форми реченице, при чему ће се узети у обзир и морфолошке карактеристике компонената (врста речи). У засебној тачки биће детаљније представљене структурне карактеристике поредбених (компаративних) фразеологизама из наше грађе.

7.1. СТРУКТУРНИ ТИПОВИ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА: УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Теза о повезаности структурних особина фразеолошке јединице и њеног глобалног значења одавно је прихваћена. Полазећи од чињенице да структура има важну улогу у формирању фразеолошког значења, у литератури се говори о два модела: структурном и структурно-семантичком моделу (в. Мокијенко 1989: 50–54; Вуловић 2015: 79). У фразеолошкој теорији, модел представља релативно стабилан систем синтаксичких односа, мотивисан релативно стабилним значењем, који важи за одређени тип устаљених синтагми (Мршевић-Радовић 1987: 68).

Под структурним моделом подразумевају се типови синтаксичких конструкција по којима се формирају низови фразеолошких јединица (Мокијенко 1989: 51).³⁰⁶ Традиционална подела фразеологизама према структури подразумева издвајање три основна структурна типа: предлошко-падежни, синтагматски и реченични тип (уп. Вуловић 2015: 80). Структурна анализа, дакле, заснована је на врсти синтаксичке јединице којом је исказана дата фразеолошка јединица. Класификација фразеолошког материјала према структури врло је значајна јер омогућује да се грађа систематизује и учини погодном за даља истраживања, пре свега за опис структурно-семантичког моделирања, као и утврђивање могућности фразеолошког варирања.³⁰⁷

У српском језику форма предлошко-падежних конструкција представља фреквантан структурни тип фразеологизама. Такве конструкције могу бити двочлане (нпр. *иза леђа*) или вишечлане (нпр. *иза затворених врата*).³⁰⁸ Примери фразеологизма из наше грађе који имају

³⁰⁶ Исп. дефиницију у оригиналу: „Под структурной фразеологической моделью понимается тип синтаксических конструкций, по которому образуется ряд устойчивых сочетаний” (Мокијенко 1989: 51).

³⁰⁷ Структурна анализа по свом карактеру није само формална, тј. не може се адекватно извршити без вођења рачуна о семантици. Д. Мршевић-Радовић (1987: 71) упозорава да се без синтаксичко-семантичког приступа не може утврдити основни фразеолошки облик: нпр. у фразеологизму *висити о танком (слабашином) кончићу* атрибут *танак (слабашан)* фразеолошки је али редувантан члан; у фразеолошкој јединици *умесити коме горку погачу*, атрибут *горак* обавезни је фразеолошки члан и носилац фразеологизације, док у случају фразеологизма *отворити (некоме) кућна врата*, атрибут *кућна* припада спољашњем фразеолошком окружењу – реченици у којој се фразеологизам реализује – и не представља фразеолошки конституент.

³⁰⁸ Када су посредни двочлане предлошко-падежне конструкције (нпр. *од срца, до коже*), напоменимо да у литератури с једне стране стоје мишљења да фразеологизам чине искључиво пунозначне (аутосемантичке) лексеме (такво мишљење заступа, на пример, Ј. Матешкић, в. ФРХСЈ: VI), док је с друге стране доминантан став да фразеологизам може представљати спој једне аутосемантичке и једне синсемантичке речи ако су задовољене остале релевантне карактеристике фразеологизама (нпр. Мушовић 1997: 15).

форму предлошко-падежне конструкције јесу: *до ижице; до основица; по хатару; на позадња врата*.

Синтагматски структурни тип веома је фреквентан у српској фразеологији. Једну од првих класификација фразеолошких јединица српског језика са синтагматском структуром дао је Б. Николић још 1975. г. (аутор користи термин *фразеолошки обрт*). Аутор је поделу извршио према граматичким карактеристикама компонената. Тако се разликују фразеологизми са структуром: придев + именица (*зелена јабука*), предлог + (придев) + именица (*на деветом небу*), глагол + именица (*јести камен*), глагол + прилог (*отићи бестрага*), водећи рачуна о падежној форми компонената: именица + генитив (*камен спотицања*), предлошко-падежна форма именице + генитив (*из дубине душе*), глагол + инструментал (*мућнути главом*) и сл. Класификација је, дакле, извршена на основу морфолошких критеријума, какви су врста речи и падежни облик лексема које се јављају као интегрални чланови фразеолошке структуре. Примери фразеологизма са структуром синтагме из нашег корпуса јесу: *проврћен ардов; агнец божји; Јудин целов* (именичке конструкције); *извадити, јести век; повући кошар* (глаголске конструкције).

Када су посредни реченични фразеологизми, у науци данас превладава мишљење да фразеологизам може по облику одговарати реченици. Међутим, за разлику од сродних устаљених израза, реченична структура код фразеологизама је отворена, незавршена, што значи да је при актуелизацији овакве јединице у вишој структурној јединици потребна синтаксичка и семантичка подршка окружења. Пример реченичног фразеологизма је *заиграће мечка и пред твојим/његовим и сл. вратима*, јер је један конституент зависан од фразеолошког окружења (Мршевић-Радовић 1987: 23). Другим речима, отворена структура подразумева променљивост (бар) једног члана унутар фразеолошке реченице (уп. у наведеном примеру: ... *твојим/његовим вратима* и др.).³⁰⁹

Фразеологизми, дакле, могу имати структуру реченице, али се овде не мисли на глаголске конструкције које стављањем глагола у лични облик постају реченице (то је само њихова конкретна контекстуална реализација), него на оне фразеологизме којима је реченица основни структурни облик и који се по правилу тако и наводе у лексикографским изворима. Тако, на пример, фразеологизам *врана му је мозак попила* спада у категорију фразеологизама по структури једнаких реченици, зато што се он не може свести на конструкцију инфинитив + именица (исп. Николић 1975: 11). Примери реченичних фразеологизама из наше грађе јесу: *бог узео ушур од некога; потонуле му шајке; цекини звоне (некоме) у ушима*.

7.2. СТРУКТУРНА АНАЛИЗА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА

Структурни опис застареле фразеолошке грађе извршен је у оквирима представљене традиционалне поделе, уз прилагођавања према особеностима нашег корпусног материјала. Издвојена су три основна структурна типа: предлошко-падежне конструкције, синтагматске конструкције и реченичне конструкције, при чему су, при издвајању ужих подтипова, узете у обзир и морфолошке карактеристике лексема које се налазе у структури застарелих фразеолошких јединица (врста речи којој припадају). У случају када фразеологизам има варијанте које се разликују по структури, наводили смо сваку варијанту у одговарајућој структурној групи (нпр. *давати веру* припада структурном подтипу глагол + именица без

Ј. Матешкић, чија општепозната дефиниција фразеологизама експлицира да ове језичке јединице располажу најмање два пунозначним речима (в. ФРХСЈ: VI), касније и сам донекле модификује свој став истичући у предговору *Hrvatsko-njemačkoga frazeološkoga rječnika* да ће у речник уврстити и чврсте предлошке изразе (тзв. минималне фраземе). Ипак, аутор наглашава да овакве спојеве (предлог + именица) сматра фразеологизмима у ширем смислу.

³⁰⁹ У једној од првих структурних анализа фразеологизама српског језика налазимо друкчије тумачење. Наиме, Б. Николић, у групи „фразеолошких обрта по структури једнаких реченици”, издваја два типа: 1) „у први тип иду они који нису гноме” (нпр. *Врана му је мозак попила*) и 2) „у други тип иду гноме” (нпр. *Врана врани очи не вади*) (Николић 1975: 8).

предлога у зависном падежу, док варијанта *давати веру божију* припада структурном подтипу глагол + именичка синтагма).

7.2.1. Предлошко-падежне конструкције

Наша грађа региструје већи број фразеолошких јединица исказаних у форми предлошко-падежне конструкције, у оквиру којих се издвајају следећи подтипови:

а) Предлог + именица у зависном падежу:

без года; изван земана; до (у) заборавке; од аз-буки; од евендела; од (с) поконвека; од заменде; (ни) од заклетве; од памети; из захода; до излиха; на озирке (ићи, радити и сл.); на окореч; на откровца; у тантар (отићи, потрошити); у небрк (насмејати се некоме и сл.); на (у) поводу (од некога); за мајдеш; од баба-земана; ни у балту; ни у вршце; у невратак (отићи, поћи и сл.); у несетнице; у заборавак; по хатару; под покривалом; до ижице; до основија.

б) Предлог + заменица: *преко јего*³¹⁰.

в) Предлог + именичка синтагма са конгруентним атрибутом³¹¹:

од (из) младих ноктију; од дугог времена; до дне (днечи) данашњег; (и) до најмање ижице; до (без) мртве главе; (ни) за вас свет; за бојних леђи; на вас глас; на вас мах; на вас трк; на шкрипов дан; за свој конат; на позадња врата; у адамитском оделу; о Митрову дне; о куковну дне; о шкрипову дне; о грчким календама; у несетно доба; у неке некавице; у свој земан; у петлано доба.

г) Предлог + именица + именица у зависном падежу: *за живот главе.*

д) Предлог + прилог + именица: *у по ока (говорити, рећи и сл.).*

ђ) Предлог + број + именица: *на сто конака; између четири дувара.*

е) Две предлошко-падежне конструкције (предлог + именица + предлог + именица):

од год до год; од дне до дне; од днева до днева; од аз до ижице; од кона до кона (од кон до кон).

ж) Предлошко-падежна конструкција с напоредним односом елемената (предлог + именица + везник *и* + предлог + именичка синтагма): *од баба-земана и од цара Шћепана.*

7.2.2. Синтагматске конструкције

У оквиру синтагматског структурног типа прво ћемо издвојити именичке конструкције, па потом глаголске конструкције.³¹²

7.2.2.1. Именичке конструкције

а) Именица + придев (именичка синтагма са конгруентним атрибутом):

³¹⁰ Јего је старословенски облик заменице *њега* и представља потенцијално уникалну фразеолошку компоненту.

³¹¹ Конгруентни атрибут у именичкој синтагми може бити придев: *од младих ноктију* или заменица: *у неке некавице.*

³¹² Уобичајено је у фразеолошким радовима да се глаголске конструкције уврштавају у синтагматски структурни тип, иако се оне у реченици преваходно остварују у функцији предиката, а ретко у функцији прилошке одредбе (што је најчешћа функција глаголских синтагми).

зелена књига; проврћен ардов; заплетено живјете; агнеџ божји; васи вјек; стара фрајла; обетована земља; Јудин целов; чист конат; стари рабои; Матусалска љета; Метузалемов век; Адамов век; Гордијев узао; Јудине шкуде.

б) Именица + предлошко-падежна конструкција³¹³:

човек од педља; човек од беседе; слуга без ајлука; куке на закуке; девојка од двеста поклада; повлака иза девете горе; човек од рза и образа.

в) Именица + именица у зависном падежу без предлога: камен претиканија.

г) Именица + везник *и* + именица (именичке напоредне синтагме): дневи *и* ноћи; гвелфи *и* гибелини; врха *и* разврха.

д) Придев + именица у зависном падежу: нишчи духом.

ђ) Број + именица у зависном падежу: ни шест брига.

е) Поредбене конструкције³¹⁴: придев + поредбени везник *као* + именица: витка *као* плајваз; сув *као* вејка; хладан *као* мазија; здрав *као* мазија; блед *као* дувар; модар *као* чивит; пијан *као* ћутук; пијан *као* балта; глув *као* дувар; здрав *као* цекин; здрав *као* цванцик; јак *као* мазија; снажан *као* арслан; љут *као* арслан; жут *као* цекин; го *као* шешана; придев + поредбени везник *као* + именица + именица у зависном падежу: жедан *као* громила воде; поредбени везник *као* + предлог + именица: *као* из вертепа; поредбени везник *као* + именица + везник *и* + именица: *као* Петар *и* Павле; поредбени везник *као* + именица + предлог + именица *као* бурлаци на Волги.

ж) Остали примери: ни писцка; ни драма; ни папричка; ни аз(а); ни ижице. Ови примери су условно сврстани у групу синтагматских конструкција, уз аргумент да се могу парафразирати на следећи начин: ниједног аза, ниједне ижице. Овде се могу сврстати и напоредне конструкције ни трага ни јавља; ни јава ни појава.

7.2.2.2. Глаголске конструкције

а) глагол + именица без предлога у зависном падежу:

не знати (немати) обиње; имати (носити) гаће; хтети грасуља; покрити крилом (крилима); не вредети (ни) потуре; не вредети (ни) филира; (ни) марјаша не вредети; не вредети (ни) мангуре; замесити кућу (дом); давати веру; ни марјаша не да(ва)ти; не дати плету; пазити атар (некоме); не давати (ни) цванцика; показати џевер; правити оглувке; доиграти даворију; поклезнути образом; дати (х)абер; (по)везати главу; (про)гутати гркавицу; убити давију (на некога); доћи (х)ака (коме); метати (метнути, натући) наочари (некоме); (о)читати Аџикуран (некоме); наложити десницу; држати се букве; вадити (копати) очи (с ким, с чим); покупити харач; правити зерзевате; (про)терати век; чатати крунице (некоме); бити назор (некоме или с реченичном допуном); духнути душом; набити огњиште (некоме); положити основаније (нечему); наследити одмарачу (нечију); добити кошар; подместити сиџер (некоме); ударити пармак (некоме); подлећи душом; вадити мазију; ухватити шишињаву; подапети опанке; мрсити јатаган; направљати друме (друмове); оштетити душу; немати веска, изгубити весак; мерити маџана; покрити главу; извући мазију; водити срџе (на некога);

³¹³ Предлошко-падежна конструкција из овог структурног типа може бити дводелна: нпр. *човек од беседе* (предлог + именица); троделна: нпр. *повлака иза девете горе* (предлог + редни број + именица); напоредна: нпр. *човек од рза и образа* (предлог + именица + везник *и* + именица).

³¹⁴ По узору на структурну класификацију Н. Вуловић (2015: 81), овде укључујемо поредбене конструкције код којих се у еталону (поредбеном делу) налази именица (именице). Структура поредбених фразеолошких јединица биће детаљаније разматрана у тачки 7.3.

ударити, ударати, уби(ја)ти бахом; заложити душу; кренути вером; кренути душоом; направити сиџер (коме); личити крв (на некога); плаћивати крвљу; извадити руке (од некога); не дати ни аспре (на некога); не дати ни мангуру (за некога, за нешто); ни марјаша не да(ва)ти (за некога); поимати душоом; водити душу; завити главу; немати ни гинге; ни (х)абера немати; немати ни мангуре; ни пикуле немати; немати (ни) сексера; немати (ни) солда; немати (ни) филера; подлећи годинама; набити банак (некоме); очатати круне (некоме); положити конац (нечему); оболети духом; вршљати трње (над неким); дати (х)ака (коме); не обратити главе (на некога, на нешто); потерати сувину (некоме); повести, водити чест (некоме); (из)вадити, јести век (некоме); дати ватру (некоме); (о)читати бурунџију (некоме); ишчатати буквицу (некоме); (о)читати вакелу (некоме); немати (ни) џванџика; (о)читати катавасију (некоме); натерати брид (некоме); (х)есап давати; иштетити хатар (с ким); покварити атор (некоме); метати бога (на некога); пришивати парчета (некоме); очистити (раишчистити) конат (с неким); дати кошар (некоме); купити (брати, градити) оглушке; повући кошар.

б) глагол + предлошко-падежна конструкција³¹⁵:

за батом ићи; лагати на фатове; гледати преда се; доћи под балук; бити без карара; повалити на маџке; изрезати из рабуша; живети на тедаурућу; ударити у бах; мерити на драмове; отићи до беса; доћи под капу; говорити на јатагану; живети на узуру; пасти на душек; у кам затуцати; на (х)есап стати; побити на главу; отићи у недошлићи; ударити (дати и сл.) по кауку; бити на последњем конџу; доћи до (мртве) главе; отчатати у брк (некоме); везати се на језик (некоме); поставити на буре (некога); доћи (дотерати) до ижсице; повалити на клупу; изаћи на диван; доћи на роваиш (нечији); стајати на поврију; зврџнути у главу; изићи на селамет; везати на нос (некоме); бити од беседе; бити на карару; измерити на драм; прод(ав)ати, распрод(ав)ати и сл. (на) парабучук; доћи на конат (с неким); изићи из атара (некоме); хранити се на драмове; учинити (сатрти и сл.) у перишан; изаћи на нам; пасти на гребене; извући се из јанџика; изаћи на јавје; станути на возраст; добити по кауку; бити, остати у позадности; изићи, поћи на лапот; ударити, ударати на (х)рз (некоме); доћи на танке воде; скочити у махнито либро; ударити у манити ветар; бити под стару оку; продати се за Јудине шкуде; ићи (доћи и сл.) под пенџер; ударити у смућене ветрове; ударити у несвјесни вртолац; истрчати из умног вагаша; увести у танке нити (ните); дићи се, дизати се (избити, изронити и сл.) на поврије; извоштити на дебелу меру; горети на два огња; справити у свој буџелар (некога); довести у суру (кога); узети на визитир (кога); радити о пакости (некоме); довести у низам; попети се на гребене (некоме); висити о туру (нечијем); стегнути под своје иго; узети под пилу оштроумља; тонуту с позорја; извести на селамет; спојити под један калпак; маћи (макнути, мицати) на душу; бити на нечаре; држати на тетику (некога); имати на (свом) роваишу (некога); пазити на (х)атар (неком); моћи пљунити под пенџер (некоме); опленити до голе душе (некога); на братинску руку ићи (некоме); у невар отићи; оставити без марјаша (некога); извести на магарећи ваишар (некога); оставити на богдушу; повући се (сићи, отићи и сл.) с позоришта; отићи (поћи и сл.) у перишан; одгодити до грчких календи; гледати са поврија (на нешто); ишчезнути с поврија земљаског; у лагум бацити (дићи, учинити); живети под канџијом; бити на роваишу (нечијем); бити на синџиру; ићи на магарећи ваишар; налазити се под позорљивим оком; узети на повољно знање; повести се у есапу; извадити, изводити из памети (некога); изнети, (износити) на јавје; узети на мегдан (некога); висити о пикљу (нечијем); узети, узимати на миндрос (кога); разговарати на наочари; говорити на јабану; поводити се на мисли; примити у обучност; држати под мамузом и канџијом (некога).

³¹⁵ Предлошко-падежна конструкција из овог структурног типа може бити дводелна: нпр. *лагати на фатове* (предлог + именица); троделна: нпр. *увести у танке нити* (предлог + придев + именица); напоредна: нпр. *држати под мамузом и канџијом (некога)* (предлог + именица + везник и + именица):

в) глагол + именичка синтагма без предлога у зависном падежу³¹⁶:

не ваљати (ни) ћорава солда; не вредети (ни) дрвеног грошића; не дати (ни) пребијену грешљику; не дати ни пребијену мангуру (за некога); да(ва)ти, зада(ва)ти веру неварану; не знати ни првог писмена; немати (ни) кршина гроша; обећа(ва)ти златне горе; мерити једним (истим) рифом; имати леп крајцар; скуцати лепу крајцару; имати зло срце (на кога); вући своју поврзу (од неког); окренути другу ноту; златне брегове обећа(ва)ти; давати веру божију (тврду); имати злу вољу (на некога); пресећи Гордијев узао; однети кратак перчин; водати турске коње.

г) глагол + именица у зависном падежу + предлошко-падежна конструкција:

имати очи на затиљку; истерати мачку на ојак (некоме); имати рабош у глави; имати вражду за вратом; имати очи на леђи; ставити главу на лапот; главу на погибио ставити; узети гору на очи; поћи свету са видика; давати шеле за пеле (некоме); пазарити чивит за карабоју; од мухе правити елџанта; направити медведа на синџиру (од чега); трошити пакао на туђи брод; искати у јеђупка млека; знати ђавола на селамет истерати; истеривати мачку кроз димњак; вући галије по сувом; писати кредом по дувару; ударати грашком о дувар; не остављати ни миша у дувару; загрести зубма у ледину; бацити искру у лагум; кики на ветар пустити; окретати, окренути јапунце према ветру; кројити мачке пред очима; зидати каштеле у аеру; по дажду клобук искати; (до)носити, донети кам о грлу.

д) глагол + поредбена конструкција³¹⁷: *навалити као Аламани; ћутати као дувар; осушити се као вејка; напети се као ардов; набацати (себи) на кљун као патка (пловка); псовати као амалин; пити као Тудешак; радити као галијаш; блејати као агнец; пролазити (некуда) као кроз шибу; проливати сузе као из ибрика; бежати од некога као од харачлије; знати некога као стару плету, познавати некога као стару шестицу; познавати некога као свој буђелар; крити као свој буџелар; познавати некога као стару крајцару; познавати некога као свој шпаг; извалити се као бег на брег; гледати, пиљити (у некога) као ноје у јаје; дрхтати као вејка на ветру; нудити се као Грци у аришите; састати се као лисице у сепији; шћућурити се као грошић у кеси; живети као бег на Херцеговини; бунити се као Грк у апсу; забринутити се као (ј)емин о марту; мрзети као просјак на крајцару; шетати као Грк по празној болти; бојати се некога као громила кише; радовати се као слепац потури; нудити као Турчин вјером; бдити над неким као ангел хранитељ; вртети се као свети Матија око поклада.*

ђ) глагол + именичка синтагма + предлошко-падежна конструкција: *чувати беле паре за црне днове; метати (метнути, натући) тупе наочари на нос.*

е) глагол + две предлошко-падежне конструкције: *ићи с туђега ата посред блата; срдити се на муве по дувару; изићи, излазити с бојом на видик; доћи (пасти, сићи и сл.) с (од) ата на магаре; доћи са црниша на гориш.*

ж) глагол + именице у зависном падежу: *дати ответ ђаволу; заложити душу врагу.* Овде се условно могу сврстати и примери: *дати богу божије, цесару цесарево; дати аги агино, бегу бегово,* с проширеном структуром и придевским компонентама које су поименичене.

з) глагол + број + именица у зависном падежу: *знати сто зерзевата.*

и) глагол + прилог: *известити наобалук (некога)³¹⁸; ићи попреко (некоме).*

³¹⁶ У питању је именичка синтагма с конгруентним атрибутом, израженим придевом (нпр. *однети кратак перчин*) или редним бројем (*не знати (ни) првог писмена*).

³¹⁷ О структури поредбених фразеолошких јединица биће више речи у тачки 7.3.

³¹⁸ *Наобалук* је потенцијално уникална фразеолошка компонента, у РСАНУ граматички одређена као прилог.

ј) глагол + прилог + именица: *бити свугде пејдах*.

к) глагол + придев + предлошко-падежна конструкција: *бити болестан од духа; бити позубат на речи*.

л) два глагола у напоредном односу: *аговати и благовати; шалтовати и валтовати*.

7.2.3. Реченичне конструкције

а) Зависне реченице: *догод Бог свет држи; као да су ти (му и сл.) све галије потопљене; као да је бес ушао у њега; као да је хараче (по Босни) купио; као млеко подливен; као да су му шајке потонуле; што је памети људске; кад буде (би) од (с) по пива; откад је земана*.

б) Независне реченице: *нема кога педаљ од земље; нема ти (му, јој итд.) карара; загорело је до живца; није му ни бедељ; потрошио би (изјео би) доту свете Ане, не би му дотекла дота св. Ане; пинеза има, а огња му понестаје; скочила му (јој, вам) је нумера; нема периз на уста; ударио му прњиц под реп; попуцали му сви колани; потонуле му шајке; ни абера нема од некога; даје се послуживати као паша; нема о њему ни гласа ни погласка; нигде ни од поке (никога)³¹⁹; пала му повлака на очи; са талирима куд хоћеш да прођеш; ударио јоктур у кесу; пачи му се мозак; ушао бес (ушло сто бесова) у њега; ничија није до сабаха горила; лепе се невоље за њега као слепи мишеви за дувар; памет му је код другог рачуна; оде (му, нам) нумера (на) далеко; галије су ти (му и сл.) потонуле; ни јава ни појава (од некога, нечега)³²⁰; бежи као да га јуре сви бесови; златним писменима забележен(о), уписан(о); црним писменима забележен(о), уписан(о); бог узео ушур од некога; није остало до голутка ни пиличинка (од некога); боја ми (ти, му итд.) се (не) прима; дошао му шус; цекини звоне (некоме) у ушима*.

7.2.4. Закључни коментар

Структурна анализа показала је да најбројнију групу ексцерпираних застарелих фразеологизама представљају синтагматске конструкције (око 78%), унутар којих су најзаступљеније глаголско-именичке конструкције, што је у складу са резултатима структурних класификација и других фразеолошких корпуса (уп. фразеологизми са религијским компонентама – Вуловић 2015: 287; фразеологизми са соматским компонентама – Ковачевић 2012: 282). Фразеологизми у форми предлошко-падежне конструкције нису бројни (заузимају око 13% грађе), док су најмање заступљени реченични фразеологизми (чине око 9% грађе).

7.3. ПОРЕДБЕНЕ ФРАЗЕОЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ

У литератури постоји специфична структурна класификација поредбених (компаративних) фразеолошких јединица (в. Вуловић 2015: 189–198; Пејановић 2015: 13–48). Стога ћемо у овој тачки рада детаљније размотрити структурне моделе поредбених фразеологизама из наше грађе. Овај тип фразеологизама састоји се из основе поређења, поредбеног везника *као* и субјекта поређења. Субјекат поређења (или еталон) јесте појам с којим се врши упоређивање. Пример фразеологизма са поредбеном структуром из корпуса: *го* (основа поређења) *као* (поредбени везник) *шешана* (субјекат поређења).

Структурна класификација застарелих поредбених фразеологизама биће извршена према структури десног, поредбеног дела у њиховом основном облику. Поредбени део

³¹⁹ Овде је облик презента *нема* елидиран.

³²⁰ Овде је облик презента *нема* елидиран.

компаративног фразеологизма има устаљену структуру, сталан је, и зато се узима као релевантан за грађење структурног модела (Пејановић 2015: 13).³²¹

Према структурним карактеристикама поредбеног дела, застареле фразеолошке јединице из наше грађе могу се класификовати на поредбене фразеологизме са простом, двоструком и реченичном структуром.³²² Приликом илустрације датих структурних типова, субјекат поређења истакнут је болдом, док је основа поређења дата у загради.

7.3.1. Просте поредбене фразеолошке јединице

Просте поредбене фразеолошке јединице имају структуру са следећом шемом: поредбени везник *као* + *субјекат поређења* изражен именицом, предлошко-падежном конструкцијом или именичком синтагмом.

а) поредбени везник *као* + именица:

(*витка*) као **плајваз**
(*сув*) као **вејка**
(*хладан*) као **мазија**
(*здрав*) као **мазија**
(*блед*) као **дувар**
(*модар*) као **чивит**
(*пијан*) као **ћутук**
(*пијан*) као **балта**
(*глув*) као **дувар**
(*здрав*) као **цекин**
(*здрав*) као **цванцик**
(*јак*) као **мазија**
(*снажан*) као **арслан**
(*љут*) као **арслан**
(*жут*) као **цекин**
(*го*) као **шешана**
(*навалити*) као **Аламани**
(*ћутати*) као **дувар**
(*осушити се*) као **вејка**
(*напети се*) као **ардов**
(*даје се послуживати*) као **паша**
набацати (себи) на кљун као **патка (пловка)**
(*псовати*) као **амалин**
(*пити*) као **Тудешак**
(*радити*) као **галијаш**
(*блејати*) као **агнец**

б) поредбени везник *као* + именица са предлогом

(*изгледати, бити и сл.*) као **из вертепа**
(*пролазити некуда*) као **кроз шибу**
(*проливати сузе*) као **из ибрика**

³²¹ За разлику од поредбеног дела, основа поређења понекад није експлицитно ни изражена (уп. пример из наше грађе: *као млеком подливен*).

³²² Наведени типови преузети су из структурне поделе поредбених српских фразеологизама с религијским компонентама Н. Вуловић (2015: 189–198), као и из структурне поделе поредбених фразеологизама српског и руског језика А. Пејановић (2015: 13–48).

(бежати) као од харачлије
(помрчина) као у лагуму

в) поредбени везник *као* + именица са атрибутом

(знати некога) као стару плету
(познавати некога) као стару шестицу
(познавати некога) као стару крајцару
(познавати некога) као свој буђелар
(познавати некога) као свој ипаг
(крити) као свој буџелар
(здрав) као железна мазија

7.3.2. Двоструке поредбене фразеолошке јединице

Двоструке поредбене фразеолошке јединице јесу оне у којима је субјекат поређења изражен два именичким компонентама (уп. Вуловић 2015: 192; Пејановић 2015: 47).³²³ У нашој грађи бележимо неколике подтипове двоструких поредбених фразеологизама:

а) поредбени везник *као* + субјекат поређења 1 (именица у номинативу) + субјекат поређења 2 (именица са предлогом)

као бурлаци на Волги
(извалити се) као бег на брег
(гледати, пиљити у некога) као ноје у јаје
(дрхтати) као вејка на ветру
(нудити се) као Грци у ариште
(састати се) као лисице у сенији
(ићућурити се) као грошић у кеси
(живети) као бег на Херцеговини
(бунити се) као Грк у апсу
(забринути се) као (ј)емин о марту
(мрзети) као просјак на крајцару

б) поредбени везник *као* + субјекат поређења 1 (именица у номинативу) + субјекат поређења 2 (именица са предлогом и са атрибутом):

(шетати) као Грк по празној болти

в) поредбени везник *као* + субјекат поређења 1 (именица у номинативу) + субјекат поређења 2 (именица без предлога у зависном падежу):

(жедан) као громила воде
(бојати се некога) као громила кише
(радовати се) као слепец потури
(нудити) као Турчин вјером

г) поредбени везник *као* + субјекат поређења 1 (именица у номинативу, са атрибутом) + субјекат поређења 2 (именица са предлогом):

³²³ „Формално-граматичка структура двоструких поредбених фразеологизама изражена је два компонентама у поредбеном делу, односно субјекат поређења (еталон) је изражен два компонентама” (Вуловић 2015: 192).

(лепе се невоље за њега) као *слепи мишеви за дувар*
(вртети се) као *свети Матија око поклада*

д) поредбени везник *као* + субјекат поређења 1 (именица у номинативу) + субјекат поређења 2 (именица у номинативу (атрибутив)):

(бдити над неким) као *ангел хранитељ*

ђ) поредбени везник *као* + субјекат поређења 1 (именица у номинативу) + субјекат поређења 2 (именица у номинативу):

као *Петар и Павле*³²⁴

7.3.3. Поредбене фразеолошке јединице с реченичном структуром

Само пет поредбених фразеологизма из наше грађе имају реченицу у поредбеном делу:

као *да су ти (му и сл.) све галије потопљене*

као *да је бес ушао у њега*

(бежи) као *да га јуре сви бесови*

као *да је хараче (по Босни) купио*

као *млеком подливен*³²⁵

7.2.4. Закључни коментар

У нашем корпусу архаичне фразеологије, фразеолошке јединице са поредбеном структуром малобројне су (око 13% грађе). Анализа према синтаксичким особеностима десног, поредбеног дела дела, показала је да највећи број (60%) припада тзв. простим поредбеним фразеологизмима – а то су они фразеологизми у којима је субјекат поређења изражен именицом, предлошко-падежном конструкцијом или именичком синтагмом са конгруентим атрибутом. У двоструким поредбеним фразеологизмима примерима субјекат поређења је изражен двома именичким компонентама, а тај структурни тип заузима око 32% фразеологизама са поредбеном структуром. Субјекат поређења у форми реченице регистрован је у само пет поредбених фразеолошких јединица из наше грађе.³²⁶

Овако распоређене застареле фразеолошке јединице с поредбеном структуром дају могућност да се извуку и закључци у вези са њиховим категоријалним значењем (заснованим на лексичком саставу фразеолошког значења).

Највећи број поредбених фразеологизама има глаголско категоријално значење *навалити као Аламани; ћутати као дувар; осушити се као вејка; напети се као ардов; даје се послуживати као паша; псовати као амалин; пити као Тудешак; радити као галијаиш; блејати као агнец; пролазити некуда као кроз шибу; проливати сузе као из ибрика; бежати као од харачлије; бежи као да га јуре сви бесови; знати (некога) као стару плету; познавати (некога) као стару шестицу; познавати (неког) као стару крајцару; познавати (некога) као свој буђелар; познавати (некога) као свој шпаг; крити као свој буџелар; бдити (над неким) као ангел хранитељ; извалити се као бег на брег; гледати (пиљити) у неког као ноје у јаје;*

³²⁴ Овде је у питању напоредна именичка конструкција.

³²⁵ Поредбени фразеологизам *као млеком подливен* може се сврстати у примере с реченичном структуром будући да његова парафраза гласи *као да [је] млеком подливен*.

³²⁶ И у другим фразеолошким корпусима запажа се да нису бројни поредбени фразеологизми чији поредбени део има предикативну структуру. (в. Вуловић 2015: 196).

дрхтати као вејка на ветру; нудити се као Грци у аришите; набацати (себи) на кљун као патка (пловка); састати се као лисице у сепији; живети као бег на Херцеговини; бунити се као Грк у апсу; забринути се као (ј)емин о марту; мрзети као просјак на крајцару; шетати као Грк по празној болти; бојати се неког као громила кише; радовати се као слепац потури; нудити као Турчин вјером; вртети се као свети Матија око поклада; као да је бес ушао у њега ('ненормално, необуздано се понаша').

На другом месту по бројности налазе се поредбени фразеологизми са придевским категоријалним значењем: *витка као плајваз; сув као вејка; хладан као мазија; здрав као мазија; блед као дувар; модар као чивит; пијан као ћутук; пијан као балта; глув као дувар; здрав као цекин; здрав као цванцик; јак као мазија; снажан као арслан; као да су ти (му и сл.) све галије потопљене ('јакко је нерасположен, очајан');* *љут као арслан; жути као цекин; здрав као железна мазија; го као шешана; као да је хараче (по Босни) купио; шићурио се као грошић у кеси ('потиптен је');* *као млеко подливен ('веома једар, набрекао').*

Прилошко категоријално значење имају следеће поредбене фразеолошке јединице *као из вертепа* (1. 'необично, чудновато, упадљиво'; 2. 'одмах, сместа, у истом тренутку'), *као Петар и Павле* ('стално заједно'); *као бурлаци на Волги* ('тешко, с муком, с напором'), док грађа бележи само један именички компаративни фразеологизам (*помрчина као у лагуму*).

7.4. ЗАКЉУЧАК ПОГЛАВЉА

У овом поглављу бавили смо се класификацијом застарелих фразеолошких јединица на основу особености њихове структуре. Утврђивање структурних типова фразеологизама значајно је за опис структурно-семантичког моделирања будући да је, за велики проценат фразеолошког материјала, доказана међузависност између синтаксичке структуре и глобалног фразеолошког значења.

Структурна анализа спроведена је на темељима традиционалне поделе, која подразумева типологизацију на основу синтаксичких параметара (врсти синтаксичке јединице којом је исказан фразеологизам), уз укључивање морфолошких карактеристика компонената при издвајању ужих подтипова. У прикупљеном корпусу архаичне фразеологије, издвојена су три основна структурна типа: предлошко-падежне конструкције, синтагматске конструкције и реченичне конструкције, а бројчани однос међу њима приказан је на следећем графикану:

Графикон 2: Дистрибуција структурних типова застарелих фразеолошких јединица

Као што се види, синтагматске конструкције представљају најфреквентнији структурни тип фразеолошких архаизама. Овај тип конструкција се даље дели на именичке и глаголске, а и међу ова два подтипа је забележена велика диспропорција у броју примера. Именичке конструкције представљају око 15% наше грађе, док глаголске конструкције чак 85%. Међу глаголским конструкцијама изразито су заступљена следећа два подтипа: глагол + именица

без предлога у зависном падежу (*покрити крилом (крилима); имати (носити) гаће*) и глагол + предлошко-падежна конструкција (*лагати на фатове; истрчати из умног вагаша*).

У посебној тачки поглавља детаљаније смо размотрили структурне особености поредбених (компаративних) фразеолошких јединица из наше грађе. Структура поредбених фразеологизама разматрана је на основу структурних карактеристика десног дела, тј. субјекта поређења (оног сегмента који долази након поредбеног везника *као*). У оквиру поредбених фразеологизама издвојена су три основна структурна типа:

а) прости поредбени фразеологизми: у њима је субјекат поређења изражен именицом (*го као шешана*), предлошко-падежном конструкцијом (*бежати као од харачлије*) или именичком синтагмом са конгруентим атрибутом (*познавати некога као стару плету*);

б) двоструки поредбени фразеологизми: у њима је субјекат поређења изражен двама именичким компонентама (*мрзети као просјак на крајцару; радовати се као слепец потури*);

в) поредбени фразеологизми са реченичном структуром (*као да су ти (му и сл.) све галије потопљене; као да је хараче (по Босни) купио*).

8. СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

8.0. УВОД У ПОГЛАВЉЕ

У овом поглављу ће застареле фразеолошке јединице српског језика бити анализирани са семантичког аспекта. Семантичка класификација биће извршена у оквиру когнитивно-концептуалног приступа фразеологији, груписањем фразеологизама у одређена концептуална поља, која одговарају тематским областима из реалног света. У оквиру сваког концептуалног поља фразеолошким јединицама биће придружени одговарајући дескриптори који их семантички прецизније описују и указују на односе сличности између њих. Дескриптори се додељују на основу принципа семантичке декомпозиције, ослањајући се на лексикографски опис сложене структуре фразеолошког значења. Циљ групације фразеологизама по семантичко-концептуалној основи јесте да се представи мрежа концепата који осликавају парцелацију стварности, те уоче централни и периферни делове те мреже; друкчије речено, да се осветли хијерахијски статус издвојених концепата у људском појмовном систему. Полазна идеја јесте да за изражавање онога што је човеку важно у фразеолексикону постоји већи број јединица, док је за вербализацију концепата који су за човека споредни резервисано мање фразеолошких јединица. Анализом концептуалних поља осветлиће се фрагмент језичке слике света српског етноса у прошлости – онај фрагмент који нам пружа пружа ексцерпирани корпус архаичне фразеологије, чије потврде махом долазе из XIX века.

8.1. АНАЛИЗА ЗНАЧЕЊА ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА – КОНЦЕПТУАЛНА ПОЉА И ДЕСКРИПТОРИ

Последњих деценија веома је популаран концептуални метод поручавања семантике језичких јединица, који је поникао у оквиру когнитивне лингвистике, дисциплине која језик посматра као манифестацију човековог појмовног система. У оквиру когнитивистике значење се изједначава са концептуализацијом – образовањем појмова на основу човековог физичког, чулног, емоционалног и интелектуалног искуства о свету који га окружује (Кликовац 2004: 9). Људском уму за сада није могуће директно приступити, па му се, између осталог, приступа преко језичких израза који су одраз виђења и концептуализације света (Иванетић 2002: 67).

Фразеолошке јединице когнитивна лингвистика посматра као елементе менталног лексикона, који представља скуп појмовних јединица придружених различитим концептуалним пољима. Концептуална поља образована су на основу ванјезичких чиниоца, односно на основу човековог знања о свету, у чијем се саставу налазе све информације које носиоци језика сакупе кроз животно искуство (Бургер, у Бензон 2006: 91). Фразеологизми су погодни за образовање концепата будући да се концептуално групишу, односно ментално умрежавају, на начин који одговара тематским целинама из реалног света. На тај начин се може открити како говорници разумеју и доживљавају себе и окружење којем припадају, односно како категорису и вреднују појаве из света око себе.

За семантичку анализу застарелог фразеолошког материјала одабрали смо когнитивно-концептуални опис према методолошком обрасцу који су у науку увели и развили Д. Доброволски (1994) и Л. Зубатов (1997). У наредним редовима приказујемо основне појмове овог методолошког приступа: концептуално поље (концептуални грозд) и дескриптор (концептуални маркер).

Семантичко-концептуални опис фразеолошких јединица полази од идеје да се класификација стварности врши преко мреже когнитивно-концептуалних структура. Како би се издвојили различити концепти фразеологизма, Д. Доброволски предлаже тзв. „технику гроздова” (*Cluster-Technik*), када се фразеологизми (аутор користи термин *идиом*) које повезује

семантичка сличност на интуитивном нивоу групишу у концептуалне гроздове, односно у концептуална поља. На основу принципа семантичке декомпозиције, свим фразеологизмима унутар једног концептуалног поља придружују се одговарајући семантички дескриптори, који представљају релевантна обележја заснована на семантичкој сличности.³²⁷ Дескриптори се формулишу на основу доминантне семе из глобалног фразеолошког значења. Тако, на пример, немачком фразеологизму *jeden Pfennig dreimal umdrehen* (дословно 'преокрени један пени три пута') Добровољски придружује дескриптор 'штедљив/шкрт' (в. Бензон 2006: 92). Поступци помоћу којих се може доћи до релевантних дескриптора могу бити анализа речничких дефиниција, различитих текстова, анкетних испитивања и сличних провера којима се може идентификовати кључна семантичка компонента у сложеној структури фразеолошког значења. Дакле, једно концептуално поље обухвата скуп дескриптора, а фразеологизме из истог поља (грозда) одликује значењска повезаност вишег степена општости (нпр. концептуално поље ЧОВЕКОВЕ ОСОБИНЕ / концептуално поље МЕЂУЉУДСКИ ОДНОСИ / концептуално поље ВРЕМЕ и сл.). На исти начин као и у случају фразеолошких јединица у ужем смислу, дескриптори се могу додељивати и јединицама шире фразеологије (пословицама и изрекама), чиме ће се одређени концепт – као базна функционална јединица језичке слике стварности, која обухвата колективне, али и индивидуалне представе у вези са стварношћу (уп. Поповић Љ. 2008: 59) – потпуније осветлити.³²⁸

Како истиче Добровољски, важна одлика фразеологизама јесте тзв. *концептуални синкретизам*, будући да одређене фразеолошке јединице у зависности од контекста или вишезначности могу да се остварују у различитим семантичким реализацијама. Тако, на пример, немачки фразеологизам *nicht alle Tassen im Schrank haben* не значи само 'бити луд', већ зависно од контекста, може да значи и 'бити глуп' или 'понашати се на неадекватан начин'. У вези са овом чињеницом, аутор наглашава да се противи вештачким ограничавањима као што је „један фразеологизам – један дескриптор” (Добровољски 1994: 265). Кад је потребно, једном фразеологизму се може придружити више дескриптора (cluster of descriptors – група дескриптора).³²⁹ Исто тако, један фразеологизам се може наћи у више концептуалних поља, због своје вишезначности или контекстуалне условљености.

Даље аутор појашњава да се у оквиру истог концептуалног домена могу груписати фразеологизми различитог категоријалног значења: на пример, у оквиру дескриптора 'препрека, тешкоћа' могу се наћи и именички фразеологизам *der Stein des Anstoßes* ('камен препреке') и глаголски фразеологизам *jmdm. im Weg(e) stehen/sein* ('стајати/бити на путу некоме') (в. Добровољски 1994: 266).

Кроз концептуалну организацију фразеологије једног језика увиђа се начин концептуализације света од стране човека који говори. Овај вид обраде фразеолошке грађе вредан је и за компаративно-контрастивна истраживања, наставу страних језика, те теорију превођења. Кроз контрастивне анализе увиђа се да су бројни концепти универзални (у складу са антропоцентричном тенденцијом у језику), међутим, откривају се и они национално специфични (везани за конкретан језик и културу).

Када су посредни истраживања концептуалног устројства фразеологије, треба поменути и то да се у науци у новије време инсистира на примени ономасиолошког принципа у двојезичној и вишејезичној фразеографији, који подразумева израду такозваних „фразеолошких тезуруса”, у којима би фразеолошка грађа била распоређена по принципу од

³²⁷ Дескриптори се називају и концептуални маркери (conceptual marker) (в. Добровољски 1994: 264).

³²⁸ Тако Л. Зубатов (1997) примењује методу концептуалних гроздова (концептуалних поља) и придруживања дескриптора у семантичкој анализи идиома и пословица руског и украјинског језика.

У оквиру српске и хрватске фразеолошке науке, методом формирања концептуалних поља (гроздова) и дескриптора одабрани фразеолошки корпус анализирају И. Бензон (2006), Б. Барчот (2012), Шуловић и Дробњак (2015) и др.

³²⁹ Додела семантичких дескриптора због сложене структуре фразеолошког значења није лак посао. Поступак тражења доминантног дескриптора за одређени фразеологизам може бити субјективан и зависити од осећаја за однос језика и стварности (уп. Хрњак 2001: 193).

„од концепта до знака”. Овакав тип фразеолошког речника имао би непобитну вредност при превођењу и активној производњи текста, у случајевима када се трага за фразеологизмом циљног језика којим се жели изразити одговарајући концепт (в. Добровољски 1994; Хрњак 2001).³³⁰

8.2. СЕМАНТИЧКО-КОНЦЕПТУАЛНИ ОПИС ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Застарели фразеологизми из корпуса (не само они у ужем смислу, већ и ексцерпирани јединице из шире фразеологије) у зависности од свог глобалног значења – а на основу базичног нивоа категоризације – подељени су у једанаест концептуалних поља, која представљају тематске целине из реалног света. Методом семантичке декомпозиције фразеолошким јединицама су придружени одговарајући дескриптори. Дескриптор заправо представља семантичку компоненту која се издваја из структуре фразеолошког значења, на основу дефиниције датог фразеологизма. Сви фразеологизми који се подводе под исти дескриптор, дакле, имају у свом глобалном значењу дату семантичку компоненту (у већој или мањој мери изражену). На пример, под дескриптором 'памет, интелигенција' обједињени су примери *имати рабош у глави* 'бити веома паметан, добро памтити' и *бољи је драм памети него сто ока снаге* 'знање, памет вреди више од физичке снаге'. У појединим случајевима, одређивање семантички доминантног дескриптора и сврставање у одређено концептуално поље није увек био лак посао, првенствено због чињенице везане за сложеност структуре фразеолошког значења и његову контекстуалну зависност.³³¹ Такође, наша грађа бележи и полисемантичне фразеологизме, који се стога срећу у два концептуална поља или под два дескриптора у оквиру истог концептуалног поља (пример двозначног фразеологизма из корпуса: *увести у танке нити (ните)* 1) 'запасти у тешку ситуацију, бити у тешкој ситуацији'; 2) 'јак се разболети, веома оронуту, пропасти од болести').

8.2.1. Фразеологизми који се односе на човека

У оквиру семантичко-концептуалног описа застарелих фразеолошких јединица које се директно односе на човека издвојена су следећа концептуална поља: 1) ОСОБИНЕ ЧОВЕКА; 2) СТАЊА ЧОВЕКА; 3) ЖИВОТНЕ ОКОЛНОСТИ, СИТУАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈИ ЧОВЕКА; 4) АКТИВНОСТИ, ПОСТУПЦИ, ПОНАШАЊЕ ЧОВЕКА; 5) ЧОВЕКОВ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА.

8.2.1.1. Концептуално поље ОСОБИНЕ ЧОВЕКА

У овом концептуалном пољу налазе се фразеолошке јединице са значењем особина којима се човек детерминише као личност. Могу бити у питању физичке особине, карактерне особине и интелектуалне особине.

³³⁰ А. Хрњак (2001) објашњава на који начин је могуће на ономасиолошким принципима организовати и обрадити фразеологију двају или више језика ослањајући се на теоријске поставке Д. Добровољског везане за концептуалну класификацију фразеолошког материјала и стварање фразеолошког тезауруса. Као велики проблем, пре свега због пропорције речника и лакоће претраживања, ауторка управо види чињеницу да се један фразеологизам мора регистровати под више дескриптора или у више концептуалних поља. Овај проблем свакако би био превазиђен када би такав фразеолошки тезаурус био у електронској форми, односно у облику базе података, те А. Хрњак (2001: 199) потцртава следеће: „Будућност лексикografsке обраде фразеологије требамо тражити у компјутерској лексикografiji која омогућују стварање концептуално специфичних фразеолошких вишејезичних ономасиолошких рјечника у облику базе података, чиме се превладава одређени концептуални синкретизам фразема и низ проблема насталих због семантичких и структурних особености фразеологије”.

³³¹ Напоменимо зато и да се негде може уочити могућност друкчије класификације. По правилу, ту се ради о чињеници да у свакој категорији постоје прототипични и мање типични представници.

Табела 26. Концептуално поље ОСОБИНЕ ЧОВЕКА

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
нагост	<i>у адамитском оделу</i>	'го, наг'
низак раст	<i>човек од педља</i>	'човек ниског раста'
	<i>нема кога педаљ од земље</i>	'врло је малена раста'
виткост	<i>витка као плајваз</i>	'веома витка, згодна'
необичан изглед	<i>као из вертепа (изгледати, бити и сл.)</i>	'необично, чудновато, упадљиво'
дебљина	<i>као да је хараче (по Босни) купио</i>	'веома дебео, предебео'
мршавост	<i>сув као вејка</i>	'веома мршав, сув, танак'
скромност	<i>ништити (ништити) духом</i>	'трпељив, скроман, смиран'
смерност	<i>гледати преда се</i>	'бити смиран (о девојци)'
принципијелност, поузданост	<i>човек од беседе</i>	'човек који одржава обећање, задату реч'
	<i>бити од беседе</i>	'бити од речи, држати задату реч'
наивност, безазленост	<i>не знати (немати) обиље</i>	'не знати, не умети лагати, не бити склон превари, лукавству, бити наиван, безазлен'
обазривост, опрезност	<i>имати очи на затиљку</i> <i>имати очи на леђи</i>	'бити врло обазрив, опрезан'
дисциплинованост	<i>зелена књига</i>	'особа која се понаша по утврђеним правилима, конвенцијама'
поштење, част	<i>човек од рза и образа</i>	'частан, поштен човек'
	<i>боље свој грош него туђи талир</i>	'боље мање стећи поштено него се обогатити непоштено, присвајањем туђег'
	<i>вреднији је његов крајцар него нечија форинта</i>	'боље је стећи мало на поштен начин него се непоштено обогатити'
неустрашивост, храброст	<i>бојати се некога као громила кише</i>	'нимало се не бојати'
	<i>имати (носити) гаће</i>	'бити храбар, бити јунак'
непоузданост	<i>проврћен ардов</i>	'онај који не уме да чува тајну'
поводљивост	<i>за батом (ићи, говорити и сл.)</i>	'бити поводљив, угледати се на другога, поводити се за другим, подражавати неког у нечему'
самовољност	<i>ушо (зато) ђаво (враг) под (господску) олимпицу</i>	'каже се кад неко самовољно доноси одлуке'
непристојност, неуљудност	<i>чинити на влашку</i>	'немати никакве уљудности'
лажљивост	<i>лагати на фатове</i>	'бити велики лажов'
лењост	<i>извалити се као бег на брег</i>	'бити ленштина, нерадник'

	<i>даје се послуживати као паиша</i>	'захтева ропско полуживање, дворење'
уображеност	<i>буре се поардовило</i>	'каже се кад се неко уобрази, погорди без разлога'
грамзивост, похлепност	<i>дала баба грош да се ухвати у коло, а два да се пусти из кола</i>	'грамзивост и похлепа често воде у неприлике'
неспособност, неумешност	<i>није свако Туре за везира</i>	'није свако способан да се бави одређеним послом'
изузетна способност	<i>за добрим атом се прашина диже</i>	'особу изузетних способности често други коментаришу (обично у негативном смислу)'
неспретност	<i>заплетено живјете</i>	'збуњен, смушен, невешт човек'
сналажљивост, умеће	<i>дати одговор ђаволу</i> <i>знати сто зерзевата</i>	'снаћи се у свакој ситуацији, бити врло сналажљив, виспрен, надмудрити некога' 'умети, знати много разних ствари, бити сналажљив у свакој прилици'
довитљивост, лукавост	<i>знати ђавола на селамет истерати</i>	'бити препреден, бити врло лукав, довитљив'
рђавост	<i>хрсузин хрсузина ласно позна</i>	'ко не ваља лако себи нађе равна'
неумереност	<i>бити без карара</i> <i>хтети грасуља</i> <i>набацати (себи) на кљун као патка (пловка)</i> <i>навалити као Аламани</i>	'немати мере, бити неумерен, претеривати' 'хтети и једно и друго (од двеју ствари између којих треба бирати)' 'узети (нечег) сувише много, премного' 'ударити у грабеж, навалити да се разграби нешто (јело, пиће)'
безвредност, ништавност	<i>не вредети ни потуре;</i> <i>не вредети ни филира;</i> <i>не ваљати ни ћорава (ни по) солда;</i> <i>(ни) марјаша не вредети;</i> <i>не вредети ни дрвеног грошића;</i> <i>не вредети ни мангуре</i> <i>повлака иза девете горе</i>	'бити без икакве вредности, бити лош (о човеку или некој његовој особини)' 'небитна, безначајна особа, нико и ништа'
неупоредивост са другима (обично по позитивним) особинама	<i>нема ти (му, јој итд.) карара</i>	'нико, ништа ти (му, јој итд.) није равна, није равно'

	<i>није му ни бедељ</i>	'није му ни близу по вредности, није као онај с којим се упоређује'
штедљивост	<p><i>за црне облаке бијеле јаспре</i></p> <p><i>уштеђен је грошић више него добијен</i></p> <p><i>с потурама се дукати заштеђују; с парама се дукати заштеђују; много зрна громилу начине; грош по грош – сермија</i></p> <p><i>ко не чува карантане, не броји цекине; ко не зна чувати шестицу, не зна ни цекин; док не рекнеш крајцара, не можеш рећи форинта; ко не поштује крајцаре, не може стећи форинте</i></p> <p><i>чувати беле паре за црне днове</i></p>	<p>'каже се кад се новац приштеђује, оставља за случај оскудице, немаштине'</p> <p>'значајније је знати штедети него знати зарадити новац а не чувати га'</p> <p>'и најмањом редовном штедњом може се обогатити'</p> <p>'ко редовно не штеди, не може стећи знатан иметак'</p> <p>'благовремено штедети за случај невоље'</p>
тврдичлук, шкртарење	<p><i>мерити што на драмове</i></p> <p><i>не дати ни пребијену грешљику; ни марјаша не да(ва)ти за нешто; не дати плету за нешто; не давати ни цванцика</i></p> <p><i>ни грош пара кућу не обара</i></p> <p><i>пинеца има, а огња му понестаје</i></p>	<p>'шкртарити цепидлачити'</p> <p>'не да(ва)ти ни једне једине, ни пребијене паре, бити шкрт'</p> <p>'мали трошак не доводи до пропасти (каже се шкртом човеку)'</p> <p>'каже се за онога ко толико штеди да је спреман да оскудева у свему само да новце не троши'</p>
расипност	<p><i>потрошио би (изјео би) доту свете Ане, не би му дотекла дота св. Ане</i></p> <p><i>што можеш за грошић узети, не дај талира</i></p>	<p>'каже се за оног ко немилице троши, упропашћује иметак'</p> <p>'новац не треба разбацивати (каже се расипном човеку)'</p>

	<p><i>грош по грош, оде кућа на добош</i></p> <p><i>паре су му јаја под ногама</i></p> <p><i>где може једна крајцара залећи, не троши две</i></p> <p><i>што не требаш, скупо је, ма и за потуру било</i></p>	<p>’расипништво, прекомерно константно трошење новца доводи до пропасти’</p> <p>’са новцем треба бити опрезан’</p> <p>’не треба се беспотребно расипати новцем’</p> <p>’новац не треба трошити на ствари које нису од преке потребе’</p>
језичавост, лајавост	<p><i>лајавој секи целиви ретки</i></p> <p><i>бити позубат на речи</i></p> <p><i>нема периз на уста</i></p>	<p>’онај ко има оштар, необуздан језик није омиљен, нема пуно пријатеља’</p> <p>’бити оштар на језику, речит, језичав’</p> <p>’изражава се непристојно, вулгарно’</p>
навалентност, наметљивост	<p><i>нудити се као Грци у ариште</i></p> <p><i>нудити као Турчин вјером</i></p>	<p>’нуткати се с претераном учтивошћу, нарочито приликом улажења’</p> <p>’нудити наметљиво, нападно, навалентно’</p>
неискреност, претварање	<p><i>агнец божји (незлобиви)</i></p> <p><i>испод туге триста ћуге</i></p> <p><i>ласно је испод јапунцета прстима пуцати</i></p> <p><i>хладан као мазија</i></p> <p><i>нема ни форинте, а размеће се иљадама</i></p>	<p>’човек који се прави наиван, безазлен’</p> <p>’каже се о некоме који се прави другачији него што јесте’</p> <p>’лако је ономе што је у безбедности да се прави храбар’</p> <p>’каже се за човека који се претвара да је хладнокрван, миран, сталожен’</p> <p>’каже се за хвалисавца без пребијене паре’</p>
лоше особине	<p><i>показати џевер</i></p> <p><i>на педаљ одличија фат лудости надорасте</i></p>	<p>’показати своје право лице’</p> <p>’човек на положају покаже своје право лице (обично у негативном смислу, чинећи неразумне, бесмислене поступке)’</p>
непажња, неувидљивост	<p><i>с туђега ата посре(д) блата ићи</i></p>	<p>’односити се ноншалантно, без пажње, према туђим стварима’</p>
нико није без мане	<p><i>посрне и коњ од сто гроша</i></p>	<p>’и човек изузетних способности може погрешити, може</p>

		изневерити, учинити мање него што би се од њега очекивало'
правичност, праведност	<i>мерити једним (истим) рифом</i> <i>држати се букве</i>	'једнако о свему судити, правично, оцењивати, једнако поступати' 'формално се држати закона, тачно по закону, не одступати од закона'
упоређивање са другима	<i>немој своју срећу на туђ риф мерити</i>	'каже се ономе ко се упоређује, пореди са другима'
поткупљивост, подмитљивост	<i>док је пара, биће измећара</i>	'новцем се може задобити нечија послушност, покорност и сл.'
памет, интелигенција	<i>имати рабош у глави</i> <i>боље је бити без пјенеца него без памети</i> <i>људи се не мере пећу но памећу; коњи се мере пећу, а људи памећу</i> <i>бољи је драм памети него сто ока снаге; више ваља унча памети но ока снаге</i>	'бити врло паметан, добро памтити' 'боље је да је човек сиромашан него без памети, интелигенције' 'човек се цени према својој интелигенцији, а не према телесној, физичкој развијености' 'знање, памет вреди више од физичке снаге'
умна ограниченост, глупоћа	<i>ништити духом</i> <i>не знати ни првог писмена</i>	'умно ограничен, прост, глуп' 'бити глуп, не знати ништа'

8.2.1.2. Концептуално поље СТАЊА ЧОВЕКА

У ово концептуално поље уврстили смо фразеологизме који се односе на човеково емотивно, психофизиолошко, здравствено, материјално, брачно и егзистенцијално стање.

Табела 27. Концептуално поље СТАЊА ЧОВЕКА

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
мржња	<i>мрзети као просјак на крајцару</i>	'веома мрзети'
забринутост	<i>шетати као Грк по празној болти</i>	'забринутост, нервозно шетати'
заљубљеност	<i>(с)везати мерах (за некога)</i>	'заљубити се, заљубљивати се'
радост	<i>радовати се као слепац потури</i>	'веома, јако се радовати'
туга, потиштеност	<i>потонуле му шајке</i> <i>шћућурити се као грошић у кеси</i>	'невесео је' 'бити потиштен'

	<i>као да су ти (му и сл.) све галије потопљене</i>	'јачко је нерасположен, очајан, као да је све пропало'
узнемиреност	<i>ударии му прњиц под реп</i>	'узнемирио се, постао је немиран'
безнадежност, беспомоћност	<i>попуцали му сви колани</i>	'све је код њега рђаво, све су га наде издале, постао је беспомоћан'
безбрижност, уживање	<i>бег легне, паша устане</i> <i>живети на узур</i> <i>(про)терати век</i>	'бити без икаквих брига' 'живети на миру, безбрижно, у доколици' 'уживати, наживати се'
задовољство постојећим	<i>боља је сигурна крајцара него несигурна форинта</i>	'боље се задовољити оним што се има него тежити већем а несигурном'
страх	<i>пролазити некуда као кроз шибу</i> <i>бежати (од некога) као од харачлије</i> <i>бежи као да га јуре сви бесови</i>	'пролазити, ићи некуда са осећањем великог страха, ужаса' 'бежати од некога веома брзо, панично' 'бежи брзо, избеумљено, у великом страху'
љутња, срдитост	<i>имати злу вољу на некога</i> <i>имати зло срце на некога</i> <i>љут као арслан</i>	'бити непријатељски расположен (према некоме)' 'срдити се, љутити се на некога' 'веома љут, бесан, разјарен'
срдитост, раздражљивост	<i>срдити се на муве по дувару</i>	'срдити се на све и свакога, обично без стварног разлога'
секирација, брига	<i>пропадоше ђемије на мору</i> <i>забринути се као (ј)емин о марту</i>	'каже се оном ко се безразложно за нешто секира' 'много се забринути'
дрхтавица	<i>дрхтати као вејка на ветру</i>	'јачко дрхтати, сав се трести (од узбуђења, страха и сл.)'
бледило	<i>блед као дувар</i>	'врло јачко, необично, мртвачки блед'
једрина	<i>као млеко подливен</i>	'веома једар, набрекао'
помодрелост	<i>модар као чивит</i>	'веома, изразито модар (обично у лицу, као последица узрујаности, изнемоглости и сл.)'
жеђ	<i>жедан вина као громила воде</i>	'веома жедан'
надутост	<i>напети се као ардов</i>	'много се напети, надути (обично кад се превише попије)
пијанство	<i>пијан као ћутук</i> <i>пијан као балта</i> <i>пити као Гудешак</i>	'веома пијан, мртав пијан' 'веома много пити'

одмор, починак	<i>духнути душиом</i>	'одморити се, смирити се, починути'
несвестица	<i>пала му повлака на очи</i>	'врти му се у глави, има вртоглавицу, несвестицу'
глувоћа	<i>глув као дувар</i>	'потпуно глув'
добро здравље	<i>здрав као цванцик</i> <i>здрав као цекин</i> <i>здрав као (железна) мазија</i>	'потпуно здрав, једар, чврст, јак' 'изразитог телесног здравља, веома здрав'
губитак телесне тежине	<i>осушити се као вејка</i>	'веома омршавити, ослабити'
болест	<i>пасти на душек</i> <i>увести у танке нити (ните)</i>	'пасти у постељу (због болести)', ³³² 'јак се разболети, веома оронати, пропасти од болести'
лудило, умоболност	<i>бог узео ушур (од некога)</i> <i>истрчати из умног вагаша</i> <i>узети гору на очи</i> <i>бир тахта ексик</i> <i>скочити у махнито либро</i> <i>ударити у манити ветар;</i> <i>ударити у смућене ветрове</i> <i>ударити у несвјесни вртолац</i> <i>ушао бес (ушло сто бесова) у њега</i> <i>бити болестан од духа;</i> <i>оболети духом</i>	'шенуо је, није читав, има какву ману' 'шенути, пореметити памећу' 'сићи с ума, полудети' 'без једне даске у глави, мало ћакнут, луцнут' '(из)губити разум, (по)лудети, (по)махитати' 'полудети, помахнитати' 'изгубити памет' 'помахнитао је' 'душевно оболети, постати умоболан, полудети'
сенилност	<i>пачи му се мозак</i>	'хлапети, сенилити'
слабост, изнемоглост	<i>подлећи годинама</i>	'изгубити снагу, ослабити, остарити'
болешљивост, слабуњавост	<i>жути жутију, (а) црвени (румени, здрави) путју</i>	'они који су болешљиви, испијени често дуже живе од оних који су на изглед здрави'

³³² Дефиниција коју наводимо представља модификовану верзију од оне коју проналазимо у речнику. Наиме, речничка дефиниција застарелог фразеологизма *пасти на душек* гласи 'лежати болестан у постељу' (РСАНУ, под *душек*). Дакле, у фразеолошкој структури налази се перфективни глагол (*пасти*), а у дефиницији имперфективни (*лежати*). Дефиниција 'пасти у постељу (због болести)' адекватнија је јер се њоме успоставља морфолошки паралелизам (подударност у глаголском виду) између фразеолошке јединице и њеног речничког тумачења.

физичка снага	<i>снажан као арслан јак као мазија</i>	'веома, изузетно снажан, јак'
непоседовање новца, сиромаштво	<i>немати ни гинге; немати ни мангуре; ни пикуле немати; немати ни сексера; немати ни (два) солда (солта); немати ни филера; немати ни цванџика</i> <i>бити без крина гроша</i> <i>кусур се од дуката тражи, а не од маријаша</i> <i>није умрла баба од корбе, већ од празне торбе</i> <i>го као шешана</i> <i>ударио јоктур у кесу</i> <i>доћи (дотерати) до ижице</i>	'немати ништа, ни пребијене паре' 'бити без имало новца, без пребијене паре' 'од сиротиње не треба узимати' 'не пропада се од замерки већ од немаштине' 'без игде ичега, пуки сиромах' 'нема новаца' 'доћи до крајњих граница неког стања, осиромашити, пропасти'
оскудна исхрана	<i>хранити се на драмове</i>	'хранити се врло оскудно (услед лошег материјалног стања)'
скроман живот, животарење	<i>водити душу</i>	'одржавати се у животу; животарити'
поседовање новца, богатство	<i>имати леп крајцар; скуцати лепу крајцару</i>	'имати пуно новца'
бити неудата	<i>девојка од двеста поклада</i> <i>стара фрајла</i>	'девојка, обично старија, која је остала неудата, уседелица'
бити ожењен/удата	<i>покрити главу (девојци)</i> <i>(по)везати главу (себи)</i> <i>завити главу</i> <i>доћи под капу (о девојци)</i> <i>доћи под балук</i>	'узети за жену, оженити' 'оженити се, удати се' 'удати се' 'удати се' 'стасати за удају'
смрт, самрт	<i>до (мртве) главе доћи (некоме)</i> <i>ставити главу на лапот</i>	'неко се налази у смртној опасности' 'изложити се смртној опасности'

	<i>плаћивати крвљу</i>	'страдати, губити живот, бити убијен због нечега'
	<i>поимати душом</i>	'опраштати се од живота, бити на самрти, у агонији'
	<i>немати веска, изгубити весак</i>	'бити на самрти'
	<i>бити на последњем концу</i>	'бити на самрти, умирати'
	<i>загрести зубма у ледину</i>	'умрети'
	<i>смрт нема рабош</i>	'смрт се не може одложити, одгодити'
	<i>главу на погибио ставити</i>	'изложити се смртној опасности'

8.2.1.3. Концептуално поље ЖИВОТНЕ ОКОЛНОСТИ, СИТУАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈИ ЧОВЕКА

У овом концептуалном пољу обједињени су фразеологизми којима се означавају различите животне околности, као и ситуације и положаји у којима се човек може наћи.

Табела 28. Концептуално поље ЖИВОТНЕ ОКОЛНОСТИ, СИТУАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈИ ЧОВЕКА

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
дуг живот	<i>Матусалска љета;</i> <i>Метузалемов век;</i> <i>Адамов век</i>	'дуг живот'
	<i>бити под стару оку</i>	'бити у позним годинама'
леп живот	<i>живети на тедаурућу</i>	'живети добро, угодно, пријатно, све имати припремљено'
	<i>аговати и благовати</i>	'живети у благостању'
	<i>живети као бег на Херцеговини</i>	'живети добро'
физичко насиље	<i>бити нечија подлога</i>	'бити објекат нечијег насиља, тортуре, злостављања'
	<i>мерити мацана</i>	'бити истучен, пребијен, добити батине'
	<i>изићи, поћи на лапот</i>	'бити пребијен, премлаћен, претучен'
казна, прекор	<i>добити по кауку</i>	'бити оштро прекорен, кажењен'
кривица	<i>бити на нечијем ровашу;</i> <i>доћи на нечији роваш</i>	'бити крив, замерити се коме'

надзор, присмотра	<i>налазити се под позорљивим оком</i>	'налазити се у домену погледа, посматрања, на виделу; бити у домашају контроле, надзора, присмотре'
потчињеност, неслобода	<i>живети под канџијом</i> <i>бити на нечијем ровашу</i> <i>бити на синџиру</i>	'живети под нечијом влашћу, бити некоме потчињен' 'бити у нечијој зависности, допасти коме шака' 'бити неслободан, бити потчињен'
оговарање	<i>везати се на језик некоме</i>	'бити предмет оговарања'
туђе издржавање	<i>пасти на гребене</i> <i>висити о нечијем туру</i>	'пасти на терет, на издржавање' 'живети од нечије милости'
зависност од туђих заслуга	<i>висити о нечијем пикљу</i>	'зависити од нечијих тековина, нечијег угледа'
страдање, пропаст	<i>однети кратак перчин</i> <i>извући мазију</i> <i>отићи до беса</i>	'лоше проћи, проћи као губитник (у обрачуну, борби и сл.), настрадати' 'проћи лоше, настрадати' 'пропасти, нестати без трага'
невоље, непријатност, тешка ситуација	<i>имати вражду за вратом</i> <i>водати турске коње</i> <i>бити на нечаре</i> <i>вадити (копати) очи (с ким, с чим)³³³</i> <i>лепе се невоље за њега као слепи мишеви за дувар</i> <i>пуче колан</i> <i>доћи са црниша на гориши</i> <i>горети на два огња</i> <i>(про)гутати гркавицу</i>	'налазити се у каквој невољи' 'подносити штогод неугодно и тешко (понижавања, мучења и сл.)' 'бити на муци, у невољи, у опасности' 'имати муке, кубурити' 'каже се за оног ко често запада у неприликe' 'догоди се несрећа' 'доћи са зла на горе, из једне невоље у другу још већу' 'налазити се између две тешкоће, две непријатности' 'доживети, доживљавати непријатности подносећи их без роптања, без поговора'

³³³ Наведени фразеологизам је полисемантичан. Наведено значање је квалификовано као застарело (РСАНУ, под *вадити*).

	<i>састати се као лисице у сепији</i>	'наћи се у неприлици, неповољном, незгодном положају'
	<i>увести у танке нити (ните)</i>	'запасти у тешку ситуацију, бити у тешкој ситуацији'
неприхваћеност, одбаченост	<i>добити кошар; повући кошар</i>	'бити одбијен'
губитак друштвеног положаја, назадовање	<i>доћи, пасти, сићи и сл. с (од) ата на магаре</i> <i>доћи на танке воде</i> <i>повући се сићи, отићи, (уклањати се) с позоришта</i> <i>тонуту с позорја</i>	'доћи, пасти, сићи и сл. с бољега на горе, с вишега (места, положаја и сл.) на ниже' 'доћи у гори положај (у материјалном, физичком или моралном погледу)' 'преста(ја)ти са обављањем неке дужности; (из)губити значај, моћ; неста(ја)ти из јавног, друштвеног живота' 'губити значај, моћ; нестајати из друштвеног живота'
добар глас, углед	<i>изаћи на нам</i> <i>оде (му, нам) нумера (на) далеко</i> <i>дићи се, дизати се (избити, изронити и сл.) на поврије</i> <i>скочила му (јој, вам) је нумера; подигла му се нумера и сл.</i>	'стећи глас, постати по чему познат, чувен' 'постати чувен, познат, прочути се' 'поста(ја)ти актуелан, важан, значајан, доћи, долазити до изражаја' 'добрио је, стекао је већу вредност, углед, постао је значајнији'
висок друштвени положај	<i>наследити нечију одмарачу</i> <i>врха и разврха</i>	'заузети у каквом примамљивом послу, звању, власти и др. претходников положај' 'онај који је главни, најважнији, све и сва'
(не)успех	<i>боја ми (ти, му итд.) се (не) прима</i>	'има (нема) успеха'
обесправљен положај	<i>слуга без ајлука</i>	'човек који напорно ради а за то не добија одговарајућу новчану надокнаду, признање и сл.; обесправљен човек, роб'
неподношљива ситуација	<i>загорело је до живца</i>	'дозлогрдило је, постало је неподношљиво'

8.2.1.4. Концептуално поље АКТИВНОСТИ, ПОСТУПЦИ, ПОНАШАЊЕ ЧОВЕКА

У датом концептуалном пољу налазе се фразеолошке јединице којима се изражавају различити видови човекових активности, поступака, те понашања.

Табела 29. Концептуално поље АКТИВНОСТИ, ПОСТУПЦИ, ПОНАШАЊЕ ЧОВЕКА

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
бежање	<i>кику на ветар пустити</i> <i>ухватити шишњаву</i>	'појурити, побећи брзо' 'побећи'
путовање	<i>подапети опанке</i>	'припремити се за пут'
љубавни састанак	<i>ићи (доћи и сл.) под пенџер</i>	'ићи, доћи и сл. на љубавни састанак'
стварање прилика	<i>правити зерзевате</i>	'стварати, удешавати околности, прилике'
започињање посла	<i>наложити десницу</i>	'латити се, прихватити се каквог посла'
распродавање, крчмарење	<i>прод(ав)ати,</i> <i>распрод(ав)ати и сл. (на)</i> <i>парабучук</i>	'прод(ав)ати у малим количинама, на комад, наситно, крчмити'
изношење у јавност	<i>изнети, изнијети (износити)</i> <i>на јавје</i> <i>дати (х)абер</i>	'објавити, објављивати, штампати' 'јавити, објавити, обзнанити'
разматрање сагласност	<i>узети под пилу оштроумља</i> <i>узети нешто на повољно знање</i>	'узети у разматрање, размотрити' 'узети у обзир, уважити (нешто), сагласити се (са нечим)'
преузимање кривице	<i>маћи (макнути, мицати) на душу</i>	'примити, примати, узети, узимати кривицу, одговорност на себе'
уништење	<i>у лагум бацити (дићи, учинити)</i>	'уништити, разорити'
нечасна, нелегална зарада	<i>покупити харач</i> <i>направити од чега медведа на синџиру</i>	'узети, присвојити новац (обично нечасним, нелегалним путем)' 'створити од чега племенитог обично средство за зараду'
проузроковање несреће	<i>бацити искру у лагум</i>	'неопрезним чином изазвати тешке последице, велику несрећу'
давање празних обећања	<i>обећа(ва)ти златне горе;</i> <i>златне брегове обећа(ва)ти</i> <i>боље једну унчу дати него сто обећати</i> <i>направљати друме (друмове)</i>	'обећа(ва)ти много оно што се не може испунити' 'не треба обећавати много, што се не може испунити' 'много обећавати, обећавати златна брда'
чување тајне	<i>ћутати као дувар</i>	'не говорити ништа, строго чувати тајну'

порицање, непризнавање	<i>ударити у бах</i>	'почети порицати, порећи; не признати'
осрамоћење	<i>ићи на магарећи вашар</i>	'осрамотити се'
разрешење	<i>пресећи Гордијев узао</i>	'решити неко тешко питање'
скривање	<i>крити као свој буџелар</i>	'веома брижљиво крити'
нечасно делање	<i>поклезнати образом</i> <i>ко једанпут украде, увек се за хрсузина држи</i> <i>заложити душу (врагу)</i>	'оглушити се о моралне норме, начела уљудног понашања и сл., нечасно се понети, посрнути' 'једно нечасно дело обележје за читав живот' 'поћи рђавим путем, у пропаст'
оснивање, утемељење	<i>положити основије нечему</i>	'основати, утемељити нешто, бити оснивач, зачетник нечега'
нестанак ³³⁴	<i>ни абера (нема) од некога</i> <i>нема о њему ни гласа ни погласка</i> <i>ишчезнути с површија земљаског</i> <i>у невар (отићи, искочити)</i> <i>нигде ни од поке (никога)</i> <i>ни трага ни јавља (од некога)</i>	'изгубио се, нестао незнано куд' 'нема од њега никаквих вести и сл., нема никаквих трагова од њега' 'нестати без трага, потпуно ишчезнути, изгубити се' 'изгубити се, нестати, ишчезнути безобзирце, без трага' 'нема нигде никога, сви су нестали без трага' 'нестао незнано куд, да се не зна где је и шта је с њим (њом и сл.)'
(бесповратан) одлазак	<i>поћи свету са видика</i> <i>у невратак (отићи, поћи и сл.)</i> <i>отићи у недошлиће</i> <i>отићи (поћи и сл.) у перишан</i>	'уклонити се, отићи у свет, у туђину' 'неповратно, заувек, унеповрат (отићи, поћи и сл.)' 'отићи не вративши се, неповратно, изгубити се бестрага' 'отићи у неповрат, затрти се, нестати'
молба	<i>(до)носити, донети кам о грлу</i>	'доћи, долазити с молбом за заштиту од великог насиља'
подмирење	<i>дати богу божјије, цесару цесарево</i> <i>дати аги агино, бегу бегово</i>	'дати свакоме оно што му припада'
окончавање	<i>положити конач нечему</i>	'учинити крај нечему, окончати нешто'

³³⁴ У зависности од контекста, дескриптор 'нестанак' може припадати и концептуалном пољу које се односи на ситуације и положаје у којима се човек може наћи. Ово је још један од примера тзв. концептуалог синкретизма фразеологизама (односно семантичког умрежавања и преплитања) о којем говори Д. Добровољски (1994: 265).

напуштање, одустајање	<i>оставити на богдушу</i>	'препустити туђем старању; напустити'
одређење граница	<i>на уже шестар повући</i>	'одредити широк обим нечега, широко ограничити'
оправдање	<i>извући се из јанџика</i> <i>(х)есан давати</i>	'ослободити се кривице, оправдати се' 'полагати рачуне, оправдавати се'
промена понашања	<i>окретати, окренути јанунџе према ветру</i> <i>окренути другу (ноту)</i>	'усклађивати, ускладити, управљати, управити своје понашање, поступке према приликама и околностима' 'поступити друкчије, супротно, променити тактику, понашање и сл.'
површна, погрешна процена	<i>гледати са поврија (на нешто)</i> <i>повести се у есану</i>	'посматрати нешто, доносити суд о нечему површно, без много размишљања' 'погрешити у рачуну, погрешно проценити, закључити'
закасна реакција	<i>по дажду клобук искати</i>	'не мислити, не реаговати на време'
плакање	<i>лити, проливати сузе као из ибрика</i>	'јакко пуно плакати'
уједињење	<i>спојити под један калпак</i>	'ујединити, сјединити, збратимити'
добро дело	<i>осветлати рза и образа</i>	'учинити добро, часно дело којим се неко може поносити'
схватање, закључивање, размишљање	<i>на (х)есан стати</i> <i>доиграти даворију</i> <i>примити у обучност</i> <i>зврцнути у главу</i> <i>поводити се на мисли</i> <i>памет му је код другог рачуна</i>	'ухватити рачун, схватити' 'докучити, схватити' 'примити к знању, разумети' 'пасти на памет' 'размишљати (о нечему), долазити до закључка' 'он мисли нешто друго'
маштање, фантазирање	<i>зидати каиштеле у аеру</i>	'заносити се неостварљивим жељама, маштаријама'
спасање, успех	<i>изићи на селамет</i>	'спасти се неке тешкоће, успети у нечему'
одлагање, неактивност	<i>вртети се као свети Матија око поклада</i> <i>одгодити до грчких календи</i>	'одуговлачити извршење нечега, оклевати' 'одгодити на врло дуго време, никада не учинити'
неумесно причање, лупетање	<i>говорити на јабану</i>	'говорити којешта, бесмислено, бунцати, трабуњати'

	<i>блејати као агнец</i> <i>говорити на јатагану</i> <i>од кмета и бјеседа;</i> <i>у луда кмета брза беседа</i>	'говорити глупости, лупетати' 'осорно, оштро говорити' 'каже се као осуда нечијег неумесног причања, излагања, констатације'
усиљен разговор	<i>разговарати на наочари</i>	'разговарати извештачено, неприродно, без присности'
псовање	<i>псовати као амалин</i>	'јачко много псовати'
изношење мишљења	<i>стајати на површју (нечега)</i> <i>изаћи на диван</i> <i>изићи, излазити с бојом на видик</i>	'заузимати одређени став, заступати одређено мишљење, становиште' 'подићи свој глас, јавити се, изнети свој став' 'отворено изнети, износити своје мишљење, показивати праву намеру'
огрешење, преступ	<i>оштетити души (своју)</i> <i>кренути душом</i>	'починити грех, огрешити се' 'неправично поступити, криво пресудити, огрешити се'
издаја	<i>продати се за Јудине шкуде</i> <i>Јудин целов</i> <i>кренути вером</i> <i>цекини звоне (некоме) у ушима</i>	'изневерити, издати зарад личне користи' 'издајнички пољубац под велом пријатељства' 'изневерити, издати' 'спреман је на издају, неверу (обично из среброљубља)'
негодовање	<i>бунити се као Грк у апсу</i>	'упорно и гласно се бунити, терати по своме'
заклињање, давање речи	<i>подлећи душом</i> <i>вадити мазију</i> <i>да(ва)ти, зада(ва)ти реч неварану, веру неварану</i> <i>давати веру (божју, тврду)</i>	'засигурно потврдити, гарантовати, заклет се' 'клети се, заклињати се' 'сигурно обећа(ва)ти, (за)клети се, заклињати се, зарећи се, зарицати се' 'давати реч, обећавати, заклињући се вером'
свађа	<i>замесити кућу (дом)</i>	'позавађати, начинити раздор, неслогу у кући'
мукотрпан, претеран рад	<i>радити као галијаи</i>	'радити ропски, радити без одмора, претерано'
узалудност, бесплодност радње	<i>вући галије по сувом</i> <i>писати кредом по дувару</i>	'радити узалудан посао' 'радити нешто бесмислено, узалудно'

	<i>ударати грашком о дувар</i>	'радити нешто узалудно, бесциљно'
	<i>истеривати мачку кроз димњак</i>	'радити неки тежак, мучан посао без успеха'
	<i>искати у јеђупка млека</i>	'тражити нешто немогуће, нешто што се не може добити'
	<i>сто година (дана) деведесет (осамдесет, двеста итд.) гроша</i>	'велики труд а мала зарада; бесплодно траћење времена'
	<i>трошити накао на туђи брод</i>	'радити нешто бескорисно'
појава, присутност	<i>бити свугде (на свим местима) пејдах</i>	'појављивати се, појавити се, виђати се свугде, бити свугде присутан'
претеривање	<i>од мухе правити елефанта</i>	'од неке безначајне ситнице правити нешто крупно'
небрига, необраћање пажње	<i>ни (х)абера немати</i>	'не марити, не хајати, не обазирати се, не бринути се'
	<i>ни у балту</i>	'не обраћати пажњу, не хајати'
	<i>ни у врштец</i>	'и не хајем (хаје и сл.), ни најмања брига'
	<i>ни у дулведу</i>	'уопште не обраћа пажњу, нимало не мари, не осврће се (на нешто, некога)'
	<i>изрезати из рабуша</i>	'занемарити, не бринути више ни о чему'
	<i>ни шест брига (некоме)</i>	'нешто сасвим споредно, неважно некоме, нешто на шта неко не обраћа пажњу'
	<i>купити (брати, градити, правити, примати) оглушке</i>	'не хтети чути, послушати (нечије речи, заповест, молбу и сл), не одговарати, не реаговати (на нешто), правити се глуп'
ненормално понашање	<i>као да је бес ушао у њега</i>	'ненормално, необуздано се понаша'
чудно понашање	<i>дошао му шус</i>	'чудно се понаша, постао је чудан, ћудљив'
обесно понашање	<i>шалтовати и валтовати</i>	'вршљати, неограничено господарити'

8.2.1.5. Концептуално поље ЧОВЕКОВ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА

У ово концептуално поље сврстане су оне фразеолошке јединице којима се изражавају различити видови међуљудских односа.

Табела 30. Концептуално поље ЧОВЕКОВ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
помагање	<i>на братинску руку ићи (некоме)</i>	'долазити у помоћ, помагати као брат'
угађање	<i>пазити (на) (нечији) (х)атар, хатор</i>	'угађати, удовољавати (некоме)'
обезбеђивање удобног живота	<i>покрити (неког) свилом и кадифом</i>	'обезбедити, пружити некоме раскошан, богат и удобан живот'
заштита	<i>покрити крилом (крилима)</i> <i>бдити над неким као анђео хранитељ</i>	'заузети покровитељски став према некоме, узети у заштиту, заштитити' 'чувати неког, штитити га'
пажљивост	<i>гледати (пиљити) у некога као ноје у јаје</i>	'односити се према некоме врло пажљиво'
споразумевање, договор	<i>доћи на конат (с неким)</i>	'споразумети се, договорити се с неким'
заједништво	<i>као Петар и Павле</i>	'стално заједно'
замерање	<i>изићи (коме) из атара</i> <i>иштетити хатар (с ким)</i> <i>покварити атор (некоме)</i>	'не учинити (коме) по вољи, замерити се' 'позавађати се' 'не удовољити некоме, остати равнодушан према некоме'
оговарање	<i>пришивати (некоме) парчета</i>	'оговарати, опадати, пањкати (некога)'
обрачунавање	<i>очистити (рашчистити) конат (с неким)</i>	'извршити обрачун с неким, свести рачуне'
преклињање	<i>метати бога на некога</i>	'заклињати, преклињати некога'
одбијање, неприхватање	<i>дати кошар некоме</i>	'одбити (некога), не примити што понуђено'
замарање, умарање	<i>натерати (некоме) брид</i>	'натерати (некога) да брзо ради, заморити'
оптерећивање проблемима	<i>на туђу плав пакао не стављај</i>	'не пребацуј своје проблеме другоме'
туча, батињање	<i>повалити на мацке; повалити на клупу</i> <i>на дебелу меру извоштити</i>	'јакостући, ишибати, избатинати (некога)' 'јакостући'
убијање	<i>побити на главу</i> <i>мрсити јагаган</i>	'потпуно потући, поразити непријатеља убијајући све редом' 'убијати ножем, клати'

подвала	<i>ударити (некоме) пармак</i> <i>давати шеле за пеле (некоме)</i> <i>направити јукс</i> <i>подместити коме сицер</i>	'подвалити некоме, преварити некога' 'подваљивати некоме, варати (некога)' 'подвалити (коме), преварити (кога)' 'подвалити коме'
испитивање	<i>узети на мегдан (некога)</i> <i>узети, узимати на миндрос (кога)</i>	'позвати на испитивање, испитати, преслишати некога' 'подробно испити(ва)ти; строго и оштро напасти, нападати'
грдња, прекоравање	<i>ударити (дати и сл.) по кауку</i> <i>(о)читати бурунџију (некоме);</i> <i>ишчатати буквицу (некоме);</i> <i>(о)читати Аџикуран (некоме);</i> <i>(о)читати катавасију (некоме);</i> <i>очатати круне (некоме);</i> <i>(о)читати вакелу (некоме)</i>	'опоменути, прекорети, казнити' '(пре)корити, (из)грдити некога'
обмањивање	<i>извадити, изводити (некога) из памети</i> <i>метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)</i>	'(у)чинити да неко (из)губи разум, способност нормалног размишљања, расуђивања и сл., распаметити, распамећивати' '(у)чинити да се неко доведе у заблуду, да не дође до правог сазнања или уверења, да не види праве ствари'
непоштовање, сматрање безвредним	<i>не дати ни аспре на некога;</i> <i>не дати ни (пребијену) мангуру за некога;</i> <i>ни марјаша не да(ва)ти за некога³³⁵</i>	'не ценити некога нимало, не хајати за некога, не придавати никакву важност'
потцењивање, посрамљивање	<i>поставити (некога) на буре</i> <i>известити (некога) на магарећи вашар</i>	'изложити (некога) руглу, јавно жигосати' 'осрамотити (некога)'
секирање	<i>извадити, јести век (некоме)</i>	'(на)мучити, (на)сикирати (некога)'

³³⁵ Овим фразеолошким јединицама, када објекат глагола није човек, могу се квалификовати различити апстрактни и конкретни појмови.

материјално искоришћавање, пљачкање	<i>опленити до голе душе некога</i> <i>оставити кога без марјаша</i>	'немилосрдно искоришћавати, искористити (некога), (о)пљачкати' 'оставити кога без иједне паре, без ичега; опљачкати кога'
ометање, спутавање	<i>ићи попреко (коме)</i>	'правити сметње, неприлике (коме), ометати (кога)'
вређање	<i>ударити, ударати на (х)рз (некоме)</i> <i>моћи пљунути под пенџер (некоме)</i>	'увредити, вређати нечију част речима или поступком' 'не моћи нанети коме увреду, штету'
дужништво	<i>имати кога на (свом) ровашу</i>	'имати кога као дужника (и материјално и како другачије)'
надзирање, строга пажња	<i>бити назор (некоме или с реченичном допуном)</i> <i>држати на тетику (некога)</i>	'обратити пажњу, повести рачуна, припазити некога' 'строго држати (некога), строго пазити (о некоме)'
освета	<i>дати ватру (некоме)</i> <i>водити срце на кога</i> <i>истерати мачку на ојак (некоме)</i>	'осветити се некоме, научити га памети' 'гајити мржњу према некоме, светити се' 'оштро казнити некога, свирепо се осветити'
огрешење	<i>оштетити душу (нечију)</i>	'огрешити се о некога'
оптуживање, клеветање	<i>личити (нечију) крв на некога</i> <i>убити давију (на некога)</i> <i>маћи (макнути, мицати) на душу, маћи о душу (некога)</i>	'обеђивати, оптуживати некога за убиство' 'окривити, набедити (некога)' 'упропастити, унесрећити некога (лажном оптужбом, клеветом и сл.)'
неугодно казивање	<i>везати на нос нешто некоме</i> <i>отчатати у брк (некоме)</i>	'кази(ва)ти некоме нешто непријатно, сувишно' 'рећи отворено, без увијања, скресати'
досађивање, додијавање	<i>(из)вадити, јести век (некоме)</i> <i>доћи коме (х)ака (главе)</i> <i>набити некоме банак; набити некоме огњиште</i> <i>попети се на гребене (некоме)</i>	'досадити, досађивати (некоме)' 'досадити некоме' 'досадити некоме честим дугим посетама' 'постати терет (некоме); додијати, дозлогрдити (некоме)'
проклињање	<i>у кам затуцати некога</i>	'проклињати, клети некога'
поштовање	<i>повести, водити чест некоме</i>	'указати, указивати поштовање, уважити, уважавати некога'

осамостаљивање	<i>извести на селамет</i> <i>наобалук извести (некога)</i>	'оспособити некога за живот, за самосталан рад, упутити, васпитати, одгајити' 'оспособити за живот, за самосталан рад, подићи, одгајити'
грубо поступање, злостављање	<i>вршљати трње (над нечијом главом, над неким)</i> <i>држати (некога) под мамузом и канџијом</i>	'самовољно и обесно поступати са неким' 'вршити насиље над неким, држати некога у стези, под притиском'
потчињавање, покоравање	<i>стегнути под своје иго</i> <i>потерати некоме сувину</i> <i>довести у низам</i>	'ставити под своју власт, потчинити, покорити' 'наметнути некоме своју вољу, довести некога у стање најстроже потчињености, строго некога притиснути' 'учинити послушним, натерати на послушност'
наношење зла, упропашћење	<i>доћи коме (х)ака (главе)</i> <i>о пакости радити некоме</i> <i>учинити (сатрти и сл.) у перишан</i>	'уништити, упропастити некога' 'припремати некоме зло, штету, пропаст' 'уништити, упропастити некога'
непријатељство	<i>гвелфи и гибелини</i>	'огорчени противници'
заstraшивање	<i>ударити, ударати, уби(ја)ти бахом</i>	'(по)плашити, застраши(ва)ти (виком, грдњом)'
необраћање пажње, небрига	<i>не обратити главе (на некога, на нешто)</i> <i>извадити руке (од некога)</i>	'нимало не марити (за некога, за нешто), не водити рачуна (о некоме, о нечему)' 'дићи руке од некога, напустити некога, престати водити рачуна о некоме'
познавање, процена	<i>познавати неког као стару шестицу;</i> <i>познавати неког као стару крајцару;</i> <i>знати некога као стару плету</i> <i>познавати некога као свој шпаг;</i> <i>познавати некога као свој буђелар</i> <i>узети кога на визитир</i>	'познавати некога веома добро' (обично нечије мане) 'веома добро познавати некога' 'видети, осмотри, проценити кога'
надмудривање	<i>доћи коме (х)ака (главе); дати коме ака</i>	'доскочити некоме'

дисциплиновање	<i>довести (кога) у суру</i>	'учинити да се ко почне примерено понашати, дисциплиновати кога'
поткупљивање	<i>справити (некога) у свој буџелар</i>	'купити, поткупити некога'

8.2.2. Фразеологизми који се не односе на човека

У оквиру семантичко-концептуалног описа застарелих фразеолошких јединица које се не односе директно на човека издвојена су следећа концептуална поља: 1) АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ; 2) ВРЕМЕ / МЕРА ВРЕМЕНА; 3) НАЧИН; 4) КОЛИЧИНА/МЕРА; 5) УСЛОВ; 6) МЕСТО.

8.2.2.1. Концептуално поље АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ

Концептуално поље са општим називом АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ обухвата фразеолошке јединице којима се означавају различите појаве и појмови, догађаји, ситуационе околности из човековог свакодневног живота.

Табела 31. Концептуално поље АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
дело, чин изузетне вредности	<i>златним писменима забележен(о), уписан(о)</i>	'трајно упамћен(о) као веома важно, значајно, вредно'
лоше, рђаво дело, чин	<i>црним писменима забележен(о), уписан(о)</i>	'трајно упамћен(о) као веома лоше, негативно'
сметња, препрека	<i>камен претиканија</i>	'сметња, препрека за решење, остварење нечега'
компликован процес	<i>заплетено живјете</i>	'врло сложен, замршен, спор процес'
велики проблем	<i>Гордијев узао</i>	'нешто веома замршено; несавладива потешкоћа, нерешљив проблем'
немогућност заташкавања	<i>и дувар(ови) има(ју) уши</i>	'нигде није сигурно од прислушкивања, ништа није могуће сакрити, ништа не може остати тајна'
(не)могућност досезања правде	<i>кадија те пре, кадија ти суди;</i> <i>Турчина преи, а Турчин ти суди</i> <i>богатство прикрива хорјатство</i> <i>рсуз ако од вешала утече, од врага не утече</i>	'каже се кад се верује да све зависи од истих личности, па је према томе и исход познат, одн. кад је реч о пристрасном, неправедном суђењу, ставу власти и сл.' 'богаташе не стиже казна за рђаво понашање' 'казна увек стиже за учињена злодела'
сумњив посао	<i>није прави (чист) грош</i>	'није посао или ствар као што треба; нешто није у реду, нису чиста посла'

паметан, правилан поступак	<i>чист конат</i>	'нешто сасвим јасно, одређено, правилно, паметно' ³³⁶
разрешење	<i>мирна крајина</i>	'више нема спора, све је у реду'
ирелевантност догађаја	<i>ујео бес врага</i>	'ником ништа, било па није'
моћ новца	<i>дукати не говоре, али много творе</i> <i>где дукати говоре, не треба уста; где дукати говоре, други се гласи и не слушају</i> <i>са талирима куд хоћеш да прођеш</i>	'с новцем се све може постићи' 'у новцу је вредност, а не у усменим и празним обећањима' 'новцем се све постиже'
јасно одређени материјални односи	<i>чист конат, дуга љубав; чист есан, дуга љубав</i> <i>два ата на једним јаслама не могу бити браћа ка браћа, ама сир за аспре</i>	'јасно одређени материјални односи предуслов су стабилног међуљудског односа' 'треба разграничити материјалну својину од материјалног интереса других (па и блиских људи)'
однос хијерархије	<i>устани, крајцара, нек седне грошић</i> <i>устани, талир, да седне грошић</i>	'каже се кад се даје предност ономе што је главно у односу на оно што је споредно, мање битно' 'каже се кад се даје предност нечему што је споредно, мање битно у односу на оно што је главно'
неправедно унапређење	<i>рупе се повишише, а брегови се понижише</i>	'каже се кад лошији, неспособнији људи незаслужено доспеју на истакнута, руководећа места, положај или функцију, уклањајући боље од себе'
срећне околности	<i>бољи је драм среће него сто ока памети; више ваља драм бахта (среће) већ сто ока памети</i>	'за успех су важније срећне околности од памети'
околишање	<i>куке на закуке</i>	'околишно причање којим се избегава истина, увијање, изврдавање'
неправовремена помоћ	<i>после кише јапунце не треба; после кише доцкан јапунце</i>	'узалудна је помоћ кад не стигне на време'
пропуштена прилика	<i>минула (митила) кола пласт</i>	'каже се када прође згодан моменат за нешто, кад је пропуштена прилика за

³³⁶ Због могуће недовољне информативности дефиниције, наводимо пример употребе датог фразеологизма: „Херо ... дође на једну ћуприју виђе да није чист конат прећи про ње онако уске” (В. Врчевић, РСАНУ, под конат).

		нешто, када се нешто не може више поправити’.
превршење свих граница	<i>кад буде (би) од (с) по пива</i>	’каже се кад је превршена свака мера, не може се више трпети, подносити’
неиспуњена очекивања	<i>ни сваки облак не дажди</i>	’не дешава се увек оно што се очекује’
променљивост ситуације, околности	<i>јуче везир, данас резил</i> <i>иза сваког дажда сунце греје</i> <i>и црн облак вазда не дажди</i> <i>ничија није до сабаха горила</i> <i>друге су карте пропојале</i>	’срећне прилике, ситуације су променљиве, несталне’ ’ниједна несрећа не траје вечно’ ’и лоше, непријатне ствари не трају вечно, и несрећа је пролазна’ ’сваком владању (обично рђавом) дође крај; коло среће се окреће’ ’настала су друга времена и друге прилике’
лако стицање	<i>ако је ћорав коњ, није грош</i> <i>боља је брза крајцара нег спора форинта;</i> <i>боља је брза крајцара нег спор грошић</i>	’вреди и мали новац ако је без муке стечен’ ’боље је уз мање времена и рада стећи мањи новац него се дуго мучити за већи’
тешко стицање	<i>нема грошића без жуљића</i> <i>бољи је талир што га стечеш него дукат што га наследиш;</i> <i>боља је форинта коју сам завредиш него дукат који наследиш</i> <i>док постаде везир, био је сто пута резил</i>	’нема добити без рада и труда’ ’највредније је оно што се стекне сопственим трудом и радом’ ’каже се за онога ко је тешко и мучно остварио нешто’
незаконито стицање	<i>Јудине шкуде</i>	’новац примљен као мито за издајнички посао’

8.2.2.2. Концептуално поље ВРЕМЕ / МЕРА ВРЕМЕНА

У овом концептуалном пољу нашле су се фразеолошке јединице којима се изражава значење временске локализације (реплике на граматичко питање *када?*) или пак временске квантификације/мере (реплике на граматичка питања *колико дуго?* и *колико често?*).

Табела 32. Концептуално поље ВРЕМЕ / МЕРА ВРЕМЕНА

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
одмах	<i>као из вертепа</i> (појавити се, доћи или са елипсом)	'одмах, у истом тренутку'
никад	<i>о шкрипову дне, на шкрипов дан; о Митрову дне; о кукову дне</i> <i>о грчким календама</i>	'никад' 'никад, ни у које време'
после дугог времена, на крају	<i>у несетно доба; у несетнице</i> <i>у неке некавице</i> <i>у заборавак</i>	'пошто прође (пошто је прошао и сл.) знатан део неког периода, после дугог времена' 'на крају, најзад, напослетку, коначно' 'најзад, напослетку, у неко доба'
у невреме	<i>без года</i> <i>изван земана</i> <i>под старост бердо</i>	'кад нечему није време, у невреме' 'у невреме, кад нечему није време' 'у невреме (радити, почети)'
у право време	<i>у свој земан</i>	'у прави час, у право време'
докасно	<i>до (у) заборавке</i>	'у недоглед, до касног времена'
у свитање	<i>у петлано доба</i>	'у време кад петлови ујутру почну певати, у свитање, у праскозорје'
од раног доба, од почетка	<i>од аз-буки</i> <i>од (из) младих ноктију</i>	'од почетка' ³³⁷ 'од детињства'
досад	<i>до дне (дневи) данашњег</i>	'досад, до овог тренутка'
одавно, од давнина, одвајкада	<i>од дугог времена</i> <i>од евендела</i> <i>од (с) поконвека</i> <i>од памети (што је памети људске)</i> <i>откад је земана; од заменде</i> <i>од баба-земана и од цара Шћепана</i>	'одавна, одавно' 'од памтивека, одвајкада, одувек' 'од када се памти, од памтивека, одувек' 'од најранијег времена, откад људи памте, од памтивека, одвајкада, одувек' 'од памтивека, одвајкада' 'одвајкада, од старине'

³³⁷ Уп. пример: „И ту му је нарочито Јов. Јовановић био учитељ готово од аз-буки” (Вулов. 4, 262, РСАНУ).

непрестано, стално	<i>од год до год</i>	'из године у годину, стално'
	<i>од дне до дне</i>	'непрестано, стално, вазда'
	<i>васи вјек</i>	'вазда, увек, стално'
	<i>дневи и ноћи</i>	'непрекидно, непрестано, једнако'
потепено	<i>ден по ден</i>	'мало-помало, постепено'
заувек, трајно	<i>догод Бог свет држи</i>	'заувек, трајно, вечито'

8.2.2.3. Концептуално поље НАЧИН

У овом концептуалном пољу обједињене су фразеолошке јединице којима се означавају различити начини реализације човекових активности.

Табела 33. Концептуално поље НАЧИН

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
опрезно	<i>на озирке (ићи, радити и сл.)</i>	'с предострожношћу, опрезно'
усмено	<i>на окореч</i>	'усменим путем, усмено, кроз разговор'
издалека, заобилазно	<i>из захода</i>	'издалека, посредно, околишући; лагано, без журбе'
страсно	<i>пламтећом душиом</i>	'ватрено, страсно'
узалудно	<i>у тантар (отићи, потрошити)</i>	'упразно, улудно'
отворено, без прикривања	<i>на откروац</i>	'искрено, отворено'
	<i>у небрк (насмејати се и сл. некоме)</i>	'отворено, без прикривања' (насмејати се и сл. некоме)'
	<i>у по ока (говорити, рећи и сл.)</i>	'без устручавања, отворено (рећи, говорити)'
под вођством	<i>на (у) поводу (од) некога</i>	'под нечијим вођством, са нечијим управљањем, руковођењем'
за себе, по својој вољи	<i>за свој конат</i>	'сам за себе, за свој рачун, по својој вољи'
врло гласно	<i>на (у) вас глас</i>	'изразито гласно, најгласније што се може'
врло журно	<i>(у) вас трк</i>	'врло журно, изразито журећи'
енергично, агилно	<i>на вас мах</i>	'врло живо, енергично'
субјективно, пристрасно	<i>по хатару</i>	'пристрасно'
тешко, напорно	<i>као бурлаци на Волги</i>	'тешко, с муком, с напором'
у тајности, кришом	<i>између четири дувара</i>	'у тајности'
	<i>под покривалом</i>	'тајно, кришом, крадом'
	<i>на позадња врата</i>	'на неправилан начин, кришом'

8.2.2.4. Концептуално поље КОЛИЧИНА/МЕРА

У датом концептуалном пољу налазе се фразеолошке јединице којима се на различите начине упућује на обухватност у погледу количине/мере.

Табела 34. Концептуално поље КОЛИЧИНА/МЕРА

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
потпуно, сасвим	<i>од аз до ижице</i> <i>од кона до кона (од кон до кон)</i> <i>до ижице; и до најмање ижице</i> <i>до основица</i>	'од почетка до краја' 'од једног краја до другог, од почетка до краја, у целисти, у потпуности' 'до ситнице, до најмање појединости, потпуно, сасвим' 'до танчина, потпуно, сасвим'
преко мере, много, превише	<i>преко јего</i> <i>до излиха</i> <i>до мртве главе</i>	'преко сваке мере, превише' 'преко мере, много, сувише' 'до бесвести, до изнемоглости, преко сваке мере'
'ни у најмањој мери, нимало, ништа'	<i>ни од заклетве</i> <i>ни напличка (не остати)</i> <i>ни ижице; ни (једно) иже</i> <i>ни аз(а)</i> <i>ни драма</i>	'никако, нимало' 'ни колико износи зрно папра, бибера (не остати)' 'нимало, ништа'

8.2.2.5. Концептуално поље УСЛОВ

У ово концептуално поље сврстане су малобројне фразеолошке јединице којима се изражава услов реализације радње, при чему се првим издвојеним дескриптором негира свака могућност реализације радње (ни под којим условима), док други дескриптор указује на вршење радње под било којим условима.

Табела 35. Концептуално поље УСЛОВ

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
нипошто, ни по коју цену	<i>за живот главе</i> <i>(ни) за вас свет</i>	'нипошто, никако' 'ни по коју цену, нипошто'
по сваку цену	<i>до мртве главе (без мртве главе, без мртвих глава)</i>	'по цену живота, макар и живота стајало'

8.2.2.6. Концептуално поље МЕСТО

У датом концептуалном пољу налазе се само две фразеолошке јединице са општим прилошким значењем места.

Табела 36. Концептуално поље МЕСТО

Дескриптор	Фразеолошка јединица	Фразеолошко значење
'далеко'	<i>за божјих леђи</i>	'врло далеко, у забаченом крају'
	<i>на сто конака</i>	'на великој даљини'

8.3. ФРАЗЕОЛОШКА СЛИКА СВЕТА: ЗАКЉУЧЦИ НА ОСНОВУ СЕМАНТИЧКО-КОНЦЕПТУАЛНЕ АНАЛИЗЕ ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Фразеологија је један од најважнијих извора за реконструкцију језичке слике света, будући да се у њој на сликовит начин одражавају представе човека о себи и свету који га окружује. По формулацији Јежија Бартмињског, оснивача и главног представника лублинске когнитивне етнолингвистичке школе – „језичка слика света је интерпретација стварности садржана у језику која се може представити као комплекс судова о свету, људима, стварима, догађајима. Она је интерпретација а не одраз, субјективни портрет а не фотографија реалних предмета. Ова интерпретација је резултат субјективне перцепције и концептуализације стварности од стране говорника датог језика; она, дакле, има изразито субјективан, антропоцентричан карактер, али је истовремено и интерсубјективна у смислу да постаје друштвено прихваћена и да спаја људе у датом друштвеном кругу, стварајући јединство мисли, осећања и вредности, секундарно утичући [...] на то како чланови заједнице опажају и разумеју друштвену ситуацију” (Бартмињски 2011: 46). Истраживање језичке слике света подразумева истраживање језичких јединица као вербализованих манифестација представа једног народа о стварности и устројству света. Када се бавимо сликом света израженом фразеолошким језичким средствима – онда можемо говорити о фразеолошкој слици света.

Основна идеја јесте та да се изучавањем семантике језичких знакова може проникнути у концептосферу људи, може се објаснити шта је било важно за одређени народ у различитим периодима његове историје, а шта је остало ван његовог видокруга (Попова и Стернин, у Штрбац 2018: 20)

Кроз презентовани семантичко-концептуални опис архаичне фразеолошке грађе можемо извући различите закључке везане за модел концептуализације стварности од стране представнике српске лингво-културалне заједнице. Полазећи од мишљења да се класификација стварности врши преко мреже когнитивно-концептуалних структура, а да фразеологизми представљају језичку манифестацију људског појмовног система, застареле фразеолошке јединице српског језика груписане су у различита концептуална поља. Анализом издвојених концептуалних поља, која представљају одговарајуће домене стварности, може се осветлити један фрагмент језичке слике света српског народа у прошлости (онај фрагмент који нам пружа ексцерпирани корпус архаичне фразеологије, чије потврде махом долазе из XIX века).

У анализи су најпре издвојена она концептуална поља која се односе директно на човека, а потом она која се не односе директно на човека (концептуално поље везано за апстрактне појмове и концептуална поља везана за различите аспекте околносног оквира).

Концептуално поље ОСОБИНЕ ЧОВЕКА обухвата укупно 99 фразеолошких јединица. Доминантан део овог концепта односи се на човекове карактерне особине (84 фразеологизма),

а знатно мањи, тако рећи сасвим периферни, делови посвећени су физичким особинама и интелектуалним особинама човека. Постојање великог броја фразеологизама којима се осликавају карактерне особине сведочи о томе да је за представнике српског народа овај аспект човекове личности веома важан.³³⁸

Дескриптори физичких карактеристика јесу следећи: 'нагост'; 'низак раст'; 'необичан изглед'; 'виткост'; 'дебљина'; 'мршавост'.

Карактерне особине обележене су следећим дескрипторима: 'скромност'; 'смерност'; 'принципијелност'; 'наивност, безазленост'; 'обазривост'; 'дисциплинованост'; 'поштење, част'; 'неустрашност, храброст'; 'непоузданост'; 'поводљивост'; 'самовољност'; 'непристојност, неуљудност'; 'лажљивост'; 'лењост'; 'уображеност'; 'грамзивост, похлепност'; 'неспособност, неумешност'; 'изузетна способност'; 'неспретност'; 'сналажљивост, умеће'; 'довитљивост, лукавост'; 'рђавост'; 'неумереност'; 'безвредност', 'ништавност'; 'неупоредивост са другима (обично по позитивним) особинама'; 'штедљивост'; 'тврдичлук, шкртарење'; 'расипност'; 'језичавост, лајавост'; 'навалентност, наметљивост'; 'неумереност'; 'лажно представљање, претварање'; 'лоше особине'; 'непажња, неувиђавност'; 'нико није без мане'; 'правичност, праведност'; 'упоређивање са другима'; 'поткупљивост, подмитљивост'.

На интелектуалне особине реферишу дескриптори 'памет, интелигенција' и 'умна ограниченост, глупоћа'.

Како се види из представљеног списка дескриптора, више је црта личности које се негативно вреднују.

Збирно посматрано, у најважније људске особине, према подацима које даје застарела фразеолошка грађа, спадају оне које осликавају човеков однос према новцу: штедљивост (*за црне облаке бијеле јаспре; уштеђен је грошић више него добијен; с потурама се дукати заштеђују; много зрна громили начине; ко не чува карантане, не броји цекине; ко не поштује крајцаре, не може стећи форинте; чувати беле паре за црне днове*); тврдичлук (*мерити што на драмове; не дати ни пребијену грешљику; не дати плету за нешто; ни грош пара кућу не обара; пинеза има, а огња му понестаје*); расипност (*потрошио би (изјео би) доту свете Ане, не би му дотекла дота св. Ане; што можеш за грошић узети, не дај талираа; грош по грош, оде кућа на добош; паре су му јаја под ногама; где може једна крајцара залећи, не троши две; што не требаи, скупо је, ма и за потуру било*). Док се штедљивост као особина позитивно вреднује, на расипност, као и на тврдичлук, гледа се са неодобравањем.

Негативно се вреднује и притворна особа, она која се лажно представља (*агнец божји (незлобиви); испод туге триста ћуге; ласно је испод јапунџета прстима пуцати; нема ни форинте а размеће се иљадама*). Такође, људска неумереност и незајжљивост се често маркирају (*бити без карара; хтети грасуља; набацати (себи) на кљун као патка (пловка); навалити као Аламани*). У вези са особинама које човека структурирају као личност, додајмо да представници српског народа цене памет, интелигенцију, за шта су у језику поникле следеће фразеолошке јединице *имати рабош у глави; боље је бити без пјенеза него без памети; бољи је драм памети него сто ока снаге; више ваља унча памети но ока снаге; људи се не мере пећу но памећу*.

Управо оне црте личности за чије означавање постоји већи број фразеологизама, као горенаведене, у човековом појмовном систему су доминантне и подложне изразито емоционално-вредносној процени.

У концептуално поље стања човека груписано је 89 фразеолошких јединица. Овај концепт обухвата различита стања у којима се човек може наћи. Посреди могу бити:

а) емотивна стања (осећања и расположења) – која су обележена следећим дескрипторима: 'мржња'; 'радост'; 'забринутост'; 'залебљеност'; 'безбрижност, уживање';

³³⁸ И други фразеолошки корпусу потврдили су да је категорија физичких особина сасвим маргинална у односу на психичке (карактерне) особине човека (в. Црњак 2002: 137, Вуловић Емонтс 2021б: 303).

'задовољство постојећим'; 'узнемиреност'; 'безнадежност, беспомоћност'; 'туга, потиштеност'; 'страх'; 'разјареност, љутња'; 'срдитост, раздражљивост'; 'секирација, брига';

б) психофизиолошка стања – на која реферишу следећи дескриптори: 'дрхтавица'; 'бледило'; 'једрина'; 'помодрелост'; 'жеђ'; 'надутост'; 'пијанство'; 'несвестица'; 'одмор, починак';

в) здравствена стања – означена следећим дескрипторима 'добро здравље'; 'глувоћа'; 'губитак телесне тежине'; 'физичка снага'; 'болест'; 'слабост, изнемоглост'; 'сенилност'; 'болешљивост, слабуњавост'; 'лудило, умоболност';

г) материјална стања – која су изражена дескрипторима: 'непоседовање новца, сиромаштво'; 'оскудна исхрана'; 'скроман живот, животарење'; 'поседовање новца, богатство';

д) брачно стање – на које указују дескриптори 'бити неудата' и 'бити удата/ожењен';

ђ) егзистенцијално стање (постојање), за чије изражавање смо одредили дескриптор 'смрт/самрт'.

Анализом концепта у оквиру којег су груписана стања у којима се човек може наћи увиђа се да се највише фразеолошких јединица окупља око дескриптора 'сиромаштво', 'лудило, умоболност' и 'смрт/самрт'. На основу наше грађе, дакле, можемо претпоставити да управо ове три детерминанте човековог живота заузимају доминантно место у људском појмовном систему, што резултира бројем јединицама којима се маркирају.

Тако, у домену материјалног стања, највећим бројем фразеологизама изражава се сиромаштво и ситуације које проузрокује непоседовање новца: *немати ни гинге; немати ни мангуре; ни пикуле немати; немати ни сексера; бити без кршина гроша; немати ни филера; немати ни (два) солда (солта); кусур се од дуката тражи, а не од маријаша; није умрла баба од корбе, већ од празне торбе; ударио јоктур у кесу; доћи (дотерати) до ижице; хранити се на драмове; водити душу; го као шешана.*³³⁹ У домену здравственог стања, говорни представници српског језика нарочито истичу стање поремећене свести, што потврђују следећи примери с општом семантиком 'лудило, умоболност': *бог узео ушур (од некога); истрчати из умног вагаша; узети гору на очи; бир тахта ексик; скочити у махнито либро; ударити у манити ветар; ударити у смућене ветрове; ударити у несвјесни вртолац; ушао бес (ушло сто бесова) у њега; бити болестан од духа; оболети духом.* Већи број фразеолошких јединица окупља и семантички дескриптор 'смрт/самрт': *до (мртве) главе доћи (некоме); ставити главу на лапот; главу на погибио ставити; поимати душом; немати веска, изгубити веса; бити на последњем концу.* Смрт и ментална оболелост саме по себи су теме о којима се нерадо говори, па не чуди што у језику постоји већи број експресивних израза за, углавном еуфемистично, изражавање ових појмова.

Збирно гледано, архаичном фразеологијом српског језика углавном су осликана непожељна стања човека (мржња, забринутост, узнемиреност, безнадежност, туга, страх, љутња, раздражљивост, секирација, бледило, помодрелост, жеђ, надутост, пијанство, несвестица, глувоћа, слабост, изнемоглост, болест, сенилност, болешљивост, умоболност, сиромаштво, скроман живот, смрт, самрт). Сасвим мали део концепта односи се на пожељна и пријатна стања (радост, заљубљеност, безбрижност, једрина, физичка снага, добро здравље, поседовање новца).

Концептуално поље животне околности, ситуације и положили човека обухвата укупно 50 фразеолошких јединица. Ти фразеологизми указују на различите ситуације, животне прилике и сл. у којима се човек, као друштвено и активно биће, може наћи. Ти положаји и ситуације могу се квалификовати као повољни/пожељни за човека и као неповољни/непожељни за човека.

Дескриптори којима се указује на повољне ситуације и положаје јесу: 'дуг живот'; 'леп живот'; 'добар глас, углед'; 'висок друштвени положај'.

³³⁹ О богатим фразеолошким парадигмама које се формирају око социјално-утилитарне категорије *сиромаштво* у српском језику в. Вуловић Емонтс 2021в.

Дескриптори којима се указује на неповољне ситуације и положаје јесу 'физичко насиље'; 'казна, прекор'; 'потчињеност, нелобода'; 'надзор, присмотра'; 'оговарање'; 'туђе издржавање', 'зависност од туђих заслуга'; 'невоље, непријатност, тешка ситуација'; 'неприхваћеност, одбаченост'; 'страдање, пропаст'; 'губитак, друштвеног положаја, назадовање'; '(не)успех'³⁴⁰; 'обесправљен положај'; 'неподношљива ситуација'.

Посматрајући наведену класификацију семантичких дескриптора (или концептуалних маркера), увиђа се да наш народ у фразеолошким јединицама доминантно бележи оне ситуационе околности и положаје које су за човека неповољне и неугодне и које угрожавају његов лични интегритет. При том, најбројнији су они фразеологизми којима се изражава општа семантика 'бити у невољи / подносити непријатности, мучити се', из чега се стиче утисак да се међу говорницима српског језика невоље сматрају неминовним сегментом људског живота. У питању су оне јединице које окупља уопштени семантички дескриптор 'невоља, непријатност, тешка ситуација' *имати вражду за вратом; водати турске коње; бити на нечаре; пуче колан; доћи са црншиа на гориши; горети на два огња; (про)гутати гркавицу; вадити (копати) очи (с ким, с чим); састали се као лисице у сепији; увести у танке нити (ните); лепе се невоље за њега као слепи мишеви за дувар*.

У оквиру концептуалног поља активности, поступци, понашања човека нашло се 107 фразеолошких јединица којима се означавају различите човекове (не)активности, поступци, понашање. У корпусу застареле фразеологије, дакле, бројне су јединице којима се на експресиван начин означавају различите врсте човекових радњи.

Једна скупина издвојених дескриптора не упућује на конкретну вредност означених активности: 'путовање'; 'бежање'; 'љубавни састанак'; 'стварање прилика'; 'започињање посла'; 'распродавање, крчмарење'; 'изношење у јавност'; 'разматрање'; 'сагласност'; 'чување тајне'; '(бесповратан) одлазак'; 'оснивање'; 'молба'; 'окончавање'; 'подмирење'; 'одређење граница'; 'маштање, фантазирање'; 'скривање'; 'уједињење'; 'закључивање, размишљање'; 'нестанак'; 'изношење мишљења'. Фразеологизмима окупљених око ових дескриптора означавају се активности које се могу окарактерисати као неутралне (које нису обавезно позитивне нити негативне), премда се неретко оцена датог делања ишчитава из самог контекста.

С друге стране, бројним фразеологизмима изражавају се радње човека и обрасци понашања који се негативно вреднују. Таквим фразеолошким јединицама предружени су следећи дескриптори: 'уништење'; 'нечасна, нелегална зарада'; 'преузимање кривице'; 'проузроковање несреће'; 'давање празних обећања'; 'неумесно причање, лупетање'; 'непризнавање, порицање'; 'нечасно делање'; 'површна, погрешна процена'; 'закаснала реакција'; 'неактивност'; 'усиљен разговор'; 'псовање'; 'огрешење, преступ'; 'издаја'; 'свађа'; 'мукотрпан, претеран рад'; 'узалудност, бесплодност радње'; 'небрига, необраћање пажње'; 'пртеривање'; 'ненормално понашање'; 'чудно понашање'; 'обесно понашање'.

Само два дескриптора експлицитно указују на афирмативно људско делање: 'спасење, успех' и 'добро дело'.

Када се погледа бројност фразеолошких јединица окупљених око истог дескриптора, закључује се о томе који типови активности и понашања у већој мери одликују наш народ. Према нашој грађи, као доминантан образац понашања издваја се онај који подразумева човекову нереакцију, не обраћање пажње, не хајање за нешто (оглушивање о нечије речи,

³⁴⁰ Дескриптор '(не)успех', придружен фразеологизму *боја ми (ти, му итд.) се (не) прима* 'има (нема) успеха', у зависности од контекста, може указивати и на повољну и на неповољну ситуацију за субјекта. Ми смо га означили као 'неповољан дескриптор' будући да сви примери који су потврда овог фразеолошког архаизма ситуацију квалификују као неповољну, односно изражавају семантику 'немати среће': „Навалимъ на ню да ме срећнымъ учини, и већ самъ помьслио да ће ми се боя примити; кадъ на эданна дође нѣнь проклеты мужъ (Зуб. 4, 121). Он є издалека навияо, говорио о господству, богатству, любви, но му се боя никако непримаше (Слов. 1860, 215). Хтео [би] да наведе разговор на Гета ... али му се боја никако не примаше (Лаз. Л. 2, 54).

молбе, немарење за нечије лоше стање и сл.) (уп. следеће фразеологизме из корпуса: *ни (х)абера немати; ни у балту; ни у врштец; ни у дулведу; изрезати из рабуша; ни шест брига (некоме) ; купити (брати, градити, правити, примати) оглушке*).

У сфери човекових активности, према подацима из нашег корпуса – најчешће обележавана негативна вредност односи се на узалудност/неплодност човековог делања. На то упућује бројност фразеологизама којима се изражава управо ова сфера животног искуства људи: *вући галије по сувом; писати кредом по дувару; ударати грашком о дувар; истеривати мачку кроз димњак; искати у јеђупка млека; сто година (дана) деведесет (осамдесет, двеста итд.) гроша; трошити пакао на туђи брод*.

У концептуално поље ЧОВЕКОВ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА сврстана је укупно 91 фразеолошка јединица.

Застареле фразеолошке јединице изражавају доминантно оне видове међуљудских односа који се оцењују негативно на скали друштвених вредности. На њих упућују следећи дескриптори: 'замерање'; 'оговарање'; 'обрачунавање'; 'познавање (по злу)'; 'умарање'; 'оптерећивање проблемима'; 'туча, батињање'; 'убијање'; 'подвала'; 'грдња, прекоравање'; 'обмањивање'; 'непоштовање, сматрање безвредним'; 'потцењивање, посрамљивање'; 'секирање'; 'материјално искоришћавање, пљачкање'; 'ометање, спутавање'; 'вређање'; 'проклињање'; 'дужништво'; 'освета'; 'огрешење'; 'оптуживање, клеветање'; 'досађивање'; 'неугодно казивање'; 'грубо поступање, злостављање'; 'потчињавање, покоравање'; 'наношење зла, упропашћење'; 'заstraшивање'; 'необраћање пажње, небрига'; 'надмудривање'; 'поткупљивање'.

С друге стране, мали је број фразеолошких јединица за изражавање позитивно обележених међуљудских односа, а оне су окупљене око следећих дескриптора: 'помагање'; 'поштовање'; 'љубав, угађање'; 'заједништво'; 'обезбеђивање удобног живота'; 'осамостаљивање', 'договор'; 'заштита'.

Када се у палети негативно оцењених односа погледа бројност фразеологизама уз исти дескриптор, могу се открити следећи одрази менталитета наших људи – а то је склоност ка досађивању, додијавању другима – уп. *(из)вадити, јести век (некоме); доћи коме (х)ака (главе); набити некоме банак; набити некоме огњиште; попети се на гребене (некоме)* – као и склоност ка чињењу подвала другима – уп. *ударити (некоме) пармак; давати шеле за пеле (некоме); направити јукс; подместити коме сицер*. Управо за појаве које су најизраженије у једном друштву постоји највише језичких менифестација.

Досад представљена концептуална поља односе се директно на човека. Начин на којих је унутар датих поља систематизована фразеолошка грађа открила је наивну слику о човеку као личности, те као активном и социјалном бићу. Границе међу овако издвојеним концептуалним пољима дифузне су, па се и сама класификација показује као условна. То значи да се поља укрштају, преплићу, такорећи произлазе једна из других. Тако, на пример, застарели фразеологизам *оплентити до голе душе некога* 'немилосрдно искоришћавати, искористити (некога), (о)пљачкати' одређује човеков однос према другима (и сврстан је у то поље), али и карактерне црте човека – непоштење, рђавост. Дакле, сва концептуална поља отворена су једна према другима и тек њиховим укрштањем добија се потпунија слика о српском човеку.

Остала концептуална поља не описују човека директно, већ осветљавају његов поглед на апстрактне појмове, као и на различите аспекте околсног оквира, као што су време, начин, количина/мера, услов и место.

Концептуално поље АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ обухвата укупно 46 фразеологизама, груписаних око следећих дескриптора: 'дело, чин изузетне вредности'; 'лоше, рђаво дело'; 'сметња, препрека'; 'компликован процес'; 'велики проблем'; 'немогућност заташкавања'; 'немогућност досезања правде'; 'сумњив посао'; 'разрешење'; 'моћ новца'; 'јасно одређени

материјални односи'; 'однос хијерархије'; 'неправедно унапређење'; 'срећне околности'; 'околишање'; 'неправремена помоћ'; 'пропуштена прилика'; 'превршење свих граница'; 'променљивост ситуације, околности'; 'лако стицање'; 'тешко стицање'; 'незаконито стицање'. Према подацима које пружа наша грађа, може се претпоставити да је за представнике српског народа нарочито важна чињеница која се тиче променљивости ситуација, односно несталности животних околности – будући да се управо ови појмови идиоматизују помоћу више израза: *јуче везир, данас резил; иза сваког дажда сунце греје; и црн облак вазда не дажди; ничија није до сабаха горила; друге су карте пропојале*.

Семантичка анализа ексцепиране фразеолошке грађе показала је да су у застарелом фразеолошком фонду српског језика заступљени, у већој или мањој мери, скоро сви типови адвербијалних значења. Најбројнији су фразеологизми који припадају концептуалном пољу ВРЕМЕ / МЕРА ВРЕМЕНА (31 фразеологизам), а даљи хијерахијски поредак је следећи: НАЧИН (18 фразеологизама), КОЛИЧИНА/МЕРА (14 фразеологизама), УСЛОВ (4 фразеологизма), МЕСТО (2 фразеологизма).

Да сумирамо досад речено. Кроз архаичну фразеологију откривен је значајан део језичке слике света српског човека. Осликана је његова визија стварности, условљена установљеним системом вредности и перспективом опажања света. Кроз систематизацију фразеолошке грађе издвајањем доминантних дескриптора показано је како се човек структурира као личност (његове физичке, карактерне и интелектуалне црте), те као активно и социјално биће (његове активности, однос према другима, стања у којима се може наћи, својим или туђим деловањем). С обзиром на чињеницу да већина ексцерпираних фразеологизама има негативну конотацију, може се увидети човекова потреба да експресивно маркира негативне и непожељне појаве (негативне особине личности, непожељна стања, непожељне активности, поступке и понашања, негативне међуљудске односе). Истраживана застарела фразеолошка грађа, наиме, потврдила је оно што је установљено и семантичком анализом савремених, актуелних фразеолошких јединица (нпр. Ружић 2009; Штрбац 2018; Вуловић Емонтс 2021б) и лексичких јединица (нпр. Драгићевић 2001) – а то је да се у језику негативне вредности чешће маркирају у односу на позитивне вредности. У контексту наведеног, врло су илустративне следеће речи В. Ружић (2009: 402): „Човека увек више погађају различите и неправде које му се чине, па их он дубоко преживљава и трпи (та трпљења сежу у далеку прошлост), али и покушава да својим осећањима да одушка утискујући све то у језички израз, по могућству сликовит, експресиван, емоционално обојен.”

8.4. ЗАКЉУЧАК ПОГЛАВЉА

У овом поглављу извршена је семантичка класификација застареле фразеолошке грађе српског језика која чини корпус овога рада. Показало се да се архаична српска фразеологија одликује семантичким садржајима из различитих домена стварности.

Водећи се методом семантичко-концептуалног описа фразеолошко-паремиолошког материјала који је установио Д. Добровољски, а разрадио Л. Зубатов, архаични фразеолошки материјал груписан је по концептуалним пољима, која одговарају тематским целинама из реалног света, а сваком фразеологизму је додељен одговарајући дескриптор, формулисан на основу доминантне семантичке компоненте из сложене структуре фразеолошког значења. Полазећи од идеје да фразеолошка грађа представља вербализовану манифестацију људског појмовног система, тј. човекових представа о себи и свету који га окружује, те начина на који тумачи стварност уопште, у анализи су најпре издвојена концептуална поља која се директно односе на човека: ОСОБИНЕ ЧОВЕКА; СТАЊА ЧОВЕКА; ЖИВОТНЕ ОКОЛНОСТИ, СИТУАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈИ ЧОВЕКА; АКТИВНОСТИ, ПОСТУПЦИ, ПОНАШАЊЕ ЧОВЕКА; ЧОВЕКОВ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА, а ПОТОМ ОНА ПОЉА КОЈА НИСУ У ДИРЕКТНОЈ ВЕЗИ СА ЧОВЕКОМ: АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ, ВРЕМЕ / МЕРА ВРЕМЕНА; НАЧИН; КОЛИЧИНА/МЕРА; УСЛОВ; МЕСТО.

Када се издвојена концептуална поља упореде према броју фразеологизама којима се вербализују, индиректно се осветљава и хијерахијски однос датих концепата у појмовном

систему човека. Друкчије речено, добија се слика онога што је човеку у животу важније, примарније (а то су они концепти за чију вербализацију постоји већи број фразеолошких језичких средстава), а шта му је мање важно, споредно (а то су концепти који обухватају мањи број фразеолошких језичких средстава). Пропорционална заступљеност концептуалних поља изражених формираним корпусом архаичне фразеологије – може се графички приказати на следећи начин:

Графикон 3: Дистрибуција концептуалних поља застарелих фразеолошких јединица

Како показује представљени графички приказ, доминантан део анализираног корпуса односи се директно на човека (79%). Када се концептуална поља која су директно у вези са човеком упореде према броју фразеологизама помоћу којих се вербализују, добија се следећи поредак: АКТИВНОСТИ, ПОСТУПЦИ, ПОНАШАЊА ЧОВЕКА (24,5%), ОСОБИНЕ ЧОВЕКА (22,8%), ЧОВЕКОВ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА (21%), СТАЊА ЧОВЕКА (20,2%), ЖИВОТНЕ ОКОЛНОСТИ СИТУАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈИ ЧОВЕКА (11,5%). Дати поредак осликава важност издвојених концепата и њихов статус у појмовном систему говорника српског језика.

У оквиру концептуалних поља која се директно односе на човека, како се видело из приказа извојених дескриптора, уочава се доминација фразеологизама са негативном вредношћу, што је у складу је са већ установљеном тенденцијом да се језички маркира управо оно што је негативно обележено на скали друштвеног вредновања. Језик се тако показује као важан инструмент за детерминацију параметара који чине вредносни систем једне друштвене заједнице.

9. МОГУЋНОСТ СЕМАНТИЧКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА: АНКЕТНО ИСТРАЖИВАЊЕ

9.0. Увод у поглавље

У овом поглављу бавићемо се мотивисаношћу застарелих фразеолошких јединица и могућности разумевања њиховог глобалног значења из угла теоријских постулата когнитивне лингвистике. Како бисмо открили у којој мери је говорницима српског језика предвидљива семантика застарелих фразеологизама, спровели смо анкету у којој је учествовало 100 испитаника, студентског узраста. Будући да је, претпостављамо, говорницима непозната семантика фразеолошких јединица које су означене као застареле, јер се оне у савременом језичком тренутку не налазе у активној употреби – од испитаника је тражено да претпоставе шта би значили изабрани фразеолошки архаизми. Основни циљ анкете јесте да се провери у којој мери су говорници способни да предвиде и интерпретирају значења застарелих фразеологизама, полазећи од идеје менталних слика, као специфичних концептуалних структура које посредују између лексичке структуре фразеологизама и њихових фигуративних значења. У зависности од тога колики се проценат одговора буде поклапао са речничком семантизацијом испитиваних фразеологизама, показаће се који су застарели фразеологизми семантички транспарентни (прозирни), а који су семантички нетранспарентни (непрозирни).

9.1. О МОТИВИСАНОСТИ И РАЗУМЕВАЊУ ЗНАЧЕЊА ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА ИЗ УГЛА КОГНИТИВНЕ ЛИНГВИСТИКЕ

Тврдња да су фразеологизми немотивисане језичке јединице, чија су значења арбитарна, оспоравана је и у истраживањима когнитивнолингвистичке оријентације. Когнитивни лингвисти, наиме, језик посматрају као одраз општих когнитивних процеса. За предмет проучавања узимају људски ум, односно когнитивне феномене, као што су перцепција, мишљење, памћење, учење, разумевање језика и сл. (Кликовац 2004: 7).

Оспоравајући идеју по којој су фразеологизми као сложени језички знаци арбитарни, З. Кевечеш и П. Сабо (1996: 330) наглашавају да је већина фразеолошких јединица (ови аутори, као и други амерички когнитивисти, користе термин *идиом*) – производ концептуалног система човека, а не производ језика – њихово значење произлази из нашег општег знања о свету (похрањеног у нашем концептуалном систему).³⁴¹ Управо се на ово знање можемо ослонити да бисмо разумели глобална фразеолошка значења. Другим речима, у највећем броју случајева, фразеологизми нису замрзнути елементи језика, тј. нису арбитарне (произвољне), већ мотивисане језичке јединице. Мотивација се схвата као могућност интерпретације менталне слике, евоциране буквалним значењем фразеолошке јединице, на начин којим се даје смисао фигуративном значењу (уп. Пијрајнен 2011: 65–66).³⁴² Међутим, када се у когнитивној лингвистици каже да је значење мотивисано, то значи да није арбитарно, али не значи да је сасвим предвидљиво нити лако објашњиво (уп. Лејкоф 1987: 346; Кевечеш и Сабо 1996: 330).³⁴³

³⁴¹ Исп. цитат у оригиналу: „An idiom is not just an expression that has meaning that is somehow special in relation to the meanings of its constituent parts, but it arises from our more general knowledge of the world (embodied in our conceptual system). In other words, idioms (or, at least, the majority of them) are conceptual, and not linguistic, in nature” (Кевечеш и Сабо 1996: 330).

³⁴² Исп. цитат у оригиналу: „Motivation is understood as the possibility of an interpretation of the mental image, evoked by the literal meaning, in a way that makes sense of the lexicalized meaning” (Пијрајнен 2011: 65–66).

³⁴³ Чињеница је да постоје фразеологизми чија мотивација у датом синхронском тренутку није јасна, али то не значи да су они немотивисане јединице, произвољан скуп речи са произвољним значењем. Реконструкција

Кључна питања у оквиру когнитивистички усмерених фразеолошких истраживања тичу се начина на који говорници разумеју идиоматски језик, те модела по којима се фразеологизми, као структурно сложене језичке јединице, складиште у менталном лексикону човека. Према тумачњима когнитивиста, човек разуме идиоматски језик захваљујући когнитивним механизмима. Најпродуктивнији когнитивни механизми јесу појмовна метафора, појмовна метонимија и конвенционално знање (енг. *conventional knowledge*) (Кевечеш и Сабо 1996: 330). Помоћу ових менталних механизма, који често делују удружено, открива се мотивација фразеолошких јединица, односно примарно нефразеолошко значење повезује се са секундарним фразеолошким значењем.

Многи фразеологизми настали су метафоричким пресликавањем. Говорници их разумеју захваљујући универзалној способности да разумеју појмовне метафоре (в. Гипс 1994). Приликом метафоризације долази до пројекције изворног домена, који је познат, конкретан и доступан чулима, у циљни домен, који је мање познат, апстрактан и чулно недоступан. Друкчије речено, разумевање појмова из апстрактног домена омогућено је механизмом пресликавања појмова из конкретног домена, који су блиски људском искуству. Појмовна метафора омогућује заправо трансфер знања која човек поседује о изворном домену на циљни домен, при чему ово знање у великој мери доприноси структурирању циљног домена и начину на који се он разуме (исп. Папишта 2018: 56).

По речима Џ. Лејкофа (1987: 447), постоји читава класа идиома који у свести говорника могу призвати конвенционалне менталне слике. Такве слике настају на основу визуелних представа из основе идиома и, по правилу, заједничке су за већину матерњих говорника датог језика, представника исте културе. Зато и имају епитет „конвенционалне”. То значи да када би говорници били упитани да „замисле и опишу” одређени фразеологизам, добили би се прилично слични одговори. Идиоми који су „замисливи”, на основу позадинске слике која мотивише глобано значење, аутор назива *imageable idioms*. Конвенционалне менталне слике имају важну улогу при формирању нових идиома, као и при „схватању смисла” старих.³⁴⁴

Наведимо један пример Џ. Лејкофа везан за процес формирања менталних слика. У питању је енглески фразеологизам *spill the beans*, чије дословно значење гласи ’просути пасуљ’, а семантички транспоновано – ’открити тајну’. Лејкоф је замолио информанте да формирају менталну слику за ову фразеолошку јединицу, а затим им је поставио неколико питања: Где се налази пасуљ пре него што се проспе? Колики је садрживач (контејнер) у којем је пасуљ био? Да ли је просипање случајно или намерно? Где је пасуљ када се просуо и да ли се налази у уредној гомили или је расут? Након што је присут, да ли га је лако скупити?

Говорници су обично наводили да је пасуљ био у лонцу/торби/тегли, да је тај садрживач (контејнер) углавном величине људске главе, да је просипање случајно, да је свуда расут и да га је тешко скупити и вратити натраг. Аутор је, на основу датих одговора, закључио да се у свести говорника формира ментална слика заснована на метафори УМ ЈЕ САДРЖИВАЧ (КОНТЕЈНЕР), ИДЕЈЕ СУ ЕНТИТЕТИ, па се на основу дате метафоре и одређених конвенционалних знања успоставља веза између дословног и пренесеног значења фразеологизма. Лејкоф дату метафоричку концептуализацију објашњава на следећи начин:

њихове мотивационе базе из различитих разлога је отежана и захтева ширу перспективу, која укључује примену различитих структура знања, језичких и ванјезичких.

³⁴⁴ Д. Доброволски и Е. Пијрајнен сматрају сликовитост кључном фразеолошком карактеристиком, важном за утврђивање мотивације фразеолошких јединица и разумевање фразеолошког значења, а мотивисаност фразеологизма помоћу слике називају иконичком мотивисаношћу (в. Доброволски и Е. Пијрајнен 2005б: 87–93).

Како истичу ови аутори, мотивација фразеологизама заснива се на односу оба концептуална нивоа: фигуративног фразеолошког значења и слике која се налази у његовој основи, а коју је евоцирала лексичка структура фразеолошке јединице. Међутим, аутори истичу да у тумачењу слике, односно у објашњењу фразеолошког значења, неретко се не може остати само у когнитивном теоријском домену, већ је потребно укључити и ванјезичке чињенице, посебно оне везане за културу и историју дате језичке заједнице (исп. Доброволски и Пијрајнен 2009: 17–18). О елементима културе који се могу наћи у основи фигуративних јединица в. Доброволски и Пијрајнен 2005а: 22.

Пасуљ одговара информацијама, а садрживач (контејнер) одговара глави. Информација би требало да се чувају у глави, односно у тајности. Просипање пасуља одговара пуштању информација, и то понајчешће случајно (в. Лејкоф 1987: 449–450). Иако је, на први поглед, глобално значење ове фразеолошке јединице произвољно, нелогично (уп. дословно значење 'просути пасуљ' : пренесено значење 'открити тајну') – механизмом појмовне метафоре оно бива разумљиво и смислено. Овакве појмовне метафоре говорници несвесно призивају у свести како би разумели одређени језички израз. Како би се изразили амерички лингвисти Б. Кејсар и Б. Блај (1995), овде се ради о тзв. интуицији матерњих говорника за транспарентност фразеологизама, која се огледа у томе да су говорници склони (несвесно) да траже везу између буквалног и фигуративног значења, односно да дају смисао конвенционалним изразима.

Идеју о конвенционалним менталним сликама разрађивао је у својим радовима амерички психолингвиста Р. Гипс, побијајући традиционално схватање по којем фразеологизми представљају „мртве метафоре” (енгл. *dead metaphor*), односно изразе који су некада били метафорички, али су временом изгубили своју метафоричност, те у менталном лексикону говорника постоје као замрзнуте јединице, као некакве „дугачке речи” (о овом традиционалном погледу на фразеологизме исп. и Станојевић и Паризоска 2005: 704).

Р. Гипс, међутим, у свом познатом чланку *Why idioms are not dead metaphors* тврди да су многи фразеологизми заправо и даље „метафорички веома живи”, на шта указују различита елспериментална истраживања у којима је потврђено да су људи у стању да схвате фигуративно значење многих непознатих фразеологизама управо зато што се могу ослонити на метафоричко тумачење ових израза. То значи да фразеологизми нису петрифицирани елементи језика, другим речима, не постоје у менталном лексикону као окамењене, „мртве метафоре”, већ је фигуративно значење идиома мотивисано универзалним знањем говорника о појмовним метафорама које су у њиховој основи (исп. Гипс 1993: 57).

Као један од механизма помоћу којих се тумачи фразеолошко значење, у оквиру когнитивистичког приступа фразеологизмима, наводи се и тзв. конвенционално (искуствено) знање. Кевечеш и Сабо (1996: 338) под конвенционалним знањем подразумевају заједничке информације које људи у једној култури имају у вези са одређеним појмом. То заједничко знање укључује опште информације о облику, величини, функцији и сл. енититета из датог појмовног домена. Знање је конвенционално ако је проширено у одређеној лингво-културалној заједници, односно ако се може рећи да је део колективне емпирије.

Наведимо један пример. У мотивацији енглеског фразеологизма са лексемом *шака* (енг. *hand*) – *have one's hands full* (дословно значење 'имати пуне шаке', пренесено значење 'бити веома заузет') – учествује уопштено знање које људи имају о шакама (њиховој величини, функцији и сл.). С обзиром да знамо да је шака мала, те да у њу не може да стане превише ствари, јасно је да ако су човеку шаке пуне, он не може да их користи за неку другу активност; заузет је стварима које већ држи и нема капацитет да уради било шта друго. Овакво објашњење подразумева укључивање конвенционалног знања у мотивацију и разумевање фразеолошке јединице, међутим оно није једино когнитивно средство које је овде активно. Поред искуственог знања, на делу је и метонимија РУКА ЗА АКТИВНОСТ (енг. *THE HAND STANDS FOR THE ACTIVITY*) (в. Кевечеш и Сабо 1996: 337–339).

Додајмо још један пример из литературе. У случају енглеског фразеологизма *six feet under*, који значи 'мртав', В. Броз (2015: 47) процењује да би већина људи пронашла мотивацијску везу применом конвенционалног знања о сахранама и чињеници да је просечна дубина гроба око шест стопа (нешто мање од два метра). Дакле, различите ванјезичке чињенице које учествују у мотивацији фразеолошких јединица представљају конвенционално знање, које се, уз појмовну метафору и метонимију, сматра једним од когнитивних механизма важним за разумевање фразеолошких јединица.

Како смо видели, мотивисаност значења један је од основних постулата у когнитивној лингвистици. Човек разуме фразеологизме захваљујући универзалној способности да разуме појмовне метафоре и појмовне метонимије, али и захваљујући томе што поседује

конвенционално знање, тј. опште знање о свету, које је ускладиштено у његовом појмовном систему.³⁴⁵

9.2. КОГНИТИВНОЛИНГВИСТИЧКА ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ИСТРАЖИВАЊА О МОТИВИСАНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА И РАЗУМЕВАЊУ ФРАЗЕОЛОШКОГ ЗНАЧЕЊА

У различитим експерименталним истраживањима испитивана је мотивисаност фразеолошких јединица и степен њихове семантичке транспарентности. Циљ таквих истраживања јесте да се покаже да фразеологизми нису окамењене структуре, које се не могу семантички рашчланити и које говорници употребљавају аутоматски, без идеје зашто значе то што значе. Истина је да у конкретной комуникативној ситуацији говорници фразеолошке јединице користе несвесно, имајући на уму само њихово пренесено значење, међутим, када би се од њих тражило да замисле и опишу одређени фразеологизам, они би то лако могли да учине, при том тражећи смислену везу између дословног значења и пренесеног значења (уп. Лејкоф 1987: 447). Значењска структура је по својој природи и субјективна и садржи конвенционално сликовно представљање, којим се ментално приказује дата ситуација (Кликовац 2004: 9).

Нису, свакако сви фразеологизми лако „ментално замисливи” и немају сви лако уочљиву везу између слике формиране на основу буквалног значења лексичких компонената и семантички транспонованог фразеолошког значења. Тада говоримо о семантички непрозирним (или мање прозирним) фразеологизмима, какви су, на пример, у српском језику фразеологизми *сисати весла* или *брати кожу на шиљак* (в. Ивановић и Дрљан 2019: 267), а у енглеском *to kick the bucket* (буквално значење ’шутнути канту’, пренесено значење ’умрети’) (Кејсар и Блај 1995: 90; Глуксберг 1993: 20) или *paint the town red* (буквално значење ’бојити град у црвено’, пренесено ’излазити и славити’) (Ниполд и Дути 2003: 789).

Наиме, у когнитивној лингвистици се у зависности од степена удаљености дословног значења фразеологизама од фигуративног (пренесеног) значења – говори о семантички транспарентним (прозирним) и семантички нетранспарентним (непрозирним) фразеологизмима (в. Флорес Д’Аркаи 1993: 80). Семантички транспарентни фразеологизми јесу они који имају у већој мери предвидљиво значење, на основу дословног значења фразеолошких компонената, тј. на основу буквалне слике коју чланови фразеолошке структуре заједно остварују. Друкчије речено, код таквих фразеологизама значење је лако „погодљиво” (енг. *easily ’guessable’*) (исп. Берс и Демечиљир 2001: 255).³⁴⁶ Како објашњавају и примером показују аутори Ниполд и Дути (2003: 789), код транспарентних фразеологизама, фигуративна и буквална значења су уско повезана – тако, на пример, у случају фразеологизма *paddle your own canoe* (буквално ’веслати свој сопствени кану’), фигуративно значење ’бити независтан и самопоуздан’ представља „метафоричко проширење” дословног значења.

Идеју о улози менталних слика у процесима разумевања мотивације фразеологизама у својим радовима разрађивао је Р. Гипс. Кроз испитивање менталних слика које говорници формирају за одређене фразеолошке јединице могуће је открити појмовне метафоре које мотивишу фразеолошко значење. Гипс и О’ Брајан (1990) спровели су експериментално истраживање у којем је од испитаника тражено да опишу слике које замишљају када прочитају одређене фразеолошке јединице, између осталих, оне које означавају ’љутњу, бес’ (нпр. *get hot under the collar, flip your lid, hit the ceiling*). Слике које су испитаници наводили биле су прилично кохерентне, па аутори закључују да је то тако јер им је у основи иста појмовна метафора: БЕС ЈЕ ВРЕЛА ТЕЧНОСТ У КОНТЕЈНЕРУ (в. Гипс и О’ Брајан 1990; такође и

³⁴⁵ Уп. и следеће објашњење из литературе: „Идиом *седети скрштених руку* у значењу ’бити лењ, ништа не радити’ мотивише појмовна метонимија РУКА СТОЛИ УМЕСТО АКТИВНОСТИ, док је значење идиома *бити широке руке* ’великодушан’, мотивисано конвенционалним знањем да када нешто некоме дајемо отварамо шаку” (Филиповић-Ковачевић 2016: 580).

³⁴⁶ Исп. дефиницију о оригиналу: „Transparent idioms are figurative expressions whose meaning is more easily ‘guessable’ than that of opaque ones” (Берс и Демечиљир 2001: 255).

Гипс 1993: 66–69). Љутња се, дакле, концептуализује као врела течност (пара) која се накупља у контејнеру, а потом се нагло ослобађа.

Помоћу оваквих експеримената, по тврдњама аутора, могу се на основу дескрипција менталних слика оних фразеологизама који су „предочљиви” (тзв. *imageable idioms*) ишчитати појмовни механизми којима се мотивише фразеолошко значење и увидети како говорници интуитивно траже спону између „буквалног читања” и „фигуративног читања” (да би разумели зашто одређени фразеологизам значи управо то што значи).

У наредним редовима приказаћемо радове аутора Влатка Броза, у којима се проучавају когнитивни механизми (метафора, метонимија, конвенционално знање, пучка етимологија, транспарентност менталних слика) који утичу на препознавање значења фразеолошких јединица у хрватском језику (в. Броз 2012, 2015).

У првом истраживању В. Броз је на примерима 40 фразеологизама са зоонимском компонентом кроз анкетну анализу спроведену међу 200 матерњих говорника хрватског језика испитивао како говорници објашњавају значења датих фразеолошких јединица. У неким примерима менталне слике које су евоцирали учесници показале су се као прилично уједначене. Такав је случај био код фразеологизама са компонентом *коњ* (*бити на коњу*, *и ми коња за трку имамо*, *спасити с коња на магарца*, *радити као коњ*). Испитаници су за наведене фразеолошке јединице у великом броју створили исте/сличне слике, што значи да је знање које људи имају о коњима (како изгледају, како се понашају, за шта их људи користе) конвенционално, тј. прилично истоветно.

У осталим фразеологизмима запажена је мања уједначеност у менталним сликама које су биле призване у свести испитаника. Један од фразеологизама чије је значење било погрешно (или непрецизно) протумачено од стране већине испитаника јесте *чинити некоме медвеђу услугу*. Наиме, 15% испитаника мисли да ова фразеолошка јединица значи ’чинити нешто бескорисно’, и то без икаквих импликација да је у питању некаква штета, док изненађујућих 30% анкетираних сматра да дати фразеологизам значи ’чинити некоме велику услугу’. Значајан број испитаника сматра, наиме, сматра да је „медвеђа услуга” заправо „велика услуга”, што значи да за њих мотивациону тачку која објашњава значење овог фразеологизма представља величина животиње: медвед је велика животиња, дакле, медвеђа услуга је велика услуга (в. Броз 2012: 243). Дати случај показује како конвенционално знање (овде, величина ентитета) може навести на погрешан траг, те онемогућити исправну семантичку интерпретацију.

Истраживања В. Броза (2012 и посебно 2015) показала су да, поред активације менталних слика и конвенционалног знања, говорници имају тенденцију да смисле и народне етимологије како би објаснили одређени фразеологизам. По оцени аутора, за когнитивне лингвисте би тзв. пучко, народно (популарно) етимологисање требало да буде од велике важности јер открива много о заједничком „прећутном” знању говорника једне језичке заједнице (Броз 2012: 248). Када фразеологизам не може призвати логичан приказ (слику), говорници прибегавају народним, популарним етимологијама из потребе за транспарентношћу, односно разумевањем зашто неки фразеологизам има баш такво значење. Ево како В. Броз коментарише принцип пучког етимологисања при покушају објашњења фразеологизма *пала је секира у мед некоме* ’посрећило се некоме’:

„Kako dolazimo od značenja padanja sjekire u med do iznenadne sreće? Govornici će raznim strategijama tumačiti značenje tog izraza, međutim svaki pokušaj objašnjenja u stvari je pučka etimologija. Mnogi su se pitali kolika mora biti ta staklenka da sjekira može upasti u njega. Neki ne zamišljaju staklenku nego plastičnu posudu u kojoj će stati oveća količina meda, no i dalje premala za tu sjekiru, a nameće se pitanje i tko ostavlja takvu posudu nepokrivenu pa se dogodi da neki predmet poput sjekire dospije u nju i vjerojatno potone tako da drška ostane gore. Nekome će sigurno pasti na pamet i to da je ovdje riječ o među divljih pčela, tj. da drvosječina sjekira upadne u med pa se marljivi drvosječa osladi” (Броз 2015: 43–44).

Иако се, традиционално, пучка етимологија сматра ненаучним тумачењем, когнитивна лингвистика овој методи брише негативни предзнак јер у центар ставља психолошку перспективу: дакле ако не зна праву етимологију, говорник је сам смишља и тако покушава себи да објасни зашто неки фразеологизам има баш то значење.

У истраживању из 2015. године В. Броз је кроз анкетну проверу настојао да утврди како говорници разумеју мотивацију фразеологизама са нумеричком компонентом. За разлику од зоонимских фразеологизама, који су били врло лако „замисливи”, односно иконички мотивисани, те су лако изазивали живописне слике у свести говорника – код фразеологизама који као компоненту имају одређени број, с обзиром да су бројеви сами по себи апстрактни, конвенционалне металне слике махом изостају. Мотивисаност значења нумеричких фразеологизама, наиме, не може се образложити само конвенционалним механизмима као што су метафора, метонимија и конвенционално знање, него и тзв. „пучком етимологијом”, коју, како истиче В. Броз (2015: 37), когнитивна лингвистика такође сматра једним од механизма у интерпретирању фразеологизама.

На пример, за фразеологизам *ни пет ни шест*, у значењу ’без околишања (размишљања/устрчувања)’, говорници су наводили различите одговоре везане за његово порекло и мотивацију, који представљају заправо народно етимологисање у циљу давања смисла датом фразеологизму. Неки од одговара били су следећи: „*to potječe od neke dječje pjesmice ili brojalice*”; „*jedna dječja pjesmica glasi »ni pet, ni šest, ni sedam – e baš ti ga ne dam!«*”; „*to potječe od kockanja – na kocki su brojevi 5 i 6 najviši mogući brojevi*”; „*brojevi 5 i 6 predstavljaju sredinu, ako zamislimo brojeve od 1 do 10 kao jednu cjelinu*”; „*to ima veze s brojem prstiju na ruci – imamo pet prstiju na jednoj, a šesti prst je već na drugoj ruci*” итд.

Овакве пучке етимологије показују колико су говорници спремни далеко да оду не би ли придали некакав смисао значењу фразеологизма (Броз 2015: 49–50).

Како аутор на крају констатује, и на примерима хрватских фразеологизама потврђено је да су когнитивни лингвисти (пре свега, Џ. Лејкоф и Р. Гипс) у праву када кажу да су тзв. „мртве метафоре” заправо пуне живота и да фразеологизми не представљају „гробље метафоричких мисли”. Говорници несвесно не признају да је неки фразеологизам арбитран, произвољан скуп речи са произвољним значењем, већ интуитивно траже смисао, било кроз евокацију слика из основе и мапирањем на фигуративно значење (код лако замисливих фразеологизама), било кроз стварање сопствених интерпретација настанка фразеолошког значења, тзв. пучким етимологисањем.

У приказаним радовима Р. Гипса и В. Броза испитаници је требало да пронађу мотивацију за фразеологизме чија значења познају (или би требало да познају). Овај поступак истраживања специфичан је по томе што су проверавани фразеологизми познати у једној говорној заједници, те испитаници, по правилу, знају њихово значење. Тада се у поступку формирања менталних слика, односно тражења мотивације, у принципу, креће од фигуративног значења ка дословном значењу.

Наредно истраживање које ћемо представити има обрнут смер успостављања мотивационе везе. Реч је о раду Џенјан и Андонове (2000) који има за циљ да провери улогу менталних слика као олакшавајућих фактора у процесу разумевања непознатих фразеологизама. Дакле, испитаник не зна шта одређени фразеологизам значи, па му је доступно само буквално значење датог лексичког споја. У експеременту је учествовало 80 матерњих говорника бугарског језика, студентског узраста, од којих је тражено да напишу семантичку парафразу непознатих фразеологизама преведених са страних језика на бугарски (са јерменског и руског језика методом „реч за реч”).

Резултати истраживања су показали да конситуисање дословне менталне слике помаже разумевању непознатих фразеологизама, тј. смањењу процената грешке при формирању значењске парафразе испитиваних фразеолошких јединица. Ефекат „олакшавања” јачи је у случају оних фразеологизама који су транспарентни, чија је ментална слика „логична” и лакше се може повезати са транспонованим фразеолошким значењем. Формирање менталне слике,

уз примену општих знања о свету (при чему улогу има и субјективно искуство), могу, дакле, говорницима помоћи да предвиде и разумеју значење неког фразеологизма с којим се први пут срећу (в. Џеџан и Андонова 2000: 697–698).³⁴⁷

У оквиру експерименталних истраживања посвећених процесима разумевања фразеологизма нарочито су значајни резултати до којих је дошао италијански научник Ђовани Батиста Флорес Д'Аркаи (1993). У наредним редовима представимо податке до којих је овај аутор дошао кроз експерименталну проверу могућности семантичке интерпретације непознатих (или слабо познатих) фразеологизма холандског језика.³⁴⁸ Испитаници су били студенти Универзитета у Лајдену (укупно 80), од којих је тражено да за 32 непозната фразеологизма дају семантичку парафразу. Одговори су оцењивани на основу исправности: наиме, евалуација се заснивала на подударању парафразе коју су дали испитаници са речничким тумачењем фразеологизма. Удео парафраза које су биле блиске семантизацији у речнику износио је 34%. Аутор разматра и принципе којима су се учесници анкете водили приликом конструисања семантичке парафраза. Неки од тих принципа су:

- аналогија са познатијим фразеологизмом који садржи исту компоненту као и дати непознати фразеологизам;
- фокус на семантику само једне компоненте и опште знање везану за њу – тако, на пример, у случају холандског фразеологизма са компонентом *коњ*: *uit de paardepoten komen* (чије буквално значење гласи 'изаћи из коњских ногу', а пренесено 'отићи'), неки испитаници су наводили парафразу 'потцати са села' (јер се коњи обично узгајају у селу), 'брзо трчати' (јер је коњ животиња која брзо трчи);
- дословно значење: дата тумачења су блиска буквалном значењу фразеологизма. Ти испитаници нису могли да схвате било какву фигуративну интерпретацију израза (в. Флорес Д'Аркаи 1993: 95–96).

Представљено истраживање било је врло инспиративно у методолошком смислу и за нашу анкетну проверу способности семантичке интерпретације застарелих фразеологизма српског језика, чија је семантика, по правилу, савременим говорницима непозната, будући да су изашли из активне језичке употребе.

Из когнитивнолингвистичке перспективе, мотивисаност и разумевање значења италијанских фразеологизма код хрватских говорника италијанског као страног језика испитивала је И. Марковић (2018). Циљ овог рада је био да се истражи који фактори утичу на препознавање семантике фразеологизма страног језика.

Из истраживања је видљиво да се значења одређених фразеологизма могу често открити помоћу стратегија метафоре, метонимије и конвенционалног знања (тако је, на пример, висок проценат тачних одговора забележен код фразеологизма *andare a letto con le galline* 'легати с кокошкама', али, свакако, у исправној семантизацији ове фразеолошке јединице важну улогу има и чињеница да у хрватском језику постоји еквивалентан израз).

³⁴⁷ Исп. извод из закључка у оригиналу: „The results also demonstrate that constructing a literal image helps our understanding of unknown transparent idioms whether by unconscious applying general knowledge of the world, unconscious reasoning or some other process involved in understanding. Thus, there exists a close link between figurative meanings of transparent unknown idioms and their literal mental images” (Џеџан и Андонова 2000: 697–698).

Ауторке, међутим, на једном месту наглашавају да иако се поједини непознати идиоми могу лако замислити, тј. у свести говорника се лако могу визуализовати, то не значи да ће увек моћи да се препозна и њихово фигуративно значење. На пример, тешко је разумети значење јерменског фразеологизма *if a donkey falls, it will break all its teeth* (у енглеској верзији, са буквалним значењем 'ако магарац падне, поломиће све своје зубе') иако је сасвим сликовит (ауторке кажу – *cartoonimageable*). Асоцијације могу ићи у разним смеровима, али ће мало ко претпоставити да се овим изразом означава 'јако стеновита област'. Иако формира снажну менталну слику, дати фразеологизам није семантички транспарентан (в. Џеџан и Андонова 2000: 694).

³⁴⁸ Кроз једно прелиминарно истраживање утврђено је да ти фразеологизми испитаницима заиста нису познати, односно да их раније нису чули, или ако их и јесу чули, не знају њихово значење.

Из овог рада посебно издвајамо закључак који се тиче резултата везаних за предвиђање значења непознатих италијанских фразеологизама који немају еквивалентне у хрватском. Већина испитаника није препознала тачно значење тих фразеологизама, због чињенице да су менталне слике удаљене од фразеолошког значења (дословно значење тешко се може повезати са пренесеним), а ти примери сведоче да ни сликовитост не обезбеђује увек исправну семантичку интерпретацију (исп. Марковић 2018: 112).

Занимљиви су и следећи подаци из овог истраживања: за фразеологизме *nuotare nel grasso* 'живети као бубрег у лоју' и *gli manca un giovedì* 'фали му даска у глави' већина испитаника је имала сличне менталне слике и асоцијације на потенцијална значења, али заправо потпуно погрешне: за први фразеологизам (који заправо значи 'живети као бубрег у лоју') испитаници су наводили формулације 'у проблемима до грла', 'не пронаћи решење', 'бити у проблемима', док други фразеологизам (који заправо значи 'фали му даска у глави') испитаници су интерпретирали као 'бити у стисци с временом', 'недостајати времена', 'изгубљен дан' (в. Марковић 2018: 108). Дати примери показују како фразеологизам може да евоцира конвенционалне менталне слике и значења, али да не буде транспарентан, тј. да дословно значење не указује на фигуративно.

Важном сматрамо констатацију ауторке да на тумачење семантике фразеолошке јединице утиче и начин на који ће одређена метафора бити ишчитана, што је условљено и искуством говорника, односно „индивидуалним стратегијама асоцијације” (Марковић 2018: 115).

Могућност коришћења универзалних когнитивних способности у настави страних језика проверавала је и Р. Драгићевић (2011). Пажњу ауторке привукло је питање могу ли говорници језика А који никада нису учили језик Б да препознају значења фразеологизама из језика Б које никада раније нису чули (јасно, оних фразеологизама који су засновани на универзалном искуству, а не оних који су мотивисани националним искуством). У циљу осветљавања овог питања, ауторка је начинила анкету у којој је од студената српског језика који никада нису учили шпански тражено да претпоставе шта би значили шпански фразеологизми чији дослован превод гласи: *имати главу пуну птица* ('каже се за особу која је склона да машта о остваривости подухвата који, у ствари, нису у досегу њених могућности'), *имати дугачко лице* ('имати љут, незадовољан израз лица, изразом лица показивати да нешто није у реду'), *бити гори од сирћета* ('бити јако лош човек'). Одговори су показали следеће: У вези са фразеологизмом *имати главу пуну птица* већина испитаника препознала је значење метафоре на основу које се птице у глави разумеју као лепршаве мисли, планови, идеје, па су особу која има главу пуну птица перципирани као маштовиту. Када је посредни фразеолошка јединица *имати дугачко лице*, студенти су препознали да особа која има дугачко лице показује некакву емоцију, али нису били усаглашени која је то емоција, док се фразеологизам *бити гори од сирћета* заснива на толико универзалној симболици да испитаници нису били сасвим сигурни да ли се овај фразеологизам може користити и у српском језику. Ауторка на крају констатује да се у учењу страног језика може донекле ослонити на универзалну способност говорника за разумевање метафора које су у основи фразеологизама, а које нису национално обојене. Речено когнитивнолингвистичким језиком, многи фразеологизми су семантички предвидљиви захваљујући конвенционалној менталној слици која се призива у говорничковој свести, што је омогућено универзалним знањем говорника о концептуалним метафорама које су у основи фразеологизама. Тада заправо говоримо, по терминологији Ц. Лејкофа, о *замисливим/предочљивим фразеологизмима* (енг. *imageable idioms*), тј. о фразеологизмима који имају способност да призову конвенционалне призоре (слике) у мислима говорника. Представљено истраживање Р. Драгићевић веома је значајно управо због чињенице што је показало како овај когнитивни метод може, у одређеној мери, бити од користи при усвајању фразеолошког потенцијала страних језика.

Сви представљени радови били су подстицајни за сличну анализу на корпусу застарелих фразеологизама српског језика, чија семантика, по правилу, савременим говорницима није позната. Поставља се питање с којим процентом тачности говорници

српског језика могу интерпретирати значења архаичних фразеолошких јединица, као и који фактори на то утичу.

9.3. МОГУЋНОСТ СЕМАНТИЧКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА: МЕТОДОЛОГИЈА И ЦИЉ АНКЕТНОГ ИСПИТИВАЊА

Како бисмо открили у којој мери је говорницима српског језика предвидљива семантика застарелих фразеологизама, спровели смо анкету у којој је учествовало 100 испитаника, студената Филолошког факултета у Београду и Филозофског факултета у Нишу.³⁴⁹ Будући да је, претпостављамо, говорницима непозната семантика фразеолошких јединица које су означене као застареле, јер се оне у савременом језичком тренутку не налазе у активној употреби – од испитаника је тражено да претпоставе шта би значили изабрани фразеолошки архаизми. За истраживање су одабрани застарели фразеологизми код којих се у свести говорника, на бази дословног значења, лако може призвати сликовит приказ, јасна сликовита представа, која се даље може пренети и на ситуацију коју означава глобална фразеолошка семантика, односно упутити на семантички транспоновано значење. Сливовна компонента се тако поставља као посредник између лексичке структуре и семантички преобликованог фразеолошког значења. При том, за анкету су изабране архаичне фразеолошке јединице чије све компоненте представљају лексеми из активног фонда, будући да би застарела компонента онемогућавала да испитаници (с обзиром на то да вероватно не познају њену семантику) адекватно перцепирају слике из базе структуре, те онда и антиципирају фразеолошко значење.

Претпоставка од које се у нашој анкети полази изнета је у различитим иностраним радовима посвећеним когнитивним процесима разумевања фразеолошке семантике – а то је да лексички приступ представља обавезан пут ка разумевању значења фразеолошких јединица. То, наравно, не значи да ће буквално тумачење фразеолошке структуре увек помоћи у процесу разумевању фигуративне фразеолошке семантике, али је свакако у овом процесу неизбежан приступ у менталном лексикону свакој појединачној лексеми која се налази у структури дате фразеолошке јединице (исп. Флорес Д'Аркаи 1993: 84). Управо се на идеји о лексичком приступу фразеологизмима у менталном лексикону заснива претпоставка да ће се на основу слике коју формирају значења појединачних лексеми из фразеолошке структуре моћи претпоставити глобално фразеолошко значење.

Основни циљ овако оријентисане анкете јесте да се провери у којој мери су говорници способни да предвиде и интерпретирају значења застарелих фразеологизама, полазећи од идеје менталних слика, као специфичне концептуалне структуре која посредује између лексичке структуре фразеологизма и његовог фигуративног значења (уп. Доброволски и Пијрајнен 2005а: 26).

Оно што се може кроз овакво истраживање проверити јесте и то колико су менталне слике формиране на основу лексичких значења фразеолошких компонента заправо конвенционалне, тј. заједничке, и колико се могу повезати са глобалним (семантички транспонованим) фразеолошким значењем. У зависности од тога колики се проценат одговора буде поклапао са речничком семантизацијом испитиваних фразеологизама, показате се који су застарели фразеологизми семантички транспарентни, а који су семантички нетранспарентни.

Како смо већ раније истакли, у когнитивној лингвистици се под транспарентним фразеологизмима сматрају они експресивни изрази чије је значење „погодљиво” на основу

³⁴⁹ Овом приликом захваљујемо се др Вељку Брборићу, др Весни Николић и мср Олги Богуновић са Филолошког факултета у Београду и др Ивани Митић са Филозофског факултета у Нишу на помоћи око спровођења анкете.

дословног значења компонената, тј. на основу буквалног „читања” слике из основе фразеологизма (Флорес Д’Аркаи 1993: 80, Берс и Демечилир 2001: 255). Другим речима, ако ментална слика у основи фразеологизма може упутити на пренесено значење, односно, како кажу Б. Кејсар и Б. Блај (1995: 89), ако је веза између буквалног и дословног значења јасна и смислена за матерње говорнике – фразеологизам је транспарентан. Ако пак није очита повезаност између глобалне фразеолошке семантике и дословног значења лексичког споја – фразеологизам је семантички нетранспарентан (нпр. буквално значење фразеолошке јединице *сисати весла* није у сасвим логичној (и провидној) вези према пренесеном значењу ’бити наиван, лаковеран’). Према наведеним особинама, фразеологизми могу бити у мањем или већем степену прозирни (транспарентни), па се због тога ова варирања углавном сврставају у категорије типа више/мање, пре него у оне типа да/не (Ивановић и Дрљан 2019: 269).

Степен транспарентности значења застарелих фразеолошких јединица биће коментарисан на примерима следећих фразеолошких архаизама:

метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос) заст. ’(у)чинити да се неко доведе у заблуду, да не дође до правог сазнања или уверења, да не види праве ствари’; *пасти на душек* заст. ’пасти у постељу (због болести)’; *покрити крилом (крилима)* заст. ’заузети покровитељски став према некоме или нечему, узети у заштиту, заштитити’; *висити о нечијем туру* заст. ’живети од нечије милости’; *вршљати трње (над нечијом главом, над неким)* заст. ’самовољно и обесно поступати (с неким)’; *бити нечија подлога* заст. ’бити објекат нечијег насиља, тортуре, злостављања’; *наложити десницу* заст. ’латити се, прихватити се каквог посла’; *кројити мачке пред очима* заст. ’нејасно значење’.³⁵⁰

Фразеологизми су у упитнику давани без контекста, па су испитаници у антиципацији значења могли да се ослоне само на својства самих фразеологизама (њихова дословна значења, тј. слике у основи), али не и на информације које би пружило контекстуално окружење. Дакле, оно што им је било једино доступно јесте буквално читање датог лексичког споја.

9.4. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Одговори испитаника у вези са претпостављеним значењем провераваних фразеолошких архаизама процењивани су на основу исправности, односно усклађености са речничким значењем.³⁵¹ У анализи сваког испитиваног примера издвојићемо најпре четири податка: ТО = број тачних одговора; НО = број нетачних одговора; ОМИСИЈЕ = број испитаника који нису дали одговор; ССТ = степен семантичке транспарентности фразеологизма.

Одговор сматрамо тачним ако је семантичка парафраза коју је испитаник навео иста или блиска оној коју даје речник. У категорији нетачних одговора налазе се оне интерпретације које не одговарају семантизацији у речнику.

На основу броја тачних одговора, процењујемо и степен семантичке транспарентности фразеологизма. Наиме, семантичку транспарентност застарелих фразеологизама посматрамо из градуелне перспективе, пре свега због релативности самог појма „транспарентан”, која се огледа у условљености субјективним факторима (шта је за кога „транспарентно/прозирно/смислено/логично” зависи од различитих структура знања, језичких

³⁵⁰ Фразеологизам *кројити мачке пред очима* забележен је у РСАНУ (под *кројити*) и квалификован као застарео. Међутим, због неинформативности примера дата фразеолошка јединица остала је без семантичке интерпретације, те уместо дефиниције стоји одредница ’нејасно значење’. Према Упутству за обраду грађе у РСАНУ, одредница ’нејасно значење’ ставља се онда када није могуће дати ни хипотетичку дефиницију (Упутство, чл. 766). С обзиром на чињеницу да овај фразеолошки архаизам у речнику није семантизован, посебно је било значајно управо овај пример уврстити у анкетно испитивање, те увидети која му потенцијална значења говорници српског језика приписују.

³⁵¹ Принцип евалуације на основу подударања семантичке парафразе коју су дали испитаници са речничким тумачењем фразеологизма преузели смо из експерименталног истраживања које је спровео Флорес Д’Аркаи (1993: 95).

и ванјезичких).³⁵² Стога ћемо испитиване застареле фразеолошке јединице, с обзиром на наведену особину, поделити на оне које одликује:

а) висок степен транспарентности б) средњи степен транспарентности и в) низак степен транспарентности. Фразеологизме код којих је забележено 70 и више тачних одговора (од могућих 100) квалификујемо као високо семантички транспарентне; фразеологизме код којих број тачних одговора износи између 30 и 70 (од могућих 100) сматрамо средње семантички транспарентним, док низак степен транспарентности додељујемо оним фразеолошким јединицама код којих број тачних одговора износи мање од 30 (од могућих 100).

Анализа одговора биће представљена за сваки испитивани фразеологизам засебно, док ће у закључку поглавља бити изведен сумарни коментар.

9.4.1. Фразеологизам *метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари на нос*

Застарели фразеологизам *метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)* има следеће значење: '(у)чинити да се неко доведе у заблуду, да не дође до правог сазнања или уверења, да не види праве ствари'. Резултат анкете:

ТО	НО	ОМИСИЈЕ	ССТ
80	12	8	ВИСОК

Анализом семантичких парафраза ове фразеолошке јединице закључује се да је при антиципацији фразеолошког значења у свести већине испитаника формирана ментална слика по којој агенс ставља наочаре пацијенсу и тиме доприноси да се пацијенс нађе у неповољној позицији, односно да му се „замагли вид”. Кључни фактор у овако конструисаној менталној слици представља чињеница да се наочаре разумеју као нешто што пацијенсу замагљује вид, затвара очи, те доприноси да он изгуби способност сопственог резоновања, правилног расуђивања, увиђања истине, односно да буде преварен, обманут и сл. Наведена перцепција одликује већину испитаника (80/100), а посредни су следеће семантичке парафразе:

'обмањивати некога, варати некога' (X 11); 'предочити некоме лажне информације'; 'говорити некоме лажи'; 'давати некоме лажну слику о нечему'; 'обмањивати некога'; 'замагли некоме вид, причати му лажи'; 'правити некога глупим'; 'манипулација, лагање некога'; 'наметати своје мишљење'; 'представљати некоме нешто онаквим какво није'; 'наметнути своје мишљење и тврдити да је једино оно исправно'; 'говорити погрешно некоме'; 'покушати да некога преваримо'; 'заважавати некога'; 'преварити некога, лагати некога'; 'лагати некога, правити некога лудим'; 'подметати некоме лажну слику, саботирати га'; 'преватити неког, лагати га'; 'давати погрешну представу, информацију о нечему'; 'неког жедног преко воде превести'; 'наметати некоме своје мишљење, ставове'; 'лагати некога, давати му лажну слику о нечему'; 'наметати своје мишљење некоме'; 'замагли вид некоме, лагати неког'; 'жеља да се утиче на нечије мишљење наметањем свог'; 'правити некога глупим, завлачити некога'; 'ако тупе протумачимо као мутне, онда значи замућивати нечији вид'; 'заслепити некога'; 'мислити уместо некога'; 'наметати свој став некоме'; 'правити илузију другоме, давати му нералан приказ ствари'; 'кад намећемо некоме своје мишљење, свој угао гледања'; 'стварати илузије некоме'; 'придавати тј. наметати некоме своје мишљење'; 'заглуљивати некога'; 'стављати некоме сопствено мишљење'; 'скривати нешто од некога'; 'обмањивати некога, мутити некоме поглед на нешто'; 'завававање некога'; 'наводити некога на погрешне закључке'; 'наводити некога да другачије тумачи ствари од истинитог'; 'манипулисати неким'; 'обмањивати некога'; 'замазивати некоме очи'; 'лагати некога, варати, стварати му лажну слику о нечему'; 'мешати се некоме у живот'; 'наметнути некоме неко своје мишљење, уверења'; 'одмагати некоме онемогућивши му да правилно расуђује'; 'заважавати некога, причати му ствари иза кола'; 'држати у заблуди некога'; 'лажно помагати некоме'; 'манипулисати неким, замагљивати му очи'; 'правити га глупим и слепим'; 'чинити некоме медвећу услугу'; 'не дозволити некоме да сагледа истину из правог угла, лагати га, обмањивати га'; 'заслепити некога, варати некога'; 'правити некога лудим, уверавати особу у нешто што није тачно или истинито'; 'говорити некоме нешто погрешно, тако да саговорник има криву слику о некоме или нечему'; 'говорити, односно лажно представљати неке слике некој особи'; 'обмањивати некога, покушавати да преваримо некога, представљајући му лажну слику о нечему'; 'наметати своје мишљење некоме'; 'наметати погрешну визију некоме о нечему'; 'заважавати некога лажном сликом'; 'представљати некоме криву слику о нечему'; 'навођење некога на погрешно

³⁵² Б. Кејсар и Б. Блај (1995: 89) говоре о релативној семантичкој транспарентности, а Флорес Д'Аркаи (1993: 80) наглашава да „идиоми могу бити мање или више непрозирни, или, обрнуто, више или мање транспарентни” (у оригиналу: „Idioms can be more or less opaque, or, conversely, more or less transparent”).

закључивање'; 'можда кад не желите да неко не сазна праву истину, кад желите да поверује у оно што ви говорите, а не у праву истину'.

Представљена објашњења експлицирају значења која су иста или блиска правој семантици датог фразеолошког архаизма: '(у)чинити да се неко доведе у заблуду, да не дође до правог сазнања или уверења, да не види праве ствари', што значи да се застарели фразеологизам *метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)* одликује високим степеном семантичке транспарентности.

Веома мали број испитаника (9/100) семантику застарелог фразеологизма *метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)* процењује као позитивну: стављањем наочара, агенс пацијенсу заправо „отвара очи”, помаже му да боље сагледа ствари, да увиди праву истину. Такви одговори јесу следећи:

'разјаснити нешто некоме'; 'покушавати да неко боље види ствари око себе, отворити му очи'; 'покушати да неко сагледа истину'; 'кад отворимо очи некоме, објаснимо му нешто'; 'помоћи некоме да схвати нешто, да види јасније'; 'отварати видике некој особи'; 'рећи праву истину некоме'; 'не дозволити да неко буде обманут'; 'помажемо некоме да донесе исправну одлуку'.

Само девет испитаника је, дакле, за дати застарели фразеологизам навео сасвим супротно значење од оног које он заправо има. Ментална слика која представља концептуалну основу за наведене семантичке интерпретације подразумева стављање наочара као акт којим се пацијенсу омогућава да боље сагледа ствари око себе.

Поред наведених девет погрешних интерпретација, у категорији нетачних одговора нашло се неколико идиосинкратичних. То су појединачне парафразе, које су понекад сасвим произвољне, а понекад експлицирају дословно значење: 'заштити некога од сунца'; 'моћи боље читати ситна слова'; учинити некоме услугу, олакшати му бол (јер ако су тупе не жуљају)³⁵³.

Сумирајући све речено, у случају застареле фразеолошке јединице *метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)* код већине говорника активира се конвенционална ментална слика „затварање очију некоме”, која и мотивише глобално значење '(у)чинити да се неко доведе у заблуду, да не дође до правог сазнања или уверења, да не види праве ствари'. У врло малом броју случајева (свега девет) у свести говорника призвана је слика „отварање очију некоме”, која је заправо супротна глобалној семантици испитиваног фразеолошког архаизма. Размишљајући о оваквом резултату, претпостављамо да је факултативна придевска компонента *туп*, која има секундарно значење 'који је лишен способности да опажа, који слабо тешко, схвата,' са своје стране могла допринети да семантика „затварање очију некоме” превлада, а да се семантика „отварање очију некоме” јави у занемарљивом броју случајева. С обзиром да је више од 70 испитаника (тачније 80) написало семантичку интерпретацију која је иста или блиска семантизацији у речнику – закључујемо да се фразеолошки архаизам *метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)* одликује високим степеном семантичке транспарентности.

9.4.2. Фразеологизам *пасти на душек*

Застарели фразеологизам *пасти на душек* има следећу дефиницију: 'пасти у постељу (због болести)'.³⁵⁴ Резултат анкете:

ТО	НО	ОМИСИЈЕ	ССТ
25	69	6	низак

³⁵³ Ова парафраза може указивати на изразит уплив субјективних фактора при тумачењу фразеолошког значења (на пример, лично негативно искуство ношења наочара).

³⁵⁴ У РСАНУ дефиниција фразеологизма *пасти на душек* гласи 'лежати болестан у постељи'. Овде, као прецизнију, наводимо дефиницију 'пасти у постељу (због болести)', у којој је успостављен морфолошки паралелизам (подударност у глаголском виду) између глаголске компоненте у канонској форми фразеолошке јединице и глаголске компоненте у дефиницији.

У категорију тачних одговора сврстане су семантичке интерпретације фразеологизма *пасти на душек* које су у блиској вези са његовим правим значењем 'пасти у постељу (због болести)'. Укупно 25 испитаника је у антиципацији фразеолошког значења пошло од слике везаности агенса за душек (=кревет) услед болести, умора и сличних неповољних стања.

Ево њихових одговора:

'разболети се' (X 7); 'лећи на спавање након рада'; 'одморити се, ојекити се', 'бити уморан'; 'пасти на кревет од умора'; 'лећи да се одмориш'; 'бити болестан'; 'бити уморан'; 'уморити се'; 'умрети'; 'разболети се (као пасти у постељу); 'каже се за онога ко дуго болује и нема наде да ће оздравити'; 'изгубити снагу'; 'бити непокретан', 'ономоћати, изгубити снагу'; 'бити болестан, на самрти'; 'дочекати време за одмор, физички опоравак', 'лећи у кревет због умора'; 'бити везан за постељу'.

У категорији нетачних одговора издвајају се две групе семантичких парафраза.

У прву групу долазе семантичке интерпретације засноване на менталној слици пада на душек када се душек разуме као нешто мекано, те самим тим, погодно за пад. Преко овакве асоцијације везане за компоненту *душек*, испитаници су претпоставили да би се овим фразеологизмом могле квалификовати ситуације које подразумевају да је агенс прошао без (већих) последица упркос неповољним околностима (у таквом сценарију у извесној мери присутан је и фактор среће, будући да се пало на душек, тј. на меку подлогу, а не на неку тврду подлогу, као што је, на пример, бетон). Оваква ментална слика, у начелу, предиспонирала је следеће семантичке интерпретације, које је навео највећи број испитаника (60/100):

'проћи без последица' (X 12); 'добро се извући из неке лоше ситуације'; 'поднети благе последице неке грешке'; 'изаћи из неке неприлике без тежих последица'; 'пасти глатко, не повредивши се'; 'извући се из неке ситуације'; 'проћи добро, имати среће'; 'кад останемо неповређени'; 'дочекати се на мекано, избећи јак ударац, пад без последица'; 'добро проћи'; 'имати среће у животу'; 'имати среће, добро проћи'; 'и у лошој ситуацији имати среће, не награбусити'; 'слично као пала му секира у мед'; 'када је неко нешто погрешно, али није прошао страшно, дочекао се на ноге'; 'при неком проблему имати добру потпору'; 'каже се за особу која је у неком неуспеху ипак успела да се спаси или барем ублажи пад (неуспех)'; 'доживети неко олакшање'; 'одахнути, осетити олакшање'; 'дочекати се на ноге'; 'неко се незаслужено извукао'; 'проћи боље него што се надаш, имати среће'; 'када неко уради нешто јако лоше, а извуче се'; 'коначно се наћи у угодној ситуацији након неприлика'; 'кад имамо више среће него памети'; 'добро си прошао како је могло'; 'извући се из неприлике'; 'срећна околност', 'добро проћи у некој ситуацији'; 'имати среће у несрећи / благ пад у односу на очекивано'; 'спасти се (пасти на мекани душек)'; 'добро проћи'; 'дочекати се на ноге', 'значи да смо добро прошли, да смо могли проћи лоше и ударити о бетон, а нама се посрећило и пали смо на душек', 'добити боље резултате нечега него што се очекивало'; 'добро проћи, извући се из лоше ситуације'; 'ипак упасти у неку повољну ситуацију (секира у мед)'; 'урадити нешто лоше, али без тежих последица'; 'добро проћи у одређеној ситуацији'; 'имати подршку шта год радили'; 'неочекивано доживети нешто лепо'; 'добро проћи у некој лошој ситуацији', 'доживети олакшање', 'каже се за онога коме је лакнуло'; 'каже се кад се особи догоди нешто добро'; 'имати среће у некој ситуацији'; 'добро проћи, уз лакше последице (или без икаквих последица)'; 'решити успешно неки проблем, без великих последица, избећи неку опасност на лак и безбедан начин'; 'добро проћи у некој лошој ситуацији, па уместо да падемо на бетон, тј. лоше прођемо, ми паднемо на душек, што може значити да из неке ситуације изађемо неоштећени'.

Ментална слика на основу које су формиране дате дефиниције сасвим је јасна и логична (пасти на душек = пасти на мекано (а не на тврдо) = пасти без последица → семантички транспоновано значење: 'проћи добро, без последица и сл.'). Међутим, испитивана фразеолошка јединица се не остварује у значењу које би имало овакав мотивациони пут (у српском језику фразеолошки архаизам *пасти на душек* потврђен је само у значењу 'пасти у постељу (због болести)'). Дати пример показује да евоцирана ментална слика и асоцијације могу бити конвенционалне (потврђене су, наиме, код више од половине анкетираних), али да не одговарају оном семантичком садржају у ком се у језику остварују испитивани фразеологизам. Значење 'проћи добро, без последица', с обзиром да је претпостављено од стране већине испитаника и мотивисано логичном менталном сликом, може се сматрати потенцијалном семантичком реализацијом фразеолошке јединице *пасти на душек*. Ово

значење, наиме, можда лежи унутар семантичке структуре датог фразеологизма, само (још увек) није оверено у колективном језичком изразу.

У другој групи (у оквиру категорије нетачних одговора) налази се следећих 9 дефиниција застарелог фразеологизма *пасти на душек*:

'одушевити се (нечим / због нечега)' (4); 'доживети усхићење, одушевљење'; 'изненадити се због нечега лепог'; 'скочити од изненађења'; 'показати одушевљење'; 'пасти у транс'.

Можемо претпоставити да је на овакве семантичке интерпретације испитанике подстакла веза са фразеологизмима *пасти у несвест* (од нечега и сл.) и *пасти на дупе* (са истом глаголском компонентом), који су врло фреквентни у разговорном језику (други наведени посебно карактеристичан за омладински жаргон), управо у значењу 'одушевити се, узбудити се (од нечега, због некога) врло много'.

Да закључимо. У случају застареле фразеолошке јединице *пасти на душек* код више од половине испитаника активирана је ментална слика „пад на душек = пад на мекано”, на основу које је претпостављено глобално значење 'проћи без последица'. Мали број анкетираних (свега девет) мисли да дати фразеологизам значи 'одушевити се' (вероватно по аналогiji са изразима *пасти у несвест* и *пасти на дупе*). Обе семантичке интерпретације квалификују се као нетачне, будући да не одговарају правом значењу испитиваног фразеолошког архаизма 'пасти у постељу (због болести)' (чак су врло удаљене од њега).

С обзиром да је само 25 испитаника је у антиципацији фразеолошког значења пошло од слике везаности агенса за душек (=кревет) услед болести, умора и сличних неповољних стања, те дало семантичку интерпретацију која је иста или блиска семантизацији у речнику – закључујемо да се фразеолошки архаизам *пасти на душек* одликује ниским степеном семантичке транспарентности.

9.4.3. Фразеологизам *покрити крилом (крилима)*

Застарели фразеологизам *покрити крилом (крилима)* има значење 'заузети покровитељски став према некоме или нечему, узети у заштиту, заштитити'. Резултати анкете:

ТО	НО	ОМИСИЈЕ	ССТ
89	7	4	висок

У антиципацији значења овог фразеологизма испитаници су показали приличну уједначеност. Код највећег броја испитаника формирана је конвенционална ментална слике покривања нечега/некога у циљу заштите, па је значење које су наводили засновано управо на семантичкој компоненти 'заштита', што и одговара речничкој семантизацији датог фразеолошког архаизма. Чак 81 испитаник исправно је интерпретирао значење архаичног фразеологизма *покрити крилом (крилима)*. Ево њихових одговора:

'заштитити некога' (X 44); 'сачувати некога од неке опасности'; 'штитити некога (попут анђела)'; 'заштитити некога од невоља, пружити уточиште'; 'заштитити некога од нечега, пружити му подршку или сачувати га од неког сазнања'; 'помоћи некоме'; 'када неког чуваш од зла'; 'бранити некога, поставити се заштитнички'; 'помоћи некоме користећи положај моћи'; 'заузети заштитнички став'; 'поставити се заштитнички према некоме'; 'кад је неко на сигурном'; 'пазити као мало воде на длану'; 'бранити некога свим силама'; 'заштитити некога од неке ситуације, особе, невоље', 'бити под нечијом заштитом'; 'стати у нечију одбрану'; 'чувати некога од свих лоших ситуација'; 'бити нечији заштитник у свему'; 'штитити неког као птица своје птиће'; 'заштитити, пригрлити некога'; 'одбранити некога'; 'заштитити некога, чувати или бринути о некоме'; 'примити некога у свој дом, бранити га, заштитити некога', 'стати у нечију заштиту'; 'имати анђела на рамену'; 'бити нечији протектор'; 'заштитити некога од злог утицаја околине'; 'спасити, сачувати некога'; 'пружити некоме помоћ, протекцију'; 'бити нечији анђео чувар'; 'штитити некога, пружити некоме љубав уточиште'; 'пружити некоме помоћ, подршку, заштиту'; 'чувати неког од зла као анђели чувари'; 'заклонити неког од опасности'; 'заштитити од нечега опасног или штетног'; 'бити нечији покровитељ'.

Сема заштите могла је бити сугерисана компонентом *крила*, као асоцијацијом на анђела, који се у хришћанској религији и замишља као небеско биће с крилима. Наиме, цела слика која се ишчитава из основе фразеологизма концептуално се могла повезати са сликом анђела чувара (уп. примарно терминолошко значење синтагме *анђео чувар* у РСАНУ 'анђео који се по народном веровању налази уз сваког човека и који се стара о његовом добру и срећи'). Како се види из представљених одговора, неки испитаници су и експлицирали слику анђела, на основу које су предвидели фразеолошко значење: уп. семантичке парафразе 'чувати неког од зла као анђели чувари'; 'заштити некога (попут анђела)' и сл.

У семантичким парафразама 8 испитаника, међутим, није наведена 'заштита' као доминантна семантичка компонента, али се може рећи да је у њима имплицитно садржана. Посреди су следеће формулације:

'загрлити неког' (X 5); 'пружити утеху, утешити некога; збринути некога'; 'пружити снагу некоме'; 'кад некога волиш и чуваш'.

Наиме, сматрамо да су ове семантичке интерпретације у блиској вези са правим значењем испитиваног фразеолошког архаизма, које експлицира семе заштите, покровитељства, те смо их сврстали у категорију тачних одговора.

У категорији нетачних одговора нашло се само 7 семантичких интерпретација, заснованих на слици покривања некога као вида спречавања, спутавања у каквој намери/акцији. Реч је о следећим парафразама претпостављене фразеолошке семантике:

'ограничити нечије кретање'; 'саботирати некога'; 'спутавати некога у његовим циљевима, обично због сујете'; 'покривати некога, не дозволити му да се докаже'; 'постављати неком препреке'; 'не дозволити неком да мрдне'; 'сакрити нечије успехе, добре резултате'.

Сумирајући све речено, можемо констатовати да се застарели фразеологизам *покрити крилом (крилима)* – с обзиром да је већина испитаника исправно протумачила његово значење – одликује високим степеном семантичке транспарентности (чак 89 семантичких интерпретација сврстано је у категорију тачних одговора).

9.4.4. Фразеологизам *висити о нечијем туру*

Застарели фразеологизам *висити о нечијем туру* има значење 'живети од нечије милости' (РСАНУ, под *висити*). Резултат анкете:

ТО	НО	ОМИСИЈЕ	ССТ
41	44	15	средњи

У категорији тачних одговора нашле су се формулације 41 испитаника. У питању су семантичке интерпретације засноване на слици везаности за нечији део тела која се разуме као апстрактни положај зависности (понајчешће материјални). Оваква слика обично подразумева да особа која је зависна од некога представља тој особи сметњу, терет или сличну врсту оптерећења, што су испитаници понекад и експлицирали у својим одговорима. Објашњења која подразумевају сему зависности од некога одговарају речничкој семантизацији датог фразеолошког архаизма ('живети од нечије милости'). Ево таквих одговора:

'зависити од некога' (X 15); 'бити некоме на грбачи' (X 3); 'старати се о некоме; 'када зависите од друге особе'; 'бити некоме терет, висити му на врату'; 'зависити од некога'; 'бити на терету, грбачи некоме'; 'бити издржаван од стране некога'; 'бити зависан финансијски од некога'; 'бити зависан од других људи, њихових одлука, поступака итд.'; 'кад неко зависи од некога и не може ништа без те особе'; 'бити некоме на терету; зависити од нечије помоћи'; 'бити некоме на терету'; 'константна зависност од других људи, бити некоме на терету и делом правити сметњу тој особи'; 'кад не дамо мира другом јер константно зависимо од њега'; 'бити некоме на сметњи; зависити од некога'; 'бити зависан од некога материјално/финансијски'; 'издржавање о туђем трошку'; 'бити несамосталан'; 'бити инфериоран у односу на некога'; 'ослањати се на туђу помоћ'; 'живети у

сенци некога, од кога сте зависни'; 'можда означава да нас неко издржава, под својим кровом'; 'бити некоме на финансијском терету'; 'кад неко некога издржава'; 'користити некога'.

У категорији нетачних одговора издвајају се две групе семантичких интерпретација.

У прву групу сврстане су семантичке интерпретације зановане на перцепцији стања везаности за неког, тј. (константне) физичке блискости са неким, као извора иритације, досађивања и сличних непријатних осећања. На овај начин фразеологизам *висити о нечијем туру* разумело је 20 испитаника. Ево њихових одговора:

'досађивати некоме' (X 3); 'невирати некога, досађивати му'; 'стално пратити некога'; 'качити се некоме око ноге, грчевито се држати за некога'; 'бити стално до неког, не пуштати га на миру'; 'уек бити са неким притом бити напоран тој особи'; 'кад стојиш над нечијом главом и надгледаш га у послу'; 'пратити некога, лепити се за некога'; 'сметати некоме'; 'бити превише везан за некога у нападном смислу'; 'закачити се за некога, сметати некоме'; 'узнемиравати некога, досађивати му'; 'стално бити уз некога, досађивати му'; 'кад појединац више пута досађује другом појединцу'; 'прикачити се о некога и не пуштати га, бити као привезак некоме'; 'сметати, иритирати некога'; 'бити стално са неким, не одвајати се од некога'; 'нервирати некога сталним стајањем поред њега'.

У другој групи нетачних одговора налазе се семантичке интерпретације које подразумевају сему додворавања, улизивања, улагивања неком. Овакву семантику фразеологизма *висити о нечијем туру* претпоставило је 24 испитаника. У питању се следећи одговори:

'улизивати се некоме' (X 9); 'бити улизица' (X 3); 'увлачити се некоме, бити снисходљив'; 'кад си дупеулизица'; 'бити понизан, ласкати некоме'; 'улагивати се некоме, бити му слуга'; 'бити покоран', 'бити „улизан“ некоме, слепо га пратити'; 'бити нечији полтрон, улизица', 'шлихтање'; 'то је другим речима дупеувлакач'; 'тртити се, додворавати се некоме'; 'вириш из нечијег дупета'; 'увлачити се некоме у тур'.

Испитанике је, могуће, на овакав семантички садржај навела асоцијација са жаргонским фразеолошком јединицама *увлачити се некоме у дупе*, *вирити из нечијег дупета*, с обзиром да компонента *тур*, из структуре испитиваног фразеолошког архаизма, значи управо 'задњица, стражњица'.

Занимљиво је да су неки испитаници застарели фразеологизам *висити о нечијем туру* доживели као полисемантичан, па су наводили два или чак сва три представљена значења. Ево таквих одговора:

'улизивати се некоме или зависити од некога';
'живети на туђ рачун или улизивати се некоме';
'бити зависан од некога; досађивати некоме';
'досађивати некоме или зависити од некога';
'1. нервирати или смарати некога, 2. овисити о некоме, економски, емоционано, 3. бити нечија улизица'.

Да закључимо. У вези са антиципацијом значења застарелог фразеологизма *висити о нечијем туру*, заблежили смо готово једнак број тачних и нетачних одговора (41 : 44). Ментална слика из фразеолошке основе побуђивала је различите асоцијације (при том су у категорији нетачних одговора регистроване две групе), а с обзиром на број тачних одговора, можемо констатовати да се дати фразеолошки архаизам одликује средњим степеном семантичке транспарентности.

9.4.5. Фразеологизам *вршљати трње (над нечијом главом, над неким)*

Застарели фразеологизам *вршљати трње (над нечијом главом, над неким)* има значење 'самовољно и обесно поступати (с неким)' (РСАНУ, под *вршљати*). Резултат анкете:

ТО	НО	ОМИСИЈЕ	ССТ
71	15	14	висок

У категорији тачних одговора налазе се семантичке интерпретације које подразумевају да агенс чини (или жели да учини) нешто негативно пацијенсу. Овакву семантику претпоставила је већина испитаника (71/100) и ти одговори јесу у блиској вези са семантизацијом у речнику ('самовољно и обесно поступати (с неким)'). Међутим, занимљиво је да су неки испитаници у семантичком садржају 'чинити неке лоше' осетили и сему 'прикривено, кришом, иза леђа'.

Ево семантичких парафраза које су блиске правом значењу испитиване фразеолошке јединице и које сврставамо у категорију тачних одговора:

'радити неке о глави' (X 21); 'чинити неке нешто лоше' (X 9); 'радити неке нешто зло'; 'спремати неке клопку'; 'када неко жели лоше другој особи'; 'радиш свашта иза леђа неке'; 'припремати сплетку неке'; 'мислити зло неке'; 'постављање неке сметње неке'; 'вршљаш по нечијем животу како желиш'; 'радити против некога'; 'постављање смицалица неке'; 'чинити нешто лоше неке иза леђа'; 'својим поступцима доводити некога у опасност'; 'правити проблеме, сметње неке'; 'мучење, изабљивање некога'; 'лоше поступати према неке, малтретирати га'; 'желети неке зло'; 'смишљати завере против неког'; 'правити проблеме неке'; 'чинити пакости неке'; 'радити нешто зло иза леђа некој особи'; 'радити нешто против некога'; 'мислити или чинити зло неке'; 'радити неке нешто иза леђа, желети му зло'; 'желети неке зло, изазивати му проблеме'; 'подметнути неке, наместити му нешто лоше'; 'правити неке тешкоће и проблеме'; 'увлачити некога у опасност'; 'радити иза нечијих леђа'; 'слично као ставити неке Дамоклов мач'; 'покушати да неке нанесемо зло'; 'радити против некога'; 'чинити неке лоше ствари'; 'мучити некога'; 'правити штету, проблеме неке'; 'наносити зло другој особи'; 'поступати лоше према неке'; 'бити безобразан према неке'; 'радити нешто од чега неко други има штету'; 'поступати с неким као да је пас'; 'кињење, мучење, малтретирање некога'.

Представљени одговори показују да је код већине испитаника формирана слична ментална слика, која је била основа за перцепцију циљног домена као ситуације које је неповољна за пацијенса. Томе што су испитаници махом у семантичком садржају датог фразеолошког архаизма препознали акт чињења нечег негативног – свакако је допринело и лексичко значење компоненте *вршљати*.³⁵⁵

У категорији нетачних одговора долазе тумачења фразеолошке семантике којима се истиче да агенс говори пацијенсу нешто негативно – понајчешће оно што је излишно, беспотребно. За разлику од већине испитаника, који су у семантици испитиваног фразеологизма препознали акт чињења, мали број анкетираних (15/100) навео је дефиниције којима се подразумева акт говорења. У питању су следећи одговори:

'паметовати неке' (X 4); 'звочати неке'; 'говорити нешто беспотребно'; 'солити памет људима'; 'причати неке лоше ствари'; 'смарати некога' 'оптерећивати некога причом о својим проблемима'; 'нервирати некога сталним звоцањем'; 'претити неке'; 'давати савете који нису тражени'; 'вршити притисак на некога'; 'зановетати, упорно говорити'.

Као закључни коментар, навешћемо да се фразеолошки архаизам *вршљати трње* (*над нечијом главом*), према критеријуму предвидљивости значења, може сврстати у категорију високо семантички транспарентних фразеологизма. Ипак, резултат није сасвим убедљив, будући да је број тачних одговора 71, што је на граници која је постављена за додељивање атрибута високог степена транспарентности (> 70 тачних одговора).

³⁵⁵ У вези са семантиком фразеолошке компоненте *вршљати*, поменимо објашњење које је 1935. године дао М. Московљевић. Тада је аутор писао да се глагол *вршљати* употребљава у значењу 'радити самовољно, без контроле и реда, причињавајући тиме неке непријатност', а да се све до пре четрдесет година употребљавао с друкчијим значењем, и то само у изразу *вршљати трње* (*над главом*). У овом изразу, по речима аутора, глагол *вршљати* значи отприлике 'газити', а корен му је исти као и код глагола *врећи* – *вршем*, дакле *врх-* (нпр. *вршем жито* значи 'газим поврх жита'). Свој прилог посвећен развитку значења глагола *вршљати*, М. Московљевић (1935: 218) завршава речима: „Видимо, дакле, како се за четрдесет година променило значење гл. *вршљати*: од првобитног гажења трња над главом, преко причињавања бола и непријатности, дошло се до данашњег значења: непријатног и самовољног рађења, без реда и контроле.”

9.4.6. Фразеологизам *наложити десницу*

Застарели фразеологизам *наложити десницу* има значење 'латити се, прихватити се каквог посла' (РСАНУ, под *наложити*). Резултат анкете:

ТО	НО	ОМИСИЈЕ	ССТ
10	79	11	низак

Исправна семантизација наведеног фразеолошког архаизма заснива се на слици у којој се појам *деснице* (десне руке) везује за извршење некакве делатности, обављања неког посла. Речничка дефиниција испитиваног фразеологизма гласи 'латити се, прихватити се каквог посла', а дату семантику препознало је тек 10 испитаника. Ово су њихови одговори:

'напалити се на неки посао'; 'уложити труд, рад у нешто'; 'кад радиш вредно и марљиво'; 'бити спреман за неки посао'; 'припремаш се, загрејаш се за рад'; 'бити спреман се за неки велики подухват'; 'припремити се за неки физички посао'; 'наговорити на акцију све око себе'; 'много радити'; 'у смислу загрејати столицу, развреднети се'.

С друге стране, највећи број испитаника (79/100) је претпоставио да се фразеологизам *наложити десницу* односи на ситуације повезане са актом физичког окршаја. У питању су следећи семантичке парафразе, које не одговарају речничкој семантизацији, те спадају у категорију нетачних одговора:

'спремити се за тучу' (X 20); 'потући се' (X 9); 'припремити се да некога удариш' (X 5); 'наоштрити се, бити спреман на физички окршај'; 'истући, испребијати некога'; 'када те неко изнервира, када се наљутиш/разбесниш'; 'ударити неког десном руком'; 'бити бесан'; 'нереди, батињање'; 'удараш неког из све снаге'; 'бити спреман да се удари из све снаге'; 'спремити се за ударац'; 'појурити у борбу'; 'кад саставиш са земљом непријатеља'; 'имати јаку песницу'; 'спремити се за свађу, можда чак и физички сукоб'; 'пожелети да некога увредимо или ударимо'; 'спремити се да ударимо некога: десница – десна рука, песница'; 'напалити се на тучу'; 'поломити зубе некоме'; 'загрејати руке за физички окршај'; 'наоштрити се за напад'; 'кренути да неког ударимо десном песницом'; 'самоодбрана кад те неко нападне'; 'спреман за расправу, борбу'; 'каже се кад је реч о песницењу'; 'бити спреман ударити некога'; 'разљутити се, разјарити се'; 'припремити се за батине'; 'бити спреман на физичку борбу'; 'премлатити десном руком'; 'жестоко се посвађати с неким'; 'припретити некоме, запретити му батинама'; 'спремити десну руку за ударац'; 'припремити песницу'; 'наговорити једну групу људи да нападне другу групу људи'; 'спремити се за борбу'; 'разбеснети се и пожелети да се физички обрачунаш с неким'; 'бити разјарен и спреман на обрачун'; 'бити спреман некога претући'; 'наложити се на батињање'; 'кренути руком на некога'; 'бити спреман на физичку одбрану од некога'; 'стиснути песницу за ударац'.

Наведене интерпретације фразеолошког значења сасвим су удаљене од значења које је у језику реализовано и које бележи речник 'латити се, прихватити се каквог посла'. Дате парафразе почивају на асоцијацијативном повезивању појма *десница* са руком којом се обично изводи ударац.

У категорији нетачних одговора нашло се и неколико идиосинкратичних: 'потпалити ватру', 'онанисати'; 'напалити се на Пролећа Ивана Галеба'; 'заљубити се, напалити се'.

Да закључимо. Највећи број испитаника дао је погрешну интерпретацију семантике фразеолошког архаизма *наложити десницу*, тумачећи глобално значење у контексту који подразумева физички окршај, тучу. Само 10 учесника анкете навело је парафразе које припадају категорији тачних одговора, јер подразумевају сему 'вршење каквог посла', што значи да се фразеологизам *наложити десницу* одликује ниским степеном семантичке транспарентности.³⁵⁶

Резултати везани за разумевање значења испитиване фразеолошке јединице указују да се у колективној свести представника српског народа лексема *десница* (десна рука) везује пре

³⁵⁶ Један пак испитаник је изразио недоумицу у вези са семантиком дате фразеолошке јединице, те је претпоставио оба наведена значења. Његово одговор гласи: 'слично као загрејати столицу, спремити се за неки напоран рад, а можда чак може значити и спремати се за неки физички окршај'.

свега за контекст туче (рукама се изводи ударац). Перцепција деснице у контексту обављања неке делатности / посла (рукама се ради, постиже неки учинак) – секундарна је.³⁵⁷

9.4.7. Фразеологизам *бити нечија подлога*

Застарели фразеологизам *бити нечија подлога* има значење 'бити објекат нечијег насиља, тортуре, злостављања'. Резултат анкете:

ТО	НО	ОМИСИЈЕ	ССТ
16	76	8	низак

При антиципацији значења фразеологизма *бити нечија подлога* у свести малог броја испитаника (16/100) конституисана је ментална слика у којој подлога представља оно по чему се гази (што се искоришћава, уништава и сл.). Таква перцепција мотивационе структуре утицала је да се фразеологизам протумачи у датом негативно маркираном конотативном значењу, што и одговара речничкој семантизацији 'бити објекат нечијег насиља, тортуре, злостављања'. Наведени семантички садржај читава се, у већој или мањој мери, у следећим одговорима:

'бити искоришћен (X 5)'; 'угњетавање од стране некога'; 'бити понижен, бити нечија жртва'; 'бити предмет понижења'; 'кад те сви газе'; 'бити особа коју други искоришћавају'; 'бити нечији потрчко (али заузврат не добијаш ни захвалност); 'можда може означавати то да је неко себе довео у потчињен положај'; 'допустити некоме да гази по теби, да те искоришћава'; 'бити онај кога сви користе, па одбаце као крпу'; 'бити мученик'; 'онај на коме се истресеш кад си нервозан'.

Само 16 испитаника, дакле, дало је семантичке парафразе које припадају категорији тачних одговора, будући да одговарају значењу у којем је у језику потврђен наведени фразеолошки архаизам и које је регистровано у речнику.

Већину говорника лексичка компонента *подлога* асоцира на оно што представља заштиту, ослонац, подршку, те су и фразеологизам *бити нечија подлога* разумели у значењу које има позитивно конотирану семантику. Наиме, чак 76 испитаника је претпоставило да *бити нечија подлога* значи, у ствари, *бити нечији ослонац/подршка*'. Ево таквих семантичких интерпретација, које су у потпуној супротности са тачним значењем наведеног фразеолошког архаизма:

'бити нечији ослонац' (X 21); 'бити нечија подршка' (X 17); 'подржати неког' (X 5); 'олакшавати некоме нешто'; 'ослонац да неко нешто изврши добро'; 'материјално помагати некога'; 'бити нечија заштита'; 'бити нечија залеђина, онај ко пружа подршку'; 'чувати некога, штитити га'; 'кад се потураш за некога'; 'држати некоме страну'; 'бити нечија потпора'; 'поставити некоме темељ, основу (нпр. родитељи својој деци пружају основу, подлогу)'; 'пружати некоме подршку и заштиту'; 'заузети се за некога, помоћи некоме'; 'помагати некоме, подметнути своја леђа за некога, штитити га'; 'кад смо увек ту за некога, кад радимо све место некога до кога нам је стало'; 'преузимати на себе сву одговорност'; 'бити нечија заштита, сигурност, нечија гаранција'; 'послужити некоме да оствари своје циљеве, замисли и слично'; 'ослонац, држање некога да не пропадне'; 'нечија потпора'; 'подржавати некога, бити увек ту за њега'; 'бити особа која ће увек пржити помоћ и подршку'; 'помоћи некоме да нешто започне'; 'бити од значајне помоћи'; 'подлога је онај ко даје сигурност, ослонац, потпору у животу'; 'моћи се ослонити на некога'; 'рачунати на нечију помоћ, подршку'; 'бити узор некоме'; 'пружити некоме сигурност, ослонац, уточиште'; 'бити нечија одскочна даска за даље напредовање, темељ на којем се заснива даље доношење одлука, успех и слично'; 'неко на кога увек може да се рачуна'.

Неујдначеност у одговорима испитаника везаним за потенцијално значења датог фразеологизма потиче од тога што је веза између изворног домена (буквалног значења синтагме) и циљног домена (транспоновог фразеолошког значења) заснована на различитој врсти асоцијација. Представљену амбивалентност у претпоставкама правог значења

³⁵⁷ Напоменимо да су ове констатације засноване на перцепцији представника млађе популације (испитаници су имали око двадесетак година). Можда би код старијих испитаника асоцијације биле обрнуте.

испитиваног фразеолошког архаизма потврђују и одговори неколицине испитаника који су навели обе семантичке интерпретације. У питању су следећа објашњења:

’бити нечија подршка или бити неке подређен у негативном смислу;
’може бити негативно, кад по нечему газимо, а може бити и позитивно, кад нас нешто чува да не пропаднемо’;
’пружати неке подршку, као протекција; или бити жртва нечијег лошег понашања и третмана, слично као израз бити неке отирач’.

Сумирајући резултате везане за предвидљивост значења фразеолошког архаизма *бити нечија подлога*, може се констатовати следеће: У свести говорника српског језика перцепција појма *подлога* као нечег по чему се газимо, што се фигуративно повезује са актом злостављања, кињења, тлачења – маргинална је. На овај закључак упућује податак да је само 16 испитаника претпоставило фразеолошко значење засновано на оваквој врсти асоцијације, а које припада категорији тачних одговора, те овај фразеолошки архаизам спада у категорију израза са ниским степеном семантичке транспарентности. С друге стране, чак 76 учесника анкете је претпоставило семантички садржај који се поклапа са значењем ’бити нечији ослонац’. Испитаници су, дакле, претпоставили две семантичке реализације које су заправо сасвим супротне: бројчано доминантну и нетачну – ’бити нечији ослонац’ и малобројну и тачну – ’бити објекат нечијег насиља, тортуре, злостављања’.

9.4.8. Фразеологизам *кројити мачке пред очима*

Застарели фразеологизам *кројити мачке пред очима* због неинформативности примера остао је без семантичке интерпретације, те на месту дефиниције стоји одредница ’нејасно значење’ (РСАНУ, под *кројити*).³⁵⁸ Стога анализу вршимо друкчије од претходних примера. Не можемо издвојити категорије тачних/нетачних одговора, те установити степен семантичке транспарентности, јер немамо могућност да одговоре испитаника упоредимо са речничком дефиницијом.

Што се тиче броја омисија (непостојећих одговора), у случају овог фразеологизма он је највећи у поређењу са осталим испитиваним примерима – 26. То може указивати на чињеницу да ова фразеолошка јединица заиста није прозирна, те да је на основу „буквалног читања” није лако „фигуративно прочитати”.

Укупно 74 испитаника дало је одговор о потенцијалном значењу овог фразеолошког архаизма. Ти се одговори могу поделити у три групе.

У првој групи су семантичке реализације које, у већој или мањој мери, укључују сему ’измишљати, лагати’. Такве одговоре су навела 44 испитаника, а у питању су следеће формулације:

’измишљати’(X 16); ’лагати о нечему’ (X 8); ’заваравати, лагати некога’ (X 5); ’обмањивати неког’ (X 3); ’лажеш, фарбаш у лице некога’; ’смишљаш лажи и изговоре (у истом тенутку) док разговараш с неким’; ’убеђивати у неке неистините ствари, измишљати приче’; ’убеђивати некога у оно што није тачно, правити га лудим’; ’лагати пред очима некога, измишљати’; ’говорити неистине’; ’измишљаш немогуће ситуације, провидно лажеш’; ’говорити лажи не презајући ни од чега’; ’мазати неке очи, убеђивати у нешто’; ’лагати некога ко зна истину’; ’говорити лажи, измишљотине наочиглед свих’; ’јавно износити неистине’.

Другу групу репрезентују одговори који, у одређеној мери, укључују семантичку компоненту ’маштати, сањати (обично о нечем нереалном, немогућем’). Такве семантичке интерпретације забележене су код 22 учесника анкете:

’сањати о нечему што је тешко оствариво’; ’халуцинирати’; ’сањаш, машташ о нечему’; ’идеализовати нешто’; ’фантазирати, замишљати ствари лепшима него што јесу’; ’умишљати’; ’стварати лажну слику о нечему’; ’правити илузију пред очима (мачке су неверне)’; ’фантазирати, хтети нешто нереално’; ’стварати погрешне сценарије/закључке’; ’кад гледаш кроз ружичасте наочаре’; ’живети у некој илузији, у лажном свету’; ’сањарити’; ’имати халуцинације’; ’фантазирати’; ’то ради онај ко замишља нешто немогуће, нешто што се неће остварити’;

³⁵⁸ Пример којим је у РСАНУ (под *кројити*) потврђен дати фразеолошки архаизам јесте следећи: „Што бисмо ми пред очима мачке кројили” (Павлин 1, 99).

'стварати нестварне и нереалне визије и слике'; 'кад неко ствара одређене погрешне представе'; 'имати погрешну, лажну слику'; 'стварати сопствени свет у глави'; 'кад правиш идеалне слике пред очима'; 'када је неко маштовит, када замишља немогуће'.

У трећој групи су одговори оних испитаника који су претпоставили да би наведени фразеологизам могао имати значење 'одлучивати о нечему'. Такву претпоставку је имало 8 учесника анкете, а посредни су следеће формулације:

'одлучивати о нечему' (X 3); 'пресуђивати нешто'; 'одређивати какво ће шта бити'; 'кројити нечију судбину, ван његове воље'; 'кад желиш да будеш главни, да одлучујеш о свему'; 'имати власт, доносити одлуке, кројити планове'.

На основу приказаних резултата везаних за значење фразеологизма *кројити мачке пред очима*, увиђа се да је највећи број испитаника (44) претпоставио семантички садржај 'измишљати, лагати'. Занимљиво је да РЈАЗУ у оквиру полисемантичке структуре глагола *кројити* наводи управо дату семантичку реализацију: „и пренесеном и метафоричком смислу, *izmišljati* (češće *zlo*, nego *dobro*)”, а међу потврдама за ово значење налази се управо пример са датом фразеолошком јединицом: „*Što bismo mi sami pred očima mačke krojili*”. РЈАЗУ, дакле, овим фразеологизмом егзеплификује секундарно значење глагола *кројити* 'измишљати', а управо је ту семантику предвидео и највећи број наших испитаника.

Сумарни коментар посвећен потенцијалним значењима фразеологизма *кројити мачке пред очима*, који је у речнику остао без дефиниције, јесте следећи:

Претпостављено значење	Број одговора
'измишљати, лагати'	44
'маштати, фантазирати'	22
'одлучивати о нечему'	8

Овај пример показује како овакве и сличне анкетне провере могу бити од помоћи при дефинисању фразеологизама чија семантика није позната нити сасвим јасна из контекстуалног окружења (у лексикографском послу, јасно, најчешће су изводљиве мини-анкете, са мањим бројем испитаника). Оне перцепције дословне слике и асоцијације које су конвенционалније, тј. заједничке за већину анкетираних, вероватно ће одговарати правом значењу провераваног фразеологизма. У нашем случају, на пример, доминантна решења из анкете (44 одговора која укључују сему 'измишљати') поклопила су се са решењем из речника (РЈАЗУ).

9.5. ЗАКЉУЧАК ПОГЛАВЉА

У овом поглављу бавили смо се мотивисаношћу фразеолошких јединица и могућности разумевања глобалног значења из угла теоријских постулата когнитивне лингвистике. По тумачењима когнитивних лингвиста, фразеолошко значење се конструише помоћу механизма као што су појмовна метафора, појмовна метонимија, менталне слике и конвенционално знање. У првом, теоријском делу овог поглавља, приказали смо начине на које се у оквиру когнитивне парадигме анализира значење фразеолошких јединица, уз истицање тврдње да фразеолошко значење није арбитарно (произвољно), те представили низ експерименталних истраживања која су посвећена могућности разумевања и предвиђања фигуративног семантичког садржаја устаљених лексичких спојева. У фокусу тих експеримената јесте уочавање веза између дословног и пренесеног значења фразеолошких јединица. Показано је, наиме, да говорници могу преко менталних слика формираних на основу значења лексичких компонената, на основу универзалних когнитивних способности за разумевање метафоричких и метонимијских преноса, те уз примену општег знања о свету (тзв.

конвенционалног знања), разумети зашто неки израз значи то што значи, али и да претпоставе значење неког фразеологизма са којим се први пут срећу.

Имајући у виду таква различита експериментална истраживања која показују како говорници интуитивно траже спону између „буквалног читања” и „фигуративног читања” фразеологизама, спровели смо анкету међу 100 говорника српског језика, студентског узраста, од којих је тражено да за одабране застареле фразеолошке јединице (које су, с обзиром да су архаичне, испитаницима вероватно непознате) напишу семантичке парафразе. Полазећи од идеје когнитивиста о тзв. лексичком приступу фразеологизмима у менталном лексикону, претпоставили смо да ће испитаници на основу значења појединачних фразеолошких компонената, односно менталне слике коју она творе – успети да, у одређеној мери, антиципирају значења непознатих фразеолошких јединица. Кроз овакав експеримент било је могуће на примерима фразеолошких архаизама српског језика установити степен семантичке транспарентности фразеологизама, што је питање које у великој мери заокупља пажњу когнитивиста и које се управо проверава експерименталним путем. Веза између буквалног и фигуративног значења транспарентних фразеолошких јединица је блиска и логична, па је глобално значење „лако погодљиво” на основу дословног значења лексичких компонената.

Приказ и анализе одговора које су учесници анкете давали као претпостављене семантичке реализације испитиваних застарелих фразеологизма дати су у другом, истраживачком делу поглавља. На овом месту дајемо сумарни приказ закључака, групишући их у неколико тачака:

1. У целини посматрано, анкетно истраживање је показало да су говорници способни да спознају семантички садржај и оних језичких јединица са којима не постоји претходно комуникативно искуство (у нашем случају – јер су застареле) и које нису елементи њиховог менталног лексикона. То даље указује да је у тумачењу фразеолошког значења доминантан лексички приступ – односно приступ који подразумева менталну обраду сваке појединачне компоненте из структуре, а потом зброј њихових значења, на основу чега се формира одређена ментална слика, на основу које се антиципира глобално значење фразеологизма. Дакле, говорник у свом менталном лексикону нема одређени фразеологизам, али има његове лексичке конституенте, па на основу њих може перципирати транспоновано фразеолошко значење. То потврђује тезу когнитивиста о тзв. лексичкој репрезентацији идиома у менталном лексикону (енг. *Lexical Representation Hypothesis*) (в. Свини и Катлер 1979).

У овом закључку ирелевантно је то да ли је претпостављени семантички садржај тачан или не, односно да ли одговара значењу које даје речник. Важно је следеће: Чињеница да испитаници могу да претпоставе шта значе одређене фразеолошке јединице које, као застареле, нису елементи њиховог менталног лексикона указује на то фразеологизми нису изоловане језичке јединице, арбитарног значења и похрањене у менталном лексикону као окамењене структуре (без могућности успостављања везе између облика и значења). Велики број фразеологизама, наиме, захваљујући когнитивним механизмима (међу којима је доминантна метафора) могуће је протумачити иако не постоји претходно комуникативно искуство са њима.³⁵⁹ Шире посматрано, истраживање показује да веза између израза и значења није аутоматизована, већ да разумевање и памћење фразеологизама подразумева првенствено ангажованост нашег појмовног система.

2. У другој тачки представимо закључке везане за број тачних одговора (број парафраза које су исте као речничка семантизација или су јој блиске). Ово је могуће констатовати за седам испитиваних фразеологизама (не за фразеологизам *кројити мачке пред очима*, за који је у речнику стоји 'нејасно значење'). Од могућих 700 тачних одговора (100

³⁵⁹ Укупан број омисија (непостојећих одговора) износи 92, што представља 11,5%. Дакле, није велики проценат испитаника који нису дали никакав одговор. Свакако, омисије не морају указивати на немогућност да дословно значења наговести фигуративно, већ могу бити условљене субјективним факторима (немотивисаност за учествовање у анкети и сл.).

испитаника x 7 фразеолошких јединица) – у овој категорији нашло се 340. Дакле, 48% учесника анкете је дало исправну семантичку интерпретацију провераваних фразеолошких архаизама.

3. Када је посредни степен семантичке транспарентности фразеологизама (који подразумева могућност да се на основу дословног значења погоди семантички транспоновано), закључци су следећи:

Висок степен семантичке транспарентности одликује застареле фразеологизме *покрити крилом (крилима)* (89 тачних одговора), *метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)* (80 тачних одговора), *вршљати трње (над нечијом главом, над неким)* (71 тачан одговор).

Средњи степен семантичке транспарентности одликује застарели фразеологизам *висити о нечијем туру* (41 тачан одговор).

Низак степен семантичке транспарентности показали су застарели фразеологизми *наложити десницу* (10 тачних одговора), *бити нечија подлога* (16 тачних одговора), *пасти на душек* (25 тачних одговора).

4. Анализом наведених семантичких парафраза могу се извести закључци о неким принципима којима су се испитаници водили приликом антиципације фразеолошког значења.

У највећем броју случајева, тај принцип подразумева да се на бази дословног значења формира ментална слика, на основу које се ишчитава одређено фигуративно значење. Међутим, истраживање је показало да приликом тумачења фразеолошког значења може бити активирана ментална слика која је конвенционална, тј. заједничка већини испитаника, али погрешна, јер не указује на тачно фразеолошко значење. Такав случај осликавају следећи примери:

Као први, наводимо фразеологизам *бити нечија подлога*. Више од 75% испитаника појам *подлоге* везује за оно што пружа заштиту, подршку, на шта указују њихове претпоставке да представљени фразеологизам значи 'бити нечији ослонац' (или је у питању друкчија, али семантички блиска формулација). Тачно значење испитиване фразеолошке јединице пак сасвим је супротно – 'бити објекат нечијег насиља, тортуре, злостављања'.

Сличну ситуацију репрезентују и резултати везани за фразеологизам *наложити десницу*, чије право значење гласи 'латити се, прихватити се каквог посла'. Међутим, близу 80% анкетираних наводи значење 'спремити се за тучу' (формулације су, јасно, разноврсне, али семантички обједињене). Овај податак упућује на закључак да се међу припадницима млађе популације нашег народа појам *десница* везује превасходно за контекст туче (десном руком се најчешће изводи ударац).

Када је посредни фразеологизам *пасти на душек*, најбројније – а нетачне – јесу оне семантичке интерпретације засноване на менталној слици пада на душек када се душек разуме као нешто мекано, те самим тим, погодно за пад. Преко овакве асоцијације везане за компоненту *душек*, испитаници су претпоставили да би се овим фразеологизмом могле квалификовати ситуације које подразумевају да је агенс прошао без (већих) последица (тако што је пао на душек, тј. на меку подлогу, а не на неку тврду) – те је близу 70% анкетираних навело формулације које подразумевају семантику 'проћи добро, без последица'. Право значење испитиваног фразеологизма пак нема везе са наведеним.

Овакви примери показују да поједини фразеологизми иако у свести испитиваних говорника призивају исте слике и асоцијације нису семантички транспарентни, односно својим дословним тумачењем не указују на тачно фигуративно значење. Принципи по којима су у концептуалном систему испитаника формиране слике и антиципирана транспонована значења код свих наведених примера јасни су и логични, међутим, фразеолошка значења почивају на сасвим друкчијим асоцијативним везама (нпр. десница = рука којом се ради; подлога = оно по чему се гази).

Из одговора једног броја испитаника види се да један од принципа којим се тумачи непознат фразеологизам јесте и аналогија према познатом фразеологизму који садржи исту лексичку компоненту. Тако можемо претпоставити да је у случају фразеологизма *пасти на*

душек на семантичку интерпретацију 'одушевити се' испитанике подстакла веза са фразеологизмима *пасти у несвест (од нечега и сл.)* и *пасти на дупе* (са истом глаголском компонентом), који су врло фреквентни у разговорном језику (други наведени посебно карактеристичан за омладински жаргон), управо у значењу 'одушевити се, узбудити се (од нечега, због некога) врло много'. Слично, када је посредни фразеологизам *висити о нечијем туру*, неки испитаници су навели значење 'увлачити се некоме, додворавати се некоме', а могуће да их је на овакав семантички садржај навела асоцијација са жаргонским фразеолошким јединицама *увлачити се некоме у дупе*, *вирити из нечијег дупета*, с обзиром да компонента *тур* значи управо 'задњица, стражњица'.

Као један од принципа којим су се водили учесници анкете јесте и ослањање на само једну компоненту из структуре фразеологизма. На пример, томе што су испитаници махом у семантичком садржају фразеолошког архаизма *вршљати трње над нечијом главом* препознали акт чињења нечег негативног – свакако је допринело и негативно конотирано лексичко значење компоненте *вршљати* ('радити самовољно и неодговорно' (РСАНУ, под *вршљати*, зн. 2)). Они испитаници који су фразеологизму *кројити мачке пред очима* доделили значење 'одлучивати о нечему' вероватно су се ослонили само на секундарно значење компоненте *кројити* 'одређивати какво ће нешто бити, одлучивати о нечему' (РСАНУ, под *кројити*, зн. 3б).

5. Коначно, додајмо и следеће. У тумачењу семантике непознатих фразеологизама и разумевању њихове мотивације, можемо се ослонити на универзалне когнитивне способности, пре свега, на метафору и метонимију као доминантне начине концептуалног мапирања, као и на конвенционална (заједничка) знања о свету – међутим значајну улогу имају и индивидуални фактори (различите перцепције појмова на које реферишу фразеолошке компоненте, што је најчешће у складу са сопственим искуством). Тако, на пример, испитаници ће, у зависности од тога на шта их асоцира лексема *подлога*, претпоставити да фразеологизам *бити нечија подлога* значи 'бити нечији ослонац' или пак 'бити предмет нечије тортуре и злостављања'. Слично овоме, онај коме је прва асоцијација на *десницу* – рука, рећи ће да фразеологизам *наложити десницу* значи 'радити неки посао', док онај ко при помену лексеме *десница* помишља на тучу, дати фразеологизам ће разумети у значењу 'пипремити се за тучу'.

При том, сва наведена значења сасвим су легитимна и логична, само добијена друкчијим асоцијативним повезивањем. Субјективни чиниоци, дакле, играју велику улогу, што је важно имати на уму приликом овладавања фразеологизмима у настави страног језика.

10. ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА

10.0. УВОД У ПОГЛАВЉЕ

Ово поглавље биће посвећено речничкој дескрипцији застарелих фразеолошких јединица. Најпре ће бити представљени основни фразеографски захтеви, а у оквиру њих посебно ће бити разматрана питања стилистичке квалификације фразеолошких јединица ослањајући се, превасходно, на решења руске фразеографске праксе. Нешто шири осврт на проблематику квалификације фразеолошке грађе у речницима мотивисан је, превасходно, чињеницом да су предмет нашег истраживања управо *о квалификовани* фразеологизми (са аспекта временског раслојавања), али и чињеницом да је фразеостилистика код нас неразвијена област, па се у представљеним класификацијама квалификатора из руске литературе – може наћи узор за сличне типологије у српском језику, што, у крајњој линији, може допринети систематичнијој употреби квалификатора уз фразеолошке јединице у српској фразеографској пракси. Такође, у посебном сегменту поглавља показаћемо какав је третман застареле фразеолошке грађе у руским фразеолошким речницима.

У другом сегменту поглавља бавићемо се начинима обраде застареле фразеолошке грађе у РСАНУ, кроз анализу типа извора који су потврда фразеолошких архаизама, као и модела семантизације застарелих фразеологизама. Након спроведених анализа и тумачења, биће наведене одговарајуће препоруке у вези са обрадом застарелих фразеолошких јединица, у циљу унапређења рада на српском тезаурусном речнику.

Коначно, у последњем сегменту поглавља ће, на основу свих изнетих параметара за процену архаичности фразеолошке грађе, бити дат мали прилог корпусу потенцијалног речника застареле фразеологије савременог српског језика.

10.1. ЗАХТЕВИ ФРАЗЕОГРАФСKE КОДИФИКАЦИЈЕ

Фразеографија је по дефиницији примењена дисциплина јер се односи на праксу обраде фразеолошких јединица (из уже и шире фразеологије) у различитим типовима речника³⁶⁰. Фразеографија се, природно, мора заснивати на постулатима које је поставила теорија фразеологије. То значи да предуслов адекватне фразеографске делатности представљају ваљана теоријска решења различитих питања комплексне фразеолошке проблематике.³⁶¹

Још 1994. године А. Менац је потцртала потребу за константним унапређењем рада на речничкој дескрипцији фразеолошке грађе:

³⁶⁰ Фразеолошки материјал региструје се у општим (дескриптивним) речницима или у фразеолошким речницима. По дефиницији Н. Вуловић и Н. Миланов (2018: 205), „фразеолошки речници су публикације у којима се пописују и дефинишу фразеолошке јединице (фразеологизми, фраземе) као јединице фразеолошког фонда једног, два или више језика. По структури, једнојезични фразеолошки речник може бити тезаурусног типа (с намером да се што потпуније представи фразеолошки (и паремиолошки) корпус једног језика), идеографски (упућује на семантичке везе између одредница и синонимичне дефиниције) или специјални (дијалектолошки, жаргонски и др.).”

О досадашњим резултатима на пољу српске фразеографије може се детаљено обавестити у Вуловић и Миланов 2018. У српској науци предлажу се нови типови речника и принципи њихове израде, на пример, аксиолошки фразеолошки речник српског језика (Вуловић 2018б) или се пак предлажу нови модели представљања фразеологизама у једнојезичном фразеолошком речнику српског језика (Штрбац 2021).

³⁶¹ У вези са констатацијом да су теоријска решења предуслов, другим речима претходник, адекватних практичних решења, напоменимо да у литератури постоје опсервације како фразеографија представља један од оних случајева где је пракса ишла испред теорије (Чермак, у Поповић С. 2018: 336).

„ (...) hrvatska je frazeologija našla svoje mjesto u rječnicima, dobila je također solidnu i temeljitu obradbu. No treba i dalje tražiti nove pristupe za leksikografski rad na frazeologiji. Prije svega zato što se sastav frazeologije, makar i sporo, ali ipak mijenja: jedan njezin dio izumire, arhaizira se ili mijenja, a drugi se stvara (i posuđuje – ne smijemo zaboraviti i na taj njezin izvor), a onda i zato što nam razvitak znanosti nudi, i sve će više nuditi, velike inovacije u leksikografiji, dakle i nove tipove rječnika, a oni će možda frazeologiji dati novo mjesto i omogućiti nove pristupe” (Менац 1994: 167).

Како би се успешно одговорило на захтеве фразеографске праксе, неопходни су теоријски описи специфичне природе фразеолошких јединица, која подразумева сложеност структурног облика, компликативност фразеолошке семантике, проблеме глобалног/компонентног фразеолошког значења, те остала категоријална обележја која фразеологизме динстингвирају од других језичких јединица (исп. Вуловић 2017: 260).

Фразеографска питања постала су предмет дубљих научних разматрања у последњих педесетак година, нарочито у русистици. Наиме, од друге половине 20. века фразеолози су често истицали потребу да се фразеолошки и паремиолошки део речничког чланка не посматра само у улози додатка речничком тексту посвећеном лексеми, већ да може постати самосталан предмет лексикографије (Бапкин, у Вуловић Емонтс 2021а: 204). Од тада, проблематику обраде фразеолошке грађе у речницима разматрају многи руски фразеолози, попут А. И. Молоткова, А. А. Бушуја, А. И. Чепасове³⁶² и др.

У србистици проблемом лексикографске интерпретације фразеолошке (и паремиолошке) грађе бавили су се Д. Мршевић-Радовић (1982в; 1984), М. Дешић (2014), Р. Драгићевић (2009), Н. Вуловић (2017, 2021), А. Мацановић (2021), док од радова хрватских аутора посвећених овој теми упућујемо на Мухвић-Димановски 1992/1993, Менац 1994, Худачек и Михаљевић 1997, Филиповић Петровић 2018.

Основна начела фразеографске обраде јединица фразеолошког језичког система зависе, у првом реду, од врсте речника и његове намене. Однос према захтевима речничке дескрипције фразеолошког материјала разликоваће се у зависности од тога да ли је реч о речнику општег типа или о специјализованом фразеолошком речнику. Јасно је да се од другог типа речника очекује детаљнији лексикографски опис, који подразумева исцрпније податке о месту одређеног фразеологизма у систему датог језика.

Захтеви фразеографске кодификације³⁶³, у начелу, подразумевају следећа питања везана за лексикографску обраду фразеолошког језичког материјала:

- 1) селекција фразеолошке грађе која ће се презентирати у речнику;
- 2) место обраде фразеологизама у речнику;
- 3) утврђивање канонске форме фразеологизама;
- 4) навођење варијантних облика фразеологизама;
- 5) квалификација фразеологизама;
- 6) семантизација фразеологизама (типови дефиниција)
- 7) навођење примера употребе

Побројани фразеографски аспекти односе се углавном на традиционални модел лексикографске дескрипције фразеологизама, какав је, углавном, карактеристичан за праксу представљања фразеологизама у РСАНУ или у *Фразеолошком рјечнику хрватскога или*

³⁶² У референци Чепасова 2016 нарочито скрећемо пажњу на следећа поглавља: *Фразеографија – зеркало фразеологији, Теоретическије составляјуције фразеографији, Теоретическије и практическије проблемје фразеографији.*

³⁶³ Термин *фразеографска кодификација* среће се у радовима А. М. Бушуја, чија је докторска дисертација, под називом *Лексикографска и библиографска репрезентација фразеологији*, посвећена принципима презентације фразеологије у општим речницима, двојезичним (преводним) речницима и фразеолошким речницима.

српског језика Ј. Матеша. Међутим, с увидима у иновираних модела лексикографског описа фразеолошког језичког материјала у, првенствено, руској научној средини – у литератури се истиче да овако традиционално обрађени фразеологизми не дају довољне податке у вези са суштинском природом фразеолошких јединица, тј. са мотивацијом фразеолошке семантике на дубинском плану, као и бројним граматичким и прагматичким обележјима која регулишу њихов употребни потенцијал (Штрбац 2021: 355).

У зависности од типа речника, његове концепције, обима и намене, постоји још низ питања која се постављају пред фразеографа: информације о фреквентности (обично засноване на статистичким подацима из корпуса), навођење фразеолошких синонима и/или фразеолошких антонима, бележење тзв. *културолошког коментара* и сл. У литератури се срећу различити спискови информација које би један продуктивни фразеолошки речник требало да нуди својим корисницима како би обрађени фразеолошки материјал заиста могао бити у активној употреби у говорној пракси. Један такав списак експлицира следеће неопходне информације: подробно објашњење значења, прагматичке информације, експликација мотивне слике, етимолошки подаци, информације о могућностима синтаксичке трансформације и лексичке модификације, укључујући и одговарајуће рестрикције, подаци о фреквентности и распрострањености, информације о дискурсивној употреби фразеологизама укључујући и аутентичне примере, укљученост фразеологизама у ономасиолошке, односно идеографске структуре (Добровољски, у Костић-Томовић 2017: 266).³⁶⁴

А. И. Молотков (1987: 7), чији фразеолошки речник у руској фразеографији до сада има највећи број издања, истакао је да, с обзиром на циљеве и задатке фразеолошког речника, три основна питања теорије фразеологије јесу следећа: 1) одређење језичке природе фразеологизама, 2) историјско-временска и стилска карактеристика фразеолошких јединица и 3) разумевање образаца употребе фразеолошких јединица. Као једно од кључних теоријских и практичних питања Молотков је поставио управо квалификацију фразеолошких јединица, а с обзиром да су у центру нашег истраживања управо оквалификовани (маркирани) фразеологизми (са аспекта временског раслојавања) – у наредним редовима осврнућемо се уопштено на проблематику квалификације фразеолошког материјала у лексикографским изворима, ослањајући се, превасходно, на решења руске фразеографске праксе.

³⁶⁴ Г. Штрбац приказује иновативни модел обраде фразеолошке грађе који је примењен у речнику фразеологизама руског језика под називом *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*, објављеном у Москви 2006. године под редакцијом В. Н. Телије. Ауторка приказује сложу организацију речничког чланка овог лингвокултуролошког фразеолошког речника: одељак у којем се тумачи значење фразеолошке јединице подељен је у седам подзона. У првој зони се указује на класу означених објеката или денотата на које се односи фразеологизам; затим се наводе предуслови неопходни за правилан избор фразеологизма у говору; потом се описује типска ситуација неопходна за реализацију значења фразеологизма: положај, радња, стање, својство и сви могући учесници те ситуације – лица, предмети, догађаји, појаве итд.; даље се одређује емоционално-вредносни однос говорника према денотираним објектима, појавама, лицима и сл., што се исказује ознакама као што су *одобр.*, *неодобр.* итд.; следе обавештења о функционалностилском регистру, чиме се указује на умесност или неумесност употребе фразеологизама у одређеним условима друштвено значајним за савремени говор – у ту сврху користе се ознаке као што су *говорни стандард*, *неформално*, *фамилијарно*, *народно*, *књишки* итд.; објашњење значења допуњено је формулом у којој је ситуациони оквир употребе фразеологизма представљен симболички, сугеришући начин на који се фразеологизам као микротекст може раширити у текст; и коначно, у случајевима када фразеологизам има аспектуално-временске видске форме, остварује се принцип њиховог груписања у гнезда. Потом следе примери употребе и, на крају, културолошки коментар, који се састоји из три зоне (в. Штрбац 2021: 356–357).

За поменути фразеолошки речник В. Мокијенко (2013: 61) је констатовао да представља важну етапу у теоријском и практичном превазилажењу јаза између когнитологије и традиционалне упоредно-историјске и компаративне лингвистике.

10.1.1. Стилистичка квалификација фразеолошких јединица

Квалификатори представљају посебан елемент лексикографског метајезика и служе за обележавање најважнијих диференцијалних карактеристика лексичких и фразеолошких јединица (при чему се могу односити на целу лексему, односно фразеологизам, или пак само не неко од њихових значења).

Домен употребе фразеологизама (у говору и писању) и разноврсни аспекти конотативне макрокомпоненте фразеолошког значења (која укључује и експресивност) у дескриптивним и специјалним фразеолошким речницима експлицирају се различитим типовима стилистичких квалификатора. Стилистичке ознаке користе се при састављању речника као средство за означавање функционално-стилског, временског (историјског) и експресивно-емоционално-вредносног раслојавања језичких јединица (исп. Корчагина 2017: 22).

Питања стилистичке квалификације фразеолошких јединица у српској фразеологији још увек нису добила своју теоријску разраду, што природно има косенквенце на достатност, па и доследност у примени квалификатора уз фразеологизме при изради речника, како дескриптивних тако и фразеолошких.³⁶⁵ Иако многи фразеолози, попут С. Г. Гаврина и Н. М. Шанског, истичу да се стилистичка класификација фразеолошких јединица у начелу не разликује од стилистичке квалификације лексичких јединица (в. Нургалина 2014: 127), у литератури је наглашена чињеница да „nasuprot obilnim stilskim kvalifikacijama leksema gotovo sasvim izostaje u našim rječnicima stilska kvalifikacija frazema” (Менац 1994: 264).

Од специјалних фразеолошких речника, какав је на пример, речник Ј. Матеша, очекује се прецизна квалификација грађе, чиме би се јасно прецизирао статус сваког фразеологизма у фразеолошком језичком систему, међутим, у овом речнику среће се само ознака *ирон.* (иронијски). Пракса стилистичког маркирања фразеолошке грађе, у извесној мери, карактеристична је и за српску дескриптивну лексикографију – једнотомни РСЈ, шестотомни РМС и РСАНУ. Српски тезаурсни речник одликује се веома разуђеном квалификацијом израза.

Квалификатори којима се маркира грађа у српским лексикографским изворима издвајају се на основу три принципа: функционално-стилског, друштвено-историјског (нормативног) и комуникативно-прагматичког (Ристић 2006: 94).

По функционално-стилском принципу издвајају се квалификатори којима се означавају области употребе одредничких јединица, а који се разликују у виду различитих терминолошких система (то су ознаке типа *математика, биологија, лингвистика, хемија, еконимија* и др.), као и квалификатори којима се упућује на различите функционалне стилове, подстилове и жанрове (*адм., правн., пол., нов., рлг., цркв., разг., песн.* и др.).³⁶⁶

По друштвено-историјском принципу успостављају се квалификатори којима се експлицирају различити видови ограничености употребе: по учесталости (*необично, нераспрострањено, индивидуално*); по пореклу (*варваризам, калк, кованица*); по социјалној раслојености (*ђачки, шатровачки, фамилијарно*); по норми (*народно, некњижевно*); по просторној заступљености (*покрајински, дијалекатски*); по временској обележености (*застарело, архаично, историјски, неологизам*). Јединице маркиране према друштвено-историјском „имају нижи статус у односу на јединице језичког стандарда, али на стилском плану оне се јављају као средства стилског нијансирања и одређених стилских ефеката” (Ристић 2006: 98).

³⁶⁵ У српској фразеолошкој литератури у вези са овом темом значајан је чланак Д. Мршевић-Радовић у којем ауторка указује на неке принципе одређивања функционално-стилске припадности фразеолошких јединица, који би били применљиви у лексикографској пракси (в. Мршевић-Радовић 2004).

³⁶⁶ С. Ристић (2006: 97) истиче да у пракси израде РСАНУ квалификатори попут *разговорно, књишки, песнички, новинарски* и др. не квалификују лексичке јединице по функционалном стилу, што је очекивано, већ по комплексима: вишем стилу (књишком, песничком) супротставља се нижи (колоквијални, разговорни, новинарски).

Промене се на синхронијском плану одређују према лексичком фонду актуелног језичког стандарда, што квалификаторима даје релативну нормативну или стилску вредност, па је управо употреба ових квалификатора понајвише подложна субјективним проценама лексикографа (Ристић 2014: 125).

По комуникативно-прагматичком принципу издајају се квалификатори типа: *шаливо*, *иронично*, *погрдно*, *презриво*, *подругљиво*, *пејоративно*, *хипокористично*, *еуфемистично* и сл. Употреба овако маркираних јединица у контексту упућује на оне функционалне стилове за које је карактеристична експресивност. То су књижевно-уметнички и разговорни стил.³⁶⁷

А. Менац (1998) на корпусу хрватских општих и фразеолошких речника уочава да се стилистичка квалификација лексема и фразеологизама гради помоћу двају приступа. Прва врста квалификације врши се према функционалним стиловима и подстиловима: ту спадају фразеолошки поетизми, као јединице карактеристичне за песнички подстил књижевно-уметничког стила (нпр. *домаће огњиште*); колоквијализми – фразеолошке јединице карактеристичне за колоквијални (разговорни) стил (нпр. *повуци-потегни*); *вулгаризми* – изрази из посебног слоја разговорног стила које друштвене норме одбацују као непристојне (нпр. „блажи” фразеолошки вулгаризам је *отегнути панке*).

Друга стилистичка подела односи се на „emocionalnu, ekspresivnu i ocjenbenu obojenost leksema i frazema, koja se kao dopunsko značenje dodaje osnovnomu leksičkom i funkcionalno-stilističkom” (Менац 1998: 263). Елементи оцене подразумевају однос који се изражава у виду слагања или неслагања, одобравања или неодобравања. А. Менац наводи пример јединице *наше горе лист*, која значи не само ’наш земљак’ него у себи садржи и неки позитиван осећај поноса због заједничког порекла. С друге стране, фразеологизам *нашла крпа закрпу* не преноси само значење ’они су слични’, већ сугерише и негативну оцену, став неодобравања: ’слични су у нечем лошем’. Квалификатори за изражавање оваквих процена нису присутни у српској лексикографији, али јесу одлика руске фразеографске праксе (у питању су ознаке *одобр.* (што значи да се нешто прихвата са одобравањем, као афирмативно и позитивно) и *неодобр.* (што значи да се нешто прихвата са неодобравањем, као негативно и непожељно). Руска фразеографија се иначе одликује врло комплексним системом ознака за прецизно детерминисање статуса фразеологизама у фразеолошком систему руског језика, са функционално-стилског аспекта, временског аспекта, те емоционално-експресивног аспекта.

На систематску квалификацију фразеологизама у руској фразеографској пракси указала је и Б. Барчот (2015): „Имајући на уму два могућа приступа стилстичкој квалификацији како лексема тако и frazema – онај који се заснива на функционалним стиловима хрватског језика и онај који се односи на emocionalnu, ekspresivnu i ocjenbenu obojenost leksema i/ili frazema – dobiva se niz stilističkih odrednica i njihovih kombinacija koje, primjerice, ruski frazeološki rječnici navode unatoč tome što su i u njihovoj praksi te odrednice uz povijesno-vremensku odrednicu kamen spoticanja pri sastavljanju rječničkih članaka” (Барчот 2015).

У традиционалним описима квалификатора који се користе у руским речницима обично се издвајају три групе (А. М. Бапкин, у: Нинин 2012: 280–281):

1) функционално-стилски квалификатори, којима се указује прикладност/неприкладност употребе фразеологизма у одређеној области комуникације.

³⁶⁷ Поред Стане Ристић, која је квалификаторе из РСАНУ груписала према трима наведеним принципима, о квалификаторима у српском тезаурусу писао је и Н. Ивановић, који је квалификаторе категоризовао узимајући у обзир општи план језичког раслојавања, те издвојио десет лингвистичких домена око којих се они групишу (домен стандарднојезичке норме, семантички домен, стилски домен, појмовно-енциклопедијски домен, домен лексичких позајмљеница, терминолошки домен, функционално-граматички домен, акценатско-морфолошки домен, дијалекатски домен, домен нерелизоване квалификације (в. Ивановић Н. 2014: 206–229).

Такође, у вези са датом темом значајан је и рад С. Бабића *Stilske odrednice u našim rječnicima* (в. Бабић С. 1980).

Ту се издваја а) *разговорна фразеологија* – користи се углавном у усменој форми комуникације или пак у писменој форми у књижевно-уметничким делима; б) *колоквијална фразеологија* (рус. *просторечная фразеология*) – блиска је разговорној, али се од ње разликује већим степеном снижености; такође се издваја тзв. *грубопросторечная фразеология*, која је још оштрија, грубља, вулгарнија; в) *књишка фразеологија* (ту спада научна, публицистичка, административна фразеологија, као и фразеологизми пореклом из књижевно-уметничке литературе).

2) емоционално-експресивни квалификатори (то су, на пример, квалификације фразеологизама као фамилијарних, шаљивих, ироничних, презривих и сл.).

3) квалификатори хронолошког карактера (ту спадају квалификације *застарело*, *застаревајуће* и *ново* (неолошки)).

У оквиру ове три групе налази се бројни квалификатори којима се врло детаљно одмерава лексичка и фразеолошка грађа у речницима руског језика.

Систем стилистичких ознака на материјалу пет руских дескриптивних речника новијег датума (објављених с краја 19. и почетком 20. века) детаљно је представила К. С. Кочергина (2017). Ауторка је, исто као и А. М. Бапкин, издвојила три поменуте групе квалификатора – функционално-стилске ознаке, хронолошке ознаке и емоционално-експресивно-оцењивачке ознаке – и унутар њих груписала све маркре стилистичке квалификације који се срећу у посматраним речницима руског језика (в. табелу са груписаним стилистичким ознакама у Кочергина 2017: 26–27).

Функционално-стилски квалификатори се дела на оне који се односе на:

а) домен писане форме савременог руског језика (ознаке *књишки* (рус. *книжное*), ознака за *високи стил* (рус. *высокое*), *публицистички* (рус. *публицистическое*), *традиционално-песнички* (рус. *традиционнопоэтическое*), *народно-песнички* (рус. *народнопоэтическое*), *службено* (рус. *официальное*), *специјално* (рус. *специальное*));

б) домен усмене форме савременог руског језика (ознаке *разговорно* (рус. *разговорное*), *разговорно-снижено* (рус. *разговорно-сниженное*), *просторечно* (рус. *просторечное*), *месно* (рус. *местное*), *покрајинско* (рус. *областное*), *фолклорно* (рус. *фольклорное*), *традиционално* (рус. *традиционное*), *простонародно* (рус. *простонародное*), *народно-разговорно* (рус. *народноразговорное*)).

Хронолошки квалификатори се односе на временску квалификацију, а у оквиру њих у руским речницима фигурирају ознаке *застарело* (рус. *устарелое*), *застаревајуће* (рус. *устаревающее*), *старо* (рус. *старое*), *историјско* (рус. *историческое*).³⁶⁸

Емоционално-експресивно-оцењивачки квалификатори одликују се врло комплексним системом за изражавање експресивне обојености, оцене, суда о вредности означеног објекта, те емоционално-вредносног, тј. емотивног односа говорника према садржају означеном фразеолошком јединицом.³⁶⁹ Ова група квалификатора нарочито је разуђена: ту се издвајају маркери под следећим спецификацијама:

³⁶⁸ А. И. Молотков (1977: 249) указује да треба разликовати ознаке за историјско-временску карактеризацију фразеологизама и ознаке за означавање учесталости употребе фразеологизама у говору. У фразеолошком речнику савременог језика други тип ознака би указивао на ретку или честу употребу фразеологизама у савременом говору. Такве ознаке би реално могле бити коришћене ако би састављању фразеолошког речника претходило фреквенцијски фразеолошки речник савременог руског језика, какав још увек не постоји.

³⁶⁹ Управо ова група стилистичких ознака упућује на основна својства фразеологизама као језичких јединица са примарном експресивном функцијом, при чему управо, како објашњава Н. Вуловић (2015: 118), „заједништво и узајамно дејство два типа субјективно-модалних односа – оцењивачког и емотивног – чине експресивност, као категоријалну особину фразеолошких јединица, тј. укључени су у њу. Експресивност, дакле, има конотативну природу: емоционална оцена припада субјекту и заснована је на асоцијативно-сликовитом запажању”.

Експресивно-емоционална обојеност управо је инхерентно својство фразеологизама; у одсуству овог својства не говоримо више о фразеологизму (у ужем смислу те речи). Имајући ово у виду, свака фразеолошка јединица треба да буде праћена знаком за експресивно-емоционално-оцењивачку квалификацију (исп. Молотков 1977: 250).

- а) 'позитивно' (ознаке за *одобравање* (рус. *одобрительное*), *ласкање* (рус. *ласкательное*), *поштовање* (рус. *почтительное*, *уважительно*));
- б) 'амбивалентно' (ознаке *шаливо* (рус. *шутливое*), *иронично* (рус. *ироническое*));
- в) 'негативно' (ознаке *неодобравајући* (рус. *неодобрительное*), *потцењивачки* (рус. *пренебрежительное*), *погрдно* (рус. *уничижительное*), *презриво* (рус. *презрительное*), *грубо* (рус. *грубое*), *вулгарно* (рус. *вульгарное*), *псовка* (рус. *бранное*));
- г) 'интензитет' (ознаке за *увеличавање* (рус. *увеличительно*), *снижавање* (рус. *уменьшительно*), *умекшавање* (рус. *смягчительно*), *нарочито интензивирање* (рус. *усилительно*));
- д) 'остало' (ознаке *еуфемизам* (рус. *эвфемизм*), *дисфемизам* (рус. *дисфемизм*)).

Укажимо још и на систем стилистичких ознака које даје *Фразеологический объяснительный словарь русского языка*, у редакцији А. Н. Баранова и М. М. Добровольскога. У вези са стилистичком квалификацијом фразеологизама, овај фразеолошки речник је специфичан по томе што у њему изостаје традиционални квалификатор *разг.*, што аутори објашњавају чињеницом да већина фразеолошке грађе сваког језика припада разговорном регистру, па, пре свега с аспекта уштеде простора, ознаку *разг.* (и њој сличне) не треба бележити. С друге стране требало би увести ознаку *нейтр.* за стилистички неутралне јединице, као што су, на пример, следеће: *на каждеом шагу* ('на сваком кораку'), *знати себе цену* ('знати себи цену') (в. Баранов и Добровольски 2009: 13).

Систем стилистичких ознака у поменутом речнику обухвата 1) временске ознаке (рус. *устар.* 'устарелое'); 2) праве стилистичке ознаке (стилистичке ознаке у ужем смислу) (рус. *высок.* 'высокое'; *нейтр.* 'нейтральное'; *снижен.* 'сниженное'; *груб.* 'грубое'); 3) дискурзивне ознаке (рус. *книжн.* 'книжное'; *журн.* 'журнализм'; *жарг.* 'жаргонизм'; *совидеол* 'советская идеология'; *народн.* 'народное'; *прост.* 'просторечное')³⁷⁰ и 4) ознаке регистра (рус. *эфм.* 'эфемизм' и *дисф.* 'дисфемизм'; у овом речнику користи се само прва ознака, јер идиоми-дисфемизми нису укључени у речник).

У вези са редоследом навођења квалификатора у случају полимаркираних фразеолошких јединица, Баранов и Добровольски (2009: 15) истичу следећи поредак: најпре се наводе временске ознаке, потом стилистичке ознаке, затим дискурзивне ознаке, а на последњем месту се наводи ознака *эфм.* 'эфемизм'.

Одсуство квалификатора *разг.* и употреба квалификатора за стилистички неутралан фразеолошки слој (*нейтр.*) – чини речник фразеологизама А. Н. Баранова и М. М. Добровольскога специфичним у погледу квалификације фразеолошке грађе, у односу на друге фразеолошке речнике руског језика.

Из представљене класификације стилистичких квалификатора уз лексичке и фразеолошке јединице руског језика евидентно је у којој мери је у руској фразеографској пракси разрађен квалитативно-стилистички приступ при обради лексичко-фразеолошког језичког материјала.³⁷¹ Из свега закључујемо да адекватан опис процене статуса фразеологизама у систему савременог језика подразумева њихову процену са аспекта припадности одређеном функционалном стилу (или подстилу), уз поларизацију према начину остваривања у језику, у писаној или усменој форми, потом са експресивног и емоционално-

³⁷⁰ Аутори истичу да се наведена група ознака може назвати *дискурзивним* пошто оне не указују на стилистички аспект у правом смислу речи, већ на специфичност употребе у различитим областима функционисања језика (Баранов и Добровольски 2009: 14). У питању су ознаке које се код других аутора категоришу као функционално-стилске (*книжные*, *разговорные*, *просторечные* и др.), при чему се такође истиче да се њима не указује на функционалне стилове, већ на преовлађујућу употребу датих фразеолошких јединица у одређеним контекстима (Нурғалина 2014: 127).

³⁷¹ Поред класификација А. М. Бапкина, К. С. Корчагине, А. Н. Баранова и М. М. Добровольскога, које смо овде представили, о питањима стилистичке квалификације руског лексичког и фразеолошког корпуса в. и Молотков (1977), Нурғалина (2015).

оцењивачког аспекта, и коначно са хронолошког аспекта (са којег се управо и издваја застарела фразеологија). Сложеност фразеолошке семантике и разноврсни домени употребе читавају се кроз стилистичку полимаркираност, под којом се подразумева могућност да бројне фразеолошке јединице буду маркиране комбинацијом два или више квалификатора за стилистичко позиционирање у савременом језичком систему. Представљени системи стилистичких квалификатора у руским фразеографским делима могу представљати узоран модел, а свакако подстицај, за прилежну квалификацију фразеолошког материјала српског језика.³⁷²

10.2. ХРОНОЛОШКИ ПАРАМЕТАР ПРИ ОДАБИРУ ГРАЂЕ ЗА ИЗРАДУ ФРАЗЕОЛОШКИХ РЕЧНИКА

Пресеком словенске и несловенске литературе везане за феномен архаичности у фразеолошком језичком систему, те увидима у објашњења употребе квалификатора застарелости која доноси, превасходно, руска фразеографска дела, могу се установити одређена својства застарелих фразеолошких јединица једног језика.

По дефиницији, архаизми су језичке јединице које су се употребљавале у ранијим раздобљима језичког развитка, те је јасно да је хронолошко обележје, тј. време настанка извора у којем је одређена фразеолошка јединица потврђена, важан критеријум при њеном одмеравању са аспекта временске маркираности.

Имајући у виду констатације везане за хронолошки параметар при одабиру грађе за израду фразеолошких речника који теже да напишу савремену фразеологију, може се рећи да доња временска граница која се поставља за савремени (актуелни) фразеолошки материјал пада отприлике на 1950. годину. Тако је, на пример, избор фразеологизама за *Hrvatski frazeološki rječnik* (објављен 2003. године) ограничен на корпус настао после 1945. године (примери из књижевних дела хрватских писаца, са интернет претраживача и Хрватског националног корпуса), чиме је, по оцени Б. Тафре (2005: 49): „postignuta i suvremenost frazeološke građe i zastupljenost svih stilova te je rječnik neopterećen zastarjelim i uzvišenim frazemima koje rijetko tko razumije, a kamoli upotrebljava”.

Говорећи о једном фразеолошком речнику руског језика – *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*, који је објављен у Москви 2006. године под редакцијом В. Н. Телије – Г. Штрбац (2021: 356) констатује следеће: „Аутори речника посебно су инсистирали на томе да овај материјал одражава савремени језик тако да су примери преузимани из дела уметничке литературе и публицистике насталих после педесетих година двадесетог века”.

Дакле, при изради фразеолошког речника са савременом грађом, аутори се углавном опредељују за изворе настале након прве половине XX века.³⁷³

³⁷² Када је посреди квалификација фразеологизама у *Фразеолошком речнику српског језика* Ђ. Оташевића, у списку скраћеница (стр. 11) и уз појединине фразеологизме у речничком делу налазимо следеће квалификаторе: вулг. (вулгарно), жарг. (жаргонски), заст. (застарело), покр. (покрајински), фам. (фамилијарно), ад. (административно), експр. (експресивно), еуфем. (еуфемистички), ирон. (иронично), погрд. (погрдно), полит. (политички), разг. (разговорно), рел. (религијски), спорт. (спортски).

Фразеолошки рјечник хрватскога или српског језика Ј. Матешаћа употребљава само ознаку *ирон.* Овај поступак је у приказу датог речника својевремено прокоментарисала М. Радовић-Тешић (1983: 304): „Обицај је у реџницима ове врсте да се дају стилстички квалификативи разних нијанси. Овде су, међутим, обележени само фразеологизми којима је стилска вредност иронијна. Не можемо се отети утиску о недovolјности овакве стилске квалификације. По чему би се, заправо, иронијна нијанса издвајала по важности од, рецимо, погрдне, књишке, разговорне, фамилијарне, шаatroвачке, грубе, свећане и сл.”

³⁷³ Избор фразеолошке грађе са аспекта њене актуелности, наравно, зависи од обима речника и циљне групе. Тако су, на пример, А. Менац и Ж. Финк 2000. године спровеле анкетно истраживање активног и пасивног познавања хрватске фразеологије за потребе израде *Priručnog frazeološkog rječnika hrvatskoga jezika*. Будући да је

С друге стране, извори застареле фразеологије, према подацима из фразеолошких речника, обично датирају из XVIII, XIX до негде прве половине XX века.³⁷⁴

У *Фразеолошком речнику руског књижевног језика (Фразеологический словарь русского литературного языка*, прво издање 1995. г., треће 2008. г.), у редакцији А. И. Федорова, као застареле се обележавају оне јединице које су изашле из употребе у савременом руском језику, а које су потврђене у руском књижевном језику XVIII–XIX века.³⁷⁵

Када је посреди *Речник застарелих речи и фразеолошких јединица руског књижевног језика (Толковый словарь устаревших слов и фразеологических оборотов русского литературного языка*, 2012), аутора А. И. Федорова – грађу представљају јединице које се налазе у белетристици, публицистици и историјској литератури од XVIII до почетка XX века, а које више нису у општој употреби.³⁷⁶

Везано за потврде архаичне фразеологије, Ж. Финк и А. Менац (2008: 88–89) констатују следеће: „Поједини frazemі odlaze u pasivni sloj, postaju arhaični, pa za njih nalazimo potvrde uglavnom kod hrvatskih pisaca XIX. i prve polovice XX. st. i u nekim općim i frazeološkim rječnicima.” (Финк и Менац 2008: 88–89).

Поменимо још и енциклопедијски речник библијских фразеологизама К. Н. Дубровине (*Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов*), који укључује не само изразе које се активно употребљавају у савременом руском језику већ и застареле, а по речима аутора, то су они изрази који су били коришћени у различитим стиливима књижевног језика и у разним жанровима уметничке литературе у XIX веку, па и почетком XX века.³⁷⁷

Дакле, када су у питању општи или фразеолошки речници синхронијског типа (у принципу, с корпусом, од XVIII века), показало се да су застарели фразеологизми махом ексцерпирани из извора који потичу из XVIII, XIX и до прве половине XX века.³⁷⁸ Ако пак један фразеолошки речник прави ограничења у избору грађе по критеријуму временске маркираности, те у корпус уврштава само савремене, актуелне фразеолошке јединице, извори такве грађе, по правилу, долазе из периода након друге половине XX века (такав је, на пример, *Большой фразеологический словарь русского языка* у редакцији В. Н. Телије).

овај речник намењен првенствено млађој популацији, ауторке су желеле да кроз анкету провере степен познавања одређених фразеологизама за које се може претпоставити да су младим људима мање познати, те тако утврде да ли те јединице треба уврстити у поменути речник или не. Само оне фразеологизме које познаје више од 50 процената испитаника треба обрадити у једном оваквом речнику, а остале фразеологизме, како истичу ауторке, свакако треба уврстити у опсежније фразеолошке и опште речнике, чиме би се спречило њихово потпуно падање у заборав (Менац и Финк 2001: 347).

³⁷⁴ Јасно, не мисли се на историјске речнике, који приказују одређену језичку јединицу (лексему или фразеологизам) у свом историјском развоју, те теже за њеним првим потврдама.

³⁷⁵ „Фразеологические обороты, известные в русском литературном языке XVIII—IX вв., но вышедшие из употребления в современном русском языке, помещаются в Словаре с пометой «устар.»” (Федоров 2008: 4).

³⁷⁶ По формулацији А. И. Федорова (2012: 8), те јединице су изашле из „општенародне употребе” (рус. „общенародного употребления”).

³⁷⁷ Исп. у оригиналу: „В словарь включены не только активно употребляемые в современном русском языке обороты, но и устаревшие (*взыскующие града, вопиять гласом великим, положить (возложить) руку на плуг (на рало), предоставить мёртвым погребать своих мертвецов, сосуд скудельный, стомаха ради; Смирение паче гордости; Своя своих не познаша;* и др.), так как в XIX в. и даже в начале XX в. они были востребованы, встречались в разных стилях литературного языка и использовались в разных жанрах художественной литературы” (Дубровина 2010: 9).

³⁷⁸ Временске границе су свакако релативног карактера, издвојене према изворима који се наводе као потврда фразеолошких архаизма, уз апсолутну сагласност да је одређивање хронолошке границе када је нека фразеолошка јединица „завршила свој живот” проблематично, готово немогуће (Пјела 2016: 30).

10.3. СТАТУС ЗАСТАРЕЛЕ ФРАЗЕОЛОШКЕ ГРАЂЕ У РУСКОЈ ФРАЗЕОГРАФИЈИ

За разлику од српске, па и хрватске, фразеографске праксе, у руским фразеографским изворима бележи се богат корпус фразеолошке грађе која се, из угла савременог језика, обележава као застарела.

У наредним редовима осврнућемо се на статус застареле фразеолошке грађе у три фразеолошка речника руског језика. У питању су *Фразеологический словарь русского языка* који је приредио А. И. Молотков (прво издање је изашло 1967. године)³⁷⁹, *Фразеологический словарь русского литературного языка* А. И. Федорова (прво издање је изашло 1995. године)³⁸⁰, те речник А. И. Федорова у којем је забележена само застарела лексика и фразеологија – *Толковый словарь устаревших слов и фразеологических оборотов русского литературного языка* (објављен 2012. г.).

Три поменути речника, у првом реду последњи наведени, умногоме су послужила као модели и својеврсне смернице у нашим промишљањима феномена архаичности у фразеолексикону српског језика, те нарочито у разматрањима адекватних принципа лексикографске обраде застарелог фразеолошког материјала.³⁸¹

Руска фразеографија је најпознатија по *Фразеолошком речнику руског језика* који је приредио А. И. Молотков (Ројс 2011: 169). Занимљиво је да је у уводном сегменту овог лексикографског дела, између осталог, пажња поклоњена феномену застаревања фразеологизама. Тако се истиче да је фразеолошки систем, исто као и лексички, подложен изменама, те да се он може квантитативно мењати услед губљења једних и појаве нових јединица, тако да се мења и однос између активног и пасивног фразеолошког фонда. Стога се не може пренебрегнути чињеница, наглашава А. И. Молотков, да се многе фразеолошке јединице које су се у прошлом веку укључивале у активни фонд сада ретко користе; такође, фразеологизми су раније могли имати једну стилску карактеристику, а сада другу, као што су раније могли имати једно значење, а данас ново (Молотков 1987: 19).

По оцени аутора, у саставу савременог руског језика најлакше је издвојити архаичне, застареле фразеологизме, који се чувају у пасивном фонду језика, а повремено се употребљавају у стилизованом говору (у руском језику такве су, на пример, следеће фразеолошке јединице *забрить лоб кому, почитать в бозе, лить колокола, препоясывать свои чресла, в нетях, аредовы веки жить, задавать копоты кому, андроны едут, подавать карету кому* итд.) (Молотков 1987: 19–20).³⁸²

Овај речник бележи око 4000 фразеолошких јединица (у ужем смислу), а квалификатор *устар.* (рус. *устарелое* – срп. *застарело*), према нашем увиду, употребљен је уз нешто више од 340 фразеологизама. Друкчије речено, око 8,5 процената укупне фразеолошке грађе регистроване у овом речнику оквалификована је као застарела.

Фразеолошки речник руског књижевног језика А. И. Федорова (*Фразеологический словарь русского литературного языка*) садржи, како се то констатује на првим страницама речника, око 13.000 фразеолошких јединица – „идиома и фразеолошких спојева, како оних

³⁷⁹ У раду цитирамо 4. издање овог речника, из 1987. године.

³⁸⁰ У раду цитирамо 3. издање овог речника, из 2008. године.

³⁸¹ И други фразеолошки речници руског језика одликују се прилежном квалификацијом застареле фразеолошке грађе. На овом месту помињемо и *Фразеологический словарь современного русского литературного языка*, у редакцији А. Н. Тихонова, који бележи више од 35.000 фразеолошких јединица (у ширем смислу), међу којима се налази богар корпус јединица оквалификованих као застареле. Овај речник је специфичан по томе што се у њему поред ознаке *устарелое* (*застарело*) среће и ознака *устаревающее* (*застаревајуће*). Квалификатор *застаревајући* у категорији лексичких јединица у српској лингвистици је предлагао А. Милановић (2006: 301).

³⁸² Исп. оригинални текст: „Легче всего выделяются в составе фразеологизмов современного русского языка архаические, устаревшие фразеологизмы, которые удерживаются в пассивном запасе языка и изредка употребляются в стилизованной речи, например: *забрить лоб кому, почитать в бозе, лить колокола, препоясывать свои чресла, в нетях, аредовы веки жить, задавать копоты кому, андроны едут, подавать карету кому* и т. д. Они сопровождаются в словаре соответствующей пометой (*устар.*)” (Молотков 1987: 19–20).

који се у савременом говору најчешће користе, тако и оних са архаичном обојеношћу” (в. Федоров 2008).³⁸³ Квалификатор *устар.*, према нашим увидима, у овом речнику је употребљен око 2250 пута. То значи да је нешто више од 17% грађе у овом речнику процењено као застарело.³⁸⁴

У вези са критеријумом употребе квалификатора *заст.* (рус. *устар.*), стоји објашњење да је овај маркер додељиван оним фразеологизмима (аутор користи термин – *фразеологические обороты*) који су били познати у руском језику XVIII–IX века, али су изашли из употребе у савременом руском језику.³⁸⁵

У речнику је приличан број фразеологизама који уз ознаку *заст.* имају и још неки квалификатор употребне или стилске вредности. Навешћемо неке примере таквих полимаркираних фразеолошких јединица руског језика:

а) комбинација квалификатора *устар.* и *обл.* (рус. ’областное’)
положить заказ на что. устар. обл. ’запретить что-либо’
сидеть у праздника устар. обл. ’оказаться в бедственном положении’
стоять поперёк кожу. устар. обл. экспрес. ’То же, что стоять поперёк горла у кого’

б) комбинација квалификатора *устар.* и *книжн.* (рус. ’книжное’)
окончить дни свои. устар. книжн. ’умереть’
заронить искру чего. устар. книжн. ’пробудить интерес к чему-либо’
испивать горькую чашу. испить горькую чашу. устар. книжн. ’долго терпеть, страдать’

в) комбинација квалификатора *устар.* и *разг.* (рус. ’разговорно’)
как у бога за пазухой. устар. разг. экспрес. 1. ’вольготно, хорошо; без забот и хлопот’, 2) *в чём.* очень хорошо, удобно в чём-либо’
гнать со света кого. устар. разг. ’попрекать, создавать невыносимые условия жизни, изводить кого-либо’
на этот конец. устар. разг. ’на такой, определённый случай; для определённой цели’
носить грех на душе. устар. разг. ’чувствовать вину за что-либо’

г) комбинација квалификатора *устар.* и *прост.* (рус. ’просторечно’³⁸⁶)
о своей голове кто. устар. прост. ’в нормальном психическом состоянии; в здравом (своём) уме кто’
дуть на ветер. устар. прост. ’говорить попусту’
душа с телом расстается. устар. прост. ’о наступлении смерти’
ни на маковое зёрнышко. устар. прост. экспрес. ’ни на самое незначительное количество’

³⁸³ Исп. у оригиналу: „На сегодняшний день это самый полный фразеологический словарь русского литературного языка. В нем собрано около 13 000 фразеологических единиц, состоящих из идиом и фразеологических сочетаний как наиболее часто употребляющихся в современной речи, так и имеющих архаический оттенок” (Федоров 2008, без пагинације).

³⁸⁴ Како смо у раду више пута и помињали, А. И. Федоров је посебну пажњу у својим истраживањима посветио управо феномену застаревања фразеологизама и разматрању разлога који би до тога могли довести. Овај аутор је прилежно одмеравао фразеолошку грађу према временској обележености, те не чуди овако велики број употребе квалификатора *заст.* (рус. *устар.*) у његовом фразеолошком речнику.

³⁸⁵ Исп. објашњење у оригиналу: „Фразеологические обороты, известные в русском литературном языке XVIII–IX вв., но вышедшие из употребления в современном русском языке, помещаются в Словаре с пометой «устар.»” (Федоров 2008: 4).

³⁸⁶ У руској лексикографској традицији уобичајен је квалификатор *прост.* који се, према објашњењу у делу *Академический толковый словарь русского языка* „приписывается словам, которые на воображаемой шкале стилистических различий занимают место ниже разговорных и употребляются в эмоционально раскованной повседневной речи” (в. Шестакова и Кулева 2021: 141).

не терпеть духа чьего. устар. прост. презр. 'не выносить кого-либо, чьего-либо присутствия'

д) комбинација квалификатора *устар.* и *поэт.* (рус. 'поэтическое')
двери гроба открылись. устар. поэт. 'пришла, наступила смерть'
за дверью гроба. устар. поэт. 'после смерти; в загробном мире'

Дакле, застарелим фразеолошким јединицама неретко се приписује и додатни квалификатор којим се указује на још неку врсту ограничености, чиме је сужен њихов употребни потенцијал (карактеристика поетског језика, разговорног језика, територијална ограниченост и сл.). Такође, маркер за застарелост може бити праћен и неким маркером за експресивно-емоционалну квалификацију, на пример *ирон.* (иронично): *пересыпать из пустого в порожнее.* устар. ирон. 'проводить время в пустой болтовне'.

У овом речнику су и паремиолошке јединице квалификоване као застареле (уп.: *на огне не горит, на виде не тонет кто* устар. прост. 'поговорка о том, кто в любых тяжёлых обстоятельствах умеет постоять за себя').³⁸⁷

Различита историјско лексиколошко-фразеолошка истраживања А. И Федорова, те израда фразеолошког речника руског књижевног језика, резултирала су састављањем дела у којем је обрађена само застарела лексика и фразеологија руског књижевног језика. У питању је *Толковый словарь устаревших слов и фразеологических оборотов русского литературного языка*, објављен у Москви 2012. године. До данас, ово је најобимнији речник застареле лексичке и фразеолошке грађе руског језика (Аркадјева и др. 2014: 17).

Мотивацију за састављање речника застареле лексике и фразеологије, А. И. Федоров објашњава чињеницом да многи читаоци данашњег времена не схватају правилно семантику застарелих речи и фразеологизама који се срећу у руској уметничкој књижевности XVIII–XX века, што зависи од многих фактора – субјективних и објективних. Може се претпоставити да стручњаци за руску историју познају лексеме и устаљене спојеве које одражавају историјске реалије материјалне и духовне културе, као што и историчар књижевности познаје архаичну лексику и фразеологију. Ниво разумевања ових језичких јединица одређен је и „културом читања“: при промишљеном читању текстова књижевности XVIII–XX века, радознали читалац, ако не разуме садржај архаичних речи и фразеолошких јединица, окреће се коментарима, историјским речницима, енциклопедијама (иако тамо не може увек наћи све информације које га занимају) (Федоров 2012: 4). Дате чињенице јасно намећу потребу за једним речником оваквог типа у фразеографији сваког језика.

Према податку на првој страни речника, ово лексикографско дело обрађује око 20.000 застарелих речи и израза и представља референтни водич који ће помоћи читаоцима да правилно разумеју семантику и експресивно-стилистичке функције речи и фразеолошких јединица који су изашли из живе употребе крајем XVIII века, у XIX и XX веку (Федоров 2012: 7).³⁸⁸

Застарела лексика и фразеологија у овом речнику детаљно је квалификована – граматичким квалификаторима и квалификаторима којима се указују на сферу употребе дате

³⁸⁷ У вези са праксом маркирања пословица као застарелих, амерички лингвиста Чарлс К. Дојл констатује да је Џон Реј један од ретких састављача збирки пословица који је имао у виду њихову актуелност, па је у првој категорији у својој колекцији навео око 500 јединица, екскерпираних из старијих збирки, које више нису у употреби (наслов тог сегмента из дела Џ. Реја је – „Sentences and Phrases found in the former Collections of Proverbs, the most of them not now in common use for such, so far as I know“). Други колекционари су, коментарише Дојл, углавном игнорисали Рејево препознавање „пословичне застарелости“ (Дојл 2007: 195).

³⁸⁸ Овај речник застареле лексичке и фразеолошке грађе руског језика, како смо видели, заснован је на изворима XVIII–XX века. У руској литератури истакнута је потреба за стварањем речника архаизама и историзама чији би извори сезали даље у прошлост. Такав речник би обрађивао застарелу лексику и фразеологију која је потврђена у изворима почев од XI века (в. Аркадјева и др. 2014: 17–18).

јединице, на њена експресивна својства, те својства оцене. Посебно је значајно објашење за ознаку *обл. (областное – покрајинско)* уз застареле лексеме и фразеолошке јединице: „она указује да је реч, која је некада била чињеница разговорног језика или је коришћена у књижевним текстовима, изашла из опште употребе и остала као говорни феномен у лексикону територијалних дијалеката” (Федоров 2012: 8).³⁸⁹

Овај специјални речник, по богатству грађе, илустративним примерима, те прилежној квалификацији, несумњив је допринос руској историјској лексикологији и фразеологији, стилистици, лингвокултурологији, терминологији и др. дисциплинама. Српској фразографији недостаје и речник застареле лексике, који се, природно, очекује (па и потребује) пре речника застареле фразеологије – међутим, поменути руски речник показује како ова језичка грађа може бити обједињено лексикографски обрађена. Уосталом, и из практичних разлога је пожељно у оквиру истог речника обрадити застарелу лексику и фразеологију будући да многи фразеолошки архаизми као компоненте имају управо застареле лексеме. Микро и макро структура овог лексикографског дела може представљати адекватан модел при конципирању речника у којем би се заједно обрадиле застареле лексичке и фразеолошке јединице српског језика.

10.4. ОБРАДА ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА У РСАНУ

Сваки речник израђује се на основу јасно одређене картотеке, те лексикограф на основу грађе којом располаже, односно таквих њених карактеристика као што су врста извора из којег је одређена лексичка/фразеолошка јединица ексцерпирана, времена настанка извора, порекла аутора, броја примера итд. – закључује о статусу датих језичких јединица у систему савременог језика.

У РСАНУ, дескриптивном тезаурусном речнику српског језика, бележи се огроман и разноврстан фразеолошки материјал. Под ознаком *Изр.* овај речник доноси како фразеологизме у ужем смислу, тако и бројне јединице из шире схваћене фразеологије (терминолошке синтагме, перифразе, клетве, узречице, поздраве, псовке и сл.), као и неке колокативне спојеве који припадају самој периферији фразеологије у ширем смислу или пак излазе из њених оквира (в. о томе у Вуловић 2017: 261–262; Вуловић Емонтс 2021а: 211). Пословице се у РСАНУ издвајају у оквиру посебне алинеје, под ознаком *НПосл.*

У вези са временском маркираношћу фразеолошког језичког материјала у РСАНУ, М. Радовић-Теших (1982: 260) износи следећу констатацију: „Квалификатив о застарелости се у РСАНУ код фразеологизама ставља највише у оним случајевима када они садрже застарелу лексему као компоненту израза. Мање има квалификације израза који је као целина семантички застарео (а да су све његове компоненте речи из актуелног лексичког фонда) а таквих нарочито има међу фразеологизмима покрајинског порекла”.

Увидом у застарели језички материјал презентован у српском тезаурусном речнику, може се констатовати да за разлику од лексичких јединица, које се прилежно одмеравају према раслојености на временској оси, те често маркују као застареле – у случају фразеолошких јединица такве квалификације нису тако честе. Овде свакако треба имати у виду чињеницу да се – за разлику од специјалног фразеолошког речника – од речника општег типа не може очекивати детаљна квалификација употребне и стилске вредности фразеологизама.

³⁸⁹ Исп. објашење у оригиналу: „В числе этих помет особое место занимает помета *обл.* Она указывает на то, что слово, которое когда-то было фактом разговорного языка или употреблялось в литературных текстах, вышло из общенародного употребления, оставшицъ как речевое явление в лексике территориальных диалектов” (Федоров 2012: 8).

10.4.1. Извори којима су потврђене застареле фразеолошке јединице

Речник САНУ је описни (дескриптивни) речник тезаурусног типа. Обухвата грађу књижевног и народног језика са целовитог простора штокавског наречја, у временском распону од Доситеја Обрадовића и Вука Стефановића Караџића до данашњих дана. Александар Белић у *Уводу* првог тома Речника пише да ово лексикографско дело обухвата „традиционални књижевни и општекултурни језик српскохрватски XIX и XX в., али и наш народни језик тога времена и савремени разговорни језик културних кругова наших народа” [...] „Најглавнији извори за овај речник били су пространа штампана књижевност наших народа за поменуто време и знатне Академијине збирке речничке грађе скупљене у народу, и пре и после покретања рада на овом речнику” (Белић 1959: VII).³⁹⁰

При изради РСАНУ, као и сваког другог речника, вредновање лексичко-фразеолошког материјала условљено је карактеристикама грађе којом лексикограф располаже (исп. М. Радовић-Тешић 1989: 121). Важан фактор при одлучивању да ли неку лексичку или фразеолошку јединицу (или само неко њихово значење) треба обележити квалификатором *заст.* за лексикографа представљају извори из којих је пример ексцерпиран. Тип извора, време настанка извора, те порекло аутора значајни су фактори при процени архаичности одређене језичке јединице.³⁹¹

Како бисмо извукли неке опште закључке о пракси употребе квалификатора *заст.* уз фразеолошке јединице у српском тезаурусном речнику – одабране примере из грађе представимо у две табеле, уз навођење извора (и године издања) који су потврда датог фразеолошког архаизма. У првој табели ће бити приказани фразеологизми маркирани само квалификатором *заст.*, док ће друга табела садржати фразеологизме који су у РСАНУ маркирани комбинацијом квалификатора – *заст.* и *покр.*, с обзиром на чињеницу да најчешћи вид интерференције различитих видова раслојавања исте фразеолошке јединице представља управо истовремена временска и територијална обележеност. Кроз анализу извора (тип извора – народни или књижевни језик, година издања, аутори) биће јаснији принцип којим се, у начелу, воде лексикографи РСАНУ када одређене фразеолошке јединице мартирају као застареле или пак као застареле и покрајинске.

³⁹⁰ РСАНУ је речник савременог језика (в. Радовић-Тешић 1989: 115). Иако се може рећи да лексику из предвуковске и вуковске епохе треба избегавати ако се жели да речник буде савремен, најмање две чињенице оправдавају уношење лексике из старијих текстова (и, разуме се, њихову адекватну квалификацију): „Прво, лексика из најбољих дела писаца епохе просвећености је у време кад је почела да се скупља грађа за РСАНУ, пре сто година, тадашњим савременицима и судионицима тога посла изгледала ближа и обичнија него што то нама данас изгледа. Велики временски период који је протекао од почетка рада на овом речнику учинио је да се један део лексичког фонда данас, ипак, процењује као сувишан, док се извесна лексика сматра застарелом али корисном. Друго, и важније, с обзиром на данашње стање српске лексикографије и њене перспективе, једино један овако широко заснован речник као што је РСАНУ може представљати свеобухватност речничког фонда предвуковске, вуковске и најсавременије епохе српскохрватског језика, на основу којег се, даље, могу проучавати развојни процеси у лексички: творбени, семантички и др. Зато нам се ова концепција оснивача, и инсистирање на њој и данас при изради РСАНУ, чини врло оправданом” (Радовић-Тешић 1989: 116–117).

³⁹¹ У *Уводу* првог тома Речника САНУ из 1959 представљен је концепт речничких извора (в. Белић 1959). У најопштијем смислу, говори се о изворима књижевног језика и изворима народног језика. На плану корпуса на основу којег се израђује српски тезаурус – књижевни језик је фиксиран у писаним делима, која обухватају књижевна дела, стручна дела, периодичку, док је народни језик фиксиран у збиркама речи из народних говорима, као и у специјалним збиркама (Ивановић Н. 2013: 145).

Табела 37. Фразеологизми маркирани квалификатором *заст.* у РСАНУ (извод из грађе)

Редни бр. примера	Фразеологизам	Квалификатор	Извор/Извори
1.	<i>боја ми (ти, му итд.) се (не) прима</i>	заст.	часопис <i>Словенка</i> за 1860. г.; Лаза Лазаревић, 1899. г.
2.	<i>на братинску руку ићи (некоме)</i>	заст.	Матија Ненадовић, 1861.
3.	<i>натерати (некоме) брид</i>	заст.	часопис <i>Даница</i> за 1863. г.
4.	<i>узети на мегдан (некога)</i>	заст.	Јаков Игњатовић, 1910. г.
5.	<i>извадити, јести век</i>	заст.	Ј. Хаџић, 1910. г.; часопис <i>Задруга</i> за 1879. г.
6.	<i>метати, метнути, натући некоме (тупе) наочари (на нос)</i>	заст.	часопис <i>Србске новине</i> за 1838. г.; часопис <i>Дневни лист</i> за 1895. г.; М. Ђ. Милићевић, 1868. г.
7.	<i>бити на последњем концу</i>	заст.	часопис <i>Забавникъ</i> за 1835. г.
8.	<i>девојка од двеста поклада</i>	заст.	Ј. Стерија Поповић, 1832. г.
9.	<i>водити срце на кога</i>	заст.	Ј. Суботић, часопис <i>Јавор</i> за 1875. г.; Ј. Грчић, 1925. г.
10.	<i>извадити, изводити (некога) из памети</i>	заст.	Јоаким Вујић, 1854. г.; Ђуро Даничић, 1850. г.
11.	<i>направљати друме (друмове)</i>	заст.	П. П. Његош, 1857.
12.	<i>покрити (неког) свилом и кадифом</i>	заст.	Вук Ст. Караџић, „Правителствујући Совѣтъ Србскіи”, 1860. г.
13.	<i>врти се ко свети Матија око поклада</i>	заст.	<i>Пословице</i> Ђуре Даничића, 1871. г.
14.	<i>паре су му јаја под ногама</i>	заст.	<i>Пословице</i> Ђуре Даничића, 1871. г.
15.	<i>проврћен ардов</i>	заст.	<i>Народне пословице</i> Ј. Мушкатиновића, 1807. г.

Када се погледају извори за егземплификацију фразеолошких јединица које су у РСАНУ оквалификоване као застареле, уочава се да је квалификатор *заст.* стављан уз оне фразеологизме који нису у општој употреби у савременом језику, а који имају потврде у старијим изворима књижевног језика, махом из XIX века или са почетка XX века. У питању су углавном дела старе српске књижевности (аутори: Ј. Суботић, Ј. Хаџић, Ј. Вујић, С. М. Сарајлија, Ј. С. Поповић, П. П. Његош, М. Ненадовић, Л. Лазаревић, М. М. Милићевић и др.) и старија периодика (часописи *Даница*, *Србске новине*, *Голубица*, *Словинка* и др.).³⁹²

Начелно правило је, дакле, да се само као застареле маркирају фразеолошке јединице које више нису у активној употреби, а потврђене су у старијим изворима књижевног језика (в.

³⁹² Принцип је исти као и код употребе квалификатора *заст.* уз лексичке јединице, што су већ описали лексикографи који раде на изради РСАНУ. За лексику која је у РСАНУ означена квалификаторима *заст.* и *арх.* Н. Ивановић (2014: 2012) је констатовао да већином потиче из предвуковских извора (*Новине србске*, Доситеј Обрадовића, Прокопије Болић и др.), као и из дела представника романтизма и рационализма (В. С. Караџић, С. М. Сарајлија, Ђ. Јакшић, М. Ђ. Милићевић и други).

Значајне опсервације у вези са адекватном употребом квалификатора *заст.* дала је М. Радовић-Тешић пишући о квалификацији Доситејевог лексике у РСАНУ, што је, у ствари „процена ове лексике са становишта савременог читаоца” (Радовић-Тешић 1989: 115). Из примера и објашњења које ауторка даје, потцртава се чињеница да су старост извора и број примера важни фактори при квалификацији лексичке грађе.

примере 1–12). Такође, ознака *заст.* додељује се, понекад, и застарелим фразеолошким јединицама које као потврду имају неку старију збирку народних пословица (нпр. Ј. Мушкатиновића, Ђ. Даничића – в. примере 13, 14, 15).³⁹³

Бележењем и вредновањем фразеолошке грађе из ранијих епоха у развоју српског књижевног језика, РСАНУ пружа слику развоја књижевне фразеологије и одређује њено место у укупном фразеолошком фонду савременог српског језика.

Табела 38. Фразеологизми маркирани квалификаторима *заст.* и *покр.* у РСАНУ (извод из грађе)

Редни бр. примера	Фразеологизам	Квалификатори	Извор/Извори
1.	<i>довести у низам</i>	заст. и покр.	С. Милутиновић Сарајлија, 1835. г.
2.	<i>заплетено живјете</i>	заст. и покр.	Радонић Новак, Збирка речи из Бачке; Лотић Љубомир, Збирка речи из Баната, 1902. г.; Српско-мађарски речник, 1894. г.
3.	<i>не обратити главе (на некога, на нешто)</i>	заст. и покр.	НП, Вук Ст. Караџић, 1894. г.; П. П. Његош, 1912. г.
4.	<i>кад буде (би) од (с) по пива</i>	заст. и покр.	М. Павлиновић, 1877. г.; С. П. Вулетић, 1910. г.; М Симић, Збирка речи из села Обади код Сребренице; Вуков Рјечник
5.	<i>увести у танке нити (ните)</i>	заст. и покр.	М. Стојановић, 1879. г.; П. Кочић; часопис <i>Трговински гласник</i> за 1902. г.; С. Крешић, 1953. г.; М. Лалевић, часопис <i>Наш језик</i> за 1940. г. Ј. Ј. Змај, Збирка речи из разних крајева, а поглавито из Војводине, 1898–1902
6.	<i>покрити главу (девојци)</i>	заст. и покр.	М. Младеновић, <i>Шуница</i> , 1832. г.
7.	<i>однети кратак перчин</i>	заст. и покр.	Кукић Никола Станков, <i>Осветници</i> , 1905. г.
8.	<i>ићи (некоме) у год</i>	заст. и покр.	С. Новаковић, 1897. г.; Ј. Ј. Змај, Збирка речи из разних крајева, а поглавито из Војводине, 1898–1902. г.
9.	<i>зелена књига</i>	заст. покр.	И. Стојановић, <i>Наравоучителне басне и стихови</i> , 1900 г.
10.	<i>у по ока (говорити, рећи и сл.)</i>	заст. покр.	Л. Лукић, Варош, <i>Зборник за народни живот и обичаје</i> за 1926. г.
11.	<i>зврцнути у главу (памет)</i>	покр. и заст.	Збирка речи из Црне Горе П. Шоћа; М. С. Српкиња, 1862.
12.	<i>дати ђаволу</i>	покр. и заст.	Г. Елезовић, Збирка речи из западног косовског дијалекта, Вучитрна и околине, 1905.

Одређени фразеологизми у РСАНУ маркирани су комбинацијом квалификатора *заст.* и *покр.* У лексикографској пракси РСАНУ комбинација квалификатора *заст.* и *покр.* указује да је реч о језичкој јединици (лексеми/фразеологизму, односно неком њиховом значењу) која је застарела у систему књижевног језика (по правилу, постоје потврде из старијих извора

³⁹³ Напоменимо још да се у РСАНУ испред фразеолошких јединица понекад може срести квалификација „ређе”: Уп: *за живу главу (ни за живу главу; ређе за живот главе)*. Ова ознака стоји испред форме коју одликује употребна неактуелност; иначе, потврда је дело из старијег периода развитка нашег језика (Ђура Јакшић).

књижевног језика), али која је уједно и покрајинизам, потврђена у извору народног језика (обично у некој збирци речи из народних говора).³⁹⁴

Дакле, начелно је правило да се комбинација *заст.* и *покр.* користи уз оне фразеологизме који су потврђени у изворима књижевног и народног језика углавном старијег датума, махом из XIX века. Понекад се пак као застареле и покрајинске квалификују и оне фразеолошке јединице које имају само потврду из извора народног језика, обично неке старије збирке речи (на пример: *дати одговор ђаволу* (Збирка речи из западног косовског дијалекта, Вучитрна и околине Глише Елезовића, из 1905. године), *заплетено живјете* (Радонић Новак, Збирка речи из Бачке; Збирка речи из Баната Љ. Лотића из 1902. г.).

Важност типа извора и време његовог настанка при лексикографској процени застарелости одређене језичке јединице може показати пример фразеолошке јединице *зврцнути у главу (у памет)* 'в. у главу доћи (под глава изр.)', која је у РСАНУ (под *зврцнути*) оквалификована као застарела и покрајинска. На ову двоструку квалификацију упутили су примери: „Тако му је зврцнуло у главу” (ЦГ, Шоћ); „Зврцне јој у памет да на свет изађе (Српк. 2, 76)”. Међу примерима, наине, нашла се *Збирка речи из Црне Горе* Петра Шоћа, као и једна књижевна потврда, из дела М. Стојадиновић Српкиње (1861. г.).³⁹⁵ С друге стране, семантички и синтаксички сродан фразеологизам *звекнути у главу (памет)* 'в. у главу доћи (под глава изр.)' у РСАНУ (под *звекнути*) нема никакву квалификацију, а примери су из дела С. Новаковића (1863. г.), Ђ. Поповића (1896. г.) и С. Винавера (1950. г.). Можемо да претпоставимо да је управо пример Винавера, као новија потврда (у тренутку обраде), утицао да се ова варијанта не процени као застарела.³⁹⁶

³⁹⁴ Наведени лексикографски поступак корелира са следећим наводима из литературе: „[...] vrijednosti koje obilježavaju tip raslojenosti treba razumjeti kao attribute, a ne kao predikate leksema. Samim tim ostavljena je mogućnost da leksema ima više atributa. Тако је, на примјер, [...] кадија 'судија' архаизам и динаризам” (Шипка 2006: 86).

³⁹⁵ У вези са обележавањем фразеолошке јединице *зврцнути у главу (у памет)* квалификатор *заст.*, морамо рећи следеће. На прво читање, наше језичко осећање косило се за проценом овог фразеологизма као застарелог. Томе је вероватно допринела прозирна мотивациона база и веза са варијантама *доћи (дунути, лупити, ударити и сл.) у главу (некоме)*, а пре свега са варијантом *кврцнути у главу (глави)*, коју РСАНУ не бележи, а која се у разговорном језику врло учестало користи, у значењу 'синути, пасти на памет' (уп. пример из електронског корпуса: „Kada sam ovo čula kvrcnulo mi je u glavi i prepoznala sam sebe u ovom rojmu”). Фонетска сличност глаголских компонената *зврцнути* и *кврцнути* утицала је да, на први мах, помислимо да је фразеологизам *зврцнути у главу* општепознат, можда мање фреквантан, али свакако не застарео. Међутим, примери којима је потврђен овај фразеологизам јасно паказују да је он био карактеристичан за раније епохе у развоју српског језика, а и наше претраге електронског корпуса су потврдиле да нема новијих потврда, те је сасвим оправдана лексикографска процена ове фразеолошке јединице као застареле и покрајинске.

Наведно је показатељ како језичко осећање, као почетна (субјективна) процена у лексикографском послу, иако је у већини случајева исправно – понекад се може показати варљивим и у нескладу са стварном употребом дате јединице у језичкој пракси, о којој сведочи искључиво грађа којом се расположе (извори који су потврде), уз, јасно, допунске изворе, као што је, на пример, национални корпус (у језицима који њиме располажу).

³⁹⁶ Уп. слична запажања М. Радовић-Тешић у вези са квалификацијом прилога *безвремено* у РСАНУ.

Наине, полисемантичан прилог *безвремено* у свом првом значењу 'у невреме, кад не треба' оквалификован је као застарео – а потврђен је само једним примером, и то Доситејевим. Ово прво значење ослања се на значења сродних речи: *безвреме* у значењу 'неблаговременост', *безвремен* 'који бива у невреме', која су такође маркирана као застарела јер су потврђена примерима из старијих писаца (Ј. Мушкатиновић, Прокопије Болић, Тихомир Ђорђевић). Међутим, друго значење прилога *безвремено* 'вечито' није обележено никаквим квалификатором иако је потврђено само једним примером, али овога пута – Крлежиним. Зашто је то тако, објашњава М. Радовић-Тешић (1989: 117): „Не само зато што је Крлежа савремен писац, него што се прилог *безвремено* у значењу „вечито” ослања на исто значење речи других лексичко-семантичких категорија с истим творбеним формантима. Тако, на пример, придев *безвремен* има једно од значења „вечит”, именица *безвременост* употребљава се и у значењу „вечитост”, а потврде су из новијег времена”.

Дакле, потврде из новијег времена за одређена значења (у овом случају, пример Крлеже) сигнализирале су да дата значења не треба обележавати као застарела.

Из представљених навода јасно је да се процена застарелости заснива на грађи којом се располаже, те да је временска тачка из ког датирају потврде кључна при лексикографском вредновању језичког материјала који се обрађује.

Закључни коментар у вези праксом употребе квалификатора *заст.* уз фразеолошки материјал у РСАНУ (с обзиром на тип и време настанка извора):

Фразеолошки архаизми српског језика, како је јасно из табела у којима приказан извод из грађе (ексцерпиран из РСАНУ) – већином имају потврде из XIX века или са самог почетка XX века.

Само квалификатор *заст.* долази, у начелу, код фразеолошких јединица које су потврђене у старијим изворима књижевног језика.

Комбинација квалификатора *заст.* и *покр.* стоји, по правилу, код фразеологизма који имају потврде и у старијим изворима књижевног језика, али су одлика и одређених народних говора.³⁹⁷

Ово су нека општа начела, која помажу лексикографу да фразеолошко благо смести у одговарајуће подсистеме, одмеравајући га, из синхронијске перспективе, према критеријуму временског (и територијалног) раслојавања на основу примера који су потврда посведочености одређене фразеолошке јединице. Јасно је ипак да лексикографска дескрипција не може апсолутно одговарати стању у језичкој стварности, јер се речник израђује на основу тачно одређених извора, па се и процене заснивају на карактеристикама грађе којом се располаже. У складу са реченим је и питање које је поставио Н. Рамић (2017: 78): „да ли је уопште у рјечницима савременог језика све савремено уколико није етикетирано као застарјело, па ако није – да ли је потребно убрзано, према неким критеријумима, преиспитивати статус лексема без обзира на то који извори су потврде њихове посведочености?”

10.4.2. Модели семантизације застарелих фразеолошких јединица

Као један од кључних појмова при опису методологије састављања речничког чланка јавља се појам лексикографског метајезика, тј. језика којим се врши лексикографски опис језичког материјала.³⁹⁸ Када се даје приказ целокупне структуре речничког чланка, термин метајезик користи се у широком смислу (Ајупова 2013: 89). Тада, на пример, у домен анализе метајезика сврставају се и речнички квалификатори, који имају функцију својеврсне допуне значењу. У уском смислу метајезик представља „скуп средстава за конструисање речничких дефиниција” (Дарбиџан, у Ајупова 2013: 89).³⁹⁹

Један од централних фразеографских захтева односи се на формулацију адекватне речничке дефиниције, што су истицали многи еминентни руски научници попут В. М. Мокијенка, А. М. Мелеровича, Е. Ф. Арсентева и др. Адекватна лексикографска дефиниција треба да пружи информације о семантички релевантним обележјима фразеолошке јединице, што се показује као врло комплексно питање с обзиром да фразеолошко значење има сложену структуру, коју сачињава денотативна, сигнификативна, те конотативна макрокомпонента, која уобличава и експресивност, као категоријално фразеолошко обележје.

Речничка дефиниција фразеологизама осликава денотативно-сигнификативни аспект фразеолошког значења (предметно-логички садржај), као и конотативни аспект, који, се, међутим, у дефиницији не експлицира директно, већ на посредан, индиректан начин (уп. Ајупова 2013: 91). Опште фразеографско правило јесте да речничко тумачење фразеолошке семантике треба да буде у корелацији са граматичком категоријом фразеологизма, која одређује његову синтаксичку функцију реченици (Федоров 2008: 7). Другим речима,

³⁹⁷ Исти принцип се примењује и у руској фразеографској пракси. А. И. Федоров у *Речнику застарелих речи и фразеолошких јединица руског књижевног језика* објашњава да је ознаца *устар.* додавана и ознака *обл.* (рус. *областное* – срп. *покрајински*) код оних примера који су некада „били чињеница разговорног језика или су коришћени у књижевним текстовима, али су изашли из опште употребе и остали као говорни феномен у лексикону територијалних дијалеката” (Федоров 2012: 8). В. и Валеревна 2013: 15.

³⁹⁸ Тумачење појма *лексикографског метајезика*, како са теоријског аспекта – као онтолошког и семиотичког појма, тако и са практичног аспекта – као средства за лексикографску анализу лексике дато је у Ивановић 2014: 196–231.

³⁹⁹ Исп. текст у оригиналу: „В узком смысле метаязык есть совокупность средств построения словарных дефиниций” (Ајупова 2013: 89).

дефиниција је исправна ако представља семантички и граматички адекватну замену јединице која се дефинише, што се тачно провери када се у примеру јединица која се дефинише замени формираном дефиницијом (исп. Упутство, чл. 76).

У овом сегменту раду бавићемо се лексикографским дефиницијама застарелих фразеолошких јединица, односно моделима семантизације застареле фразеолошке грађе, илуструјући их на одабраним примерима из српског тезаурусног речника.⁴⁰⁰

Анализом принципа интерпретације семантичког садржаја застарелих фразеолошких јединица у РСАНУ уочавају се различити типови лексикографских дефиниција, који су у великој мери условљени типом фразеолошке грађе која се дефинише.⁴⁰¹

При разматрању начина на који се у РСАНУ врши семантичка идентификација застарелих фразеолошких јединица, издвојили смо четири модела семантизације.

Први лексикографски модел подразумева експликацију семантике застарелих фразеолошких јединица помоћу једног синонима (ређе) или пак синонимског низа (чешће). Овај модел илуструју следећи примери:

дахнути душом (душицом) 'заклети се'⁴⁰²
под покривалом 'тајно, кришом, крадом'
као млеком подливен 'веома једар, набрекао'
вадити (копати) *очи с ким, с чим* 'имати муке, кубурити'
покрити главу (девојци) 'узети за жену, оженити'
повалити на клупу 'ишибати, избатинати'
пазити (на) (нечији) (х)атар, хатор 'угађати, удовољавати (некоме)'

Други модел лексикографског представљања семантичког садржаја застарелих фразеолошких јединица подразумева употребу описних дефиниција.

вршљати трње (над нечијом главом, над неким) 'самовољно и обесно поступати (с неким)'

бити нечија подлога 'бити објекат нечијег насиља, тортуре, злостављања'

паре су му јаја под ногама 'с новцем треба бити опрезан'

проврћен ардов 'онај који не уме да чува тајну'

узети нешто на повољно знање 'узети у обзир, уважити (нешто), сагласити се (са нечим)'

за батом (ићи, говорити и сл.) 'угледати се на другога, поводити се за другим, подржавати неког у нечему'

дати одвет ђаволу 'снаћи се у свакој ситуацији, бити врло сналажљив, виспрен, надмудрити некога'

метати, метнути, натући некоме (тупе) *наочари* (на нос) '(у)чинити да се неко доведе у заблуду, да не дође до правог сазнања или уверења, да не види праве ствари'

⁴⁰⁰ Узимајући у обзир какви све типови речника постоје, те све могуће специфичне концепције речничке микроструктуре, М. И. Умарходжаев под семантизацијом фразеолошких јединица разуме све семантичке, семиотичке, као и илустративне ознаке које служе да се укратко опише значење фразеолошке јединице, као и штампарске технике којима се открива значење фразеолошке јединице (Умарходжаев, у Ајупова 2013: 90).

⁴⁰¹ Многи научници, попут Л. В. Шчербе, Е. Г. Борисове, А. А. Чепуренка и др. истицали су како најозбиљнији и најтежи корак при лексикографској обади фразеологизама представља управо формулација фразеолошког значења (в. о томе у Бојовић 2016: 437).

У фразеографској пракси, у начелу се издвајају следећи типови дефиниција: описне, синонимске, описно-синонимске (комбиноване) и упућивачке (Федоров 2008: 7). О типовима фразеолошких дефиниција в. и Ајупова 2013: 92–108.

⁴⁰² Фразеологизам *дахнути душом* (душицом) је полисемантичан (в. РСАНУ, под *дахнути*). Прво значење је општепознато, немаркирано 'одморити се, смирити се, починутити'. Друго значење гласи 'заклети се' и оно је маркирано као застарело и народско.

Трећи модел семантизације фразеолошких архаизама подразумева употребу синонимске или описне дефиниције, с тим што се након дефиниција дају тзв. испоређенице, које на неки начин могу допринети разумевању значења одреднице (исп. Упутство, чл. 100). Под ознаком *исп.* наводе се или варијантне форме (уп. прва четири примера) или фразеолошки синоними (уп. последња два примера):

повући кошар 'бити одбијен'; исп. добити кошар (под кошар изр.) и добити корпу (под корпа¹ изр.)'

очитати Ацикуран 'изгрдити, избрусити; исп. очитати буквицу'

од (из) младих ноктију 'од детињства, из малена; исп. од малих (малених) ногу (под нога изр.)'

о пакости радити некоме 'припремати некоме зло, штету, пропаст; исп. о злу радити некоме (под зло изр.)'

кад буде (би) од (с) по пива 'каже се кад је превршена свака мера, не може се више трпети, подносити; исп. превршила дара меру (под дара изр.), доћи (попети се) до грла (под грло изр.) и чаша је препуна (под чаша изр.)'

минула (митила) кола пласт 'каже се када прође згодан моменат за нешто, кад је пропуштена прилика за нешто, када се нешто не може више поправити; исп. оде (отишао) воз, пође (прошао) воз (под воз изр.)'

Четврти модел презентације семантичког садржаја застарелих фразеологизама подразумева употребу тзв. упућивачких дефиниција. Фразеолошка јединица на коју се врши упућивање представља варијанту (измењен лексички састав, али иста или слична мотивациона структура и идентично глобално значење) која се налази у активном фразеолошком фонду.

од кона до кона 'в. од краја до конца (под конач² изр.)'

извести на селамет 'в. извести на пут'

бити (остати) у позадности 'в. бити (држати се, остати, остајати и сл.) у позадини (под позадина изр.)'

иичатати (некоме) буквицу 'в. (о)читати (некоме) буквицу (под буквица² изр.)'

на позадња врата 'в. на задња (позадња, мала) врата (под врата¹ изр.)'

на главу побити (разбити и сл.) 'в. до главе потући'

обећа(ва)ти златне горе 'в. обећа(ва)ти златна брда (под брдо изр.)'⁴⁰³

дахнути душом 'в. дахнути душом (под дахнути изр.)'

зврцнути у главу (у памет) 'в. доћи у главу (под глава изр.)'

опленити до голе душе некога 'в. опљачкати до голе коже (под кожа изр.)'

Закључни коментар:

У српском тезаурусном речнику семантизација застарелих фразеолошких јединица врши се помоћу четири представљена модела. У питању су четири типа дефиниција: 1) синонимске, 2) описне, 3) комбиноване (синонске и/или описне уз испоређенице) и 4) упућивачке. Наведени типови дефиниција нису истоветни према степену информативности.

У односу на синонимске, описна дефиниција даје веће, исцрпне могућности да се појам лексикографски коректно обради (уп. Фекете 2002: 84). Као најинформативнији, делује трећи представљени модел, који подразумева и дефинисање и испоређења са фразеолошким варијантама, односно фразеолошким синонимима. Чини се да управо оваква комбинована дефиниција најпотпуније преноси комплексну семантику фразеолошких јединица.

⁴⁰³ Како видимо, застарели фразеологизам *обећа(ва)ти златне горе* (иначе приличне старости, потврђен и у новинама „Славенно-сербскія вѣдомости” из 1794. године, в. Милановић 2013: 209) – дефинисан је упућивањем на варијанту истоветног структурног типа (*обећавати златне горе : обећавати златна брда*), а не на варијанту са широм структуром *обећавати златна брда и долине*, која је, рекли бисмо, фреквентнија у употреби.

У вези са упућивачком дефиницијом, треба истаћи да она не може пренети све релевантне елементе из сложене структуре фразеолошког значења. У првом реду се мисли на степен испољавања експресивне функције, која настаје као директна последица активације конотативне макрокомпоненте фразеолошког значења.

Наведимо један пример. Фразеологизам *зврцнути у главу (у памет)* дефинисан је упућивањем на фразеологизам *доћи у главу*, а када је у питању степен експресивности, између ове две јединице не може се повући знак једнакости. Глагол *зврцнути* сам је по себи експресиван и стилски ефектан, те се и фразеологизам чији је он интегрални члан одликује већим степеном експресивности од варијанте са неутралном компонентом *доћи*. Осим тога, у семантици фразеолошке јединице *зврцнути у главу* осећа се и сема 'изненада, неочекивано' (као и у варијантама *дунути у главу*, *лупити у главу*), која, може се рећи, није (тако) изражена у семантичком садржају фразеологизма *доћи у главу*. Ове значењске нијансе, као и степен испољавања експресивне функције, дакле, не открива сама дефиниција, већ то чине примери употребе, који показују које све семантичке информације дати фразеологизам преноси у конкретном говорном контексту.

10.5. ПРЕПОРУКЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ЛЕКСИКОГРАФСKE ОБРАДЕ ЗАСТАРЕЛИХ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА

У наредним редовима таксативно ће бити изнете препоруке за унапређење лексикографске обраде застарелих фразеолошких јединица српског језика (пре свега, у РСАНУ). Циљ је да се издвоје одређена општа начела која ће бити од помоћи при што систематичнијем издвајању корпуса фразеолошких архаизама српског језика, те њиховом адекватнијем лексикографском опису.

1. Важан фактор при процени архаичности одређене језичке јединице представља тип извора у којем је она посведочена, као и време настанка извора. Посебно треба обратити пажњу да ли су разматране јединице посведочене само у старијим изворима књижевног језика (нпр. књижевна дела или периодика, већином из XIX века) или у изворима народних говора, или пак у оба типа извора.

Као важан индикатор архаичног статуса фразеолошких јединица представља време настанка извора: фразеолошки архаизми већином имају потврде из XIX века или са самог почетка XX века.

Само квалификатор *заст.* долази, у начелу, код фразеологизама које су потврђене у старијим изворима књижевног језика.

Комбинација квалификатора *заст.* и *покр.* стоји, по правилу, код фразеологизма који имају потврде и у старијим изворима књижевног језика, али су потврђени и у појединим народним говорима.

2. У случају полисемантичних фразеолошких јединица, најпре се наводе општепозната, немаркирана значења, док се застарело значење ставља на последње место (в. нпр. код фразеологизама *дахнути душом* (РСАНУ, под *дахнути*) и *дати (давати), оборити (обарати), осути (осипати), отворити (отварати), придати ватру (живу)* (РСАНУ, под *ватра*)).

Када је једно значење означено квалификатором *заст.*, а друго *покр.*, начелна је пракса да се као прво наводи временски маркирано значење, а као друго значење које је територијално обележено (в. нпр. код фразеологизама *кику на ветар пустити* (РСАНУ, под *ветар*) и *живети сам о себи (сам по себи)* (РСАНУ, под *живети*)).

3. У вези са местом квалификатора *заст.* у случају полимаркираних фразеолошких јединица, треба истаћи да је пракса РСАНУ да се ова ознака наводи као прва у низу (исп. честу комбинацију *заст.* и *покр.*). Тако је, у начелу, и у руској фразеографској пракси (исп. нпр. у речнику *Фразеологический объяснительный словарь русского языка*, у ком се у уводу

констатује да временски квалификатор стоји на првом месту (в. Баранов и Добровољски 2009: 15).

У ретким случајевима у РСАНУ срећемо друкчији поредак квалификатора:

Изр. *зврцнути у главу (у памет) покр. и заст.* 'в. доћи у главу (под глава изр.)'.

Изр. *дати ответ ђаволу покр. и заст.* 'снаћи се у свакој ситуацији, бити врло сналажљив, виспреп, надмудрити некога'.

Овакви примери обрнутог поретка квалификатора сасвим су спорадична појава; квалификатор за временску ограниченост, по правилу, у РСАНУ стоји на првом месту (дакле, *заст.* и *покр.*), што је иначе, како смо видели, уобичајено решење и у руским речницима.

4. Квалификација фразеолошких јединица са потенцијално уникалним компонентама завређује нешто дужу напомену. Наиме, у РСАНУ квалификатор *заст.* у неким случајевима стоји након лексеме – уникалне компоненте – (уп. *бах* м *заст.* само у изразу: *ударити у бах* 'почети порицати, порећи; непризнати'), а некад након израза (уп. *поконвек* ијек. *поконвијек* м у изразу: *од поконвека, с поконвека заст.* 'од кад се памти, од памтивека, одувек'). У вези са дилемом да ли је оправданије квалификовати лексему или цео израз у којем се она једино и остварује – препоручујемо да се квалификација даје након израза, чиме маркирамо само оно што је у језику и потврђено (а то је израз, а не компонента – она као самостална лексема нема потврду).

Такође, овде вреди подсетити на члан 28 Упутства за израду РСАНУ, који у вези са лексикографском напоменом о потврђености лексеме *само* у саставу израза каже: „Пошто се често не може знати је ли „само” у изразу или је нека празнина у грађи – радије се изостави „само”. Наиме, због чињенице да се уникалност компоненте процењује на основу грађе којом се располаже, те се не може стопостотно искључити могућност да дата компонента нема и самосталну употребу, само што се у грађи није нашао такав пример (а ни обрађивачу није познат) – „лексикографски опрезнија” јесте употреба конструкције 'у изразу / у изразима' (како се то понајчешће и чини) уместо конструкције са речју *само* – 'само у изразу / само у изразима', која потцртава искључивост (како, на пример, стоји код одреднице *поардовити*: 'само у изразу': *буре се поардовило* 'каже се кад се неко уобрази, погорди без разлога').

Релативизација уникалности компоненте понекад се у РСАНУ истиче употребом конструкције са речју „обично”: уп.: *обиња* обично у изразу: *не знати (немати) обиње* 'не знати, не умети лагати, не бити склон превари, лукавству, бити наиван, безазлен'; *јукс* обично у изразу: *направити јукс* 'подвалити коме, преварити кога'. И овакав лексикографски опис је добар (јер је „сигурнији”) будући да је њиме уникалност компоненте приказана као потенцијална, уз отворену могућност да лексема има и самосталну употребу, а не искључиво фразеолошку, само такве потврде нема у грађи којом се располаже.⁴⁰⁴

Када су посредни фразеологизми са потенцијално уникалним компонентама, ваља дати и коментар у вези са њиховом семантизацијом. Наиме, лексеме које нису потврђене у самосталној употреби, већ само као компоненте фразеолошких јединица, у лексикографским изворима се, по правилу, не семантизују засебно, као самосталне лексичке јединице, већ се дефинишу само изрази у чијем саставу су оне и једино потврђене.

У случају фразеолошке компоненте *јудол* тако је урађено у РСАНУ: *јудол* у изразима: *плачевна јудол, грешна јудол, јудол туге и жалости, мрачна јудол* 'в. долина плача (под *долина* изр.)'. Међутим, РМС лексему дефинише најпре самостално: *јудол* 'в. долина' (при чему примери самосталне употребе изостају), а потом се фразеологизми наводе у оквиру рубрике *Изр.* и тамо дефинишу (в. РМС, под *јудол*). Овакав лексикографски поступак у најмању руку је непрецизан будући да дата лексема у српском језику није посведочена ван фразеолошких спојева, те да нема примера у којима се ова лексема употребљава са самосталним лексичким

⁴⁰⁴ Подразумева се да би ради уједначености, за истицање структурно-семантичког ограничења потенцијално уникалне компоненте, требало користити једну конструкцију („у изразу / у изразима”, како стоји у Упутству за обраду речничке грађе, и како се то најчешће и чини).

значењем. Не треба, дакле, дефинисати одредничку реч, већ цео израз, у којем се она једино и јавља.

5. Додајмо овде и следеће. Речник САНУ бележи веома богат корпус народних пословица, широко заснован и темпорално и локусно (збирке пословица Ј. Мушкатиновића, Ђ. Даничића, Вука Ст. Караџића, пословице које је прикупио Мијат Стојановић, грађа из дијалекатских речника, нпр. *Фразеологија страха и наде у пиротском говору* и *Фразеологија омаловажавања у пиротском говору* Драгољуба Златковића, потом грађа и из приложених збирки речи, нпр. Милана Влајинца) (в. Вуловић Емонтс 2021а: 212). Међутим, у пракси израде српског тезауруса народне пословице се не одмеравају према критеријуму временског раслојавања, те се квалификатор *заст.*, у принципу, не среће уз примере народних пословица. Такав поступак је за речник општег дескриптивног типа, тезаурусног обима, сасвим разумљив, будући да је у једном таквом речнику важно забележити богат опус српске пословичне грађе, семантизовати је и егземплификовати, док се на квалификације више обавезују специјални речници пословица. У потенцијалном речнику пословица српског језика, којем РСАНУ свакако може представљати најважнији извор за ексерпцију грађе, било би добро квалификатором *заст.* указати и на „пословичну застарелост” (Дојл 2007: 195), како је то и уобичајено у руској фразеографској пракси (в. нпр. *Словарь русских пословиц и поговорок* В. П. Жукова).

10.6. ДОПУНА КОРПУСА ФРАЗЕОЛОШКИХ АРХАИЗАМА СРПског ЈЕЗИКА: КА ФОРМИРАЊУ КОРПУСА ЗА РЕЧНИК ЗАСТАРЕЛЕ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ САВРЕМЕНОГ СРПског ЈЕЗИКА

Застареле фразеолошке јединице српског књижевног језика лексикографски могу бити обрађене, у виду јединственог речника, заједно са застарелим лексичким јединицама. Пре свега, из практичних разлога пожељно је да у оквиру истог речника буду обрађене застарела лексика и застарела фразеологија будући да многи фразеолошки архаизми као компоненте имају управо застареле лексеме. Као адекватан модел може послужити у раду много пута коментарисан речник руских застарелих лексичких и фразеолошких јединица А. И. Федорова (*Толковый словарь устаревших слов и фразеологических оборотов русского литературного языка*).

Основни извор за израду новог фразеолошког речника било ког типа, јасно, представљаће речници претходници, фразеолошки или општи. РСАНУ, с обзиром на бројност и разноврсност фразеолошке грађе коју региструје, засигурно представља најбогатији корпус за ексерпцију материјала за речник застареле фразеологије. Међутим, у овом речнику, с обзиром на његов тип, сасвим разумљиво, није вршена системска квалификација временски маркиране фразеолошке грађе. Сем тога, велики временски период који је протекао од почетка рада на РСАНУ учинио је да се један део лексичког фонда данас, процењује као застарео иако такав није био у време уношења у речник (уп. Радовић-Тешић 1989: 116).⁴⁰⁵

У наредном сегменту рада биће представљене одређене фразеолошке јединице из РСАНУ, које би, с обзиром на све досад разматране параметре, могле спадати у корпус за

⁴⁰⁵ У словенској литератури често је истицана чињеница о непотпуном и недоследном лексикографском обележавању фразеологизама који су изашли из активне језичке употребе.

Према погледима Федорова, разлог за то што у речницима многи фразеологизми који више нису у општој употреби остају без квалификатора „застарело” – а таква ситуација је карактеристична и за друге језике, не само за руски – јесте тај што у фразеолошкој литератури нису разматрани узроци који доводе до застаревања јединица фразеолошког језичког нивоа (в. Федоров 1973: 113).

На непотпуност корпуса застареле фразеолошке грађе који се може добити из речника указала је и бугарска ауторка Е. Стојанова, која је у својој монографији посвећеној застарелој руској и бугарској фразеологији истакла да део фразеолошког материјала који је ушао у грађу за истраживање није у лексикографским изворима означен квалификатором *заст.*, иако је код таквих фразеолошких јединица јасно „уочљиво кретање (на одређеном нивоу) у смеру ка пасивном речничком фонду” (Стојанова 2012: 11).

израду речника фразеолошких архаизама српског језика. Процене о допуни корпуса фразеолошких архаизама засноване су, пре свега, на лексикографским и лингвистичким мерилима који су релевантни за израду РСАНУ (на пример, на већ описаним принципима квалификације на основу типа извора и њихове старости), а у обзир су узети параметри за маркирање фразеологизама као застарелих који су присутни у руској фразеографској пракси.

Када се узму у обзир формулисана општа начела везана за тип извора и време њиховог настанка, као важне параметре при лексикографској процени архаичности јединица фразеолошког језичког нивоа, уочавају се различити примери који би, из перспективе савременог језика, могли бити оквалификовани као застарели. То су примери који су потврђени само у делима старијих писаца (махом XIX века), а који се у савременом језику више не употребљавају. У електронском корпусу остају без иједне потврде, те сасвим извесно нису одлика савременог језичког израза. У питању су јединице карактеристичне за раније епохе нашега језика (о чему сведоче извори којима су у речнику егземплификовани), па би их требало уврстити у потенцијални речник застареле фразеологије савременог српског језика. У наредним редовима навешћемо неке од таквих фразеологизама (регистрованих у РСАНУ):

пришивати (некоме) парчета 'оговарати, опадати, пањкати (некога)' – Какосе гди састанемо другима кукулџ кроимо, свакоме ману наодимо и парчета коекаква пришивамо (Дос. 1, 85);

истеривати мачку кроз димњак 'радити неки тежак, мучан посао без успеха' – Полиција је истеривала мачку кроз димњак и падала је с ногу агитујући за владиног кандидата (Одјек, лист политички, економни и књижевни за 1888. г.);

на дебелу меру извоштити 'јакко много истући' – Митрополит зграби своју штаку од дебела бамбуса, па извошти мога владику на дебелу меру (Суб. Ј. 6, 255);

метати бога на некога 'заклињати, преклињати некога' – Он Бога на тебе меће да се смилујеш, и да га исплатиш још пре термина (Змај 1866, 28). Но бадава је она плакала, бадава је на матер Бога метала, бадава је Ђорђа спомињала ... укори за непослушност беу јој одговор (Даница 1860, 353);

(про)терати век 'уживати, наживати се' – „Терамо си век!”, рече ми он кад га упитах што толико игра (Видовдан 1862, 5/2). Па нек' си и он, викам, протера век (Срем. 3, 60);

окренути другу (ноту) 'в. окренути други лист (под лист изр.)' – У Нишу је био Рушић-паша српске посланике доста добро примио ; али сад окренуо и он другу (Вук 9, 314). Влайко кад то примѣти, окрене другу ноту с њимъ (Вид. М. 4, 74);

платећом душом 'ватрено, страсно' – Оппростите смјелости онога који је Вас свагда платтећом душом љубио (Њег. 12)⁴⁰⁶;

узети под пилу оштроумља 'узети у разматрање, размотрити' – На благое размотрѣније свакомъ ставламъ, да подъ пилѣ строумѣа узети може [титулу ерцега Стефана] (Милет. 1, 58);

маћи (макнути, мицати) на душу 1) 'примити, примати, узети, узимати кривицу, одговорност на себе' – „Хајте, браћо, те се причешћујте | без приправе и без испов'јести, | а ја мичем све на своју душу” (Њег. 7, 219); 2) 'упропастити, унесрећити некога (лажном оптужбом, клеветом и сл.)' – На све стране ... жбири и уходе, те може чоек прав правцит заглавити, ако га један од тијех макне на душу (Мат. 8, 22);⁴⁰⁷

изићи, излазити с бојом на видик 'отворено изнети, износити своје мишљење, показивати праву намеру' — Паше, пошто би најпре саме из потаје замочиле руке из такве послове никад не пропуштаху ... изаћи и сами с бојом на видик (Видовдан 1862, 84). Тек онда изиђе с бојом на видик, кад му се појави какав супарник (Игњ. Ј. 3, 50);

⁴⁰⁶ Дати фразеологизам је у РСАНУ потврђен само код Његоша, а још један пример употребе пронашли смо у часопису *Јавор* за 1883. годину: „Он није лудовао ни молио. Он је изискивао и усрећивао. Она му се предала свом својом платтећом душом и постаде његова жена” (стр. 1622).

⁴⁰⁷ Наведени фразеологизам А. Пејановић (2021: 91) наводи као пример архаичног идиома који се не користи у савременом језику, али је запажен у језику Његошеве епохе.

заложити душу, заложити душу врагу 'поћи рђавим путем, у пропаст; постати зао, opak' — Сданпутъ самъ заложіо душу, | Осудио невина юнака (Ник. Ат. 2, 165). Ја сам изашао из свију тих сплетака ... с чистом савешћу ... ја нисам хтео ни да заложим душе моје врагу ... него сам остао веран ... народу свом (Груј. Н. 6, 214);

положити конац нечему 'учинити крај нечему, окончати нешто' — На та данъ Јово Станишинъ, ... су петъ-шесъ Нѣгуша доћи ће ... да међу собомъ ... непријателствима узаимнима конацъ положе (Њег. 10, 135);

замесити кућу, дом 'позавађати, начинити раздор, неслогу у кући' — Ја сам ти грдно згрешила, ја сам ти кућу замесила (Лаз. Л. 1, 181). Зар ти мало беше што си свој дом замесила, него 'оћеш и ово моје сиротиње да изделиш (Весел. 11, 215);⁴⁰⁸

горети на два огња 'налазити се између две тешкоће, две непријатности' — „Он [субаша] почне да клања и шапуће молитве, а несташна чељад се гуши у смеху, те сиромаш домаћин гори на два огња, и од стида и од страха” (Бож. Г. 2, 134).⁴⁰⁹

Као застареле и покрајинске могле би се маркирати фразеолошке јединице потврђене у старијим изворима књижевног језика и у изворима народног језика, које су изашле из опште употребе (и евентуално очуване у појединим дијалектима).

Такав је, на пример, фразеологизам *истерати мачку на оцак (некоме)* 'оштро казнити некога, свирепо се осветити', који уз потврду из Вукове збирке народних пословица, има и потврду из дела Јована Суботића: „Истѣраћу им мачку на оцак, што но веле, да ће све пуцати” (*Калуђер, истина и поезија*, 1881, стр. 50).

Комбинција квалификатора *заст.* и *покр.* могла би се доделити и фразеологизму *подапети опанке* 'припремити се за пут', који је посведочен у језику Јована Хацића (Лука Лазаревић одма пребаци хатове у Немачку, подапне опанке са осталимъ старешинама, па бежи у лугъ (Хаџ., Голубица 1841, 5)) и часопису *Даница* за 1863. г., али и у изворима народног језика (уп. пример из Збирке речи из Бачке Новака Радоњића: „Подапни опанке, пак пут за уши: отићеш, шта си се поплашио?”).

Фразеологизам *(о)читати (некоме) катавасију* 'в. (о)читати (некоме) буквицу' у РСАНУ посведочен је примером Светозара Ђоровића из *Српског књижевног гласника* бр. 21 („Ја и народ хоћемо, да сваком читамо катавасију, ко нам натруни”), као и *Збирком речи из Босне и Херцеговине* Грђић-Бјелокосић Луке (из 1896. г.). Овај фразеологизам, по оцени К. Кончаревић (2015: 156), може деловати као ситуативно немотивисан, односно као ефектна употреба стране речи чије значење већини говорника српског језика није познато, али познавање литургије и црквеног појања открива прототипску ситуацију која је инспирисала појаву овог фразеологизма. Катавасије је, наиме, песма из канона, и када се она појала, сви присутни у цркви су морали да устану, што је у народу доживљено као својеврсно позивање на одговорност, те се рефлектовало и у семантици фразеологизма. Фразеологизам је потврђен у старијим изворима, нема новијих потврда, те се може оквалификовати као застарео (и покрајински); дата семантика се у активном фразеолексикону преноси варијантама *(о)читати (некоме) буквицу (лекцију, проповед, слово)*.

Као застарео и покрајински може се означити фразеологизам *набити некоме огњиште* 'досадити некоме честим, дугим посетама', који је у РСАНУ (под *набити*) егземплификован примером из Вукове збирке народних пословица, као и примером из језика Живана

⁴⁰⁸ У монографији посвећеној лексици Лазе Лазаревића, Н. Вуловић (2010: 24) управо овај фразеологизам наводи међу примерима израза који за савременог читаоца садрже нијансу архаичног, застарелог.

⁴⁰⁹ Управо на примеру фразеологизма *горети на два огња* Н. Бечева (2011: 366), бавећи се фразеологизмима са компонентом *два* у српским речницима, илуструје процес застаревања фразеолошке грађе, истичући да као лексеме бројеви временом не могу изгубити актуелност своје употребе, али да се застаревање других компонената (овде компоненте *огањ*) показује као пресудно за његову употребу и фреквентност. Као фреквентнија, у савременом језику функционише варијанта *горети на две ватре*.

Теодоровића, из 1829. г.: „Нетъе када му ови помози Боге назову да ѿмъ отговори, еръ бои се да му они съ ныювимъ посѣщаванѣмъ огньище ненабию”.⁴¹⁰

У корпусу за израду речника застареле фразеологије савременог српског језика засигурно би се нашли и одређени фразеолошки библизми.⁴¹¹ У руској литератури често се срећу констатације о застаревању фразеолошких јединица библијског порекла (в. нпр. Кошелева 2015, Жолобова 2015). У руским фразеолошким речницима приметан је одређен број библијских фразеологизама који је маркиран као застарео (често комбинацијом *устар. книж.*) Како примећује Н. Вуловић (2015: 37), на први поглед, фразеолошких библизама више је у руском језику, али се не може створити права слика о статусу библизама у српској фразеографији све док се не појави обухватан фразеолошки речник српског језика или речник библизама у српском језику.

У наставку рада навешћемо неке фразеолошке библизме који се у данашњем језичком тренутку могу сматрати застарелим, будући да у речницима имају искључиво старије потврде и готово се не срећу у новијим изворима (електронски корпус их, углавном, не бележи).

У литератури се у фразеолошке архаизме убрајају библизам *агнец божји* ’онај који се прави наиван, безазлен’ (в. Вуловић 2015: 232), као и архаична варијанта *нишчи духом* (библизам пореклом из црквенословенског превода Светог писма – в. Вуловић 2015: 37, у фусноти). И руска фразеографска дела фразеологизам *агнец божий* и варијанте *агнец послушный*, *агнец непорочный* маркирају као застареле (в. Федоров 2012; Бирих, Мокијенко, Степанова 2005).

Библијског је порекла и фразеолошки архаизам *камен претиканија*, у српском језику посведочен у делу *Историја српског устанка* (књ. 1) из 1898. г., аутора Лазара Баталаке-Арсенијевића: „Свакога је ненавидио [Илија] о коме је имао уверење да ... подмеће камен претиканија напредовању Србије”. У савременом језику у активној употреби налази се варијанта *камен спотицања*. И у руском језику постоји фразеологизам *камень претыкания*, који је у лексикографским изворима маркиран као застарео (Федоров 2012: 280). Фразеолошка јединица библијског порекла *као Петар и Павле* (Петар и Павле – свети апостоли), са значењем ’стално заједно, нераздвојни’ (која спада у фразеолошке теонеме у ширем смислу, в. Кончаревић 2015: 152) данас се може сматрати застарелом, а као њен синоним функционише познатија јединица *као Божји и Бадњи дан* (о овом фразеологизму в. Вуловић 2015: 73).

Фразеолошки библизам *Адамов век* ’врло дуг живот’ такође може ући у корпус фразеолошких архаизама. Савремени извори га не региструју, а потврде које РСАНУ доноси јесу примери из часописа *Босанска вила* за 1902. год. и из језика Јанка Веселиновића („Нека би Бог дао те Адамова века доживели”). У идентичном облику и значењу овај библизам познаје и руски језик (уп. *Адамовы веки (времена)*), а оквалификован је као књишки и застарео (в. нпр. *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов* К. Н. Дубровине).

Са синонимни значењем као горепоменућа јавља се и фразеолошка јединица *Матусалска љета*, која се среће у језику С. М. Сарајлије и у литератури је оцењена као застарела (в. Мршевић-Радовић 1993: 154), а карактер архаичности може се приписати и варијанти *Метузалемов век*, на шта је указано и у руској литератури.⁴¹²

⁴¹⁰ Ж. Финк и А. Менац у истраживању активног и пасивног фразеолошког фонда, констатују за овај фразеологизам (након анкетне провере) да слика коју он као целина остварује не помаже дешифровању фразеолошког значења, те да је он непознат већини испитаника (Финк и Менац 2001: 344).

⁴¹¹ „Под термином *библизам* (библијски израз) у фразеологији се подразумевају различите структурно-семантичке вишелексемне конструкције, устаљени изрази, фразеолошке јединице, термилошке синтагме, који могу бити преузети директно као готове форме из Библије или могу посредно настати под утицајем алегорија, параболоа, догађаја описаних у Светом писму, али могу потицати и из хришћанских предања, апокрифа и сличних извора” (Вуловић 2018а: 34)

⁴¹² Наиме, као један од разлога архаизације фразеологизама А. И. Федоров (2012: 6) наводи престанак познавања црквене литературе у ширем кругу језичких представника. У руском језику XVIII–XIX в. била су позната два фразеологизма *Аредовы веки* (*жить, прожить*) и *Мафусаилов век* (*жить, прожить*) са значењем ’живети јако дуго’. Како аутор објашњава, почетком XIX века у свести говорника још увек се чувала представа о библијским патријарсима Метузалему и Јареду – по легенди, први је живео, наводно, 969 година, а други 962 године. Познавање ове библијске легенде у то време омогућило је активну употребу ових фразеологизама. У

С обзиром на бројност јединица из овог сегмента фразеолошког фонда које се у руском језику квалификују као застареле (у речнику библијских фразеологизама К. Н. Дубровине квалификатор *устар.* се користи уз нешто више од 190 јединица), требало би са становишта употребе у савременом језику прецизно одмерити и фразеолошке библизме српскога језика.⁴¹³ Застареле библијске фразеолошке јединице могле би се двоструко маркирати – комбинацијом квалификатора *књишки* и *застарело*, како је то уобичајено у руској фразеографској пракси.

Група фразеолошких јединица која је издвојена у овом сегменту рада несумњиво спада у категорију фразеолошких архаизама. По примерима се види да су наведени фразеологизми били карактеристични за раније периоде језичког развоја. Новије потврде у речнику, као и у електронском корпусу, изостају. Наведена група примера детаљним ишчитавањем РСАНУ засигурно би била бројнија, али је циљ претходних редова превасходно био да се представе принципи по којима може бити ексцерпирана грађа за потенцијални речник застареле фразеологије српског језика, као и да се покаже да српски тезаурус, у који улази веома широк временски маркиран фразеолошки материјал, несумњиво представља најбогатији извор при формирању корпуса за један такав специјални фразеолошки речник.

10.7. ЗАКЉУЧАК ПОГЛАВЉА

У овом поглављу бавили смо се питањима лексикографске дескрипције застареле фразеолошке грађе. У ширем смислу речено, основни циљ овог сегмента докторске дисертације био је да се установе општа начела која ће бити од помоћи при што систематичнијем издвајању корпуса фразеолошких архаизама српског језика, те при њиховом адекватнијем лексикографском опису.

Први сегмент поглавља теоријског је типа. Пре свега због чињенице да су фразеостилистички радови у нашој науци ретки, приказали смо систем стилистичких ознака из руске фразеографске праксе, који може послужити као модел за класификацију квалификатора уз српски фразеолошки материјал. Увидели смо да се у руским речницима фразеологизми прилежно квалификују, те да су стилистичке ознаке бројне и разноврсне: поред функционално-стилских и експресивно-емоционалних квалификатора, као посебна група редовно се издвајају квалификатори хронолошког (временског) карактера, у које спада маркер за застарелост. Такође, видели смо да бројни фразеолошки архаизми у руским речницима јесу двоструко (понекад и троструко) оквалификовани: уз квалификатор *устар.* ('застарело') неретко стоји још неки маркер употребне ограничености застареле фразеолошке јединице (нпр. *обл.* ('обласно, месно, покрајинско'); *књижн.* ('књишко'); *поэт.* ('поетско') и др.).

С обзиром на то да се међу фразеолошким јединицама једног језика уочава доста мање застарелих примера (нпр. *Фразеологический словарь русского языка* А. И. Молоткова око 8.5 процената фразеологизама квалификује као застареле) него што је то случај са бројем застарелих примера у корпусу лексичких јединица – можемо закључити да је темпо временског раслојавања у фразеолошком фонду спорији него у лексичком. Јачи утицај језичког динамизма у лексици него у фразеологији може бити због чињенице да фразеологизми представљају средства секундарне номинације и, као такви, мање су у језику фреквентни од лексема, као јединица са примарном номинативном функцијом (по неким непрецизним констатацијама, фразеологизми представљају својеврсни „језички вишак”, исп. Никитин (1968: 70)). Другим речима, фразеолошким јединицама не именујемо ентитете да бисмо их идентификовали, већ се оне користе онда када се емоционално-вредносном ставу

садашње време, по речима аутора, када су књиге религиозног садржаја изгубиле своју ширу употребу и као предмет интересовања постале ограничене само на стручњаке, заборављена је и идеја која је у основи наведених фразеологизама. Као резултат тога, нестала је мотивација и некадашња експресивност (Федоров 1973: 116–117).

⁴¹³ Српској лексикографији недостаје речник фразеолошких библизама, али се значајан корпус фразеологизама библијског порекла налази у монографији Н. Вуловић *Српска фразеологија и религија*, која може послужити као репрезентативна полазна основа при изради једног оваквог речника.

даје предност у односу на чисту номинацију. Експресиван језички фонд, као мање фреквентан у односу на номинативни – резистентнији је на промене у језичкој и ванјезичкој стварности.

У другом сегменту поглавља бавили смо се начинима обраде застареле фразеолошке грађе у српском тезаурусном речнику. На основу анализе извора, показало се да потврде застареле фразеологије долазе махом из извора књижевног и народног језика XIX века.

На основу анализе модела семантизације застарелих фразеолошких јединица у РСАНУ увидело се да се овај фразеолошки слој семантички интерпретира на неколике начине. Посреди може бити упућивање на варијантни облик који се налази у активној употреби (*извести на селамет* 'в. извести на пут'). У случају када не постоје фразеолошки еквиваленти из активног фразеолошког фонда (или без посебног истраживања нису евидентни), користе се синонимске и/или описне дефиниције (нпр. *вршљати трње (над нечијом главом, над неким)* 'самовољно и обесно поступати (с неким)'. У неким примерима, уз дефиницију дају се и испоређења са варијантним формама или пак са фразеолошким синонимима дате застареле фразеолошке јединице (нпр. *од (из) младих ноктију* 'од детињства, из малена; исп. од малих (малених) ногу (под нога изр.)'; *минула (митила) кола пласт* 'каже се када прође згодан моменат за нешто, кад је пропуштена прилика за нешто, када се нешто не може више поправити; исп. оде (отишао) воз, пође (прошао) воз (под воз изр.)').

У посебном одељку издвојене су одређене препоруке у вези са лексикографском обрадом застарелих фразеологизама, које, уз све раније изнете коментаре и запажања, могу бити од користи при што систематичнијем издвајању корпуса архаичне фразеологије, те при адекватнијој лексикографској дескрипцији овог слоја фразеолошког материјала српског језика.

Последњи сегмент поглавља представља мали прилог корпусу потенцијалног речника застареле фразеологије савременог српског језика. Предложено је да се застареле фразеолошке јединице, како је то и обичај у руској фразеографији, обраде заједно за застарелим лексичким јединицама, у оквиру истог речника. Овакав поступак је добар из неколико разлога. Први разлог практичне је природе, будући да се управо као компоненте фразеолошких архаизама јављају застареле лексеме, па би се уз дату застарелу лексему у функцији одредничке речи, одговарајућим графичким решењем, издвојио и застарели фразеологизам. Сем тога, из једног оваквог обједињујућег речника стекао би се прецизан увид у фразеолошки потенцијал застареле лексике српског језика. Даље, такав речник указао би и на бројчани однос између застарелих фразеологизама у чијој се структури налази застарела лексема и застарелих фразеологизама чије су све компоненте лексеме из активног лексичког фонда.

Применом лексикографских и лингвистичких мерила која су релевантна за израду РСАНУ (пре свега, тип извора и њихова старост), издвојени су примери који се, у данашњем језичком тренутку, могу сматрати фразеолошким архаизмима. Указано је да би према критеријуму употребе у савременом језику требало одмерити и фразеолошке библизме, пре свега због чињенице да се у руској фразеолошкој литератури, те фразеографским делима, неретко проналазе примери архаизама управо у групи фразеолошких јединица библијског порекла (директно преузетих из Библије или насталих на њеној основи).

11. ЗАКЉУЧАК

11.1. Предмет истраживања докторске дисертације јесу застареле фразеолошке јединице српског језика. Први корак у истраживачком раду представљала је ексцерпција релевантног корпуса фразеологизама који су из перспективе савременог српског језика застарели. Када је у питању ова фразеолошка тема, важна је чињеница да се архаичност као обележје може односити како на целе фразеолошке јединице, које независно од лексичког статуса појединачних компонената припадају пасивном фразеолошком фонду, тако и само на један сегмент фразеолошке структуре – на одређене компоненте које су као самосталне лексеме застареле. У вези са фразеологизмима које одликује компонентска застарелост, пошло се од закључака из словенске и несловенске литературе везаних за општу тенденцију у језику по којој застаревање лексичке компоненте у самосталној употреби утиче на застаревање фразеологизма у целини. Имајући у виду наведене чињенице, за потребе истраживања ексцерпирани су следећи типови фразеолошких јединица:

а) фразеологизми који су као целина застарели иако њихове саставнице не спадају у застарели лексички фонд, већ су део општег и актуелног лексичког вокабулара (нпр. *везати на нос нешто некоме; покрити крилом (крилима); пасти на душек; увести у танке нити (ните)*);

б) фразеологизми који у својој структури садрже застареле лексичке компоненте (историзме и архаизме) (нпр. *знати некога као стару плету, прочитати некоме бурунџију; пити као Гудешак; не знати ни првог писмена*). Овај сегмент корпусне грађе формиран је у циљу провере хипотезе потврђене у страним фразеолошким истраживањима по којој један од доминантних разлога застаревања фразеологизма у целини представља застарелост компоненте у самосталној употреби;

в) фразеологизми који у свом саставу садрже компоненте које се у језику не јављају у слободној употреби, већ се остварују искључиво као структурни чланови фразеолошких јединица (у литератури се такве лексичке јединице најчешће именују термином *потенцијално уникалне компоненте* – фразеолошки везане компоненте). Речено лексикографским метајезиком, те се лексичке компоненте јављају „(само) у изразу” (нпр. *озирка* заст. само у изразу: *на озирке (ићи, радити и др.)* ’с предострожношћу, веома опрезно, пажљиво (ићи, радити и др.)’; *валтовати* заст. само у изразу: *шалтовати и валтовати* ’вршљати, неограничено господарити’).

Грађа за ово истраживање броји око 600 фразеолошких јединица. Главнину корпуса чине фразеологизми у ужем смислу. У истраживање је, међутим, ушао и одређен број јединица које се традиционално убрајају у фразеологију у ширем смислу. То су јединице из паремиолошког фонда (пословице и изреке), и то оне у чијој се структури налази одређена застарела лексичка компонента, ексцерпирани пре свега у циљу што прецизнијег увида у фразеолошки потенцијал застареле лексике српског језика.

За детаљнији приказ критеријума за ексцерпцију грађе, фаза при ексцерпцији, извора који су коришћени, као и за списак устаљених вишелексемних спојева који нису ушли у истраживање в. поглавље 1 (тачке 1.1, 1.2, 1.3. и 1.4).

Јасно је да формиран корпус није комплетан, а по својој природи не може ни бити, због константних динамичких промена у друштву и језику, те објективне немогућности да се правовремено забележе све промене употребне вредности језичких јединица. Ипак, сматрамо да корпус обухвата репрезентативне примере, који су довољни да се категорија застарелих фразеолошких јединица сагледа у целини и извуку релевантни закључци везани за различите аспекте проучаваног питања.

11.2. Рад је организован у десет поглавља (не рачунајући Закључак и сегмент посвећен попису коришћене литературе и извора). У сваком поглављу одговара се на неки од циљева који су унапред постављени пред ово истраживање. Закључци до којих се дошло у току израде овога рада разноврсни су, али се ипак мора споменути њихов условни карактер, будући да су тема истраживања и природа корпуса такви да добијени подаци не могу бити апсолутни, већ више показатељи општих тенденција (пре свега због чињенице да се у случају застареле језичке грађе не може претендовати на комплетност корпуса). У наредним редовима донећемо приказ закључака до којих се дошло спроведеним истраживањем.

11.3. С обзиром да је феномен архаизације на фразеолошком језичком нивоу у србистичкој (па и кроатистичкој) литератури готово потпуно маргинализован, у посебном поглављу рада дат је шири преглед литературе посвећен овој теми у различитим словенским и несловенским језицима. У страним фразеологијама, дато фразеолошко питање је разматрано са различитих аспеката. Како би се подстакла даља истраживања ове теме, те како би се нашим истраживачима у будућности пружио систематичан историјат питања и показало шта је све обрађено у страним научним срединама – сматрамо упутним да, као један од закључака ове дисертације, прикажемо класификацију референци разврстаних у зависности од тога који се сегмент разматраног фразеолошког питања у њима истражује (у целини или паритивно):

а) питања везана за тзв. „компонентску застарелост” – различите анализе фразеолошких јединица које у својој структури садрже застареле језичке елементе (превасходно лексичке): Барчот 2015; Ивановић Б. 2012; Попов 1967, 1976; Валеревна 2013, Ивановна Петрова 2000; Стојанова Е. 2012; Шански 1985; Чушкова 1998; Степанова 2013; Бајрамова 2007; Стојанова 2007; Барболова 2014; Велковска 2008; Макаријовска и Б. Павлеска-Георијевска 2017; Менделсон 2002; Пјела 2016; Шпила 2001; Шершунович 2014; Назарјан 1987; Скоробогатова 2009; Тринка 2016а, 2016б, 2018; Дудау 2013;

б) питања везана за тзв. фразеолошке уникалне компоненте; Валеншич Арх 2016; Мрвич 2020; Флајшер 1982; Доброволски и Пијрајнен 1994; Бухофер 2002; Холзингер 2018; Зулуага 1991; Корпас Пастор 1996; Агиљар Руиз 2012;

в) питања везана за одређење (или илустрацију примерима) појмова *фразеолошки архаизам* и *фразеолошки историзам* (или варијаната ових термина): Радовић-Тешић 1982; Менац 2005; Капетановић 2005; Шански 1985; Балакај 1975; Блинова 1984; Нинин 2012; Никитина 1999; Пјела 2016; Ројс 1983;

г) питања везана за процесе архаизације фразеолошких и паремиолошких јединица, превасходно за узроке који доводе до ове појаве: Менац и Финк 2008; Ивановић Б. 2006; Барболова 2014, Стојанова Н. 2007; Федоров 1972, 1973, 2012; Стојанова Е. 2012; Кошелева 2015; Јавор 2011; Шпила 2001; Блинова 1984, Никитина 1999, Жолт 2018; Клариц 2017;

д) питања везана за употребу корпуса при анализама архаичних фразеологизама или застарелих фразеолошких компонената: Жолобова 2005; Холзингер 2018; Мрвич 2020; Штумпф 2015; Клариц 2007; Минју 2014;

ђ) питања везана за лексикографски аспект застарелих фразеолошких јединица / фразеолошких јединица са застарелим лексичким и граматичким елементима: Пјела 2014, 2018а; Федоров 2012; Нинин 2012; Шершунович 2014; Драгер 2011; Моради 2020.

Ова систематизација представља сумарни коментар након ширих експланација датих радова у поглављу посвећеном прегледу литературе и, надамо се, подстрек за даља истраживања на фразеолошком корпусу српског језика.

Важна чињеница уочена у страниј литератури јесте и изузетна неуједначеност типова јединица које се подводе под опсег термина *фразеолошки архаизам*, који је кључан за наше

истраживање. Стога је као примарни циљ поглавља посвећеног теоријским одређењима у овом раду – постављено одређење појма и термина *фразеолошки архаизам*.

11.4. Из поглавља рада које се бави појмовно-теоријским одређењима важним за ово истраживање извучимо закључке везане за дефинисање појмова *фразеолошки архаизам* и *фразеолошки историзам*.

У страниј литератури срећу се радови у којима се термин *архаични фразеологизам* / *фразеолошки архаизам* односи на фразеологизме са компонентама које у самосталној употреби припадају категорији застареле лексике, без обзира на то какав је статус целог фразеологизма. Међутим, с обзиром на чињеницу да постоје фразеолошке јединице које упркос застарелим елементима у структури припадају активном фразеолексикону (нпр. рус. *бить баклушит*; срп. *мерити истим аршином*), ми сматрамо да је прикладније термин *архаични фразеологизам*, односно *фразеолошки архаизам* употребљавати само за оне јединице које су и саме, у целини, застареле, што значи да нису у активној употреби у савременом језику, а не за све фразеологизме код којих се архаичност читава на компонентном нивоу. Наша детерминација фразеолошког архаизма односи се на статус фразеологизма у целини, а не на статус појединачних компонената: у категорију фразеолошких архаизама, дакле, улазе они фразеологизми који су изашли из активне употребе у језику јер су као целина застарели, независно од тога какав статус имају њихове саставнице – структура фразеолошких архаизама може бити сачињена од компонената из активног лексичког фонда (*бити нечија подлога*; *пасти на душек*; *кику на ветар пустити*), као и од застарелих лексичких компонената (*камен претиканија*; *известити на селамет*; *дати одговор ђаволу*); и обрнуто: поједини фразеологизми који у структури имају застарелу саставницу не припадају категорији фразеолошких архаизама (нпр. *дотерати цара до дувара*; *мерити истим аршином* итд.). Термин *фразеолошки архаизам*, тако, синониман је термину *застарела фразеолошка јединица*.

С друге стране, термин *фразеолошки историзам*, који се среће у словенској литератури, односи се на изразе којима се именују различити појмови из прошлости (рус. *тайный советник*, *статский советник*, *мировой судья*; срп. *паклена кошуља* 'кошуља натопљена катраном у којој су спаљиване обично неверне супруге'; *бећарски данак* заст. 'порез који су плаћали нежењени'). У питању су изрази који имају заправо термилошко значење. С обзиром да прихватамо становиште по којем јединице са појмовном термилошким вредношћу, дакле, с функцијом примарне номинације, не спадају у фразеологију, већ у терминологију – овакви устаљени вишелексемни спојеви нису ушли у наше истраживање. Додајмо и да сматрамо неоправданим сам термин *фразеолошки историзам*, односно употребу атрибута „фразеолошки” уз овај тип израза. Њих би прецизније било назвати *термилошки историзми*.

11.5. У посебном поглављу разматране су фразеолошке јединице српског језика код којих се у функцији структурног члана налази лексичка компонента која је у данашњем језичком тренутку застарела. Извршена је семантичка класификација застарелих фразеолошких компонената, која је подразумевала груписање на основу лексичког значења у одређене тематске групе. Због чињенице да (за сада) не постоји специјални речник застареле лексике српског језика, који би пружио прецизан увид у бројно стање ових лексичких јединица, што би вероватно проширило корпус оних које се остварују као компоненте фразеологизама – закључци који су донети након спроведене анализе засигурно нису коначни, али јесу репрезентативни показатељи основних карактеристика испитиваног фразеолошког материјала.

Анализа је показала да застареле лексеме које се јављају као интегрални чланови фразеологизама српског језика долазе из следећих тематских група (распоређене су према бројности чланова које обухватају, почевши од најбројније): 'новац', 'административно-социјално уређење и државна управа', 'апстрактни појмови', 'мере', 'природа и околина',

'предмети различите намене', 'писање', 'војска и оружје', 'одећа и лични предмети', 'објекти и њихови делови', 'религија и обичаји', 'животиње', 'занимања и занати', 'особине и својства која се односе на човека', 'земље, места, народи', 'трговина', 'говорна активност', 'време', 'пловна возила'. Констатовали смо да су застареле лексеме из приказаних тематских група представљале стабилан део лексичког фонда ранијих епоха јер се, по правилу, могућност творбе фразеолошких јединица везује за лексеме које одликује укорененост у систему, те прилична фреквентност употребе.

Након разматрања застарелих фразеолошких компонената са аспекта порекла, закључили смо да више од половине ове лексике има статус позајмљеница. Према нашој грађи, око 60% застарелих лексема које се јављају у структури фразеолошких јединица пореклом је из неког од страних језика. У питању су позајмљенице из турског (очекивано бројчано доминантне), италијанског, немачког, мађарског, грчког и латинског језика.

Анализом фразеологизама са застарелим лексичким компонентама дошло се и до различитих других података. Према прикупљеном корпусу, лексеме које у данашњем језичком тренутку не припадају активном лексичком фонду јављају се у структури око 430 фразеолошких јединица. При томе, број архаизама који учествују у структури фразеологизама српског језика више је него двоструко већи од броја историзама са функцијом фразеолошке саставнице (141 наспрам 65).

Даље, увидели смо да је фразеолошки најпродуктивнији историзам лексема *грош* (са својим деминутивним образовањем *грошић*). Компонента *грош*, односно *грошић*, јавља се у структури 26 фразеолошких јединица. Фразеолошки најпродуктивнији архаизам пак јесте лексема *дудар*: ова архаична лексема компонента је 14 фразеолошких јединица из нашег корпуса.

Коначно, анализа је показала да су међу архаизмима који се јављају као интегрални чланови фразеологизама српског језика бројчано доминантни лексички архаизми. Према ексцерпираним фразеолошким материјалу, око 78% архаизама који се остварују као фразеолошке компоненте представљају лексички архаизми, док проценат лексичко-фонетских и лексичко-творбених архаизама са овом функцијом износи око 22%.

11.6. Посебан сегмент рада посвећен је застарелим фразеологизмима са компонентама које у језику немају самосталну, слободну употребу, већ се јављају искључиво у структури фразеолошких јединица (у речнику се у таквим случајевима даје опис: „(само) у изразу” – нпр. *валтовати* заст. само у изразу *шатловати* и *валтовати* 'вршљати, неограничено господарити'). Ослањајући се на истраживања у оквиру страних фразеологија (превасходно германистичке и словеначке), представили смо феномен *фразеолошке уникалности*. Због рестриктивног карактера термина *уникална компонента* (који имплицира да компонента засигурно нема самосталну употребу, што се не може сигурно тврдити јер је можда у питању само празнина у грађи за речник) – предложили смо термин *потенцијално уникална компонента*. За илустрацију овог феномена формирали смо групу застарелих фразеологизама српског језика са потенцијално уникалним (фразеолошки везаним) компонентама и закључили да је већина ових компонената народног порекла (*бах*, *окореч*, *озирка*, *несетница*, *откроваци*, *поконвек*, *појавље*, *побојање*, *шишињава*, *црњиши*), али има и оних који су пореклом из страних језика (турског (*евендел*, *нечаре*), немачког (*валтовати*, *јукс*, *сицер*) итд.). Такође, увидели смо да су ове компоненте интересантне у творбеном погледу: могу бити у питању семантички прозирне народне форме (*појавље*, *небрк*, *невратак*, *недошлићи*, *црњиши* и сл.) или пак интересантни примери „народних блендова”, каква је, на пример, компонента *грасуљ* (из фразеологизма *хтети грасуља* 'хтети и једно и друго (од двеју ствари између којих треба бирати)') – настала сливањем синонимних лексема *грах* и *пасуљ*.

Циљ овог сегмента рада био је да се уведе и објасни појам и термин *потенцијално уникална фразеолошка компонента*, издвоје одређени примери за илустрацију, укаже на неке специфичности овог типа лексике – и то пре свега како би се, уз списак стране литературе

везане за ову тему који је донет на крају рада, подстакла шира истраживања овог питања на фразеолошком корпусу српског језика.

11.7. У једном поглављу докторске дисертације разматран је феномен варијантности на корпусу фразеологизама са застарелим лексичким компонентама. Издвојена су четири типа фразеолошких варијаната:

а) лексичке фразеолошке варијанте (варијанте фразеолошких јединица са компонентом историзмом (*Јудине шкуде // Јудин новац; остати без марјаша // остати без (пребијене) паре*) и варијанте фразеолошких јединица са компонентом архаизмом (*пресећи Гордијев узао // пресећи Гордијев чвор; од аз до ижице // од а до ш*);

б) творбене фразеолошке варијанте (*изби(ја)ти на површје // изби(ја)ти на површину; бити (остати) у позадности // бити (остати) у позадини*);

в) фонетске фразеолошке варијанте (*отчатати у брк (некоме) // очитати у брк (некоме); ваздисати у небеса // уздизати у небеса*);

г) квантитативне фразеолошке варијанте (*на братинску руку ићи (некоме) // ићи на руку (некоме); осветлати рза и образа // осветлати образ*).

Према нашој грађи, око 30% процената од укупног броја ексцерпираних фразеолошких јединица са застарелим лексичким компонентама има варијанте у којима је застарела саставница супституисана лексемом из активног лексичког фонда. Константовали смо да приказане лексичке измене имају системски карактер. Застарелу компоненту у варијантној фразеолошкој јединици не може заменити било која лексема – у питању су оне лексичке јединице које представљају савремени синоним дате застареле саставнице (код већине примера са компонентом архаизмом) или су пак у питању лексеме из исте или сродне тематске групе (код примера са компонентом историзмом и у мањем броју примера са компонентом лексичким архаизмом). Управо чињеница да се застарела лексема супституише тематски сродном лексемом омогућује критеријалну особину феномена фразеолошке варијантности, а то је очуваност идентичног глобалног значења.

Као важан закључак овог поглавља наводимо и следеће: Приказан феномен супституције застареле фразеолошке компоненте лексемом из активног лексичког фонда чврст је аргумент да компонента у фразеолошкој јединици има лексемни карактер (око питања лексемне природе фразеолошких компонента иначе у литератури постоје диспаратни ставови). Управо зато што чувају своја лексичка својства – компоненте нису интактне на измене које се, у складу са динамичком природом језичког система, константно догађају у лексичком фонду. Измене из лексичког система одражавају се директно на фразеолошки систем, што показују представљени примери фразеолошког варирања. Лексички и фразеолошки ниво, дакле, налазе се у системској корелацији. Бројни примери у којима је архаична компонента супституисана компонентом из активног вокабулара могу упућивати на могућност да се фразеолексикону као инхерентна карактеристика припише тенденција нивелације према савременом језичком стању.

11.8. Као један од приманих циљева рада на почетку истраживања постављена је идентификација потенцијалних разлога који могу довести до архаизације фразеолошких јединица. Стога смо у посебном поглављу покушали да установимо основне узроке због којих одређене фразеолошке јединице застаревају и постају делом пасивног фразеолошког фонда.

Као први, и доминантан, разлог архаизације фразеологизама поставили смо присуство у структури компоненте која је у слободној употреби застарела и не припада активном лексичком фонду. На основу увида до којих смо дошли претрагом електронских корпуса, као и на основу старости потврда, закључили смо да фразеолошки материјал српског језика у великој мери потврђује хипотезу по којој застарела компонента има директне реперкусије на архаизацију целог фразеологизма. Близу 90% од укупног броја фразеолошких јединица са застарелом саставницом које смо ексцерпирани за потребе овога рада – може се сматрати

делом пасивног фразеолексикона, са статусом архаизма. Констатовали смо да због непрозирности семантике застареле фразеолошке компоненте говорници, по правилу, не разумеју буквални смисао синтагме која је у основи фразеологизма, што за последицу има и нераздељивање семантички транспонованог значења, па таква фразеолошка јединица губи своју употребну функцију, тј. прелази у категорију фразеолошких архаизама (уз евентуалну очуваност у дијалектима). Наместо бројних фразеологизама са застарелим компонентама функционишу варијанте у којима је застарела саставница замењена лексемом из активног лексичког фонда (в. 5. поглавље рада, посвећено фразеолошкој варијантности).

Хипотези по којој компонентска застарелост утиче на застаревање фразеологизма у целини, иако у великој мери потврђеној – мора се приписати донекле релативни карактер, с обзиром да се издваја и група фразеологизама који се налазе у активној језичкој употреби, с тим што треба указати и на чињеницу да такви фразеологизми нису бројни, те да у језику функционишу и њихове варијанте без застареле лексичке саставнице, при чему се у неким случајевима запажа и превага у учесталости варијанте без застареле компоненте. Неки од примера фразеолошких јединица са застарелом лексемом у структури које се налазе у активном фразеолошком фонду јесу следећи: *дотерати* (*притерати*, *сатерати* и сл.) (*цара до дувара*); *очитати* (*одржати* и сл.) *некоме буквицу*; *платити данак нечему*; *не вредети ни гроша*; *ни педља*; *мерити истим аршином* итд.

Следећи узрок застаревања фразеологизама граматичке је природе. У категорију застарелих улазе фразеологизми са компонентом која се налази у архаичном падежном облику (нпр. *за божјих леђи*; *загрести зубма у ледину*) или они фразеологизми које карактерише архаична синтаксичка структура (*мрзети као просјак на крајцару* (глагол *мрзети* и предлог *на*)).

Као један од узрока повлачења фразеолошких јединица у пасивни део фразеолексикона претпоставили смо супституцију од стране варијантне форме. Тако, на пример, наместо застарелих фразеологизама *опленити до голе душе (некога)*; *доћи на танке воде*; *пасти на душек* долазе актуелне фразеолошке јединице *опљачкати до голе коже (некога)*; *доћи на танке гране*; *пасти на постељу*. Такође, као један од разлога који може довести до застаревања одређене фразеолошке јединице и њеног повлачења у пасивну сферу фразеолошког фонда може се претпоставити постојање фреквентнијег фразеолошког синонима (или више њих). Егземплификујмо речено: наспрам фразеолошког архаизма *однети кратак перчин* стоје општепознате фразеолошке јединице *извући дебљи крај*; *проћи* (*провести се*) *као бос по трњу*; *обрати зелен бостан*; семантика фразеолошког архаизма *боја ми* (*ти, му* итд.) *се* (*не*) *прима* 'има (нема) успеха' може се, углавном, пренети следећим општеупотребним синонимним фразеологизмима: (*не*) *бити срећне руке*; (*не*) *полазити* (*некоме нешто*) *за руком*; (*не*) *иде некоме нешто од руке* итд.

Супституција одређених фразеологизама од стране варијантне форме или синонимног фразеологизма системски је процес заснован на закону језичке економије (инхерентном сваком језику), који подразумева избегавање редундантности на свим језичким нивоима.

Последњи, али не мање доминантан, узрок застаревања фразеолошких јединица у вези је културолошким аспектом. У овом сегменту рада застареле фразеолошке јединице посматрали смо у контексту *савремене лингвокултуролошке ситуације*. Термин *лингвокултуролошка ситуација* увео је В. М. Шаклин, за означавање одређеног временског периода у развоју једне етничке заједнице, који се одликује, с једне стране, карактеристичним друштвено-политичким околностима и специфичним менталитетом припадника те заједнице, а с друге стране, језичким средствима којима се слика дате стварности изражава. Претпоставили смо да до архаизације одређених фразеолошких јединица долази због тога што оне на денотативном нивоу одражавају културне информације које нису актуелне у контексту савремене лингвокултуролошке ситуације. У неким примерима архаичну културну информацију може одражавати застарела компонента (нпр. компонента *лапот* 'некадашњи обичај убијања старих људи' у застарелом фразеологизму *ставити главу на лапот* 'изложити се смртној опасности'), док се у неким примерима архаични културни садржај преноси

ситуативно, преко прототипске ситуације у основи фразеологизма (нпр. у застарелим фразеологизмима *повалити на клупу* 'ишибати, избатинати', *водати турске коње* 'подносити штогод неугодно и тешко (понижавања, мучења и сл.)'). На основу одабраних примера закључили смо да архаизација културне информације коју одражава денотативни аспект одређене фразеолошке јединице може довести до дисфункције употребе те јединице. Генетски прототип таквих фразеолошких јединица данас је нераспознатљив, што је утицало на њихово застаревање и позиционирање у пасивну сферу фразеолексикона савременог српског језика.

На крају поглавља посвећеног идентификацији основних узрока застаревања фразеологизама констатовали смо да издвојени разлози нису стриктно одвојени једни од других, већ су испреплетани, с дифузним границама, а то све значи да се иста фразеолошка јединица може посматрати у контексту више разлога који су је позиционирали у пасивни фразеолошки фонд. По својој природи, уочени разлози су и језичке и ванјезичке природе, а треба нагласити и чињеницу да засигурно нису једини, нити важећи за све архаичне фразеологизме. Ипак, рекли бисмо да јесу доминантни, те могу представљати својеврсни оријентир у односу на који ће се процењивати потенцијална застарелост фразеолошких јединица, што ће допринети и доследнијој употреби квалификатора *заст.* у фразеографској пракси.

11.9. У посебном поглављу рада извршена је структурна класификација застареле фразеолошке грађе, с циљем да се установи који су структурни типови и подтипови заступљени у категорији фразеолошких архаизама српског језика. Анализа грађе по структури извршена је у оквирима традиционалне поделе, која подразумева издвајање три основна структурна типа: предлошко-падежни, синтагматски и реченични, при чему су, при издвајању ужих подтипова, узете у обзир и морфолошке карактеристике компонената (врста речи). Истраживана грађа је на основу структурног облика распоређена у следеће типове: предлошко-падежне конструкције (нпр. *под покривалом*; *до најмање ижице*), синтагматске конструкције (именичке: *Јудин целов*; *човек од рза и образа*; глаголске: *очатати круне (некоме)*; *бити на последњем концу*) и реченичне (*пала му повлака на очи*; *бог узео ушур од некога*), који се даље гранају на уже подтипове. У ексцерпираном корпусу застареле фразеологије, дистрибуција структурних типова изгледа овако: синтагматске конструкције (78%), предлошко-падежне конструкције (13%), реченичне конструкције (9%).

Као што се види, у анализираном корпусу фразеолошких архаизама најзаступљеније су синтагматске конструкције. Овај тип конструкција се даље дели на именичке и глаголске, а и међу ова два подтипа забележена је велика диспропорција у броју примера. Именичке конструкције представљају око 15% наше грађе, док глаголске конструкције чак 85%. Међу глаголским конструкцијама изразито су фреквентна следећа два подтипа: глагол + именица без предлога у зависном падежу (*имати (носити) гаће*) и глагол + предлошко-падежна конструкција (*пазити на (х)атар (некоме)*; *увести у танке нити*).

У посебној тачки овог поглавља извршили смо детаљнију класификацију поредбених фразеологизма из наше грађе. Закључили смо да су најфреквентији прости поредбени фразеологизми. У њима је субјекат поређења изражен именицом (*го као шешана*; *пити као Тудешак*), предлошко-падежном конструкцијом (*изгледати, бити и сл.*) као из вертепа; *бежати као од харачлије*) или именичком синтагмом са конгруентним атрибутом (*здрав као железна мазија*; *познавати некога као стару плету*). Прости поредбени фразеологизми заузимају 60% корпуса поредбених јединица из грађе.

На другом месту по бројности јесу двоструки поредбени фразеологизми. У њима у десном делу постоје две именичке компоненте, тј. субјекат поређења је изражен двома именичким компонентама – нпр. *мрзети као просјак на крајцару*; *забринути се као (ј)емин о марту*). Овај тип заузима 32% поредбених фразеологизама из нашег корпуса.

Најмање заступљени јесу фразеологизми са реченичном структуром у поредбеном делу (*као да су ти (му и сл.) све галије потопљене*; *као да је хараче (по Босни) купио*). Овакву структуру има само 8% поредбених фразеолошких јединица из нашег корпуса.

Иако наш корпус из објективних разлога не може да претендује на комплетност, након структурне анализе евидентно је да најзаступљенији структурни тип у оквиру пасивног фразеолошког фонда представљају глаголско-именичке конструкције, које јесу најбројнија група и у оквиру активног фразеолоксикона.

11.10. Посебно поглавље дисертације посвећено је семантичкој анализи застарелих фразеолошких јединица. Полазећи од идеје да фразеолошка грађа представља вербализовану манифестацију људског појмовног система, архаични фразеолошки материјал груписали смо по концептуалним пољима, водећи се методом семантичко-концептуалног описа фразеолошко-паремиолошког материјала коју је установио Д. Добровољски, а разрадио Л. Зубатов. Унутар издвојених концептуалних поља, сваком фразеологизму додељен је одговарајући дескриптор, формулисан на основу доминантне семантичке компоненте из сложене структуре фразеолошког значења (на пример, под дескриптором 'туга, потиштеност' обједињени су следећи фразеолошки архаизми: *ићућурити се као грошић у кеси; као да су ти (му и сл.) све галије потопљене; потонуле му шајке*).

Доминанто место у ексцерпираном корпусу фразеолошких архаизама заузимају фразеологизми који се односе на човека (чак 79%). Када се концептуална поља која су директно у вези са човеком упореде према броју фразеологизама помоћу којих се вербализују, добија се следећи поредак: АКТИВНОСТИ, ПОСТУПЦИ, ПОНАШАЊА ЧОВЕКА (24,5%), ОСОБИНЕ ЧОВЕКА (22,8%), ЧОВЕКОВ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА (21%), СТАЊА ЧОВЕКА (20,2%), ЖИВОТНЕ ОКОЛНОСТИ, СИТУАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈИ ЧОВЕКА (11,5%).

Знатно мањи део истраживаног корпуса представљају фразеологизми који се не односе директно на човека: концептуално поље АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ заузима 8,5% грађе, док на фразеолошке архаизме којима се изражавају прилошка значења долази 12,5% анализираних фразеолошког материјала (у питању су концептуална поља ВРЕМЕ / МЕРА ВРЕМЕНА; НАЧИН; КОЛИЧИНА/МЕРА; УСЛОВ; МЕСТО).

У засебном сегменту овог поглавља, на основу извршене семантичко-концептуалне класификације, осветљен је фрагмент језичке слике света српског народа у прошлости – онај фрагмент који нам пружа ексцерпирани корпус застареле фразеологије, чије потврде махом долазе из XIX века. Застарела фразеологија открила је како се човек структурира као личност (његове физичке, карактерне и интелектуалне црте), те као активно и социјално биће (његове активности, однос према другима, стања у којима се може наћи, својим или туђим деловањем). Показало се шта је за човека важно, шта човек има потребу да маркира, експресивно изрази, а то су управо они елементи за чију вербализацију постоји већи број фразеолошких јединица. Тако је уочено, на пример, да се чак 85% концептуалног поља ОСОБИНЕ ЧОВЕКА односи на човекове карактерне особине. Дакле, према подацима које пружа наша грађа, за разлику од физичких особина, карактерне људске особине су за говорнике српског језика значајније и стога подложне језичком маркирању, односно емоционално-вредносној процени.

Кроз анализу дескриптора из сваког концептуалног поља, уочили смо да већина ексцерпираних фразеологизама има негативну конотацију, из чега је евидентна човекова потреба да експресивно маркира управо негативне и непожељне појаве (негативне особине личности, непожељна стања, непожељне активности, поступке и понашања, негативне међуљудске односе). На основу закључака који произлазе из анализе наше грађе, може се претпоставити да се у језику знатно чешће маркира управо оно што је негативно обележено на скали друштвеног вредновања.

11.11. Једно поглавље рада посвећено је разматрању могућности разумевања значења застарелих фразеолошких јединица из угла теоријских постулата когнитивне лингвистике. Будући да је, претпостављамо, говорницима непозната семантика фразеолошких јединица које су означене као застареле, јер се оне у савременом језичком тренутку не налазе у активној употреби – спровели смо анкету у којој је учествовало 100 испитаника, студентског узраста, од којих је тражено да претпоставе шта би значили изабрани фразеолошки архаизми. Основни

циљ анкете био је да се провери у којој мери су говорници способни да предвиде и интерпретирају значења застарелих фразеологизама, полазећи од идеје менталних слика, као специфичних концептуалних структура које посредују између лексичке структуре фразеологизама и њихових фигуративних значења.

У целини посматрано, анкетно истраживање је показало да су говорници способни да антиципирају семантички садржај и оних фразеолошких јединица са којима не постоји претходно комуникативно искуство (у нашем случају – јер су застареле) и које нису елементи њиховог менталног лексикона (укупан проценат омисија, тј. непостојећих одговора, износи 11,5%). У овом закључку ирелевантно је то да ли је претпостављени семантички садржај тачан или не, односно да ли одговара значењу које даје речник. Важно је следеће: Чињеница да испитаници могу да претпоставе шта значе одређене фразеолошке јединице које, као застареле, нису елемент њиховог менталног лексикона указује на то фразеологизми нису изоловане језичке јединице, арбитарног значења и похрањене у менталном лексикону као окамењене структуре (без могућности успостављања везе између облика и значења). Велики број фразеологизама, наиме, захваљујући когнитивним механизмима (међу којима је доминантна метафора), могуће је протумачити иако не постоји претходно комуникативно искуство са њима. То даље указује да је у тумачењу фразеолошког значења доминантан лексички приступ – односно приступ који подразумева менталну обраду сваке појединачне компоненте из структуре, а потом зброј њихових значења, на основу чега се формира одређена ментална слика, преко које се предвиђа глобално значење фразеологизма.

Резултати анкете показују да је скоро половина испитаника (тачније 48%) за провераване фразеолошке архаизме навела тачну семантичку интерпретацију (тј. дефиницију која је слична оној коју даје речник).

Као основни закључак изведен из анализе одговора, наведимо следеће: у тумачењу семантике непознатих фразеологизама можемо се ослонити на универзалне когнитивне способности, пре свега, на метафору и метонимију као доминантне начине концептуалног мапирања, као и на конвенционална (заједничка) знања о свету; међутим, значајну улогу имају и индивидуални фактори (различите перцепције појмова на које реферишу фразеолошке компоненте, што је најчешће у складу са сопственим искуством). Утицај индивидуалног асоцијативног повезивања показаћемо на следећим примерима. Када је у питању фразеолошки архаизам *бити нечија подлога*, установљено је да више од 75% процената испитаника појам *подлоге* везује за оно што пружа заштиту, подршку, на шта указују њихове претпоставке да представљени фразеологизам значи 'бити нечији ослонац' (или је у питању друкчија, али семантички блиска формулација). Тачно значење испитиване фразеолошка јединица пак сасвим је супротно – 'бити објекат нечијег насиља, тортуре, злостављања'. Сличну ситуацију репрезентују и резултати везани за фразеологизам *наложити десницу*, који се у речнику семантизује на следећи начин: 'латити се, прихватити се каквог посла'. Ово значење препознао је мали број испитаника. Наиме, близу 80% анкетираних наводи значење 'спремити се за тучу' (формулације су, јасно, разноврсне, али семантички обједињене). Овај податак упућује на закључак да се међу припадницима млађе популације нашег народа појам *десница* везује преваходно за контекст туче (десном руком се најчешће изводи ударац). Закључујемо, дакле, да иста ментална слика неће упутити на јединствено значење, будући да велику улогу играју и индивидуална асоцијативна повезивања.

11.12. Последње поглавље у раду посвећено је лексикографском аспекту. У ширем смислу речено, основни циљ овог сегмента докторске дисертације био је да се установе општа начела која ће бити од помоћи при што систематичнијем издвајању корпуса фразеолошких архаизама српског језика, те при њиховом адекватнијем лексикографском опису. Стога је представљен статус застареле фразеолошке грађе у руској фразеографији, када се показало да се у руским речницима врши брижљива процена фразеологије према критеријуму временског раслојавања, те се многи фразеологизми мартирају као застарели (или комбинацијом квалификатора *заст.* (рус. *устар.*) и неког другог квалификатора, врло често *книж.*

(’књишки’)). Такође, анализиран је начин обраде застареле фразеолошке грађе у српском тезаурусном речнику (РСАНУ) – тип и време настанка извора који су потврда застарелих фразеологизама, као и начини њихове семантизације. Увидом у застарели језички материјал презентован у српском тезаурусном речнику, констатовали смо да за разлику од лексичких јединица, које се прилежно одмеравају према раслојености на временској оси, те често маркирају као застареле – у случају фразеолошких јединица такве квалификације нису тако честе. Овде свакако треба имати у виду чињеницу да се за разлику од специјалног фразеолошког речника – од речника општег типа не може очекивати детаљна квалификација употребне и стилске вредности фразеологизама. У посебном одељку издвојене су одређене препоруке у вези са лексикографском обрадом застарелих фразеологизама које могу бити корисне при што систематичнијем препознавању и издвајању корпуса архаичне фразеологије, те при адекватнијој лексикографској дескрипцији овог слоја фразеолошког материјала у српском тезаурусном речнику.

Последњи сегмент поглавља представља мали прилог корпусу потенцијалног речника застареле фразеологије савременог српског језика. Предложено је да се застареле фразеолошке јединице, како је то и обичај у руској фразеографији, обраде заједно са застарелим лексичким јединицама, у оквиру истог речника. Разлог овоме првенствено лежи у чињеници да велики део корпуса фразеолошких архаизама чине управо фразеологизми који имају застарелу лексему у структури.

11.13. Коначно, додајмо и неке опште закључке.

Фразеолошки динамизам важна је карактеристика фразеолошког фонда у целини, на шта упућују како лексичке измене унутар фразеолошке структуре (супституција застареле компоненте компонентом из активног лексичког фонда), тако и измене статуса фразеологизама у целини, односно њиховог преласка из активног у пасивни део фразеолексикона. Границе између активне и пасивне сфере фразеолошког фонда дифузне су по природи, јер је реактивација застарелог језичког материјала непредвидљива. Повлачењем из свакодневне говорне праксе, тј. из центра фразеолексикона, фразеолошки архаизми (као и остали типови језичких архаизама) остају на његовој периферији, као стилска резерва. Новинари и књижевници, пре свега, неретко могу зарад стилског ефекта посегнути за неком застарелом фразеолошким јединицом. То се нарочито односи на активацију оних фразеологизама са застарелом саставницом наместо којих у активном фразеолексикону стоји варијанта са синонимном општеупотребном компонентом. Употреба форме са стилски маркираном (застарелом) компонентом настаје из потребе да се експресивност и конотативност појачају.

Коначно, у целини гледано, истраживање је показало да управо фразеологизми које, из перспективе актуелног језичког тренутка гледано, карактерише застарело језичко обележје, првенствено застарела лексичка саставница, као и они фразеологизми који одражавају културне елементе из ранијих епоха – представљају нестабилан део фразеолошког фонда, део који има највеће шансе за архаизацију и губитак функције активног комуникативног средства.

11.14. Ова докторска дисертација осветлила је различите аспекте корпуса застареле фразеолошке грађе српског језика. Надамо се да ће закључци из овог рада, те списак и преглед литературе других словенских и несловенских језика, подстаћи и даља истраживања дате фразеолошке теме. Нарочито се надамо да ће ово истраживање имати доприноса у српској лексикографској пракси.

12. ЛИТЕРАТУРА

1. СТРУЧНА ЛИТЕРАТУРА

- Ајдачић и Непоп Ајдачић 2015:** Дејан Ајдачић, Лидија Непоп Ајдачић, *Поредбена српско-украјинска фразеологија*, Београд: Алма.
- Ајупова 2013:** Р. А. Ајупова, *Фразеологија и фразеографија енглеског и руског језика*, Казань: Издањство Казанског (Приволжског) федералног универзитета.
- Агиљар Руиз 2010:** Manuel José Aguilar Ruiz, „Las palabras diacríticas en español: notas para su estudio e intento de clasificación”, *Interlingüística*, 21, 367–377.
- Агиљар Руиз 2012:** Manuel José Aguilar Ruiz, „«Neologismos fraseológicos» como palabras diacríticas en las locuciones en español”, *Paremia*, 21, 47–57.
- Алефиренко 1998:** М. Ф. Алефиренко, *Теорија језика: уводњење у опште језикознање: учебно пособје дјелу студенту филолошког специјалности*, Москва: Перетена.
- Алефиренко и Семененко 2009:** М. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семененко, *Фразеологија и паремологија*, Москва: Издањство Флинта/Наука.
- Амосова 1963:** Н. Н. Амосова, *Основи енглеског фразеологије*, Ленинград: Издањство Ленинградског Универзитета.
- Арапов М. В. 1990:** „Пасивниј славјар”, *Лингвистички енциклопедички славјар*, Москва: Советска енциклопедја, стр. 369.
- Ардентов 1970:** Б. П. Ардентов, *Опште језикознање: курс лекцију*, Кишинев.: М-во нар. образовања МССР.
- Архангелски 1975:** В. Л. Архангелски, „О задацима изучања фразеолошког састава руског језика”, *Проблеми руског фразеологије*, Републикански славјар, Тула, 128–135.
- Аркадјева и др. 2014:** Г. Аркадјева, Л. М. Кольцова, Т. Ју. Кудрявцева, М. В. Панова, С. А. Чуриков, „Проблема описања историзма и архаизма у савременој лексикографији”, *Вестник ВГУ, серија: Лингвистика и межкултурна комуникација*, н. 3, 14–20.
- Аркадјева и др. 2016:** Т. Г. Аркадјева, М. И. Василјева, С. С. Владимирова, Н. С. Федотова, Т. Г. Шарри, „Тематичка класификација архаизма у руском језику”, *The Way of Science, International scientific journal*, № 12 (34), 288–92.
- Бабић 1980:** Stjepan Babić, „Stilske odrednice u našim rječnicima”, *Jezik*, 28/3, Zagreb, 79–91.
- Бабић 2008:** Saša Babić, „Minimalni frazemi v slovenščini”, *Jezik in slovstvo*, 53/2, Ljubljana, 49–63.
- Бајовић 2018:** Јелена Бајовић, „Историјски речници српског и руског језика (поредбена анализа на материјалу Рјечника ЈАЗУ и Славјара руског језика XI–XVII вв.)”, *Научни састанак слависта у Букове дане*, 47/1, 283–290.
- Бајрамова 2007:** Л. К. Бајрамова, *Ориентализма у лексичкој и фразеолошкој бугарског језика (у сопостављењу с татарским језиком)*, Казань: Алма-Лит.
- Балакај 1975:** А. Г. Балакаја, „Об устаревших фразеолошког савјетанија у писмама И. С. Тургенева (К проблеме развјетја фразеолошког савјетанија у руском језику)”, *Проблеми руског фразеологије. Семантика фразеолошког јединица*, Републикански славјар, 71–79.
- Барболова 2014:** Зоя Барболова, „Функција на турцизмите у бугарској фразеолошкој системи”, *Ѕрљв е-списание у областта на хуманитаристиката за бугаристички иследвања у периода X–XXI век*, год. II, број 4, (без пагинације).
- Бартмињски 2011:** Јежи Бартмињски, *Језик – слика – свет*, етнолингвистичке студије, приредио Д. Ајдачић, превела М. Бјелетић, Београд: SlovoSlavia.
- Барчот 2012:** Branka Barčot, „Frazemi s pojedinim metalima kao komponentom u hrvatskom, ruskom i njemačkom jeziku”, *Jezikoslovlje*, 13 (3), 841–865.

- Барчот 2015:** Branka Barčot, „O stilističkoj obojenosti hrvatskih frazema s historizmom ili arhaizmom kao sastavnicom”, доступно на: <https://stilistika.org/barcot>.
- Барчот 2017:** Branka Barčot, *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Батановић и др. 2020:** Vuk Batanović, Nikola Ljubešić, Tanja Samardžić, Maja Miličević Petrović, „Otvoreni resursi i tehnologije za obradu srpskog jezika”, *Zbornik radova sa konferencije Primena slobodnog softvera i otvorenog hardvera*, доступно на: https://www.academia.edu/45122317/Otvoreni_resursi_i_tehnologije_za_obradu_srpskog_jezika.
- Беговић 2019:** Катарина Беговић, *Фразеологизми са компонентом жив на српском и јужнословенском говорном простору: дијахронијски и синхронијски аспект*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Белић 1959:** Александар Белић, *Увод*, I том Речника САНУ, VII–XXVII.
- Бензон 2006:** Ivana Benzon, „Pridruživanje frazema koji sadrže nazive za odjeću konceptualnim poljima”, *Fluminensia*, god. 18, br. 2, 85–114
- Бечева 2011:** Ничка Бечева, „Фразеологизми са компонентом која има бројну вредност два у српским речницима”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, 363–369.
- Бјелаковић 2017:** Исидора Бјелаковић, *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и картографија)*, Нови Сад: Два пера.
- Блинова 1984:** Олгџа Иосифовна Блинова, *Русская диалектология. Лексика*, Томск: Издательство томского университета.
- Берс и Демечилир 2001:** Frank Boers and Murielle Demecheleer, „Measuring the impact of cross-cultural differences on learners’ comprehension of imageable idioms”, *ELT Journal*, 55/3, 255–262.
- Богдановић Н. 2015:** Недељко Богдановић, „Дијалекатски речници у светлу Вуковог *Српског рјечника*”, *Вук Стефановић Караџић: 1787–1864–2014*, зборник радова (ур. Нада Милошевић-Ђорђевић), Београд: Српска академија наука и уметности, 209–218.
- Богдановић М. 2016:** Маријана Богдановић, „Семантички и творбени аспект именичке старокњижевне лексике у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*”, *Српски језик*, XXI, 575–594.
- Богишић 1874:** V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, knj. prva, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Бојовић 2016:** Драга Бојовић, „Тумачења и перспективе семантизације фразеолошких јединица у дијалекатском рјечнику (са посебним освртом на сазнања у русистичи)”, *Дијалекти српскога језика: истраживања, настава, књижевност 1*, 437–445.
- Броз 2012:** Vlatko Broz, „Imageable Idioms in Croatian”, *Cognitive Linguistics between Universality and Variation* (ur. Mario Brdar, Ida Raffaelli i Milena Žic Fuchs), Cambridge Scholars Publishing, 233–254.
- Броз 2015:** Vlatko Broz, „Frazeologija sve u šesnaest: motiviranost značenja numeričkih frazema u hrvatskome”, *Filologija* 64, 37–56.
- Бугарски 1997:** Ранко Бугарски, *Језик у контексту*, Београд: XX век.
- Бутковић 2008:** Ljiljana Butković, „Metodički model obradbe vremenske raslojenosti leksika”, *Život i škola*, br. 19, 105–110.
- Бухофер 2002:** A. Häcki Buhofer, „Phraseologisch isolierte Wörter und Wortformen”, *Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*, A. D. Cruse (Hg.), Berlin: de Gruyter, 429–433.
- Бушурј 1983:** А. М. Бушурј, *Лексикографическая и библиографическая репрезентација фразеологији*, Автореферат дисертацији, Универзитет им. А. А. Жданова, Ленинград.
- Вакуров 1983:** В. Н. Вакуров, *Основы стилистики фразеологических единиц* (На материале сов. Фельетона), Москва: Изд-во МГУ.
- Валеншич Арх 2016:** Urška Valenšič Arh, „Frazeološke sestavine iz davnine”, *Prostor in čas v frazeologiji* (ur: Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin), Ljubljana, 281–291.

- Валеревна 2013:** А. Ј. Валеревна, „Компонентни состав узуальных фразеологических единиц (на материале трилогии А. Черкасова, П. Москвитиной Сказания о людях тайги)”, *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, н. 8 (26), 13–16.
- Валзак 2018:** Bogdan Walczak, [приказ речника] Agnieszka Piela, *Słownik frazeologizmów z archaizmami. Pamiętki przeszłość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018, ss. 346, *Poznańskie Studia Polonistyczne, Seria Językoznawcza*, vol. 25 (45), nr 2, 347–351.
- Васић 1996:** Вера Васић, „Речи страног порекла у Речнику српскохрватскога књижевног језика”, *О лексичким позајмљеницама*, зборник радова (ур. Ј. Планкош), Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, 89–94.
- Велковска 2008:** Снежана Велковска, *Македонска фразеологија с мал фразеолошки речник*, Скопје.
- Велковска 2020:** Снежана Велковска, „Лексиката во македонскиот јазик од историски аспект (архаизми, историзми и неологизми)”, *Погледи за македонскиот јазик*, зборник на трудови, Скопје, 143–158.
- Виноградов 1977:** В. Виноградов, *Избранные труды. Лексикология и лексикография*, Москва: Наука.
- Вранић и Зупчић 2013:** Silvana Vranić, Sanja Zubčić: „Turcizmi u frazemima hrvatskih govora”, *Filologija* 60, 103–145.
- Вујовић 2011:** Душанка Вујовић „Интернет као електронски корпус”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, 405–411.
- Вуковић 1972:** Jovan Vuković, *Naš književni jezik danas*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Вулић 2015:** Sanja Vulić, „О hrvatskim pučkim imenima spomendana sv. Matije, apostola, i sv. Mateja, apostola i evanđelista, s etnoonomastičkoga aspekta”, *Folia onomastica Croatica*, No. 24, 125–141.
- Вуловић 2010:** Наташа Вуловић, *Лексика у приповеткама Лазе К. Лазаревића*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Вуловић 2014:** Наташа Вуловић, „Поредбене фразеолошке јединице с компонентом Пилат у српском језику”, *Наш језик*, XLV, Београд: Институт за српски језик САНУ, 63–72.
- Вуловић 2015:** Наташа Вуловић, *Српска фразеологија и религија*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Вуловић 2016:** Наташа Вуловић, „Експресивност фразеолошких јединица са компонентом *ђаво* у српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 45/1, 381–393.
- Вуловић 2017:** Наташа Вуловић, „Употреба основних фразеолошких термина у српској (и словенској) лингвистици”, *Словенска терминологија данас*, зборник радова, (ур. П. Пипер и В. Јовановић), Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 243–252.
- Вуловић 2018а:** Наташа Вуловић, „Библизми у спису *Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога*”, зборник радова с научног скупа *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX, Дани српског духовног преображења XXV*, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа” – Институт за српски језик САНУ, 33–44.
- Вуловић 2018б:** Наташа Вуловић, „Аксиологеме као одреднице у фразеолошком речнику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/1, 291–300.
- Вуловић Емонтс 2021а:** Наташа Вуловић, „Лексикографска кодификација и место обраде изрека и пословица у описним речницима савременог српског језика”, *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*, зборник радова (ур. С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 205–222.
- Вуловић Емонтс 2021б:** Наташа Вуловић Емонтс, „Физичке и психичке особине човека изражене фразеолошким јединицама с религијским компонентама у српском језику”, *Stylistyka*, XXX, 297–305.

- Вуловић Емонтс 2021в:** Наташа Вуловић Емонтс, „Сиромаштво” – конвенционални суд у систему вредности у српском језику и култури”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 50/1, 253–263.
- Вуловић и Миланов 2018:** Наташа Вуловић, „Фразеолошки речници”, *Српска лексикографија од Вука до данас*, Београд: Српска академија наука и уметности, Савез славистичких друштава Србије, 203–216.
- Гавриловић 1900:** Андре Гавриловић, „Поглед у живот српских народних пословица XIX века”, *Караџић*, II, 6–7, 136–141.
- Гаврин 1974:** С. Г. Гаврин, *Фразеологија современног русског језика (в аспекте теорије отражења)*, Пермь: Пермский гос. ун-т.
- Гарсија-Паге 1991:** Sánchez Mario García-Page, „Locuciones adverbiales con palabras «idiomáticas»”, *En Revista de la Sociedad Española de Lingüística (RSEL)*, XXI–2, 233–264.
- Гарсија-Паге 2008:** Sánchez Mario García-Page, *Introducción a la fraseología española. Estudio de las locuciones*, Madrid: Anthropos.
- Генералова 2019:** Е. В. Генералова, „Устаревшая лексика русског језика: вопросы преподавания и лексикографической интерпретации”, *Journal of Applied Linguistics*, vol. 1, no. 2, 371–379.
- Георгијева 1996:** Георгиева С. И. „Специфика фразеологизмов, связанных с историей”, *Научно-тематичен сборник ЮНС*, т. III, Долна Митрополия, 405–412.
- Гипс и О’Брајен 1990:** Raymond W. Gibbs, Jennifer Ellen O’Brien, „Idioms and mental imagery: The metaphorical motivation for frazematic meaning”, *Cognition*, 36, 35–68.
- Гипс 1993:** Raymond W. Gibbs, „Why idioms are not dead metaphors”, *Idioms: Processing, structure and interpretation* (ed. С. Cacciari, P. Tabossi), Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 57–77.
- Глинкина 2014:** А. В. Глинкина, „Лингвистической и культурологической содержательности словарей устаревших слов”, *Проблемы истории, филологии, культуры*, Магнитогорск, 134–136.
- Глуксберг 1993:** Sam Glucksberg, „Idiom Meanings and Allusional Content”, *Idioms: Processing, structure and interpretation* (ed. С. Cacciari, P. Tabossi), Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 3–27.
- Гољак 2005:** С. Гољак, „Лексема као компонента фразеологизма (на примеру српских и белоруских фразеологизама са зоонимима)”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/1, 173–182.
- Гољак 2008:** Светлана Гољак, „Градуелност у фразеологији (на примеру српских и белоруских фразеологизама)”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 37/1, 51–59.
- Голубовић 2009а:** Биљана Голубовић, Комуникативни фразеологизми у српском жаргону, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, 192–202.
- Голубовић 2009б:** Биљана Голубовић, „Балканска фразеологија – проблеми одређивања ареалних граница”, *Südslavistik-online*, nr. 1, 45–64, доступно на: <http://www.suedslavistik-online.de/01/golubovic.pdf>
- Гортан-Премк 1997:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 14.
- Гортан-Премк 2015:** Даринка Гортан-Премк, [приказ књиге] *Поредбена српско-украјинска фразеологија*, Дејан Ајдачић, Лидија Непоп Ајдачић, Београд: Алма, 2015, стр. 242, *Лингвистичке актуелности*, бр. 26, 67–70.
- Гортан-Премк 2017:** Даринка Гортан Премк, „Српска лексикографија данас”, *Јужнословенски филолог*, књ. LXXIII, св. 3–4, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 291–313.
- Гутовска 2015:** М. С. Гутовская, „Идиоматичность как градуальное свойство фразеологизмов и метод ее исследования”, *Вестник БГУ*, сер. 2, бр. 2, 32–39.

- Даничић 1870:** Ђ. Daničić, Književna obznana. *Старинный сборник сербских* А. Гильфердинг, С. Петербург 1868, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, бр. XII, 201–209.
- Дешић 2014:** Милорад Дешић, „Обрада израза у српској лексикографији”, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, колективна монографија (ур. Р. Драгићевић), Београд: Филолошки факултет, 233–247.
- Димитријевић 2015:** Иван Димитријевић, *Вербализација концепта части и поштења у српском језику*, докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.
- Доброволски 1994:** D. Dobrovolski, „Idioms in a Semantic Network: Towards a New Dictionary-Type”, *Euralex*, 263–270.
- Доброволски и Пијрајнен 1994:** D. Dobrovolski, E. Piirainen, „Sprachliche Unikalia im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative”, *Folia Linguistica*, 27, 449–473.
- Доброволски и Пијрајнен 2005а:** D. Dobrovolski, E. Piirainen, „Cognitive theory of metaphor and idiom analysis”, *Jezikoslovlje*, 6 (1), 7–35.
- Доброволски и Пијрајнен 2005б:** D. Dobrovolski, E. Piirainen, „Motivation of conventional figurative units”, *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspective*, Amsterdam [etc.] : Elsevier, 97–103.
- Доброволски и Пијрајнен 2009:** D. Dobrovolski, E. Piirainen, *Zur Theorie der Phraseologie. Kognitive und kulturelle Aspekte*, Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Драгер 2011:** Marcel Dräger, *Der phraseologische Wandel und seine lexikographische Erfassung. Konzept des „Online-Lexikons zur diachronen Phraseologie (OLdPhras)*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der philologischen Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Br.
- Драгићевић 2001:** Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику. Творбена и семантичка анализа*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2009а:** Рајна Драгићевић, „Потенцијалне речи у српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38 (3), 119–127.
- Драгићевић 2009б:** Рајна Драгићевић, „О проблемима идентификације фразеологизама”, *Südslavistik Zeitschrift für südslavische Sprachen, Literaturen und Kulturen*, Nr. 1, Tübingen, 35–44, доступно на: <http://www.suedslavistik-online.de/01/dragicevic.pdf>
- Драгићевић 2010а:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Драгићевић 2010б:** Рајна Драгићевић, „Архаизам”, *Српска енциклопедија*, том 1, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2011:** Рајна Драгићевић, „Лингвокултуролошки приступ у настави српског као страног”, *Српски језик као страни у теорији и пракси II*, зборник радова (ур. В. Крајишник), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Центар за српски као страни језик, 81–93.
- Драгићевић 2015:** Рајна Драгићевић, „О српској и украјинској фразеологији”, [приказ књиге] *Поредбена српско-украјинска фразеологија*, Дејан Ајдачић и Лидија Непоп Ајдачић, Алма, Београд, 2015, *Књижевност и језик*, LXII, 1–2, 211–215.
- Драгићевић 2017:** Рајна Драгићевић, „Лексикографски трагови језичких и културолошких контаката Срба са другим народима у XIX веку”, *Исходишта*, 3, 99–108.
- Драгићевић 2018а:** Рајна Драгићевић, *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска.
- Драгићевић 2018б:** Рајна Драгићевић, „Ка структури корпуса за нови вишетомник савременог српског језика Матице српске”, *Српски језик – статус, систем, употреба*, Зборник

радова у част проф. Милошу Ковачевићу (ур. Јелена Петковић и Владимир Поломац), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 195–205.

Дражић 2015: Јамина Дражић, „Својства и типови лексичких спојева – преглед основних учења”, *Лингвистичке свеске 10: Српски језик и његове норме (дијахроно-синхрони аспект)*, (ур. Јасмина Грковић-Мејдор, Владислава Ружић), Нови Сад: Филозофски факултет, 203–218.

Дражић 2016: Јасмина Дражић, „Појмовно-лингвистички модел ’богатство – сиромаштво’ у Српским народним пословицама”, *Теме језикословне у србистици кроз дијахронологију и синхронију*, Зборник у част Љиљани Суботић, (ур. Ј. Дражић, И. Бјелаковић, Д. Средојевић), Нови Сад: Филозофски факултет, 231–242.

Дробњак и Гудурић 2018: Драгана Дробњак, Снежана Гудурић, „Фраземи са соматизмом око у француском и српском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LXI/1, 143–162.

Дојл 2007: Charles Clay Doyle, „Collections of proverbs and proverb dictionaries: Some historical observations on what’s in them and what’s not (with a note on current “gendered” proverbs)”, *Phraseology and Culture in English* (editors: Bernd Kortmann, Elizabeth Closs Traugott), Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 181–203.

Дубиш 1991: Stanisław Dubisz, *Archaizacja w xx-wiecznej polskiej powieści historycznej o średnowieczu*, 1991, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Дудау 2013: Ana-Maria Dudău, „Phonetic archaisms of the romanian phraseology”, *Annals of the „Constantin Brâncuși”*, University of Târgu Jiu, Letter and Social Science Series, Issue 3, 78–81.

Ђинђић 2013: Марија Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Београду.

Ђинђић 2014: Марија Ђинђић, „Деветнаести том Речника САНУ” [приказ], *Наш језик* XLV/3–4, 115–119.

Ђукић 2017: Маријана Ђукић, „Фразеолошки архаизми у српском језику”, *Наш језик*, XLVIII/1–2, 73–86.

Ђукић 2020: Маријана Ђукић, „Застареле фразеолошке јединице са адвербијалним значењем у српском језику”, *Језици и културе у времену и простору 9*, зборник радова, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.

Емельнова 2004: О. Н. Емельянова, „О пассивном словарном запасе језика и устаревшей лексики”, *Русская речь*, 1/2004, 46–50.

Емельнова 2015: О. Н. Емельянова, „Устаревшая лексика в системе језика (по материјалом толкових словарей современного русского језика)”, *Экология језика и коммуникативная практика*, н. 2, 48–69.

Ершов 2019: Д. И. Ершов, „Агнонимические кластеры в трагедии у Шекспира Макбет”, *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*, н. 1, том 1, 29–38.

Жолобова 2005: А. О. Жолобова, *Фразеологические единицы библейского происхождения в английском, испанском и русском језиках*, доступно на: <https://www.dissercat.com/content/frazeologicheskie-edinitsy-bibleiskogo-proiskhozhdeniya-v-angliiskom-ispanskom-i-russkom-yaz>.

Жолт 2018: Zsolt Párista, „Feledésbe merült kutyák: A magyar kutya vezérszavú frazémák archaikus rétege kognitív nyelvészeti megközelítésben”, *Tanulmányok*, 2018/2, 133–150.

Жуков 1986: В. П. Жуков, *Русская фразеология*, Учебное пособие для филологических факультетов, Москва: Высшая школа.

Зозикова 2015: М. Е. Зозикова, „О некоторых тенденциях употребления устаревшей лексики в современном русском језике”, *Филология и литературоведение*, 2 (41), 34–40.

Зубатов 1997: Lew Zybatow, „Idiome und Parömien aus kognitivlinguistischer und translationslinguistischer Sicht (am Beispiel des Russischen und Ukrainischen)”, *Internationale Tendenzen der Syntaktik, Semantik und Pragmatik*, Akten des 32,

- Linguistischen Kolloquiums in Kassel 1997 (Hrsg. O. Spillmann / I. Warnke), Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften, 579–588.
- Зулуага 1980:** Alberto Zuluaga, *Introducción al estudio de las expresiones fijas*, Frankfurt/Berna: Peter Lang.
- Зулуага 1991:** Alberto Zuluaga, „367. Spanisch: Phraseologie”, *Lexikon der Romanistischen Linguistik [LRL]*, Max Niemeyer, volumen VI, 125–131.
- Иванетић 2002:** Nada Ivanetić, „More u frazeologiji”, *Fluminensia*, god. 14, br. 1, 67–84.
- Иванић 2017:** Мирела Иванић, „Лексика пасивног фонда у одабраним делима Иве Андрића”, *Прилози проучавању језика*, бр. 47, 55–70.
- Ивановић Б. 2006:** Branislav Ivanović, „Uzroci izumiranja biblijskih frazeologizama u nemačkom jeziku”, *Philologia. Naučno-stručni časopis za jezik, književnost i kulturu*, br. 4, 27–32.
- Ивановић Б. 2009:** Branislav Ivanović, „Recesivnost u nemačkoj frazeologiji”, *Anali filološkog fakulteta*, XXI, 175–184.
- Ивановић Б. 2012:** Бранислав Ивановић, *Рецесивна обележја немачких фразеологизама и тенденција нивелације према савременом језичком стању*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду
- Ивановић Н. 2013:** Ненад Ивановић, *Речник САНУ и његова улога у лексичкој стандардизацији српског језика: са историјског и лексикографског аспекта*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Ивановић Н. 2014:** Ненад Ивановић, „Лексикографски метајезик у Речнику САНУ”, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, колективна монографија (ур. Р. Драгићевић), Београд: Филолошки факултет, 195–231.
- Ивановић и Дрљан 2019:** Маја Р. Ivanović, Војана Ј. Drljan, „Razumevanje idioma kod mlađih i starijih osoba”, *Anali Filološkog fakulteta*, 31, 267–284.
- Ивановна Петрова 1998:** Галина Ивановна Петрова, „Экспрессивность русских фразеологических единиц с архаичным компонентом (в сопоставлении с болгарскими фразеологическими единицами)”, *Экспрессия в языке и в речи*, сборник тезисов Гос. ИРЯ им. А.С. Пушкина, Москва 1998, 28–30.
- Ивановна Петрова 1999а:** Галина Ивановна Петрова, „К вопросу о сопоставительном (контрастивном) исследовании русских и болгарских фразеологических единиц с архаичным компонентом”, *Материалы Пушкинских чтений, посвященных 200-летию со дня рождения А. С. Пушкина*, Москва, 120.
- Ивановна Петрова 1999б:** Галина Ивановна Петрова, „О стилистической дифференциации русских фразеологических единиц (ФЕ) с архаичным компонентом (в сопоставлении с болгарскими ФЕ)”, *Русский язык, литература и культура на рубеже веков*, Тезисы докладов и сообщений – секция лингвистическая, IX Международный конгресс МАПРЯЛ, Братислава, 137.
- Ивановна Петрова 2000:** Галина Ивановна Петрова, *Структурно-семантическая организация и функционирование фразеологизмов с архаическим компонентом в русском языке (с позиции носителя болгарского языка)*, докторская диссертация, доступно на: <https://www.dissercat.com/>.
- Ивашко 2009:** Л. А. Ивашко, „Фразеология как объект лексикографического описания”, *Лексикография русского языка: учебник 567 для высших учебных заведений Российской Федерации*, Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 486–489.
- Ивић М. 1990:** Ивић Милка, *О језику Вуковом и вуковском*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Ивић П. 1966:** Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, поговор уз Сабрана дела Вука Караџића, књ. 2, Београд: Просвета, 19–188.
- Јавор 2009:** А. Jawór „Paleosemantyzmy w związkach frazeologicznych” [Paleosemantisms in phraseological units], *Poradnik Językowy*, no. 4, 65–74.
- Јавор 2011:** А. Jawór: „Gasnące frazeologizmy”, *Poradnik Językowy*, no. 8, 88–100.

- Јакоп 2013:** Nataša Jakop, *Frazeološki neologizmi v slovenščini, Frazeološka simfonija: sodobni pogledi na frazeologijo*, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 157–166.
- Јанковић 2014:** Ivan Janković, „Macke”, *Pravni zapisi*, god. V, br. 2, 573–585.
- Јарошевић 2012:** Хенрик Јарошевић, „Варијантност фразеолошких јединица у српском и пољском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/1, 507–518.
- Јовановић Г. 1982:** Гордана Јовановић, „Лексика старијих типова књижевног језика у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 11/2, 11–15.
- Јовановић Ј. 2006:** Јелена Јовановић, *Књига српских народних пословица II*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Јовић 2016:** Александра Јовић, „О црквенословенизмима у „Речнику српскохрватскога књижевног језика””, *Зборник радова Филозофског факултета*, XLVI (1), 27–48.
- Калинин 2013:** А. В. Калинин, *Лексика русског језика*, 2-е издание, Москва: Издательство Флинта.
- Калјугин 2021:** Калјугин Павел Сергеевич, „Об устаревајућој лексике русског језика”, *Национална асоцијација учених (НАУ)*, 71, 47–48.
- Камаева 2012:** Р. Б. Камаева, „Архаизми како една из основних категорија устаревој лексике”, *Вестник Башкирског универзитета*, т. 17. №4, 1838–1841.
- Капетановић 2005:** Amir Kapetanović, „Historizmi i semantičke promjene”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 35, 153–163.
- Качари и Глуксберг 1995:** Cristina Cacciari, Sam Glucksberg, „Imaging frazematic expressions: literal or figurative meanings?”, *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*, ur. M. Everaert et al., NJ: Lawrence Erlbaum, 43–56.
- Кашић 1967:** Јован Кашић, „Лексичко-фразеолошке иновације условљене присношћу са писаним текстом и граматичким навикама”, *Наш језик*, XVI/1–2, 97–108.
- Кашић 1973:** Јован Кашић, „Неке фразеолошке и лексичке особитости Вукових пословица”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, бр. 3, 67–72.
- Кевечеш и Сабо 1996:** Z. Kövecses, P. Szabo, „Idioms: A View from Cognitive Semantics”, *Applied Linguistics*, volume 17, 326–355.
- Кејсар и Блај 1995:** Boaz Keysar, Bridget Bly, „Intuitions of the Transparency of Idioms: Can One Keep a Secret by Spilling the Beans”, *Journal of Memory and Language*, 34, 89–109.
- Клариц 2017:** Claudia Claridge, „Approaching Historical Phraseology: Patterns and Contexts”, *Anglistik: International Journal of English Studies*, 28/1, 13–30.
- Кликовац 2004:** Душка Кликовац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Београд: XX век.
- Климентић 2018:** Edna Klimentić, „Frazeološka dilema: dvokomponentnost i/ili autosemantičnost?”, *DHS – Društvene i humanističke nauke*, časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, 195–206.
- Ковачевић 2012:** Barbara Kovačević, *Hrvatski frazemi od glave do pete*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Козирев 1968:** И. С. Козырев, „Из историје варијантности фразеолошких јединица руског и белоруског језика (К проблеме лексичкој устојчивости фразеолошких јединица)”, *Проблеми устојчивости и варијантности фразеолошких јединица*, Тула: Тулски државни педагошки институт им Л. Н. Толстога, 303–310.
- Кончаревић 2006:** Ксенија Кончаревић, *Језик и православна духовност, студије из лингвистике и теологије језика*, Крагујевац: Каленић.
- Кончаревић 2015:** Ксенија Кончаревић, „Уз питање о основној јединици теолингвистичких испитивања (Инвентаризација теонема и методолошки приступи њиховом проучавању)”, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 17, 144–160.
- Копиленко и Попова 1978:** М. М. Копыленко, З. Д. Попова, *Очерки по общей фразеологии*, Воронеж: Издательство воронежского университета.

- Коростелева 2014:** Т. В. Коростелева, „Архаизмы в системе языка и языковом узусе”, *Проблемы современного русского языка*, н. 1, 154–159.
- Корпас Пастор 1996:** Corpas Pastor Gloria, *Manual de fraseología española*, Madrid: Gredos.
- Корчегина 2017:** Кристина Сергеевна Корчегина „Стилистические пометы в толковых словарях современного русского языка: Сопоставительный анализ”, *Вопр. лексикографии*, №11, 20–38.
- Костић-Томовић 2017:** Jelena Kostić-Tomović, *Savremena nemačka leksikografija*, Beograd: FOKUS – Forum za interkulturnu komunikaciju.
- Костомаров 1999:** В. Г. Костомаров, *Языковой вкус эпохи*, Санкт-Петербург: Златоуст.
- Кошелева 2015:** Т. И. Кошелева, „Православный дискурс: фразеологизм или реминисценция?”, *Вестник новгородского государственного университета*, н. 87, ч. 1, 161–164.
- Кржишник 1996:** Erika Kržišnik, „Norma v frazeologiji in odstopi od nje v besedilih”, *Slavistična revija*, 44 (2), 133–154.
- Кржишник 2010:** Erika Kržišnik, „Idiomatska beseda ali frazeološka enot”, *Slavistična revija*, 58/2010, št. 1, 83–94.
- Кунин 1996:** А. В. Кунин, *Курс фразеологии современного английского языка*, издание второе, переработанное, Москва – Дубна: Высшая школа – Издательский центр Феникс.
- Лазић-Коњик и Милошевић 2012:** Ивана Лазић-Коњик, Јована Милошевић, „О лексикографској обради речи које се употребљавају „(само) у изразу” у Речнику САНУ: стање, потребе и задаци”, *Проблемы истории, филологии, культуры 3*, Москва – Магнитогорск – Новосибирск, 20–25.
- Лазић-Коњик и Милошевић 2014:** Ивана Лазић-Коњик, Јованка Милошевић, „О једној врсти лексичких маргиналија с аспекта лексиколошке анализе и лексикографске обраде”, *Језик, књижевност, marginalizacija. Језичка истраживања* (ур. Биљана Мишић Илић, Vesna Lopičić), Niš: Filozofski fakultet, 401–428.
- Лејкоф 1987:** George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago: Chicago University Press.
- Лома 2021:** Александар Лома, „Пореко речи мазија ’челик’”, *Јужнословенски филолог*, LXXVII, св. 1, 9–27.
- Макаријоска и Павлеска-Георијевска 2017:** Лилјана Макаријоска, Бисера Павлеска-Георгиевска, „Фразеологизми со архаична лексика”, *Зборот збор отвора*, Зборник на трудови од меѓународната научна конференција одржана во Скопје на 29 и 30 октомври 2016. г., Скопје: Филолошки факултет Блаже Конески, 161–175.
- Малнар Јуришић 2015:** Marija Malnar Jurišić, „О frazeološkim istraživanjima u hrvatskoj dijalektologiji”, *Научни трудове*, 53 (1, В), 86–96.
- Марјановић 2017:** Саша Марјановић, *Поредбене фраземе с компонентом come/као у француском и српском језику*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Марковић 2018:** Irena Marković, „Razumijevanje motiviranosti značenja frazema u talijanskome kao inome jeziku”, *Croatica et Slavica Iadertina*, vol. 14/1, br. 14, 101–119.
- Матијашевић 1996:** Јелка Матијашевић, „Словенске речи као стране у српском језику”, *О лексичким позајмљеницама*, зборник радова (ур. Ј. Планкош), Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, 153–158.
- Мацановић 2018:** Ана Мацановић, *Српска језикословна терминологија у 19. веку*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Мацановић 2021:** Ана Мацановић, „Лексикографска обрада вишечланих лексичких јединица у Речнику славеносрпског језика”, *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*, зборник радова (ур. С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 441–459.

- Мачај 1892:** Стеван Мачај, „Црноречки округ”, *Гласник српског ученог друштва*, књ. 73, Београд, 1–186.
- Мелерович и Мокијенко 2008:** Алина Михайловна Мелерович, Валерий Михайлович Мокиенко, *Семантичка структура фразеологических јединица савременог руског језика*, Кострома: Федерално агенство образовања, Костромског државног универзитета имену Н. А. Некрасова.
- Мельчук 1960:** И. А. Мельчук, „О терминах «устойчивость» и «идиоматичность»”, *Вопросы языкознания*, бр. 4, 73 – 80.
- Мельчук 1995:** Igor Mel'čuk, „Phrasemes in Language and Phraseology in Linguistics”, *Idioms: structural and psychological perspectives* (edited by Martin Everaert et al.), 167–232.
- Менац 1970/1971:** Antica Menac, „О структури фразеологизма”, *Jezik*, год. XVIII, бр. 1, 1–4.
- Менац 1978:** Antica Menac, „Neka pitanja u vezi sa klasifikacijom frazeologije”, *Filologija*, бр. 8, 219–226.
- Менац 1994:** Antica Menac, „Frazeologija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika”, *Filologija*, бр. 22–23, 161–168.
- Менац 1998:** Antica Menac, „Pitanja stilističke kvalifikacije u općim i frazeološkim rječnicima”, *Filologija*, бр. 30–31, 261–266.
- Менац 2016:** Antica Menac, „Rima u frazeologiji hrvatskih narječja”, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, бр. 20, 163–169.
- Менац и Финк 2000:** Antica Menac i Željka Fink, „Odabir frazema za Priručni frazeološki rječnik hrvatskoga jezika (rezultati ankete)”, *Frazeografija slowianska* (red. M. Balowski, W. Chlebda), Opole: Instytut filologii Uniwersytetu Opolskiego, 341–354.
- Менделсон 2002:** Вероника Александровна, Мендельсон, „Фразеологические единицы библейского происхождения в английском и русском языках”, доступно на <https://www.dissercat.com/content/frazeologicheskie-edinitsy-bibleiskogo-proiskhozhdeniya-v-angliiskom-i-russkom-yazykakh>
- Метерц 2018:** Matej Meterc, „Vpliv starosti na poznanost pregovorov, rekov in sorodnih paremij ter na paremiološko kompetenco slovenskih govorcev”, *Slavofraz. Frazeologija, učenje i poučavanje*, zbornik radova s Međunarodne znanstvene konferencije *Slavofraz*, 209–221.
- Мечковска 2008:** Н. Б. Мечковская, „Классы идиом и их корреляты в механизмах диахронической фразеологии (на материале восточнославянских, словенского и польского языков)”, *Мовознаўства, літаратуразнаўства, фалькларыстыка: XIV Міжнародны з'езд славістаў*: докл. бел. дэлегацыі, Охрид, 149–172.
- Милановић 2000:** Александар Милановић, „Стилематичност архаизма у роману Опсада цркве Св. спаса Г. Петровића”, *Повеља*, часопис за књижевност, уметност и културу, год. XXX, 120–130.
- Милановић 2003:** Александар Милановић, „Архаизовани језик савремене српске прозе”, *Савремена српска проза*, 15, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија”, 123–142.
- Милановић 2006:** Александар Милановић, „Статус појма и термина лексички архаизам у србистици”, *Научни састанак славіста у Вукове дане*, 35/1, 293–305.
- Милановић 2007:** Александар Милановић, „Статус појма и термина историзам у србистици”, *Научни састанак славіста у Вукове дане*, 35/3, 87–99.
- Милановић 2013:** Александар Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић 2015:** Александар Милановић, „Граматицка архаизација језика Ногове поезије”, *Поетика Рајка Петрова Нога*, зборник радова (ур. Јован Делић), Београд – Требиње: Институт за књижевност и уметност, Дучићеве вечери и поезије, 383–394.
- Милановић 2018:** Александар Милановић, „Лексички архаизмоиди тј. псеудоархаизми у савременом српском језику”, *Научни састанак славіста у Вукове дане*, 47/3, 87–101.
- Минју 2014:** David Minugh, *Studies in Corpora and Idioms: Getting the cat out of the bag*, Stockholm.

- Михаиловић 1982:** Велимир Михаиловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, I том, Нови Сад: Матица српска.
- Михаиловић 1984:** Велимир Михаиловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, II том, Нови Сад: Матица српска.
- Могуш 1978:** Milan Moguš, „Plakati kao (ljuta) godina”, *Jezik*, XXVI, Zagreb, 90–91.
- Мокијенко 1975:** В. М. Мокиенко, „Искажение фразеологического образа и семантическая динамика фразем”, *Проблемы русской фразеологии*, Тула: Тульский государственный педагогический институт им. Л. Н. Толстого, 33–44.
- Мокијенко 1978:** В. М. Мокиенко, „Р. Н. Попов, „Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов”, рецензии, *Вопросы языкознания*, Москва: Наука, 150–152.
- Мокијенко 1989:** В. М. Мокиенко, *Славянская фразеология*, второе издание, Москва: Высшая школа.
- Мокијенко 2005а:** В. М. Мокиенко, *В глубь поговорок, Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений*, 3-е издание, Санкт-Петербург: Авалон Азбука-классика.
- Мокијенко 2005б:** В. М. Мокиенко, *Загадки русской фразеологии*, 2-е издание, Санкт-Петербург: Авалон Азбука-классика.
- Мокијенко 2011:** В. М. Мокиенко, *Образы русской речи, Историкоэтимологические очерки фразеологии*, 4-е издание, стереотипное, Москва: Издательство Флинта/Наука.
- Мокијенко 2013:** В. М. Мокиенко, „Диахроническая интерпретация и когнитивная фразеология”, *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo* (ур. Nataša Jakop Mateja Jemec Tomazin), Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 59–68.
- Мокијенко 2020:** В. М. Мокиенко, „Фразеологическая архаика и интернетные инновации”, *Филологи земли орловской: истоки и развитие направлений исследований*, Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием, под редакцией Ж. А. Зубовой, Орел: Орловский государственный университет имени И. С. Тургенева, 40–51.
- Молотков 1977:** А. И. Молотков, *Основы фразеологии русского языка*, Ленинград: Наука.
- Моради 2018:** Maqam Moradi „Выражение русских фразеологизированных архаичных словосочетаний с оттенком интенсивного действия в персидском языке”, *Источник Филологические науки. Вопросы теории и практики*, н. 6 (84), ч. 2, Тамбов: Грамота, 370–374.
- Моради 2020:** Maqam Moradi, „Лексико-семантический анализ устаревших фразеологических сочетаний в русском языке и способы их передачи на персидский язык”, *Вестник Челябинского государственного университета*, н. 1 (435), 97–104.
- Московљевић 1935:** М. С. Московљевић, „Неколико прилога значењу речи”, *Наш језик*, год. III, св. 7, 217–220.
- Мрвич 2020:** Rok Mrkvič, *Unikalne sestavine v ruski in slovenski frazeologiji*, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Мркајић 2021:** *Фразеологизми у Његошевим дјелима и њихови преводни кореспонденти на енглеском језику*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету у Никшићу.
- Мршевић-Радовић 1982а:** Драгана Мршевић-Радовић, „Фразеолошка јединица и њен синоним”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 12/1, 123–130.
- Мршевић-Радовић 1982б:** Драгана Мршевић-Радовић, „Фразеолошка јединица и њен синтаксичко-семантички динамизам”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 11/2, 87–92.
- Мршевић-Радовић 1982в:** Драгана Мршевић-Радовић, „О критеријима који одређују место обраде фразеологизама у речнику”, *Лексикологија и лексикографија*, зборник радова (ур. Даринка Гортан-Премк, Драго Тупић), Београд – Нови сад: Институт за српскохрватски језик Српске академије наука и уметности – Матица српска, 141–148.

- Мршевић-Радовић 1984:** Драгана Мршевић-Радовић, „Етимологија фразеолошке јединице и лексикографска пракса”, *Лексикологија и лексикографија*, зборник радова, Београд – Нови сад: Институт за српскохрватски језик Српске академије наука и уметности – Матица српска, 103–108.
- Мршевић-Радовић 1987:** Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет
- Мршевић-Радовић 1993:** Драгана Мршевић-Радовић, „Сима Милутиновић и стварање фразеологије српског књижевног језика”, *Сима Милутиновић Сарајлија: књижевно дело и културноисторијска улога*, зборник радова са научног скупа одржаног 15. и 16. октобра 1991. године поводом двестагодишњице песниковог рођења, 153–161.
- Мршевић-Радовић 2002:** Драгана Мршевић-Радовић, „Актуална питања српске фразеологије,” *Дескриптивна лексикографија и њене теоријске основе*, зборник радова, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности – Матица српска, 233–242.
- Мршевић-Радовић 2004:** Драгана Мршевић-Радовић, „Фразеолошке јединице с компонентом књига – прилог српској лексикографији”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, 95–104.
- Мршевић-Радовић 2008:** Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Мухвић-Димановски 1992/1993:** Vesna Muhvić-Dimanovski, „Neki problemi prezentacije frazeologizama u frazeološkim i općim rječnicima”, *Filologija*, knj. 20, 323–329.
- Мун 1998:** Rosamund Moon, *Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-Based Approach*, Oxford: Clarendon Press.
- Мутавцић и др. 2018:** Предраг Мутавцић, Дина Дмитровић, Anastassios L. Kampouris, „Фразеологизми са кључном речју „новац” у савременом грчком, румунском и српском језику”, *Анали Филолошког факултета*, год. 30, бр. 2, 145–184.
- Мушовић 1997:** Абдулах Мушовић, *Фразеолошки адвербијали на материјалу руског и српског језика*, Приштина: Филозофски факултет у Приштини.
- Назарјан 1987:** А. Г. Назарјан, *Фразеологија савременог француског језика*, изд. 2, Москва: Высшая школа.
- Нацисционе 2003:** Anita Naciscione, „Phraseological metaphor: Dead or alive?”, *In European Society for the Study of English*, Ranam 36, 23–30.
- Нацисционе 2010:** Anita Naciscione, *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Никитин 1968:** В. М. Никитин, „Проблема класификации фразеологизмов и их относительная устойчивость и варьирование”, *Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц*, Тула: Тульский государственный педагогический институт им Л. Н. Толстого, 68–76.
- Никитина 1999:** Т. П. Никитина, „Об одной из причин исчезновения образных ФЕ в французском языке”, *Фразеология в контексте культуры* (ред. В. Н. Телия), Институт языкознания РАН, 289–293.
- Николаевна и Владимировна 2016:** Ермакова Елена Николаевна, Прокопова Майя Владимировна, „Фразообразовательный потенциал лексем, номинирующих денежные единицы”, *Вестник КГУ*, 6, 125–129.
- Николић 1975:** Берислав Николић, „Основни типови фразеолошких обрта у савременом српскохрватском књижевном језику”, *Наш језик*, XX/1–2, 7–13.
- Нинин 2012:** Г. О. Нинин, „Стилистическая характеристика фразеологизмов в русских фразеологических слова”, *Вестник ТГУ*, выпуск 9 (113), 280–283.
- Ниполд и Дути 2003:** М. А. Nippold, J. K. Duthie, „Mental imagery and idiom comprehension: A comparison of school-age children and adults”, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 46, 788–799.

- Норик 1985:** N. R. Norrick, *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*, Berlin: Mouton.
- Норман 2016:** Б. Ю Норман, „Уходящее слово: историзм, архаизм, нотиолизм?“, *Коммуникативные исследования*, №4 (10), 21–38.
- Нургалина 2014:** Х. Б. Нургалина, „Стилистическая отнесенность фразеологических единиц“, *Приволжский научный вестник*, № 2 (30), 127–128.
- Ожегов 1957:** Сергей Иванович Ожегов, „О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка)“, *Лексикографический сборник* 2, 31–53.
- Папишта 2018:** Žolt Papišta, „Život u metaforama: kognitivnolingvistički pristup analizi nemačkih i srpskih frazeologizama sa komponentom leben / život“, *Interkult 2017 : selected papers from the Third International Conference Interculturalism in Education*, vol. 2, 55–78.
- Паризоска и Станојевић 2018:** Jelena Parizoska, Mateusz-Milan Stanojević, „Problemi frazeološkog nazivlja“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, vol. 44 no. 2, 611–625.
- Пејановић 2010:** Ана Пејановић, *Фразеологија Горског вијенца*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, Његошев институт, Монографије и студије, књига 7.
- Пејановић 2013:** Ана Пејановић, „Вукове Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи као фразеолошки и етнокултурни зборник“, *На извору Вукова језика*, зборник радова (ур. Н. Вуковић), Жабљак: Фондација Вукове задужбине, 87–97.
- Пејановић 2015:** Ана Пејановић, *Синтакса, семантика и лингвокултурологија компаративних фразеологизама*, Бања Лука: Panevropski Univerzitet.
- Пејановић 2021:** Ана Пејановић, „Фразеолошки жанрови у Шћепану малом (у поређењу са Горским вијенцем)“, *Folia linguistica et litteraria*, 87–103.
- Пејовић 2015:** Анђелка Пејовић, „Паремиолошки континуум од Вука до данас“, *Српски језик – од Вука до данас*, књ. 1, зборник радова, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 193–202.
- Петровић 1989:** Владислава Петровић, *Новинска фразеологија*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог сада.
- Петровић 1998:** Владислава Петровић, „Употреба фразеологије у комедијама Ј. С. Поповића“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLV 2, 103–111.
- Пипер 2019:** Предраг Пипер, „О архаизмима у српском језику, посебно граматичким“, *Наш језик*, 50/2, 95–107.
- Пијрајнен 1995:** Elisabeth Piirainen, „Einige Beobachtungen zu Phraseologismen mit gebundenen Formativen im Niederländischen und Deutschen“, *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, Münster/Hamburg, 849–856.
- Пијрајнен 2011:** Elisabeth Piirainen, „Idiom motivation from cultural perspectives: metaphors, symbols, intertextuality“, *Linguo-cultural competence and phraseological motivation* (eds. Antonio Pamies & Dmitrij Dobrovolskij), 65–74.
- Пјела 2012:** Agnieszka Piela, „Obecność dawnej leksyki w polskiej frazeologii“, *Rozprawy Komisji Językowej (Łódź)*, т. 58, 247–260.
- Пјела 2013:** Agnieszka Piela, „Nieświadomiane archaizmy w polskich związkach frazeologicznych“, *LingVaria: Półrocznik Wydziału Polonistyki UJ poświęcony zagadnieniom języka i językoznawstwa*, rok VIII, nr 15, 59–71.
- Пјела 2014:** Agnieszka Piela, „Archaizmy jako składniki związków frazeologicznych w słownikach współczesnej polszczyzny“, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, т. LX, 235–249.
- Пјела 2016:** Agnieszka Piela, *Pozorna tożsamość : polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Пјела 2018a:** Agnieszka Piela, „O frazeologii w słownikach języka polskiego z XIX i początku XX wieku“, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, т. LXV, 137–153.
- Плускота 1997:** D. Pluskota, „Recesywne związki frazeologiczne współczesnej polszczyzny. Próba oceny funkcjonowania wybranych jednostek w świadomości dzisiejszych użytkowników“, *Slavia Occidentalis*, т. 54, 73–84.

- Попов 1965:** Р. Н. Попов, „Архаичные глагольные формы в устойчивых словосочетаниях”, *Русский язык в школе*, н. 4, 72–78.
- Попов 1967:** Р. Н. Попов, *Фразеологизмы современного русского литературного языка с историзмами и лексическими архаизмами*, Вологда: Сев.-зап. книжн. изд-во.
- Попов 1976а:** Р. Н. Попов, *Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слова*, Москва: Наука.
- Попов 1976б:** Попов Р. Н., „Взаимодействие в языке лексической и фразеологической систем”, *Русский язык в школе*, № 4, 66–72.
- Поповић Љ. 2008:** Људмила Поповић, *Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе*, Београд: Филолошки факултет.
- Поповић М. 2006:** М. Поповић, „Обрада сложених лексичких јединица у двојезичним речницима”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/1, 259–270.
- Поповић С. 2018:** Снежана Поповић, „Израда и структура чешко-српског фразеолошког рјечника”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/1, 335–341.
- Правдина 2016:** И. С. Правдина, „Асимметричне архаизми русског језика”, доступно на: <https://philol-forum.uni-sofia.bg/asymmetric-archaisms-of-the-russian-language/>
- Прћић 2016:** Tvrtko Prčić, *Semantika i pragmatika reči*, treće, elektronsko, izdanje, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Раджабова 2016:** М. М. Раджабова „О роли и месте пословиц и поговорок в системе језика”, *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова*, №3 (48), 163–168.
- Радовановић 2003:** Милорад Радовановић, *Социolingвистика*, треће издање, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Радовановић 2008:** Милорад Радовановић, „О појму градуелности у лингвистици, логици и науци уопште”, *Зборник Матице српске за славистику*, 73, 337–350.
- Радовић-Тешић 1982:** Милица Радовић-Тешић, „Архаизми и њихова обрада у РСАНУ”, *Лексикологија и лексикографија*, зборник радова (ур. Даринка Гортан-Премк, Драго Ђупић), Београд – Нови сад: Институт за српскохрватски језик Српске академије наука и уметности – Матица српска, 257–262.
- Радовић-Тешић 1983:** Милица Радовић-Тешић, „Josip Matešić, Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog, IRO „Skolska knjiga”, Zagreb 1982, (I–XX) + 1–808” (prikaz), *Јужнословенски филолог*, XXXIX, 301–306.
- Радовић-Тешић 1989:** Милица Радовић-Тешић, „Доситејева лексика у речницима савременог језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/2, 115–122.
- Радовић-Тешић 2009:** Милица Радовић-Тешић, *С речима и речником*, Београд: Учитељски факултет.
- Раичевић 2011:** Драгана Раичевић, „Именице са архаичним секундарним значењима у савременом српском језику”, *Српски језик*, XVI, 515–529.
- Рамић 2013:** Никола Рамић, „Релације у лексичком систему и употребна вриједност лексема у стандардном језику и у дијалекатима”, *Језик, књижевност, вредности*, зборник радова, Ниш: Филозофски факултет, 65–73.
- Рамић 2017:** Никола Рамић, „О лексичким и семантичким дијалектицима”, *Српски језик у комуникативној функцији*, зборник радова (ур. М. Ковачевић), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 73–82.
- Рамић 2019:** Никола Рамић, *Дијалекатска ријеч*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Ранђеловић 2013:** Ана Ранђеловић, „Архаизми и историзми у Речнику српског језика”, *Савремена проучавања језика и књижевности*, зборник радова са IV научног скупа младих филолога Србије, одржаног 14. марта 2012. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, књ. 1, 171–180.
- Ристић 2006:** Стана Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Ројс 1983:** Jurij Rojs, „Knjižni frazeologemi in termini v romanu Zorana Ledina Mihaila Šolohova”, *Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti*, sv. 5, Novi Sad, 243–246.
- Ружић 2009:** Владислава Ружић, „Међуљудски односи на фразеолошкој лествици српског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 39/1, 387–404.
- Савина 2015:** Е. О. Савина, *Потенцијално агномимическоје пространство романа Л. Н. Толстого «Война и мир»*, дис. канд. филол. наука, Тула.
- Самарцић 2011:** Тања Самарцић, „Електронски корпуси као извор нове грађе за лексикографски опис српског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, 413–427.
- Симић 2010:** Радоје Симић, *Стилистика српског језика I. Увод. Фоностилистика*, Београд: Јасен.
- Свини и Катлер 1979:** David A. Swinney, Anne Cutler, „The access and processing of idiomatic expressions”, *Journal of verbal learning and verbal behavior*, 18, 523–534.
- Скоробогатова 2009:** : Т. И. Скоробогатова, „Архаическа фразеологија как резултат взаимодействия коллективного исторического опыта и языковой памяти французского народа”, *Вестник Адыгейского государственного университета*, 41, 146–150.
- Станојевић Веселиновић 2018:** Марија Станојевић Веселиновић, *Компаративни фразеологизми за језички пар српски-немачки*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу.
- Станојевић и Паризоска 2005:** Mateusz-Milan Stanojević, Jelena Parizoska, „Konvencionalne konceptualne metafore i idiomatičnost”, *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike* (ur. Granić Jagoda), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 701–712.
- Станојчић и Поповић 2010:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, 12. издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Степанова 2013:** Л. И. Степанова, „Взаимодействие лексикии и фразеологии”, *Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами*, сборник научных трудов по итогам 3-й Международной научной конференции, Белгород, 246–250.
- Стијовић Р. 2014а:** Рада Стијовић, „О архаизмима у савременим српским речницима”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, св. 2, 405–412.
- Стијовић С. 1992:** Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Стојанова Н. 2007:** Н. И. Стојанова „Турцизми во фразеологизмах болгарского языка”, *Вестник Дагестанского государственного университета*, вып. 6, 100–105.
- Стојанова Е. 2012:** Елена Стојанова, *Устаревшая фразеология в контексте культуры*, Шумен : Унив. изд. Епископ Константин Преславски.
- Степанов 2012:** Страхиња Степанов, „Симо Ћирковић, Речник архаизама”, (приказ), *Лингвистичке актуелности*, 20, 67–73.
- Стојанчевић 1971:** Vladimir Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd: Izdavačko-štamarsko preduzeće РТТ.
- Танасковић 2018:** Тања Танасковић, *Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу.
- Тафра 2005:** Branka Tafra, „Frazeološki izazovi”, *Jezik*, 52, 48–61.
- Телија 1996:** Вероника Н. Телија, *Русская фразеология, Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва: Школа „Языки русской культуры”.
- Телија 2005:** Вероника Н. Телија, „О феномене воспроизводимости языковых выражений”, *Язык, сознание, коммуникация* (сб. статей, отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов), Москва: МАКС Пресс, 4–43.
- Тодоровић 2011:** Miljana Todorović, „Telesne kazne u Srbiji u XIX veku i njihovo ukidanje”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 58, 235–248.

- Топоришич 1973/1974:** Jože Toporišič, „K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije”, *Jezik in slovstvo*, 19/8, 273–279.
- Тошовић 2004:** Branko Tošović, „Tipovi globalne diferencijacije jezika”, *Aktualizacija jezikovrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti*, Ljubljana: Filozofska fakulteta Ljubljana, 59–72.
- Трајковић 2017:** Татјана Трајковић, „Диглосија у српским дијалектима – степен испитаности”, *Српски језик, књижевност, уметност. (Српски) језик у комуникативној функцији*, зборник радова (ур. М. Ковачевић), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 167–178.
- Тривић 2015:** Анета Тривић, *Лексичко-семантичка анализа соматизама у фразеологији савременог шпанског и српског језика: контрастивни приступ*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу.
- Тринка 2016а:** L. Trinca, „Locul frazeologismelor cu elemente arhaice în limba română contemporană”, *Artă și Educație Artistică* 27 (1), 5–8.
- Тринка 2016б:** L. Trinca, „Unități lexicale cu ocurență exclusiv frazeologică”, *Artă și Educație Artistică* 28 (2), 5–10.
- Тринка 2017а:** L. Trinca, „Suprimarea arhaismelor din structura frazeologismelor”, *Filologia modernă: Realizări și perspective în context european*, 168–175.
- Тринка 2017б:** L. Trinca, „Motivarea arhaismelor din structura frazeologismelor prin etimologie populară”, *Time for Challenges and Changes in the Teaching World*, 200–210.
- Тринка 2018:** L. Trinca, „Gradul de învechire a frazeologismelor cu două sau mai multe arhaisme”, *Probleme de filologie: aspecte teoretice și practice*, 234–238.
- Трофимкина 2017:** Ольга И. Трофимкина, „Библиизмы юудоль плачевная и земля обетованная в русском и сербском литературных языках”, *Путевима речи*, Зборник радова у част Даринки Гортан Премк (ур. Р. Драгићевић), 215–222.
- Туркулец 2015:** И. А. Туркулец, „К вопросу об особенностях фразеологизмов с компонентами-соматизмами”, *Современные проблемы науки и образования*, без пагинације, доступно на: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=18523>.
- Ђорић 1989:** Вожо Ђорић, „О jednom tipu leksičkih arhaizama u srpskohrvatskom jeziku”, *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, vol. 1, no. 1, 122–126.
- Упутство:** *Упутство за израду Речника САНУ*, интерни приручник Института за српски језик САНУ.
- Утвић 2013:** Miloš Utvić, *Izgradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika*, докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Финк-Арсовски 2002:** Ž. Fink-Arsovski, *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*, Zagreb: Filozofski fakultet
- Финк и Менац 2008:** Željka Fink, Antica Menac, „Hrvatska frazeologija – staro i novo”, *Frazeologija* (red. Walerij Mokienko, Harry Walter), Greifswald – Opole: Universität Greifswald, Institut für Slawistik – Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej, 87–100.
- Федоров 1972:** А. И. Федоров, „О причинах архаизации и исчезновения фразеологизмов в русском языке”, *Известия Сибирского отделения Академии Наук СССР*, Серия общественных наук, № 6, вып. 2, Новосибирск, 81–85.
- Федоров 1973:** А. И. Федоров, *Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX вв.*, Новосибирск: Издательство Наука.
- Федуленкова 2005:** Т. Н. Федуленкова, „Фразеологическая вариантность как лингвистическая проблема”, *Вестник Оренбургского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки*, № 4 (42), 62–69.
- Фекете 1985:** Егон Фекете, „Антропонимски елементи у српскохрватским фразеолошким јединицама”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXVII– XXVIII, 835–843.
- Фекете 2002:** Егон Фекете, „Употребна вредност лексема и лексикографска дефиниција”, *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Београд –

Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 83–88.

- Фелицина 1964:** В. П. Фелицына, „О пословицах и поговорках как материалы для фразеологического словаря”, *Проблемы фразеологии: исследования и материалы* (под ред. А. М. Бабкина), Москва, Ленинград: Наука, 200–204.
- Филиповић-Ковачевић 2016:** Соња Филиповић-Ковачевић, „Мали појмовник когнитивне семантике”, *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*, Зборник у част Љильани Суботић, (ур. Ј. Дражић, И. Бјелаковић, Д. Средојевић), Нови Сад: Филозофски факултет, 575–590.
- Филиповић Петровић 2018:** Ivana Filipović Petrović, *Kad se sretnu leksikografija i leksikologija*, Zagreb: Srednja Europa.
- Флајшер 1982:** Wolfgang Fleischer, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- Флајшер 1989:** Wolfgang Fleischer, „Deutsche Phraseologismen mit unikalener Komponente. Struktur und Funktion”, *Europhras 88. Phraséologie Contrastive*, Actes du Colloque International Klingenthal-Strasbourg, 12–16 Mai 1988, Strasbourg, 117–126.
- Флорес Д’Аркаи 1993:** Giovanni B. Flores D’Arcais, „The Comprehension and Semantic Interpretation of Idioms” *IDIOMS: Processing, Structure, and Interpretation* (eds. C. Cacciari, P. Tabossi), Hillsdale, New Jersey Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates, 79–99.
- Холзингер 2018:** Herbert J. Holzinger, „Unikale Elemente oder phraseologisch gebundene Wörter? Antworten aus korpuslinguistischer Sicht”, *Revista de Filologia Alemana*, 26, 199–214.
- Хрњак 2001:** Anita Hrnjak, „О могућностима концептуалне и/или тематске организације и обраде фразеологије”, *Filologija*, br. 36–37, 189–200.
- Худачек и Михаљевић 1997:** Lana Hudeček, Milica Mihaljević, „Фразеологија у опћем рјечнику (лексикографске двојбе и могући одговори)”, *Filologija*, br. 28, 21–34.
- Цветковић Теофиловић 2016:** Ирена Цветковић Теофиловић, *Језик совершени*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Црњак 2002:** Ивана Црњак, „Прилог лексичко-семантичкој анализи фразеологизама за квалификацију човека”, *Прилози проучавању језика*, бр. 33, 133–154.
- Чајкановић 1973:** Веселин Чајкановић, *Сабрана дела из српске религије и митологије*, књ. прва, прир. Војислав Ђурић, Београд: Српска књижевна задруга – Београдски издавачко-графички завод Партедон.
- Чепасова 2016:** А. М. Чепасова, *Фразеологија в контексте современных лингвистических исследований*, Изабранные труды, том II, Челябинск: Издательство Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета.
- Чернишева 1968:** И. И. Чернышева, „Критерии выделения фразеологических единиц (на материале немецкого языка)”, *Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц*, Тула: Тульский государственный педагогический институт им Л. Н. Толстого, 29–36.
- Черњак 2003:** В. Д. Черняк, „Агнони́мы в лексиконе языковой личности как источник коммуникативных неудач”, *Русский язык сегодня*, Вып. 2: сб. статей РАН, Москва: Азбуковник, 295–304.
- Човић 2005:** Лариса Човић, „Историја и имагинација у приповеци А. Бестужева *Роман и Олга*”, *Књижевност и историја VI. Транспозиција историјских догађаја и личности у приповеци код Словена*, зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у Нишу од 21. до 22. новембра 2003. (ур. М. Стојановић), 117–133.
- Џонић 2012:** Виолета Џонић, „Фразеологизми као лакуне (на материјалу руског и српског језика)”, *Радови Филозофског факултета*, 13/1, 457–473.
- Чуриков 2014:** С. А. Чуриков „Русские асимметричные архаизмы в когнитивном аспекте”, *Когнитивные исследования языка*, Вып. XVIII: Язык, познание, культура, 748–751.

- Чушкова 1998:** А. Н. Чушкова, *Фразеологизмы новозаветного происхождения в современном русском языке*, доступно на: <https://vevivi.ru/best/Frazeologizmy-novozavetnogo-proiskhozhdeniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-ref17165.htm>
- Ценџан и Андонова 2000:** Armina Janyan, Elena Andonova, „The role of mental imagery in understanding unknown idioms”, *Proceedings of the 22nd Annual Conference of the Cognitive Science Society*, Philadelphia, PA : Lawrence Erlbaum Associates, 693–698.
- Шански 1985:** Н. М. Шански, *Фразеология современного русского языка*, 3. изд., Москва: Высшая школа.
- Шански 1987:** Н. М. Шански, *Современный русский язык, Лексика*, 2. изд., Москва Издательство Просвещение, 10–63.
- Шафер 2017:** Marina J. Šafer, „Frazeologizmi sa leksemama đavo (vrag) / devil u srpskom i engleskom jeziku”, *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 159–191.
- Шаулић 1978/1979:** Аница Шаулић, „Прилог тумачењу Вукових пословица (II)”, *Ковчежић*, књ. 17, 13–26.
- Шершунович 2014:** Joanna Szerszunowicz, „Phraseological units containing archaic elements in bilingual lexicography”, *Endangered Words, Signs of Revival* (eds.: Ghil’ad Zuckermann, Julia Miller and Jasmin Morley), AustralLex, 1–17.
- Шестакова 2014:** Н. А. Шестакова, *Собственно лексические архаизмы в русском языке*, доступно на: <https://naukarus.com/sobstvenno-leksicheskie-arhaizmy-v-russkom-yazyke>
- Шестакова и Кулева 2021:** Лариса Л. Шестакова, Анна С. Кулева, „Проблемы стилистического описания лексики в современном толковом словаре русского языка”, *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*, зборник радова (ур. С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 139–154.
- Шеховић 2012:** Аида Шеховић, „Рецепција архаизама код говорника српског језика”, *Савремена проучавања језика и књижевности*, књ. 1, 277–284.
- Шеховић и Хаверић 2017:** Amela Šehović, Đenita Haverić, *Leksika orijentalnog porekla u frazematama bosanskog jezika*, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Шипка 2006:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, drugo, izmenjeno i dopunjeno izdanje, Novi Sad: Matica srpska.
- Шипка 2013:** Милан Шипка, *Зашто се каже?*, Нови Сад: Прометеј.
- Шпила 2001:** Grzegorz Szpila, „Arhaic lexis in Polish proverbs”, *And gladly wolde he lerne and gladly teche*, *Studies on Language and Literature in Honour of Professor Dr. Karl Heinz Göller* (edited by Wladyslaw Witalisz), Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 187–193.
- Штрбац 2017:** Гордана Штрбац, „Фразеолошки потенцијал соматске лексике у српском језику (на примеру соматизама језик, ухо/уво, мозак и образ)”, *Јужнословенски филолог*, LXXIII, св. 1–2, 83–113.
- Штрбац 2018:** Гордана Штрбац, *Фразеологија о човеку и човек у фразеологији*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Штрбац 2021:** Гордана Штрбац, „Нови тип фразеолошког речника српског језика”, *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*, зборник радова (ур. С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 353–371.
- Штумпф 2015:** Серен Штумпф, *Formelhafte (Ir-)Regularitäten Korpuslinguistische Befunde und sprachtheoretische Überlegungen*, Frankfurt: Peter Lang.
- Шћепановић 1996:** Михаило Шћепановић, „Новчане јединице као туђице у Вуковим пословицама”, *О лексичким позајмљеницама*, зборник радова (ур. Ј. Планкош), Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, 349–366.

Шуловић и Дробњак 2015: K. Šulović, D. Drobñjak, „Novac u srpskoj, francuskoj i španskoj frazeologiji”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 40 (1), 79–92.

2. ЛЕКСИКОГРАФСКА ДЕЛА (РЕЧНИЦИ, ЗБИРКЕ, ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ)

Ахманова 1966: О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва: Советская энциклопедия.

Баранов и Добровольски 2009: А. Н. Баранов и М. М. Добровольски, *Фразеологический объяснительный словарь русского языка*, Москва: Эксмо.

Бирих и др. 1993: А. К. Бирих, С. С. Волков, Т. Г. Никитина, *Словарь русской фразеологической терминологии*, ред. В. М. Мокиенко, München: Otto Sagner Verlag.

Бирих, Мокијенко и Степанова 2001: А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова, *Словарь фразеологических синонимов русского языка. Около 7000 фразеологизмов, свыше 900 синонимических рядов*, Москва: Астрель, АКС.

Бирих, Мокијенко и Степанова 2005: А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова, *Русская фразеология: историко-этимологический словарь*, 3-издание, Москва: Астрель, АКС, Люкс.

Бојанић и Тривунац 2012: Михаило Бојанић, Растислава Тривунац, *Рјечник дубровачког говора*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Влајинац 1974: Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току века* (књ. IV), Београд: Српска академија наука и уметности.

Вујаклија 1937: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, прво издање, Београд: Просвета.

Динић 2008: Јакша Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Дубровина 2010: К. Н. Дубровина, *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов*, Москва: Издательство Флинта/Наука.

Дурчо 1995 и др: Peter Ďurčo (ред.), Jozef Mlacek, Jana Skladaná, František Miko, Ema Krošláková, Milada Jankovičová, Mária Dobříková, *Frazeologická terminológia*, доступно на: https://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia/.

Жеребило 2010: Т. В. Жеребило, *Словарь лингвистических терминов*, изд. 5-е, Назрань: Изд-во Пилигрим, доступно на: <https://rus-lingvistics-dict.slovaronline.com/>.

Жуков, Сидоренко и Шкљарова 1987: В. П. Жуков, М. И. Сидоренко и В. Т. Шкљарова, *Словарь фразеологических синонимов русского языка: Около 730 синоним. рядов*, Москва: Русский язык.

Жуков 2000: В. П. Жуков, *Словарь русских пословиц и поговорок*, 7-е издание, стереотипное, Москва: Издательство Русский язык.

Златковић 2014: Драгољуб Златковић, *Речник пиротског говора*, књ. 1 и 2, Београд: Службени гласник.

Клајн и Шипка 2006: Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.

ЛМС: Збирка од 7246 народних пословица (записи Ђорђа Натошевића и Ђорђа Рајковића у часопису *Летопис Матице српске*), приредио Милорад Радевић, у: *Народне умотворине у Летопису Матице српске*, М. Клеут, М. Матицки, С. Самарџија и М. Радевић, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 401–571.

Менац 1979: Antica Menac, *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, Predgovor, Zagreb: Školska knjiga.

Молотков 1987: А. И. Молотков (ред.), *Фразеологический словарь русского языка*, составили Л. А. Воинова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров, издание 4-е, Москва: Русский язык.

- Московљевић 1990:** Милош Московљевић, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*, друго издање, Београд: КИЗ Аполон.
- Нпосл. Врч.:** Вук Врчевић, *Србске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Скупио их Вуко Врчевић ц. к. дјелствителни Чиновник Далматинског Намјестничества, а сада Агент Консул у Требињу (у Херцеговини). Године 1868-те, рукописна збирка у Архиву Српске академије наука и уметности (у секцији Етнографска збирка, број 142).
- Нпосл. Вук:** *Вукове српске народне пословице*, приредио и регистар кључних речи израдио Михаило Шћепановић, 2015, Београд: Јасен.
- Нпосл. Мушк.:** Јован Мушкатиновић, *Причте илити по простому пословице, тјемже сентенције илити рјеченија*, 2011, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност.
- Нпосл. 1868:** *Старинный сборник сербских пословиц*, издао и предговор написао А. Гилфердинг, Санкт Петербург.
- Петровић и Капустина 2019:** Драгољуб Петровић, Јелена Капустина, *Речник Драгачева*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Петровић, Ђелић, Капустина 2013:** Драгољуб Петровић, Ивана Ђелић, Јелена Капустина, „Речник Куча”, *Српски дијалектолошки зборник*, LX, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–461.
- Пјела 20186:** *Słownik frazeologizmów z archaizmami. Pamiątki przeszłości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Радевић 2018:** Милорад Радевић, *Пословице и изреке у српској периодици 1818–1887*, Нови Сад: Матица српска
- Речник македонског језика:** *Толковен речник на македонскиот јазик*, ред. Кирил Конески, I–VI. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, 2003–2014.
- Речник словеначког језика:** *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РКТ 1986:** *Речник књижевних термина*, научни пројекат Института за књижевност и уметност у Београду, Београд: Нолит.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РЊЈ:** *Речник Његошева језика*, израдили Михаило Стевановић (ур.), Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић, књ. I–II, Београд–Титоград–Цетиње, 1983.
- Розентал и Теленкова 1985:** Д. Э. Розентал., М. А. Теленкова, *Словарь-справочник лингвистических терминов*, Москва: Просвещение.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XXI, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСГВ:** *Речник српских говора Војводине*, саставили: Светлана Вареника, Дејан Милорадов, Катарина Сунајко, Ивана Ђелић и Драгољуб Петровић, св. 1–10, 2000–2010.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I*, A–O, Zagreb: Matica hrvatska.
- Скок:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- СР 1818:** Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*, Беч: Gedruckt bei den P. P. Armeniern.
- Станић 1990/1991:** Милија Станић, *Ускочки речник*, књ. I и књ. II, Београд: Научна књига.
- СТИЈОВИЋ Р. 20146:** Рада Стијовић, *Речник Васојевића*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Стојановић 2010:** Радосав Стојановић, „Црнотравски речник”, *Српски дијалектолошки зборник*, LVII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 9–1060.
- Стојичић 2006а:** Ђоко Стојичић, *Српске народне изреке 1*, Београд: АД Новости.
- Стојичић 2006б:** Ђоко Стојичић, *Српске народне изреке 2*, Београд: АД Новости.
- Тихонов 2004:** А. Н. Тихонов (ред.), А. В. Королькова, А. Г. Ломов, *Фразеологическиј словарь современног русског литературног језика*, том први, Москва: Издательство Флинта/Наука.
- Трофимкина 2005:** Ольга Ивановна Трофимкина, *Сербохорватско-рускиј фразеологическиј словарь*, Москва: Восток–Запад.
- Ђирковић 2006:** Симо Ђирковић, *Речник архаизама (или речи изобичајене у српском језику)*, Београд: Алма.
- Ђупић Д. и Ђупић Ж. 1997:** Драго Ђупић, Жељко Ђупић, *Речник говора Загараца*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Федоров 2008:** А. И. Федоров, *Фразеологическиј словарь русског литературног језика*, Москва: Астрель.
- Федоров 2012:** А. И. Федоров, *Толковий словарь устаревших слов и фразеологических оборотов русског литературног језика*, Москва: Восток–Запад.
- ФРСЈ:** Ђорђе Оташевић, *Фразеолошки речник српског језика*, 2012, Нови Сад: Прометеј.
- ФРХСЈ:** Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, 1982, Školska knjiga: Zagreb.

13. БИОГРАФИЈА АУТОРА

Маријана Ђукић (рођ. Богдановић) рођена је 22. марта 1988. године у Ваљеву, где је завршила основну школу и гимназију. Дипломирала је на Групи за српски језик и књижевност Филолошког факултета Универзитета у Београду 2012. године. На истом факултету завршила је мастер студије и 2013. године одбранила мастер рад под називом *Допринос Луке Милованова развоју акценатске и метричке теорије код Срба*, под менторством проф. др Александра Милановића.

Од 2014. године ради у Институту за српски језик САНУ на одсеку *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. Бави се фразеолошким, лексиколошким и лексикографским истраживањима. Учествовала је на више домаћих и међународних научних скупова и објавила преко 20 научних радова и 15 приказа, хроника и научно-популарних текстова.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Маријана Р. Ђукић

Број досијеа: 13012/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Застареле фразеолошке јединице у српском језику”

- резултат сопственог истраживачко града;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени;
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора:

У Београду, 6. 7. 2023.

М. Ђукић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Маријана Р. Ђукић

Број досијеа: 13012/Д

Студијски програм: Српски језик

Наслов рада: „Застареле фразеолошке јединице у српском језику”

Ментор: проф. др Рајна Драгићевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора:

У Београду, 6. 7. 2023.

М. Ђукић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић” да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Застареле фразеолошке јединице у српском језику”

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CCBY)
2. Ауторство – некомерцијално (CCBY-NC)
- ③ Ауторство – некомерцијално – без прерада (CCBY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CCBY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CCBY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CCBY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора:

У Београду, 6.7.2023

М. Јукити

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.